Steeds gewoner, nooit gewoon

Steeds gewoner, nooit gewoon

Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland

Saskia Keuzenkamp (red.)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2010

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:
a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2010
SCP-publicatie 2010/15
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland
Omslagontwerp: Bureau Stijlzorg, Utrecht
Omslagfoto: Thinkstock

ISBN 978-90-377-0501-0
NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord 13

Samenvatting 14

1 Gewoon homo (kunnen) zijn? 24
Saskia Keuzenkamp (SCP)
1.1 Een korte terugblik 24
1.2 Nieuwe impuls voor het homo- en lesbisch emancipatiebeleid 25
1.3 Monitoring van de sociale acceptatie van homoseksualiteit 27
Noten 29

DEEL 1 Houding van de Nederlandse bevolking 31

2 De houding van Nederlanders tegenover homoseksualiteit 33
Saskia Keuzenkamp (SCP)
2.1 Zorgen over toename van homonegativiteit 33
2.2 Een internationale vergelijking 33
2.3 De huidige situatie in Nederland 40
2.4 Afnemende of toenemende acceptatie? 42
2.5 Verschillen in Nederland tussen groepen 45
2.5.1 Sekse, leeftijd, opleiding, religiositeit en politieke voorkeur 45
2.5.2 Jongeren over homoseksualiteit 46
2.5.3 Verschillen tussen etnische groepen 49
2.6 Conclusies 51
Noten 52

3 'Wees jezelf, maar wees niet anders'; heterojongeren over homo- en biseksualiteit[1] 54
Hanneke Felten, Juul van Hoof en Judith Schuyf (MOVISIE)
3.1 Vraagstelling 54
3.2 Genderstereotype beeldvorming 55
3.2.1 Gedrag van vrouwen en mannen 55
3.2.2 Homomannen zijn verwijfd 57
3.2.3 Onzichtbare, 'mannelijke' of sexy lesbo's 58
3.2.4 Biseksuele meisjes als sexy hype en onzichtbare biseksuele jongens 60
3.3 Onbekend maakt onbemind 60
3.3.1 Een onbekend verschijnsel 61
3.3.2 Het kennen van een homo- of biseksueel 61

3.3.3 Als het nog onbekend is 62
3.3.4 Echt of nep? 63
3.4 Omgaan met homo- en biseksuele mannen en vrouwen 64
3.4.1 Onder meisjes 64
3.4.2 Onder jongens 65
3.5 Samenvatting en discussie 67
Noten 75

DEEL 2 Ervaringen van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen 77

4 Ervaringen van homoseksuele en biseksuele mannen 79
Harm Hospers (University College Maastricht) en Saskia Keuzenkamp (SCP)
4.1 Informatie uit de doelgroep zelf 79
4.2 Coming-out 80
4.3 Acceptatie 83
4.4 Welbevinden 87
4.5 Homofoob geweld, discriminatie en andere homonegatieve ervaringen 89
4.6 Samenvatting 92
Noten 93

5 Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen 94
Henny Bos en Jenny Ehrhardt (UvA)
5.1 Onderzoek van Stichting OndersteBoven 94
5.2 De resultaten 95
5.2.1 Coming-out 95
5.2.2 Acceptatie 97
5.2.3 Welbevinden 98
5.2.4 Negatieve ervaringen 99
5.4 Samenvatting 101
Noten 103

6 Homo- en lesbisch ouderschap in Nederland 104
Henny Bos en Loes van Gelderen (UvA)
6.1 Verschillende gezinstypen 104
6.2 Nederlandse wetgeving ten aanzien van homo- en lesbisch ouderschap 105
6.3 Kinderwens 105
6.4 Om hoeveel homo- en lesbische gezinnen gaat het? 106
6.5 Hoe vergaat het de kinderen? 107
6.5.1 Tweemoedergezinnen 107
6.5.2 Tweevadergezinnen 111
6.6 Stigmatisering 112
6.6.1 Ervaringen van moeders 112

6.6.2 Ervaringen van kinderen 113
6.6.3 Stigmatisering door leeftijdsgenootjes 113
6.6.4 Wat betekent stigmatisering voor het welbevinden van kinderen? 114
6.7 Conclusie 114
6.7.1 'No difference conscensus' 114
6.7.2 Kritiek op de no difference consensus 115
6.8 Tot slot 116
Noten 117

DEEL 3 Ervaringen van homoseksuele en biseksuele jongeren 119

7 SameFeelings: een onderzoek onder homojongeren 121
Jantine van Lisdonk en Diana van Bergen (SCP)
7.1 Homojongeren in Nederland in beeld 121
7.2 Opzet onderzoek SameFeelings 123
7.3 Achtergrondkenmerken van respondenten van het onderzoek SameFeelings 126
7.4 Respondenten in de interviews 130
7.5 Leeswijzer deel 3 131
Noten 131

8 Homojongeren en hun seksuele voorkeur: invulling en uiting 132
Jantine van Lisdonk en Diana van Bergen (SCP)
8.1 Jong en homo 132
8.2 Seksuele voorkeur: gevoelens, gedrag en label 132
8.2.1 Gevoelens 133
8.2.2 Gedrag 135
8.2.3 Label 137
8.2.4 Sekseverschillen in de relatie tussen gevoelens, gedrag en label 140
8.2.5 Is seksuele voorkeur belangrijk voor homojongeren? 142
8.3 Kastdeur op slot, op een kier of wagenwijd open? Bewustwording en coming-out 143
8.3.1 'Eerste keren' 143
8.3.2 Bewustwording 144
8.3.3 Wie blijft in de kast? Coming-out: wel of niet 145
8.3.4 Hoe lang en voor wie blijft de kastdeur dicht? 147
8.4 Homo zijn: alleen of met anderen 150
8.5 Samenvatting 152
Noten 153

9 Acceptatie en negatieve ervaringen van homojongeren 154
Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP)
9.1 Homojongeren in hun leefomgeving 154
9.2 Acceptatie en homovriendelijkheid 155
9.2.1 ‘ Kind, als jij maar gelukkig bent...’ Acceptatie door ouders 155
9.2.2 Acceptatie in de familiekring 158
9.2.3 Even goede vrienden? Vriendschap en acceptatie door heterojongeren 159
9.2.4 De nodige reserves? De acceptatie van homojongeren bij het sporten 160
9.2.5 Acceptatie op het werk 161
9.2.6 Homovriendelijkheid in de buurt 162
9.3 Negatieve ervaringen vanwege de seksuele voorkeur 163
9.3.1 Het meemaken van homonegativiteit 163
9.3.2 Hoe vaak komt homonegatief gedrag voor bij tieners en twintigers? 164
9.3.3 Het soort negatieve gebeurtenissen ten aanzien van de seksuele voorkeur 165
9.3.4 Daders 166
9.4 De situatie op scholen 168
9.4.1 Acceptatie en homovriendelijkheid op school 168
9.4.2 Homonegativiteit op de verschillende schooltypen 170
9.5 De invloed van factoren bij homonegativiteit nader bekeken 171
9.6 Samenvatting 172
Noten 173

10 Psychisch welbevinden en zelfacceptatie van homojongeren 174
Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP)
10.1 Minority stress: uitdagingen in het leven van homojongeren 174
10.2 Acceptatie van de eigen seksuele voorkeur 175
10.2.1 Kinderwens 177
10.2.2 Zelfacceptatie en homonegativiteit 178
10.2.3 Zelfacceptatie en religie 178
10.2.4 De invloed van verschillende factoren op zelfacceptatie nader onderzocht 179
10.3 Waken over je identiteit: het (on)gemak om openlijk homo te zijn 181
10.4 ‘Spiegel aan de wand.’ Hoe zien homojongeren zichzelf? 183
10.5 Het vóórkomen van depressieve klachten 184
10.5.1 ‘Zodra er een messteek kwam, zo’n woord, dan kroop ik in mijn schulp.’ Homonegativiteit en depressiviteit 185
10.5.2 Depressieve klachten en sekseconformiteit 186
10.5.3 Depressieve klachten en coming-out: uit de kast, uit je dip? 187
10.5.4 De invloed van risicofactoren op depressieve klachten nader onderzocht 188
10.6 Het vóórkomen van suïcidaliteit bij homojongeren 189

10.6.1 Homonegatief gedrag en suïcidaliteit 191
10.6.2 De invloed van risicofactoren bij een zelfmoordpoging nader onderzocht 192
10.7 Steun en hulp 193
10.8 Samenvatting 195

11 Een blik op homojongeren: huidig beeld en de toekomst 197
Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP) 197
11.1 Hoe vergaat het homojongeren in Nederland? 197
11.2 Aandacht voor kwetsbare groepen 199
11.3 Adviezen van homojongeren voor de positieverbetering van homoseksuelen 202
11.4 Tot slot 208

DEEL 4 Ontwikkelingen in omgang met homoseksualiteit in enkele minderheidsgroepen 209

12 Minderheden over minderheden 211
Gert Hekma, Jan Willem Duyvendak en David Bos (UvA)
12.1 Achtergrond 211
12.2 Doorbraak van homo-emancipatie 211
12.3 Opleving van antihomosentimenten 214
12.4 Enkele cijfers 216
12.5 Vraagstelling en methode 218
Noten 219

13 Naasten. Veranderingen in de omgang met homoseksualiteit onder behoudende protestanten in Nederland 220
David Bos, m.m.v. Karlijn Volke (UvA)
13.1 Nederlandse protestanten en homoseksualiteit 220
13.2 Protestants Nederland 220
13.2.1 Gereformeerden 220
13.2.2 Evangelischen 221
13.2.3 Behoudende protestanten 221
13.3 Opinie- en besluitvorming in de mainline protestantse kerken 222
13.4 Opinievorming onder orthodox-gereformeerden en in evangelische organisaties 224
13.5 Opinievorming onder bevindelijk-gereformeerden 225
13.6 Opinievorming in evangelische kerkgenootschappen sinds 1980 226
13.7 Perceptie en duiding van de ontwikkelingen onder behoudende protestanten 227
13.7.1 Verdere opzet van dit onderzoek 227
13.7.2 Manieren van spreken (en zwijgen) 228
13.7.3 Pers en omroep: hoorbaarheid en zichtbaarheid 230

13.7.4 Coming-out 232
13.7.5 Invloed van binnenuit of van buitenaf? 234
13.7.6 Invloed van het overheidsbeleid 235
13.7.7 Verschillen tussen denominaties en groepen 236
13.8 Prakkiseren over praktiseren 238
Noten 241
Bijlage bij hoofdstuk 13 Geïnterviewde sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen 244

14 Leven en laten leven; Surinaamse Nederlanders over homoseksualiteit 246
Gert Hekma, m.m.v. Dartanjan Anderson (UvA)
14.1 De Surinaamse gemeenschap 246
14.2 Ervaringen met homoseksualiteit in Suriname 246
14.3 Termen en theorieën 249
14.4 Homo's en homobeweging in Suriname 250
14.5 Homoseksueel in Nederland 251
14.6 Homobeweging in Nederland 253
14.7 Religie 255
14.8 Verschillen tussen diverse groepen 257
14.9 Veranderingen sinds 1980 259
14.10 Kansen op verandering 260
14.11 Blokkades voor verandering 262
14.12 Samenvatting 263
Noten 263
Bijlage bij hoofdstuk 14 Respondenten interviews Surinaamse groep 264

15 'Gewurgd door taboes'; veranderingen in de acceptatie van homoseksualiteit in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland 265
David Bos, m.m.v. Naïma Bouchtaoui (UvA)
15.1 Marokkanen in Nederland 265
15.2 Mocro's, homo's en lesbo's 266
15.3 Opzet van dit onderzoek 268
15.4 Traditionele opvattingen over en omgang met 'homoseksualiteit' 269
15.5 Confrontatie met homoseksualiteit in Nederland 271
15.6 Wat is er (sinds 1970) veranderd? 272
15.7 Waaruit komen deze veranderingen voort? 273
15.8 Keerpunten en mijlpalen 274
15.9 Wat staat (verdere) verandering in de weg? 277
15.10 Verschillen tussen subgroepen 279
15.11 Toekomstverwachting 280
15.12 Conclusie 281
Noten 283
Bijlage bij hoofdstuk 15 Geïnterviewde sleutelfiguren 286

16 Als er maar niet openlijk over gesproken wordt; Turkse Nederlanders over homoseksualiteit 287
Gert Hekma, m.m.v. Bram Hendrawan (UvA) *287*
16.1 De Turkse gemeenschap in Nederland 287
16.2 Homoseksualiteit in Turkije 287
16.3 Homoseksualiteit in Nederland 289
16.4 Homo- en lesbo-initiatieven 292
16.5 Migranten- en moslimorganisaties 294
16.6 Homo's, lesbo's en homoseksualiteit nu 295
16.7 Veranderingen sinds 1980 300
16.8 Samenvatting 302
Noot 303
Bijlage bij hoofdstuk 16 Overzicht van de Turkse respondenten met wie interviews zijn gehouden. Hun leeftijd is tussen 30-60 jaar 304

17 Binnenlandse zaken; Chinese Nederlanders over homoseksualiteit 305
Gert Hekma, m.m.v. Jenny Ho (UvA)
17.1 Onzichtbaarheid van homoseksualiteit in de Chinese gemeenschap 305
17.2 Chinese gemeenschap in Nederland 305
17.3 Chinese cultuur en partnerkeuze 307
17.4 Homoseksualiteit in de Chinese geschiedenis 308
17.5 Beeldvorming van Chinezen over homoseksualiteit in Nederland 310
17.6 Familie en seksuele identiteit 312
17.7 Homoseksualiteit als psychische stoornis 314
17.8 Coming-out 315
17.9 Samenvatting 316
Noot 319
Bijlage bij hoofdstuk 17 319

18 De kast op een kier; ontwikkelingen in de acceptatie van homoseksualiteit onder etnische en religieuze minderheden in Nederland 320
Jan Willem Duyvendak, David Bos en Gert Hekma (UvA)
18.1 Afkeuring en afkeer 320
18.2 Aanzetten tot acceptatie 321
18.3 De spelers en het spel 324
18.4 Waar blijven de vrouwen? 326
18.5 Historisch perspectief 327
18.6 Mogelijkheden in de toekomst 328
Noten 332

DEEL 5 Slot 333

19 Sociale acceptatie van homoseksualiteit in Nederland; samenvatting en slotbeschouwing 335
Saskia Keuzenkamp, Jan Willem Duyvendak, Hanneke Felten en Gert Hekma (SCP, UvA, Movisie en UvA)
19.1 Het opmaken van de balans 335
19.2 Algemene aanvaarding 337
19.3 Gelijke rechten 340
19.4 Homoseksualiteit in de openbaarheid 340
19.5 Homoseksualiteit in de naaste omgeving 341
19.6 Nadelige gevolgen van gebrekkige acceptatie en homonegatieve ervaringen 342
19.7 Ontwikkelingen in de tijd 344
19.8 Sekse en gender 345
19.9 Biseksuelen 347
19.10 Aanbevelingen voor beleid en verder onderzoek 348
Noten 354

Summary 355

Literatuur 365

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau 379

Bijlagen B3, B7, B8, B9, B10 (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)

Voorwoord

Anders dan in de meeste andere westerse landen is homoseksualiteit in Nederland vrij gewoon. Bijna zeven op de tien Nederlanders hebben naar eigen zeggen vrienden of kennissen die homoseksueel zijn. Dat zal in veel andere landen ook zo zijn, alleen zonder dat men dat weet. Homo- en biseksuele mannen en vrouwen, jongens en meisjes kunnen tegenwoordig vaak zonder veel problemen *uit de kast* komen en doen dat ook in overgrote meerderheid. Dat neemt niet weg dat het behoren tot een minderheid en de onzekerheid over de reacties uit de omgeving, evenals de berichten over homonegatief geweld, maken dat zij daar vaak toch een aantal jaar mee wachten.
Het kabinet hecht eraan dat de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland toeneemt. Het vierde kabinet-Balkenende koos als titel voor het lesbisch- en homo-emancipatiebeleid daarom voor *Gewoon homo zijn.* Echt gewoon vindt men in de samenleving homoseksualiteit echter niet, zo laat ons onderzoek zien. Wel wordt het steeds meer geaccepteerd. Dat neemt niet weg dat de stimulerende rol van de overheid daarbij wenselijk blijft. Gewelddadige incidenten komen nog altijd voor en homo's en lesbo's blijken vaker te kampen met psychosociale problemen dan hetero's – mede als gevolg van de homonegativiteit die zij ervaren.
Voormalig minister Plasterk, de coördinerend bewindspersoon voor het homo- en lesbisch emancipatiebeleid, verzocht het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) periodiek te rapporteren over de ontwikkeling van de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Voor het opstellen van die rapportage is gebruikgemaakt van tal van bronnen en samenwerking gezocht met de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Maastricht en Movisie. Ik dank deze instituten en de desbetreffende onderzoekers voor hun medewerking. Dank ook aan de 40 heterojongeren en 30 homo-, lesbische en biseksuele jongeren die zich hebben laten interviewen en aan de circa 60 sleutelpersonen die werden geïnterviewd over ontwikkelingen in een aantal minderheidsgroepen. Tot slot dank aan Ben Baks van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, die namens de opdrachtgever het onderzoek begeleidde.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

Samenvatting

Homo-emancipatiemonitor

De hoofddoelstelling van het kabinet voor het lesbisch en homo-emancipatiebeleid luidt dat de houding van de bevolking tegenover homoseksuelen verbetert. Op verzoek van het kabinet rapporteert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) periodiek over de (ontwikkeling van de) acceptatie van homoseksualiteit in Nederland.
Dit rapport laat zien hoe de bevolking in het algemeen en jongeren in het bijzonder denken over homoseksualiteit. Ook homo- en biseksuele mannen en jongens en lesbische en biseksuele vrouwen en meisjes werden ondervraagd. In hoeverre voelen zij zich geaccepteerd? Hoe vaak en wat voor negatieve voorvallen maken zij mee? Er werd apart aandacht besteed aan lesbische ouders en hun kinderen. En onderzocht werd welke ontwikkelingen zich voordoen in de omgang met homoseksualiteit in vijf minderheidsgroepen: behoudende protestantse, Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Chinese Nederlanders.

Houding van de Nederlandse bevolking

De houding van de Nederlandse bevolking tegenover homoseksualiteit is behoorlijk positief. Niet in alle bevolkingsgroepen en niet op alle vlakken, maar toch. Uit de samenvattende maat voor acceptatie van homoseksualiteit die het SCP op verzoek van het kabinet ontwikkelde, blijkt dat het aandeel van de bevolking dat als homonegatief te typeren valt, is afgenomen van 15% in 2006 tot 9% in 2008. Overigens zijn etnische minderheden niet goed in het gebruikte survey vertegenwoordigd. Aangezien bekend is dat zij relatief vaak moeite hebben met homoseksualiteit, zal het percentage homonegatieven onder de totale bevolking in werkelijkheid vermoedelijk wat hoger zijn. De peilingen aan de hand van de samenvattende maat vinden nog niet lang plaats. Maar onderzoek dat over een langere periode informatie biedt over ontwikkelingen in de houding van de bevolking wijst eveneens uit dat de houding door de jaren heen geleidelijk aan positiever wordt.
Vergeleken met andere Europese landen is de houding van de bevolking in Nederland tegenover homoseksualiteit nog altijd het meest positief. Het verschil met Zweden en Denemarken is klein, maar vergeleken met Zuid-, Midden- en vooral Oost-Europese landen is het beeld hier bepaald gunstig.
De meeste moeite hebben mensen met zichtbare homoseksuele uitingen. Zo vindt 40% van de bevolking het aanstootgevend als twee mannen elkaar in het openbaar zoenen en 27% vindt dat als het twee vrouwen betreft. Een zoenend heteropaar roept veel minder weerzin op: 13% neemt daaraan aanstoot. Wat doorgaans normaal en acceptabel wordt gevonden voor hetero's, geldt niet in diezelfde mate voor homo's en lesbo's. Zo heeft een op de drie Nederlanders minder moeite met een man en vrouw die hand in hand lopen, dan met twee mannen die hetzelfde doen.

Gelijke rechten voor homoseksuelen worden daarentegen vrij breed onderschreven. Maar als er kinderen in het spel zijn, is de steun minder groot dan op het punt van het huwen. Ruim 20% keurt namelijk gelijke rechten bij adoptie af, terwijl ruim 11% vindt dat het homohuwelijk moet worden afgeschaft.
Hoewel men wellicht zou verwachten dat mensen er vooral moeite mee hebben als zij te maken krijgen met homoseksualiteit in de eigen naaste omgeving, blijkt dat toch niet het geval. Een minderheid (13%) zou het onaanvaardbaar vinden als hun zoon of dochter zou samenwonen met iemand van hetzelfde geslacht. Het aandeel van de bevolking dat daar moeite mee heeft, is dus duidelijk lager dan bijvoorbeeld het aandeel dat moeite heeft met het zien van zoenende homo's. Maar het percentage is toch ook weer niet verwaarloosbaar; homoseksuele kinderen kunnen er dus niet gerust op zijn dat hun ouders openstaan voor hun seksuele voorkeur.

Houding van heterojongeren

Onderzoek onder scholieren (11-16-jarigen) laat zien dat een op de tien jongens zegt niet bevriend te kunnen zijn met een homoseksuele jongen of een lesbisch meisje. Jongeren hebben er net als volwassenen veel moeite mee als homo's of lesbo's elkaar in het openbaar intiem zoenen. Bijna de helft van de jongeren vindt het vies als twee jongens met elkaar zoenen; als het twee meisjes betreft is de groep die daarmee moeite heeft wat minder groot, maar van de leerlingen in het voortgezet onderwijs vindt toch nog altijd 29% dat vies. Drie op de tien leerlingen denken bovendien dat homoseksuele leerlingen op school niet eerlijk uit kunnen komen voor hun seksuele voorkeur.

Op basis van uitgebreide interviews met heterojongeren is meer diepgaand onderzocht hoe zij denken over homo- en biseksualiteit en waar ze precies moeite mee hebben. Jongeren associëren homoseksualiteit vooral met vrouwelijk gedrag: homo's gedragen zich vrouwelijk en vrouwelijke mannen zijn allemaal homo. Mannen moeten 'stoer' zijn, vinden vooral heterojongens en deze jongens distantiëren zich liever van homo's. Het is belangrijk te voorkomen om zelf als homo te worden gezien en heterojongens gaan er al gauw van uit dat een homo zal proberen hen seksueel te benaderen.
Heteromeisjes zien homo's ook als vrouwelijk, maar voor hen is dat niet negatief – soms zelfs integendeel. Onder hen leeft eigenlijk geen vrees om als 'lesbo' of 'pot' te worden gezien, het schrikbeeld is veeleer om voor 'slet' of 'hoer' te worden uitgemaakt.
Homoseksualiteit bij vrouwen en biseksualiteit zijn eigenlijk zelden een gespreksonderwerp onder heterojongeren. Zij kennen vaak geen lesbische meisjes of vrouwen en ook geen biseksuelen – al helemaal geen biseksuele jongens/mannen. Het beeld dat jongeren hebben van lesbische vrouwen is of 'mannelijk' of 'sexy'. Vooral jongens geven aan het leuk te vinden om naar elkaar zoenende vrouwen te kijken en zij denken vaak dat vrouwen dat doen om mannen lekker te maken.
Vooral de autochtone jongeren uit het onderzoek lieten blijken dat authentiek zijn, 'jezelf zijn', erg wordt gewaardeerd. Iemand die zichzelf is verdient respect, maar wat problematisch is, is dat zij vooral homojongens en biseksuele meisjes veelal als 'nep' zien. De opgave waarvoor homojongeren zich zien gesteld is dus een onmogelijke: zij

moeten zo veel mogelijk zichzelf zijn, maar als ze afwijken van de gendernormen dan worden zij afgewezen. Tegelijkertijd blijkt echter dat als heterojongeren goed persoonlijk contact hebben opgebouwd met een homojongere, zij vaak vinden dat hij of zij meer zichzelf is geworden.

Acceptatie van homoseksualiteit volgens homo- en biseksuele mannen en vrouwen

Om een volledig beeld te krijgen van de mate waarin homo- en biseksualiteit in Nederland wordt geaccepteerd, is het belangrijk om niet alleen te kijken naar de houding en opvattingen van de algemene bevolking, maar ook om de beleving van homoseksuele, biseksuele en lesbische mensen in kaart te brengen. Hiervoor is gebruikgemaakt van verschillende onderzoeken. In deel 2 van het rapport gaat de aandacht achtereenvolgens uit naar de ervaringen van volwassen homo- en biseksuele mannen, lesbische en biseksuele vrouwen, en lesbische moeders (en hun kinderen). In het derde deel van het rapport is uitgebreid ingegaan op homo- en biseksuele jongeren.

Ervaringen van volwassen homo's, lesbo's en biseksuelen

De ervaringen van mannen die seks hebben met mannen zijn in 2009 via een online vragenlijst van de jaarlijkse Schorer Monitor in beeld gebracht. Ruim 4500 mannen deden aan dit onderzoek mee. Daarnaast heeft Stichting OndersteBoven in 2008 een online onderzoek verricht onder ruim 1300 lesbische en biseksuele vrouwen.

Coming-out en acceptatie

De meeste homo- en biseksuele mannen hebben ooit een coming-out meegemaakt (91%) en zijn open over hun seksuele voorkeur naar hun ouders en andere familieleden toe. Ook de vrouwen zijn vaak open over hun seksuele voorkeur naar familieleden en collega's. Onder zowel de mannen als de vrouwen zitten biseksuelen en lager opgeleiden vaker *in de kast.* Dit geldt ook voor mannen die op het platteland of in de kleine steden wonen en voor jonge vrouwen. Volgens de meeste homo- en biseksuele mannen hebben hun ouders de seksuele voorkeur geaccepteerd. Toch rapporteert een op de tien van hen dat de moeder er moeite mee heeft en bijna een op de acht dat de vader de seksuele voorkeur niet goed accepteert.
Een deel van de homo- en biseksuele mannen en vrouwen blijkt zelf problemen te ervaren in het accepteren van hun seksuele voorkeur. Bijna een op de vijf mannen is het eens met de uitspraak 'als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn' en eveneens bijna een vijfde vindt het niet gemakkelijk om over zijn seksuele voorkeur te praten. Bij de vrouwen is een op de twintig het eens met de stelling 'Als iemand me de kans zou bieden om heteroseksueel te worden, dan zou ik dat doen'. Jongeren en biseksuelen scoren lager op zelfacceptatie, evenals mannen die niet in steden wonen en vrouwen die niet open zijn naar familie en collega's toe. Bij mannen blijkt bovendien de acceptatie door de vader bij te dragen aan de zelfacceptatie.

Homonegatieve ervaringen

Een behoorlijk deel van de mannen en vrouwen is weleens geconfronteerd met negatieve reacties vanwege hun seksuele voorkeur. Vooral jonge mannen en vrouwen krijgen te maken met homonegativiteit. Een op de tien mannen is in het halfjaar voorafgaand aan het onderzoek een of meerdere keren uitgescholden of belachelijk gemaakt op school of werk vanwege hun seksuele voorkeur en ongeveer drie op de tien hadden die ervaring met vreemden. Van de vrouwen zeggen vier op de tien in het afgelopen halfjaar uitgescholden te zijn en drie op de tien werden belachelijk gemaakt. De mannen en vrouwen rapporteren dat ze de meeste negatieve reacties ontvingen van vreemden.
Vaak blijft het bij negatieve verbale reacties, zoals vervelende, nieuwsgierige vragen en roddelen. Toch rapporteert 1% van de mannen dat ze in het afgelopen halfjaar zijn geslagen door vreemden en 4% is af en toe bedreigd. Een kwart van de mannen zegt zich vanwege zijn seksuele voorkeur bovendien minder veilig te voelen ten opzichte van een jaar geleden. In 2009 zijn alleen in Amsterdam 82 meldingen van fysiek geweld geregistreerd door de politie en de meeste van deze aangiften werden door mannen gedaan. Het aantal registraties betreft vermoedelijk het topje van de ijsberg.

Psychosociale problematiek

Het is bekend uit eerder onderzoek dat homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen meer psychosociale problemen rapporteren dan heteroseksuele mensen. Een op de acht mannen die deelnamen aan de Schorer Monitor voelde zich een week voor bevraging (heel) vaak somber of eenzaam, en eenzelfde percentage van de lesbische en biseksuele vrouwen voelde zich in de afgelopen maand eenzaam. Het is in deze studies niet vast te stellen of dit aandeel hoger is dan onder heteroseksuelen, maar op basis van vergelijking met ander onderzoek lijkt het waarschijnlijk dat dit onder homo's meer voorkomt dan onder heteromannen. Verder is geconstateerd dat onder homo's, lesbo's en biseksuelen vooral de jongere mensen, de biseksuelen, en zij die weinig open zijn naar anderen toe over hun seksuele voorkeur, relatief hoog scoren op angsten en depressieve klachten. Bovendien heeft het onderzoek van Stichting OndersteBoven aangetoond dat stigmatiserende en homonegatieve opmerkingen door familieleden, collega's en kennissen, evenals het meemaken van dergelijke voorvallen in minstens drie sociale contexten, een negatieve impact hebben op de psychosociale gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen. Negatieve reacties op straat en in het uitgaansleven hadden overigens niet eenzelfde effect op hun psychosociale gezondheid. Het is denkbaar dat vrouwen meer waarde hechten aan relaties met familieleden, vrienden en collega's en dat daardoor homonegativiteit in deze sferen ook harder aankomt dan wanneer die wordt geuit door onbekenden.
Gedachten aan zelfmoord en het ondernemen van een poging tot zelfdoding lijken eveneens meer voor te komen onder homo's en lesbo's dan onder hetero's. Een op de twintig homo- en biseksuele mannen dacht in de week voorafgaand aan het onderzoek af en toe aan zelfmoord en 3% deed dat vaak. In de enquête van Stichting OndersteBoven is dit probleem niet aan de orde geweest, maar eerder onderzoek wees uit dat ook lesbische vrouwen vaker dan heterovrouwen zelfmoordgedachten hebben en vaker een poging tot zelfdoding hebben ondernomen.

Homo- en lesbisch ouderschap

In Nederland zijn de omstandigheden om als vrouwen- of mannenpaar kinderen op te voeden steeds gunstiger. Van de naar schatting 56.000 samenwonende vrouwelijke en mannelijke koppels zijn in 20% van de vrouwelijke paren en 3% van de mannelijke paren kinderen aanwezig in het huishouden. Over het welbevinden van de kinderen in deze gezinnen heersen veel vooroordelen, terwijl er in Nederland nog maar weinig onderzoek is verricht om te achterhalen of er daadwerkelijk verschillen zijn tussen kinderen die opgroeien met een vader en een moeder, en kinderen die opgroeien met twee moeders of twee vaders.
Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam wijst uit dat Nederlandse 8-12-jarige kinderen die opgroeien in een gezin met twee lesbische moeders vergeleken met kinderen die opgroeien in een vader-moedergezin niet verschillen in hun psychosociaal functioneren (globale zelfwaardering, sociale vaardigheden en depressieve gevoelens). Ook werd aangetoond dat kinderen tussen 4 en 12 jaar die opgroeien met twee vaders niet verschillen van kinderen die opgroeien met een vader en een moeder als het gaat om gedragingen en vaardigheden naar andere kinderen toe, emotionele problemen, hyperactiviteit of gedragsproblemen. De vadergezinnen die aan dit onderzoek meededen, waren in feite meeroudergezinnen, waarbij de opvoeding werd gedeeld met de moeders van de kinderen.
De uitkomsten van deze onderzoeken wijzen uit dat het opgroeien met twee vaders of twee moeders op zichzelf geen risicofactor is voor de psychosociale gezondheid van kinderen. Wel bleek dat een groot deel van de kinderen die opgroeien met twee ouders van hetzelfde geslacht te maken krijgt met discriminerende en stigmatiserende reacties. Deze negatieve ervaringen blijken door te werken op het psychosociale welbevinden van de kinderen.

Ervaringen van homojongeren

Onder de naam SameFeelings werd voor het eerst in Nederland een grootschalige onderzoek verricht onder homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren. Het onderzoek vond plaats door middel van een online vragenlijst onder meisjes en jongens tussen 16 en 25 jaar die zich (ook) tot seksegenoten aangetrokken voelen. Er deden ruim 1600 jongeren mee. Ook zijn er diepte-interviews gehouden met 30 jongeren die veel met homonegativiteit te maken krijgen.

Coming-out

De jongeren in het onderzoek ontdekken gemiddeld rond hun 13e dat ze zich (ook) aangetrokken voelen tot seksegenoten. De meeste jongens rapporteerden dat ze zich uitsluitend tot jongens aangetrokken voelen en driekwart noemt zichzelf homo(seksueel). Bij de meisjes is het beeld wat anders. Meer dan de helft van hen voelt zich in meerdere of mindere mate tot beide seksen aangetrokken. Iets meer dan de helft noemt zichzelf ‘gay’, een derde ‘ biseksueel’ en slechts 13% ‘lesbisch’. Dat een vijfde van de jongens en meisjes hun seksuele voorkeur niet met een duidelijk label aanduidt en een derde juist

meer dan één label hanteert, laat zien dat een deel van de jongeren weinig uitgesproken of eenduidig lijkt in het benoemen van hun seksuele identiteit. Sommige jongeren zullen nog zoekende zijn, maar ook werd uit de interviews duidelijk dat ze ernaar verlangen om als 'normaal' te worden gezien (en een seksueel label benadrukt het 'anders zijn') en niet in een hokje geplaatst willen worden.
Veel jongeren die aan het onderzoek deelnamen, hebben al ooit een coming-out meegemaakt (91%). De gemiddelde periode tussen eerste bewustwording van de niet-heteroseksuele voorkeur en eerste coming-out is ruim drie jaar. Het merendeel van de ouders en vrienden (ongeveer 70%) blijkt op de hoogte te zijn, terwijl jongeren selectiever open zijn over hun seksuele voorkeur op school, werk en naar verdere familie en medesporters toe.

Ervaren acceptatie en negatieve reacties

Een meerderheid van de homojongeren die open zijn over hun seksuele voorkeur krijgt te maken met negatieve reactie(s), een minderheid ervaart een gebrek aan acceptatie. Twee derde van de homojongeren in dit onderzoek heeft ooit te maken gehad met negatieve reacties, jongens wat meer dan meisjes. Verbaal geweld komt het vaakst voor. De meeste homonegatieve reacties vinden plaats op school en in de buurt. Een kwart van de jongeren die een opleiding volgen, ervaart dat medeleerlingen hun seksuele voorkeur niet accepteren. De meeste jongeren in het onderzoek voelen zich door hun ouders en vrienden wel geaccepteerd. Toch heeft een kwart van hen ooit homonegatieve reacties gehad van zijn of haar ouders en een derde van vrienden.
De blik op de eigen seksuele voorkeur en het leven in het algemeen is niet voor alle jongeren rooskleurig. Bijna een vijfde van hen zou liever heteroseksueel zijn en eveneens een vijfde voelt zich ongemakkelijk bij het idee om openlijk te tonen dat hij of zij homo, lesbisch of biseksueel is. Zorgwekkend is dat bijna de helft ooit suïcidale gedachten heeft gehad, 12% ooit een zelfmoordpoging heeft ondernomen en 13% vaak last heeft van depressieve klachten. Ongeveer de helft van de homojongeren geeft aan (ooit) behoefte te hebben gehad aan steun of hulp vanwege hun seksuele voorkeur en 45% heeft hier ook ervaring mee. We hebben vastgesteld dat jongeren die regelmatig negatieve reacties krijgen, vaker kampen met een lagere zelfacceptatie en depressies en vaker een zelfmoordpoging hebben gedaan.

Groepen die extra aandacht behoeven

Vijf groepen homojongeren verdienen extra aandacht: biseksuele, niet sekseconforme, jonge, religieuze en migrantenjongeren. Helaas is het niet mogelijk gebleken om de ervaringen van migranten in beeld te krijgen. Het is echter aannemelijk dat zij, net als de andere vier groepen, extra kwetsbaar zijn, omdat homoseksualiteit in migrantengemeenschappen vaak gevoelig ligt en acceptatie bepaald niet vanzelfsprekend is.
De biseksuele jongeren hebben het in een aantal opzichten lastiger dan de homoseksuele. Ze ervaren hun familie, werkomgeving en schoolomgeving als minder homovriendelijk dan de (overwegend) homoseksuele jongeren. Ze hebben minder vaak te maken gehad met negatieve reacties vanwege hun seksuele voorkeur. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat ze minder vaak open zijn over hun seksuele voorkeur en minder relationele ervaringen hebben met seksegenoten, waardoor ze onzichtbaarder zijn. Tegelijkertijd is

gebleken dat biseksuele jongeren een lager zelfbeeld hebben en meer suïcidaal gedrag vertonen dan homoseksuele jongeren.
Ook homojongeren die afwijken van gendernormen vormen een kwetsbare groep. Meisjesachtige jongens en jongensachtige meisjes rapporteren in het onderzoek minder acceptatie in diverse omgevingen, meer ervaring met homonegatieve reacties en meer depressieve klachten.
De homojongeren in het onderzoek die nog op de middelbare school zitten, staan er slechter voor wat betreft acceptatie door medescholieren, ervaring met homonegatieve reacties, homovriendelijkheid van de schoolomgeving en psychisch welbevinden (depressieve klachten en suïcidaliteit) dan degenen die al in het vervolgonderwijs zitten. Bijna een kwart van de scholieren vindt het schoolklimaat homo-onvriendelijk, tegenover een op de tien studenten in het vervolgonderwijs. De tieners rapporteren meer homonegatieve ervaringen dan twintigers. Contact met andere homojongeren kan een goede buffer vormen om steun en informatie te vinden over het omgaan met non-acceptatie en homonegativiteit. De jongste groep respondenten (16-18 jaar) heeft meer behoefte aan contact met andere homojongeren dan jongeren van 19-25 jaar. Dit is niet vreemd, gezien het feit dat zij nog vaker *in de kast* zitten, meer met homonegativiteit te maken krijgen en bovendien hun schoolklimaat vaker omschrijven als homo-onvriendelijk
Religieuze jongeren zitten vaker dan niet-religieuze jongeren *in de kast* en ervaren minder acceptatie van hun ouders. Daarnaast hebben jongeren die religieus zijn opgevoed vaker een zelfmoordpoging gedaan.

Adviezen van homojongeren aan de minister van homo- en lesbische emancipatie

Aan de homojongeren is gevraagd welke activiteiten zouden helpen om de positie van homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen te verbeteren. Enkele thema's kwamen naar boven. Het geven van voorlichting op scholen wordt vaak genoemd. Ook zou het goed zijn wanneer veel homoseksuele mensen openlijk en 'gewoon' zijn over hun sseksuele voorkeur. Initiatieven moeten ertoe leiden dat homojongeren als *normaal* worden gezien, en niet als 'bijzonder' of 'vreemd'. De media kunnen hierbij een rol spelen door een gevarieerder beeld te geven van homoseksuelen. Daarnaast zouden voorzieningen en activiteiten voor homojongeren uitgebreid of verbeterd kunnen worden.

Ontwikkelingen in etnische en religieuze minderheden in Nederland

Deel 4 gaat over de omgang met homoseksualiteit onder behoudende protestanten en onder Surinaamse, Marokkaanse, Turkse en Chinese Nederlanders en over de veranderingen die daarin plaatsvonden gedurende de afgelopen 40 jaar. Op basis van literatuurstudie en gesprekken met sleutelpersonen is daarvan een beeld geschetst.
Er zijn enkele positieve ontwikkelingen te signaleren, vooral in de Surinaamse en protestantse gemeenschappen, maar in alle groepen blijft sprake van een negatievere grondhouding tegenover homoseksualiteit en gelijkberechtiging van homo's en lesbo's dan in de rest van de bevolking.

Wat is het probleem?

De problemen die de genoemde groepen met homoseksualiteit blijven houden zijn de volgende zeven. Het strookt niet met idealen van huwelijk en gezinsvorming. Hetzelfde geldt voor ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid: homo's zijn geen echte mannen en lesbo's geen echte vrouwen. Een derde bezwaar luidt dat in het bijzonder homomannen ongewenst afwijkend seksueel gedrag vertonen en daar te veel nadruk op leggen. Homoseksualiteit zou verder te openbaar worden gemaakt, waarbij protestanten en moslims tevens het gevoel hebben dat homoacceptatie aan hen wordt opgedrongen. Een vijfde bezwaar is dat homoseksualiteit in strijd is met religieuze voorschriften en een zesde dat het tegen de natuur is, waarbij nauwelijks een onderscheid wordt gemaakt tussen goddelijke en biologische natuur. Ook wordt homoseksualiteit gezien als een psychische stoornis.
De verschillende groepen uiten wisselende bezwaren en als het ene bezwaar wegvalt, duikt er wel een ander op. Soms richten de bezwaren zich tegen homo's, soms tegen homo's en lesbo's, soms tegen bepaalde homoseksuele gedragingen zoals anale seks. De meeste bezwaren zijn traditioneel van karakter en waren in het verleden gemeengoed onder Nederlanders. Daarom denken veel respondenten dat het in de loop der tijd wel goed zal komen met homoacceptatie in deze groepen, net als onder 'witte' Nederlanders.

Ontwikkelingen in de tijd

Dit onderzoek wijst evenwel uit dat homo-emancipatie geen gelopen race is: Marokkaanse en Turkse Nederlanders hechten tegenwoordig veel meer belang aan familie en religie dan in de jaren zestig en zeventig, toen een eerste generatie 'gastarbeiders' zich in Nederland vestigde; deze waardeverschuiving heeft een negatief effect op homoacceptatie.
Het positiefst ten aanzien van homoseks staan (Creoolse) Surinamers, die er een filosofie van 'leven en laten leven' op nahouden, maar zij hebben vaak bezwaar tegen het openlijk kleur bekennen als homo of lesbo. Orthodoxe protestanten erkennen dat ook in hun kring homoseksuele mannen en vrouwen voorkomen en sporen dezen aan om uit te komen voor hun seksuele voorkeur; zij hebben echter moeite met homoseksuele relaties. De bezwaren tegen homoseksualiteit hebben culturele en religieuze wortels die niet onder 'witte' Nederlanders zijn verdwenen en nog minder onder de hier besproken groepen. Het is zorgelijk dat 30 jaar homo-emancipatie onder nieuwe Nederlanders niet tot duidelijker resultaten heeft geleid. Aan de lastige situatie van homo's en lesbo's uit etnische en behoudend protestantse kring lijkt voorlopig geen eind te komen, omdat ze klem zitten tussen de eigen groep en andere Nederlanders, tussen familie en 'witte' homo's. De homo-organisaties in orthodoxe kringen hebben als enige groep een beperkt succes in het zicht- en hoorbaar maken van homoseksualiteit. Maar ook in die groep is de weerstand taai, zoals blijkt uit het afwijzen van homoseksuele leraren en leerlingen op behoudend protestantse scholen. Een specifiek probleem is de vrijwel totale onzichtbaarheid van lesbische vrouwen in alle groepen, behalve onder Surinaamse Nederlanders.

Mogelijkheden voor verandering

In de jaren zestig bestonden in Nederland gunstige voorwaarden voor homo-emancipatie zoals krachtige processen van individualisering, ontkerkelijking, democratisering en seksuele liberalisering. Daarvan is in de behandelde groepen nu nauwelijks sprake. Dat maakt een doeltreffend homo- en lesbobeleid alleen maar belangrijker. Er worden enkele mogelijkheden geformuleerd. Allang wordt aangedrongen op meer onderwijs over homoseksueel burgerschap. Dit is nog verre van gerealiseerd en meestal te weinig homoseksueel gekleurd. Het is belangrijk dat homo-initiatieven in de behandelde groepen meer systematisch worden ondersteund. Dat is vooral gewenst omdat homo's en lesbo's zeker in de etnische minderheden tegen een cultuur van zwijgen aanlopen en hooguit half uit de kast wensen te komen. Dat belemmert hun zichtbaarheid in de Nederlandse samenleving en binnen de eigen groep. Behalve op homo's en lesbo's zelf kan verder een beroep worden gedaan op moeders, zussen en vriendinnen van homo's en lesbo's, omdat die te maken hebben met vergelijkbare discriminatie. De inzet van religieuze en politieke leiders en hulpverleners – vooral uit de betreffende groepen – is zeer gewenst. Vrijwel alle respondenten beklemtonen dat homoacceptatie veel tijd zal kosten en dat gericht ingrijpen nodig is om vormen van homo- en lesbo-emancipatie meer vaart te geven.

De balans opgemaakt

De acceptatie van homoseksualiteit in Nederland neemt geleidelijk aan toe. Volgens een samenvattende maat voor de houding van de Nederlandse bevolking tegenover homoseksualiteit is zo'n een op de tien Nederlanders als homonegatief te typeren. In 2006 ging het nog om 15%. Vooral lager opgeleiden en leden van etnische en religieuze minderheden staan relatief vaak negatief tegenover homoseksualiteit, en vooral zichtbaar homoseksueel gedrag roept nog altijd veel weerzin op. Traditionele opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid staan acceptatie vaak in de weg. Zo bleken heterojongeren homoseksualiteit vooral te accepteren zolang homo's zich maar mannelijk en lesbo's zich maar vrouwelijk (maar niet te uitdagend) gedragen.

Hoe verder?

De resultaten onderstrepen het belang van continuering van het homo- en lesbisch emancipatiebeleid. Verschillende thema's die aandacht (blijven) behoeven zijn in het onderzoek naar voren gekomen. Van onverminderd belang is het aanpakken van geweld tegen en intimidatie van homoseksuelen. Dat geldt in het algemeen, op straat en in buurten, maar zeker ook op scholen. De homojongeren rapporteerden vooral daar veel met homonegativiteit te zijn geconfronteerd. Scholen hebben echter ook meer in het algemeen een taak in het vergroten van de aandacht voor en acceptatie van seksuele diversiteit.

Op het vlak van de gelijkberechtiging spelen er nog enkele kwesties: de zogeheten 'enkelefeitconstructie' (scholen op bijzondere grondslag kunnen homoseksuele leerkrachten weigeren), de weigerambtenaren (ambtenaren van de burgerlijke stand zijn niet verplicht om een homopaar wettelijk in de echt te verbinden) en het lesbisch ouderschap

(de vrouwelijke partner van een lesbische vrouw met wie zij een kind krijgt, moet het kind adopteren om het juridisch ouderschap te verwerven).
Bovendien is gebleken dat preventie van psychosociale problematiek bij homojongeren aandacht behoeft, zowel van professionals uit de hoek van de preventieve jeugdgezondheidszorg (Centra voor Jeugd en Gezin) als van die uit de geestelijke gezondheidszorg. Sommige groepen behoeven extra aandacht. In kringen van orthodoxe protestanten en niet-westerse migranten en hun nakomelingen is de acceptatie veelal nog gebrekkig. Biseksuelen lijken het moeilijker te hebben dan homo's en lesbo's en de tieners moeilijker dan de ouderen. Lesbische vrouwen hebben bovendien te kampen met onzichtbaarheid. Echt oudere homo's en lesbo's bleven overigens in dit rapport buiten beeld, evenals de transgenders. Uit andere bronnen is echter bekend dat ook die groepen in het beleid niet mogen ontbreken. Tot slot werd erop gewezen dat het van belang is de negatieve beeldvorming over homo-ouderschap te veranderen.
Een grotere acceptatie van homoseksualiteit is uiteraard allereerst in het belang van de doelgroep zelf. Maar aangezien een gebrekkige acceptatie ook maatschappelijke kosten met zich meebrengt, ligt hier ook een algemeen belang. De inzet van alle partijen is dan ook van belang, maar steun vanuit de overheid is vooralsnog onontbeerlijk.

1 Gewoon homo (kunnen) zijn?

Saskia Keuzenkamp (SCP)

1.1 Een korte terugblik[1]

De acceptatie van homoseksualiteit in Nederland heeft in de vorige eeuw een flinke impuls gekregen. Aan het begin van de twintigste eeuw was seks tussen twee personen van hetzelfde geslacht weliswaar niet strafbaar, zoals in veel andere landen, maar dat betekende geenszins dat het werd goedgekeurd; homoseksuele contacten vonden vooral ondergronds plaats. Aan deze relatieve tolerantie kwam een einde toen door toedoen van de invloedrijker geworden katholieken en gereformeerden de tot dan toe tamelijk liberale zedelijkheidswetgeving in 1911 werd aangepast. Zo werd op het gebied van homoseksualiteit het beruchte artikel 248bis van het Wetboek van Strafrecht ingevoerd. Seksueel contact tussen meer- en minderjarigen (tussen de 16 en 21 jaar) van hetzelfde geslacht werd strafbaar – op straffe van vier jaar gevangenis. Heteroseksueel contact tussen volwassenen en minderjarigen (vanaf 16 jaar) was wel toegestaan.
De afkeurende houding kwam behalve in de wetgeving ook tot uiting in de medische wetenschap. Homoseksualiteit werd in de twintigste eeuw nog lang als een ziekte beschouwd. Psychiaters onderwierpen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen aan therapieën, waaronder bij mannen castratie, om hen af te helpen van hun 'afwijking'.

Geïnspireerd door het Duitse *Wissenschaftlich Humanitäres Komitee* riep Jacob Schorer in 1912 de eerste Nederlandse 'homo-organisatie' in het leven: het latere *Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee*. Deze streed voor afschaffing van artikel 248bis. Veel steun kreeg het *Komitee* echter niet en uiteindelijk zou pas in 1971 artikel 248bis uit het Wetboek van Strafrecht worden geschrapt.
Op 7 december 1946 werd de *Shakespeare Club* opgericht, die in 1949 officieel werd omgedoopt tot Cultuur- en Ontspannings Centrum – de huidige *Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit COC*. Behalve op het bieden van cultuur en ontspanning richtte het COC zich op 'sociale emancipatie'. Lange tijd ging het daarbij vooral om de strijd voor afschaffing van artikel 248bis. Jongeren onder de 21 jaar konden geen lid worden en hadden zich verenigd in eigen 'studentenwerkgroepen'. Deze organiseerden 'dansacties'[2], gemengde feesten, en zetten in 1969 de eerste homodemonstratie in Nederland op touw, gericht op het afschaffen van artikel 248bis. Het COC werd in 1973 officieel erkend, en kwam daarmee in aanmerking voor subsidie van de overheid.
In de jaren zestig en zeventig voltrok zich een omslag in de publieke opinie: waar in 1968 nog 36% van de bevolking negatief reageerde op de stelling dat homoseksuelen zo veel mogelijk vrij moesten zijn om hun leven te leiden zoals zij willen, gold dat in 1980 nog maar voor 7%. De Nederlandse bevolking veranderde niet alleen sterk van mening over homoseksualiteit, maar ook over echtscheiding, seks voor en buiten het huwelijk, abortus, prostitutie en pornografie. Beperkende wetten op die terreinen werden in de

daaropvolgende jaren aangepast en in korte tijd gold Nederland niet langer als braafste, maar als stoutste jongetje van de klas – liberaler dan enig ander land. Uit die tijd dateert het beeld van Nederland als tolerante natie, als een land van drugs en seks en van Amsterdam als *gay capital*. Waar de Nederlandse bevolking tot in de jaren zestig kan worden gekenschetst als 'een zeer anti-seksueel, aan mannen de voorrang verlenend, het huwelijk en het gezin hoogschattend volk', daar maakten 'grote menigten Nederlanders snel de voor hen eerst verbijsterende moraal van seksuele permissiviteit, gelijkwaardigheid der geslachten, huwelijksontheiliging en anti-natalisme tot de hunne. […] Eerder hun identiteit gemaskeerd hebbende homofielen deden in hun homofiel-zijn nadrukkelijk mee' (Kooy 1980).
In de jaren zeventig ontstonden in politieke partijen, vakbonden, kerken, gezondheidszorg, onderwijs, leger en bij de politie 'roze' groepen, die de mars door de instituties begonnen. Ook ontwikkelden gemeenten en de landelijke overheid homobeleid op terreinen als sociale zekerheid, onderwijs en jeugd- en ouderenzorg. Dit mondde in 1986 uit in de eerste landelijke notitie over het homobeleid (TK 1985/1986a) en de benoeming van een coördinerend minister voor dit beleidsterrein (TK 1985/1986b). In 1987 werd het Amsterdamse homomonument gerealiseerd, als symbool voor de discriminatie van homo's en lesbo's. En in 1994, na zeventien jaar strijd, kreeg Nederland een Wet Gelijke Behandeling die naast sekse en etnische afkomst, seksuele oriëntatie omvatte.
Toen aids opkwam en aanvankelijk vooral onder homoseksuelen slachtoffers maakte, ontstond de angst dat de emancipatiewinst zou worden weggevaagd, maar juist het omgekeerde gebeurde (Van Stolk 1991). Een tamelijk eendrachtige samenwerking van overheid, gezondheidszorg en homobeweging leidde ertoe dat de negatieve etikettering van homoseksualiteit beperkt bleef terwijl de bespreekbaarheid toenam. Aids was een ramp voor de homowereld maar niet voor de homoacceptatie. Er kwam juist meer erkenning van problemen die homo's en lesbo's ervoeren, zoals het niet juridisch erkend zijn van hun relaties. Thema's als sociale zekerheid, medische zorg, huisvesting, ouderschap en erfrecht kwamen op de agenda. Ook het 'homohuwelijk' werd een belangrijk thema. De Gay Krant en – wat later – het COC gingen campagne voeren voor de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht. In 1997 kwam er een vereenvoudigde vorm: het geregistreerde partnerschap. In 2001 stelde Nederland als eerste land ter wereld het burgerlijk huwelijk open voor paren van hetzelfde geslacht.
De invoering van wat in de volksmond wordt aangeduid als het 'homohuwelijk' was voor veel mensen het symbolische eindpunt van de strijd voor homo-emancipatie. Maar de berichten over homodiscriminatie en geweld tegen homoseksuele mannen namen toe en duidelijk was dat homo-emancipatiebeleid nog zeker nodig was.

1.2 Nieuwe impuls voor het homo- en lesbisch emancipatiebeleid

Met het aantreden van het vierde kabinet-Balkenende (CDA, PvdA en ChristenUnie) in 2007 heeft het lesbisch en homo-emancipatiebeleid een flinke impuls gekregen. Ronald Plasterk, de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, die tot de val van het kabinet in februari 2010 het homobeleid in portefeuille had, bracht kort na zijn aantreden de nota *Gewoon homo zijn. Lesbisch- en homo-emancipatiebeleid 2008-2011* uit.

Daarin gaf het kabinet te kennen 'zich grote zorgen te maken over de intimidatie en geweldsincidenten, de aanhoudende meldingen van discriminatie en de uitingen van homohaat op internet van de afgelopen jaren' (TK 2007/2008: 1). De homotolerantie is in de afgelopen decennia verbeterd, zo stelde het kabinet, maar de aanpak tot dan toe is niet afdoende geweest en dat moet beter.
De hoofddoelstelling voor het lesbisch en homo-emancipatiebeleid luidt dat de houding van de bevolking tegenover homoseksuelen verbetert (TK 2007/2008). Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) kreeg van minister Plasterk het verzoek om de realisatie van die doelstelling te monitoren en om voor die meting een beleidsindicator te ontwikkelen: een samenvattende maat die weergeeft hoe groot het aandeel van de bevolking is dat een negatieve houding heeft tegenover homoseksualiteit. Dit resulteerde in een zogeheten nulmeting, waaruit bleek dat in 2006 15% van de bevolking als homonegatief getypeerd kon worden (Keuzenkamp 2007).

Om de sociale acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving te bevorderen, werd het beleid geïntensiveerd en het beschikbare budget verhoogd. Vijf doelen zijn geformuleerd (TK 2007/2008):

- *Bevorderen dat homoseksualiteit bespreekbaar wordt gemaakt in verschillende bevolkingsgroepen, met name bij de etnische minderheden, jongeren en levensbeschouwelijke groepen.* Het kabinet roept gemeenten en provincies, maatschappelijke organisaties en uitdrukkelijk ook scholen op zich hiervoor in te zetten.
- *Aanpakken van geweld en intimidatie tegen homoseksuelen.* Het kabinet geeft aan de bestaande regelgeving (artikel 1 van de Grondwet en de Algemene Wet Gelijke Behandeling) actief te zullen toepassen en het beleid gericht op opsporing en registratie van geweld en intimidatie te zullen aanscherpen. In dat kader is onder meer besloten tot de registratie van geweldsincidenten tegen homo's door de politie (uitvoering van de motie-Dittrich, TK 2005/2006). De veiligheid voor homoseksuele leerlingen en leerkrachten op scholen krijgt eveneens extra aandacht.
- *Stimuleren dat maatschappelijke allianties, landelijk en lokaal, tot stand komen.* Het kabinet wil gemeenten stimuleren homo-emancipatiebeleid te voeren en daarbij samen te werken met homo-organisaties. Daarnaast zullen initiatieven van maatschappelijke organisaties worden ondersteund, die zich in zogeheten *Gay-Straight Alliances* inzetten voor verbetering van de positie van homoseksuelen (bijvoorbeeld in het onderwijs, de sport en de zorg voor ouderen).
- *Bijdragen aan een homovriendelijke omgeving op school, op het werk en in de sport.* Homoseksuelen die dat willen, moeten uit de kast kunnen. Daarom was het motto van het kabinet-Balkenende IV: *Gewoon homo zijn.* Het kabinet spreekt zich nadrukkelijk uit voor het belang van zichtbaarheid van homoseksuelen en wil dat op verschillende wijzen ondersteunen. Voorbeelden daarvan zijn de aanwezigheid van de minister van homo-emancipatie en andere leden van het kabinet bij evenementen tegen homodiscriminatie en het zich publiekelijk stellig uitspreken voor het belang van homo-acceptatie.
- *Het vervullen van een actieve internationale en Europese rol.* Het kabinet wil internationaal koploper zijn bij het bevorderen van acceptatie van homoseksualiteit en zegt zich actief te zullen inzetten voor homorechten in andere landen.

Na een aantal jaren dit beleid te hebben uitgevoerd zou in 2010 gerapporteerd moeten worden over de voortgang van het emancipatieproces. Met deze publicatie vervult het SCP die taak. De vraag die hier centraal staat, is hoe het is gesteld met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Op verzoek van de minister wordt zowel aandacht besteed aan ontwikkelingen in de bevolking in zijn totaliteit, als gekeken naar specifieke groepen. Wat dat laatste betreft is op uitdrukkelijk verzoek van de minister een uitgebreid onderzoek gedaan onder homoseksuele jongens en lesbische meiden.

1.3 Monitoring van de sociale acceptatie van homoseksualiteit

Om een breed beeld te kunnen geven van de (ontwikkeling van de) acceptatie van homoseksualiteit in Nederland zijn verschillende deelstudies uitgevoerd. De eerste gaat over de houding van de Nederlandse bevolking (mede in vergelijking tot die in andere landen) en over de houding van heterojongeren. De tweede betreft de ervaringen van homoseksuele mannen en vrouwen zelf: in hoeverre voelen zij zich geaccepteerd en in welke mate maken zij negatieve voorvallen mee vanwege hun seksuele voorkeur? De aandacht is allereerst gericht op volwassenen; jongeren die zich aangetrokken voelen tot de eigen sekse komen uitgebreid aan bod in de derde deelstudie. De vierde deelstudie ten slotte betreft de ontwikkelingen in de houding tegenover en de omgang met homoseksualiteit in een vijftal minderheidsgroeperingen in Nederland: orthodox protestanten, Surinaamse, Marokkaanse, Turkse en Chinese Nederlanders. Er is gebruikgemaakt van verschillende soorten bronnen. Behalve om literatuurstudie gaat het vooral om gegevens die afkomstig zijn uit kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeken. Die onderzoeken zullen hierna nog kort worden toegelicht.

Informatie over de houding van de Nederlandse bevolking

Hoe denken Nederlanders over homoseksualiteit? Om dat in kaart te brengen, maken we gebruik van enkele grootschalige, representatieve surveys. Sommige daarvan betreffen periodieke enquêtes, waardoor het mogelijk is om trends in de tijd te schetsen.
Een kanttekening bij die enquêtes is dat niet-westerse migranten vaak niet goed zijn vertegenwoordigd, terwijl bekend is dat in die kringen vaak relatief veel mensen moeite hebben met homoseksualiteit. De informatie over etnische minderheden halen we daarom uit een andere (specifieke minderheden)enquête. Welke surveys worden gebruikt, zal steeds kort worden vermeld, maar voor meer uitgebreide informatie verwijzen wij de lezer naar de website van het SCP.
Nadat in hoofdstuk 2 aldus een cijfermatig beeld is geschetst, volgt in hoofdstuk 3 een meer verdiepende studie naar de houding van heterojongeren. Daarbij is gebruikgemaakt van interviews. Ruim 40 heterojongeren zijn geïnterviewd om zicht te krijgen op de factoren die met name relevant zijn voor het vergroten van de acceptatie van homo- en biseksualiteit bij jongeren. Het is geen representatief onderzoek, op basis waarvan generaliseerbare uitspraken mogelijk zijn over heterojongeren in Nederland. Er is daarentegen juist gekozen voor een diverse groep respondenten. Op die manier wordt informatie verkregen over de uiteenlopende motieven en opvattingen van jongeren, die acceptatie van homoseksualiteit in de weg staan of juist mogelijk maken.

Ervaringen van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen

In deel 2 presenteren we informatie over de acceptatie van homoseksualiteit zoals homo- en biseksuele mannen en vrouwen die zelf ervaren. Om daarover informatie te vergaren, is gebruikgemaakt van twee specifieke surveys. Voor informatie over de ervaringen van mannen is dat de Schorer Monitor 2009, voor informatie over vrouwen een enquête van Stichting OndersteBoven[3]. Die laatste is uitgevoerd in 2008.
Omdat er geen bestand bestaat waarin geregistreerd is wat de seksuele voorkeur van mensen is, en omdat het 'opsporen' van de beoogde respondenten via een representatieve steekproef onder de bevolking (vooral vanwege te hoge kosten) niet mogelijk was, is voor een andere wervingsstrategie gekozen. Voor de beide genoemde enquêtes was die deels vergelijkbaar: er werden oproepen geplaatst op allerlei websites die veel door de doelgroep worden bezocht. Bij de Schorer Monitor is bovendien nog geworven via advertenties in landelijke homobladen en door het uitdelen van flyers en gadgets in homocafés en op *cruising areas*. Door die verschillen in wervingsmethoden zijn de mannen en vrouwen die aan de twee enquêtes hebben meegedaan vermoedelijk niet zonder meer met elkaar te vergelijken.
De vragenlijst is afgenomen via het internet. Een nadeel van online-enquêtes is dat degenen die geen toegang hebben tot internet, niet in de onderzoekspopulatie zijn vertegenwoordigd. Dat geldt met name voor ouderen, lager opgeleiden en leden van etnische minderheden. Die laatste groep is overigens sowieso lastig te bereiken. Voor de verschillende peilingen van de Schorer Monitor is uitvoerig, maar helaas tevergeefs geprobeerd om ook substantiële aantallen migranten en hun nakomelingen aan het onderzoek te laten deelnemen.
Als gevolg van deze twee methodische kwesties (geen aselecte werving en alleen enquêteren via het internet) is het doen van algemene uitspraken over 'de homoseksuele mannen' of 'de lesbische vrouwen' in Nederland niet zonder meer mogelijk. Weliswaar hebben grote aantallen mannen en vrouwen de vragenlijsten ingevuld (ruim 4500 mannen en ruim 1300 vrouwen) en is er sprake van spreiding over tal van relevante achtergrondkenmerken (opleidingsniveau, leeftijd, religiositeit). Maar of en in hoeverre deze respondenten een representatieve afspiegeling vormen van de totale populatie is niet met zekerheid te zeggen. Dat noopt tot enige voorzichtigheid bij het trekken van conclusies.

Deel twee van dit boek bevat overigens nog een hoofdstuk over homo- en lesbisch ouderschap in Nederland. Daarin wordt ingegaan op de vraag hoe het met de kinderen van lesbische moeders en homoseksuele vaders gaat en welke ervaringen de kinderen en de lesbische moeders hebben met de acceptatie van hun bijzondere gezinssituatie door mensen in hun omgeving (over homoseksuele vaders is nog geen informatie beschikbaar).

Ervaringen van homojongeren

Zoals gezegd is op verzoek van de minister een aparte studie verricht over de ervaringen van homo- en biseksuele jongeren (16-25-jarigen). Een dergelijk grootschalig onderzoek onder zowel jongens als meisjes is nog niet eerder in Nederland uitgevoerd. Tussen mei

en augustus 2009 konden jongeren online een enquête invullen, hetgeen ruim 1600 bruikbare vragenlijsten opleverde (ruim 1100 meisjes en ruim 500 jongens).
Ook voor deze onderzoeksgroep geldt dat werving op basis van een representatieve steekproef uit een of andere registratie niet mogelijk was. Er is wel heel breed geworven, via zowel online- als offlinekanalen. Om ook homojongeren te trekken, die niet via specifiek op homo- en biseksuelen gerichte media en activiteiten bereikt worden, zijn bovendien oproepen tot deelname geplaatst op een aantal algemene jongerensites. Omdat niet zeker is dat de responsgroep representatief is voor de totale populatie homojongeren is enige voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies.
In aanvulling op de informatie uit de enquête zijn er nog interviews gehouden met 30 jongeren. Met name jongeren die (veel) homonegatieve ervaringen hebben gehad, zijn hiervoor benaderd.
De resultaten van dit uitgebreide deelonderzoek zijn beschreven in deel 3, waar er vijf hoofdstukken aan zijn gewijd. We besteden onder meer aandacht aan de coming-out van de jongeren, de mate waarin hun seksuele voorkeur wordt geaccepteerd, hun psychisch welbevinden en vragen hen om tips: wat moet er volgens hen gebeuren om de positie van homoseksuelen te verbeteren?

Onderzoek in vijf minderheidsgroepen

Het vierde deelproject ten slotte beoogt een beeld te schetsen van hoe de houding tegenover en de omgang met homoseksualiteit zich heeft ontwikkeld in vijf minderheidsgroepen: orthodoxe en evangelische protestanten, en Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Chinese Nederlanders. Deels maken we gebruik van schriftelijke bronnen, deels (en vooral) ook van interviews met sleutelpersonen (ongeveer tien per groep). De resultaten worden besproken in deel 4.

Noten

1 Met dank aan Gert Hekma van de afdeling Sociologie en Antropologie van de Universiteit van Amsterdam.
2 Acties van dansende homo's en lesbo's in heterodancings.
3 Deze stichting is in 2006 opgericht om de maatschappelijke acceptatie van lesbische en biseksuele vrouwen te bevorderen.

DEEL 1

Houding van de Nederlandse bevolking

2 De houding van Nederlanders tegenover homoseksualiteit

Saskia Keuzenkamp (SCP)

2.1 Zorgen over toename van homonegativiteit

Op gezette tijden verschijnen er berichten in de media dat het met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland de verkeerde kant opgaat. Vooral gewelddadige incidenten tegen homoseksuelen (en in januari 2010 zelfs tegen een heteroseksuele man met een tas van *Gays&Gadgets*) trekken de aandacht. Nederland zou zijn rol als koploper in de wereld wat betreft homovriendelijkheid volgens sommigen inmiddels zijn verloren. Zo zei Kamerlid Brinkman (PVV) in een debat over het homo-emancipatiebeleid dat zijn partij terug zou willen 'naar de situatie van 20 jaar geleden, waarin Nederland het meest homovrije land ter wereld was' (TK 2009/2010b: 14).
Maar hoe is het nu feitelijk gesteld met de houding van de Nederlandse bevolking? En hebben burgers in andere Europese landen inmiddels inderdaad een meer homovriendelijke attitude? In hoeverre blijkt uit opinieonderzoeken dat het klimaat voor homo's en lesbo's in Nederland is verslechterd? En welke groepen zijn met name 'homonegatief'? Om deze vragen te beantwoorden besteden we – voor zover mogelijk – aandacht aan de vier dimensies van de houding tegenover homoseksualiteit, zoals we die eerder hebben onderscheiden (Keuzenkamp et al. 2006). De eerste dimensie hebben we aangeduid als 'algemene aanvaarding': de waardering en beoordeling van homoseksualiteit in het algemeen. Een daarbij behorende uitspraak die veel in opinieonderzoeken is gebruikt, is dat homoseksuelen vrij moeten zijn hun leven te leiden zoals zij willen. De tweede dimensie gaat over gelijke rechten en (anti)discriminatie. In hoeverre vindt de bevolking dat homo's en hetero's gelijke rechten moeten hebben, bijvoorbeeld op het terrein van het huwelijk en adoptie? Reacties op homoseksualiteit in de openbaarheid vormen de derde dimensie. Wat vindt men ervan als twee homo's of lesbo's elkaar op straat zoenen en in hoeverre is dat anders dan als het om een heteropaar zou gaan? En tot slot onderscheiden we reacties op homoseksualiteit in de naaste omgeving. Wat vindt men er bijvoorbeeld van om homoseksuele vrienden of buren te hebben?
We beginnen met een korte schets van de houding van de Nederlandse bevolking in vergelijking met die in andere landen en gaan daarna meer uitgebreid in op de huidige situatie in Nederland en de trends die zich in de afgelopen decennia hebben voorgedaan. We maken gebruik van diverse representatieve surveys. Voor meer informatie daarover kan de lezer terecht op www.scp.nl.

2.2 Een internationale vergelijking

De meest algemene stelling die veelvuldig in opinieonderzoek aan de bevolking wordt voorgelegd, is dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen vrij moeten zijn om

hun leven te leiden zoals zij dat willen. In Nederland en de ons omringende westerse landen is het aandeel dat het daar niet mee eens is maar klein. Samen met Denemarken en Zweden geeft Nederland het gunstigste beeld te zien: 91% van de Nederlanders stemt in met die stelling, 89% van de Denen en 87% van de Zweden. Van de Zuid-Europese landen staat de Spaanse bevolking het meest positief tegenover homoseksualiteit, als we uitgaan van de reactie op deze algemene stelling (78% stemt daarmee in). Het zijn vooral Rusland, de Oost-Europese landen en Turkije waar grote delen van de bevolking niet vinden dat homoseksuele mannen en vrouwen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen. In Turkije bijvoorbeeld gaat het om 34% (figuur 2.1).

Figuur 2.1
Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen (aandeel (sterk) mee eens), bevolking 15 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

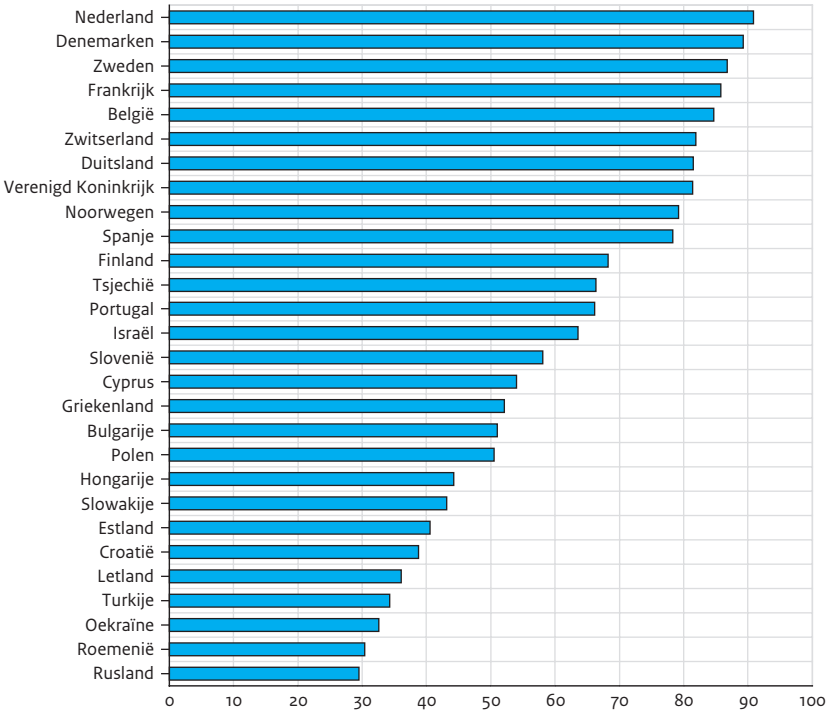

Bron: ESS (ESS'08/'09 4e ronde)

Een andere tamelijk algemene uitspraak die incidenteel in een survey wordt opgenomen, gaat over de vraag wat men ervan zou vinden als een homoseksuele man of vrouw de hoogste functie in het land zou bekleden. In Nederland zijn er al diverse bewindslieden (geweest) die openlijk homoseksueel zijn (Joop Wijn en Gerda Verburg). IJsland is echter het eerste en enige land met een openlijk homoseksuele regeringsleider: de lesbische

Johanna Sigurdardottir, die voordien minister van Sociale Zaken in het IJslandse kabinet was.
De gegevens zijn afkomstig uit de Eurobarometer, die in opdracht van de Europese Commissie wordt uitgevoerd. De cijfers moeten met enige voorzichtigheid worden opgevat, want er is geen sprake van een aselecte random steekproef. IJsland deed niet mee aan de Eurobarometer van 2009, dus hoe de bevolking over deze stelling denkt, kunnen we hier helaas niet vermelden. Vermoedelijk zal men er echter weinig moeite mee hebben. Ook in Nederland is de groep die zich er ongemakkelijk bij zou voelen als de premier homoseksueel zou zijn, erg klein. Van alle aan de Eurobarometer deelnemende landen is dat percentage hier het kleinst, gevolgd door Zweden, Spanje, Denemarken en België. We zien opnieuw dat dit idee in de Oost-Europese landen op aanzienlijk meer weerstand stuit. In Turkije is het aandeel dat er moeite mee zou hebben het grootst. Zie figuur 2.2 voor een overzicht van alle onderzochte landen.

Figuur 2.2
Wat zou u ervan vinden als een homoseksueel de hoogste functie in uw land zou bekleden? (aandeel oncomfortabel), bevolking 15 jaar en ouder, 2009 (in procenten)

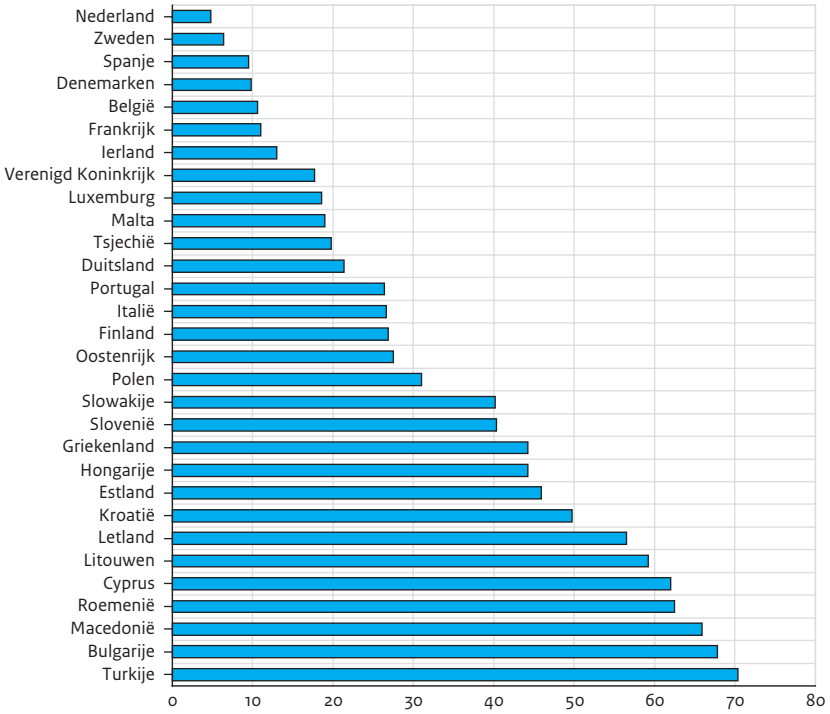

Bron: EC (Eurobarometer 71.2)

Sinds 1 april 2001 kunnen paren van gelijk geslacht in Nederland formeel met elkaar huwen. Nederland liep daarmee voorop in de wereld. De discussie over deze vorm van gelijkberechtiging vindt echter in veel landen plaats en medio 2010 zijn er nog zeven landen waar homoseksuele paren formeel in de echt kunnen worden verbonden: België (2003), Spanje (2005), Canada (2005), Zuid Afrika (2006), Noorwegen (2009), Zweden (2009) en Portugal (2010).[1]
De steun voor wat in de volksmond het 'homohuwelijk' wordt genoemd was in 2006 van alle landen het grootst in Nederland, gevolgd door Zweden, Denemarken en België. De respondenten uit Turkije, de Oost-Europese landen en Griekenland zijn het minst voor invoering in Europa (figuur 2.3).

Figuur 2.3
Het 'homohuwelijk' zou toegestaan moeten worden in Europa (aandeel mee eens), bevolking 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten)

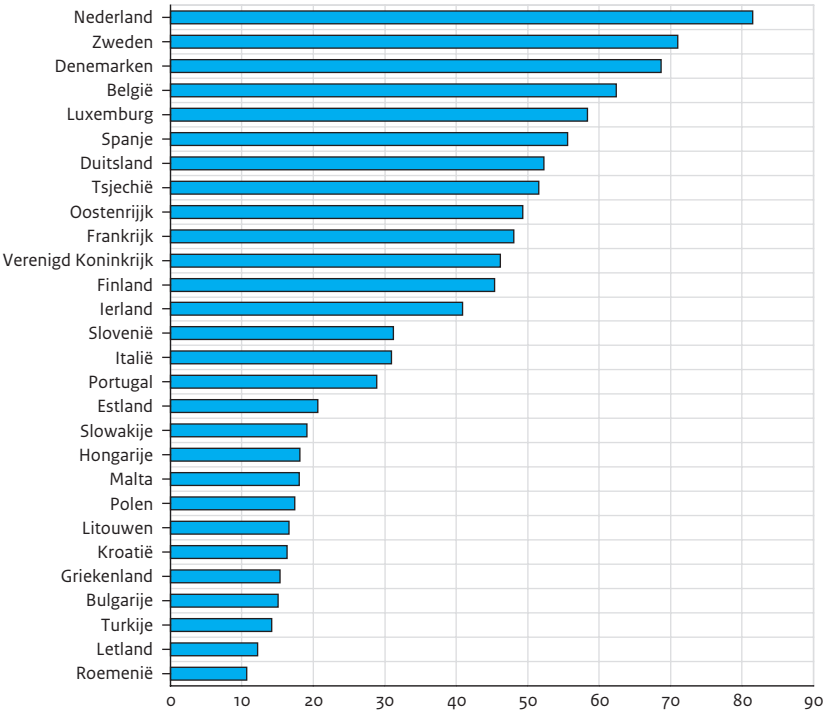

Bron: EC (Eurobarometer 66.1)

In diezelfde Eurobarometer is nog gevraagd of men vindt dat adoptie van kinderen door homoparen in Europa geaccepteerd zou moeten worden. Ook hier blijkt de steun het grootst te zijn in Nederland (bijna 70%), wederom gevolgd door Zweden en Denemarken (figuur 2.4). Aan de onderkant van de lijst staan opnieuw vooral Oost-Europese landen.

Overigens is er alleen in Zweden en Nederland een meerderheid voor deze vorm van gelijkberechtiging. Als het gaat om gelijke rechten bij het burgerlijk huwelijk zijn er wat meer landen waar hiervoor een meerderheid bestaat. Behalve Nederland en Zweden zijn dat: Denemarken, België, Luxemburg, Spanje, Tsjechië en Duitsland.

Figuur 2.4
De adoptie van kinderen door homoseksuele stellen moet geaccepteerd worden in Europa (aandeel mee eens), bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten)

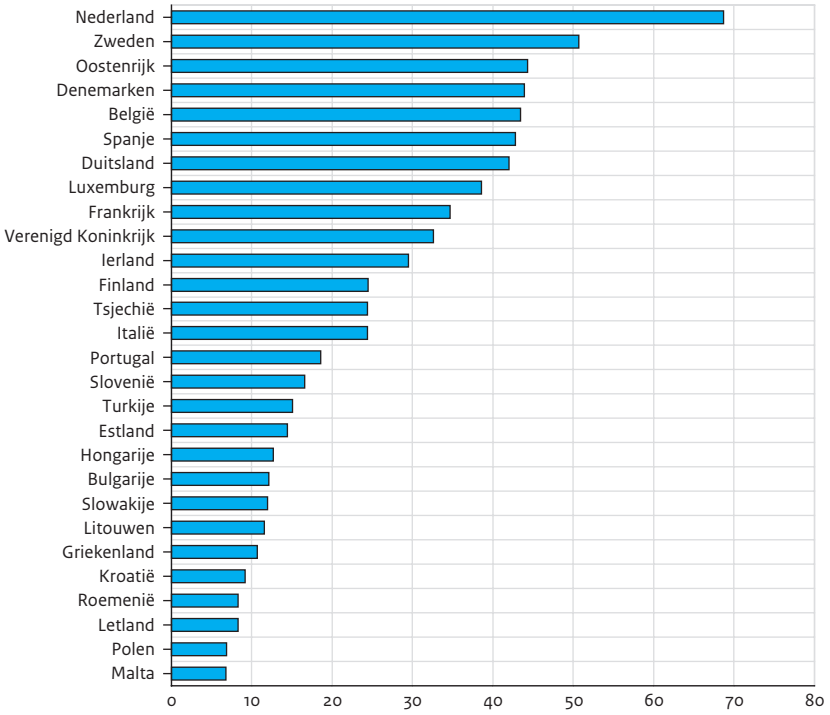

Bron: EC (Eurobarometer 66.1)

Het hebben van homoseksuele buren komt wat dichter bij de persoonlijke leefsfeer. Dat zou kunnen betekenen dat dit meer weerstand oplevert, maar dat lijkt toch niet het geval. De landen verschillen in dezelfde lijn als hiervoor ook al bleek. In de Oost-Europese landen is de groep die zich ongemakkelijk zou voelen bij een homoseksuele buur het grootst (figuur 2.5). Vooral de Roemenen vallen in negatieve zin op: bijna vier op de tien zouden daar moeite mee hebben. In Nederland is het aandeel dat zegt zich oncomfortabel te zullen voelen het kleinst (1%).

Figuur 2.5
Hoe zou u zich er persoonlijk bij voelen als u een homoseksuele man of vrouw als buurman/buurvrouw zou hebben? (aandeel oncomfortabel), bevolking 15 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

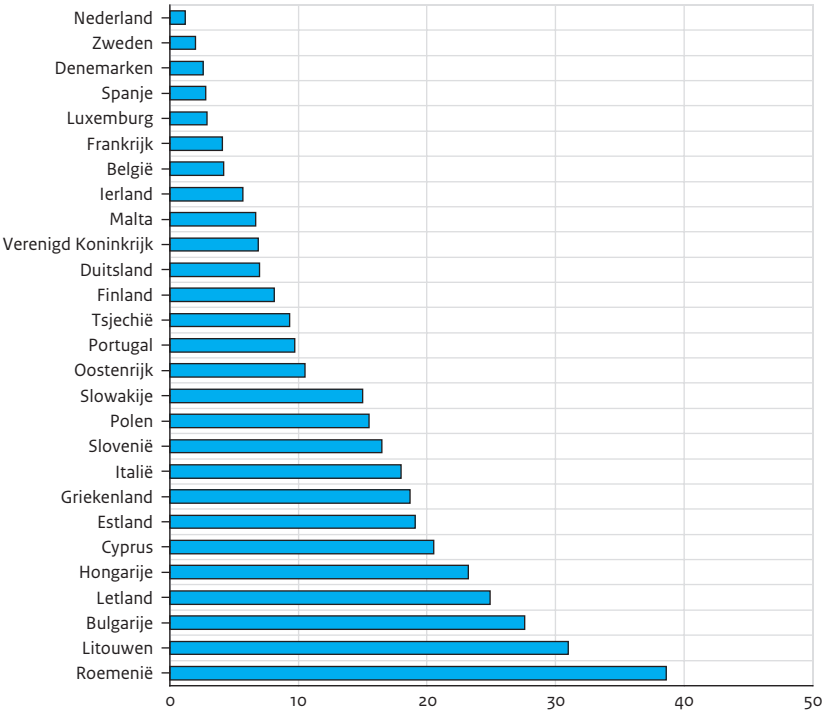

Bron: EC (Eurobarometer 69.1)

Een interessante vraag die sinds kort af en toe in de Eurobarometer is gesteld, gaat over het hebben van homoseksuele vrienden of kennissen. Die vraag is om meerdere redenen interessant. Allereerst zal het een indicatie zijn van de mate waarin homoseksuele mannen en vrouwen openlijk voor hun seksuele voorkeur kunnen uitkomen. Het is redelijk om ervan uit te gaan dat de aandelen homoseksuelen niet zullen verschillen tussen westerse landen. In landen waar homoseksuelen 'gewoon homo kunnen zijn', zullen dus meer mensen homo's en lesbo's onder hun vrienden en kennissen hebben. In de tweede plaats blijkt de houding tegenover homoseksualiteit vaak in positieve zin te veranderen als mensen zelf homoseksuele mannen of vrouwen in hun eigen omgeving meemaken (zie ook hoofdstuk 3 van dit rapport). De antwoorden op deze vraag kunnen dus worden opgevat als een indicator van het sociale klimaat in een land wat betreft de houding tegenover homoseksualiteit.
De bevindingen zijn in dit licht goed te begrijpen. Nederland voert de ranglijst aan (figuur 2.6). Met de relatief lange traditie van groeiende acceptatie van homoseksualiteit is het percentage van de bevolking dat een of meer homoseksuelen in de vriendenkring

heeft het grootst. De meeste Zuid- en Midden-Europese landen vormen de middenmoot en in het voormalige Oostblok en Turkije is het aandeel met een 'seksueel diverse' kennissenkring het kleinst.

Figuur 2.6
Aandeel dat zegt vrienden of kennissen te hebben die homoseksueel zijn, bevolking van 15 jaar en ouder, 2009 (in procenten)

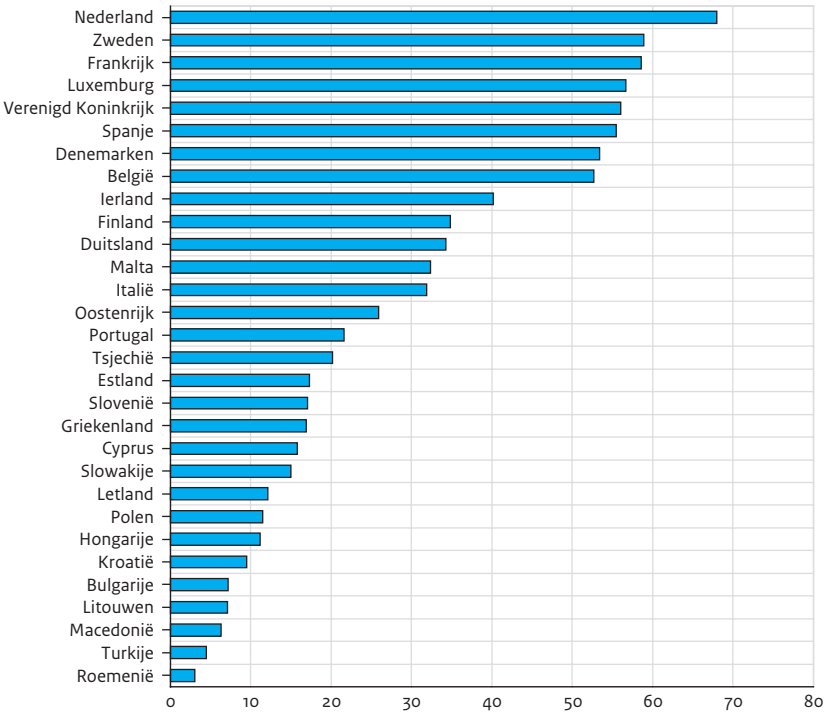

Bron: EC (Eurobarometer 71.2)

Het beeld dat aldus uit deze opinieonderzoeken resulteert, is helder: gevraagd naar hun mening over diverse onderwerpen blijkt in Europa de Nederlandse bevolking nog altijd het meest positief wat betreft de houding tegenover homoseksualiteit. Het verschil met Zweden en Denemarken is overigens klein. Maar vergeleken met de meeste Zuid-, Midden- en vooral Oost-Europese landen vertoont Nederland een veel gunstiger beeld. Dat neemt niet weg dat er ook in Nederland op sommige punten nog sprake is van een meer negatieve houding – we gaan daar in de volgende paragraaf nader op in. Bovendien is van belang te bedenken dat het peilen van opvattingen iets anders is dan het peilen van de bejegening van homo's en lesbo's. Over dat laatste ontbreken helaas empirische gegevens.

2.3 De huidige situatie in Nederland

Als Nederlanders wordt gevraagd te reageren op allerlei uitspraken over homoseksualiteit, dan blijkt dat de groep die daar negatieve opvattingen over heeft duidelijk in de minderheid is. Er zijn echter wel verschillen tussen de eerdergenoemde vier dimensies: algemene aanvaarding, gelijke rechten, openbaarheid en naaste omgeving.
De meest algemene uitspraak die is voorgelegd, luidt dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen. Bijna negen van de tien Nederlanders stemmen daarmee in. Dit is de uitspraak die het meest in allerlei (ook internationale) enquêtes is opgenomen en waar de meeste instemming mee is.
Tot deze algemene dimensie behoren ook twee stellingen over seks. Het beeld van seks tussen twee personen van hetzelfde geslacht roept nogal eens walging op, vooral als het om twee mannen gaat (27% vindt dat walgelijk).
Homoseksualiteit wordt wel gezien als een aantasting van het onderscheid tussen vrouwen en mannen. Homo's zijn in de ogen van een op de tien mensen eigenlijk geen echte mannen en twee op de tien mensen vinden dit kennelijk een ingewikkelde kwestie, want hun mening daarover is ambivalent. Dit is een interessant gegeven, want zoals ook verder in dit rapport zal blijken (zie hoofdstuk 3), draagt juist het afwijken van wat 'des mans' wordt geacht, bij aan de afwijzing van homoseksualiteit.

Gelijkberechtiging van homoseksuelen wordt door de meerderheid van de bevolking onderschreven, maar als er kinderen in het spel zijn is de steun minder groot dan op het punt van de relaties tussen volwassenen. Ruim 20% keurt namelijk gelijke rechten op adoptie voor homoseksuele en heteroseksuele paren af. Eventuele afschaffing van de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht wordt daarentegen 'slechts' door 11% onderschreven; 70% vindt dat ook homoparen in het huwelijk moeten kunnen treden.
Eerdere onderzoeken wezen uit dat het uiten van de (homo)seksuele voorkeur in de openbaarheid vaak op afkeuring kan rekenen. Zo gaf in 2000 42% van de bevolking van 18-70 jaar te kennen het aanstootgevend te vinden als twee mannen elkaar in het openbaar zoenen. Bij 31% gold dat voor twee zoenende vrouwen, zo bleek uit het zogeheten Socon-onderzoek (Keuzenkamp et al. 2006). Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) legde deze kwestie in 2006 voor aan de bevolking van 16 jaar en ouder en daaruit bleken vergelijkbare uitkomsten, met dien verstande dat de afwijzing van zoenende mannen groter was (49%) dan uit het eerdere onderzoek bleek (Keuzenkamp 2007). In de meest recente SCP-enquête (2008) zijn de percentages weer wat lager: 40% vindt het aanstootgevend als twee mannen elkaar in het openbaar zoenen en 27% als het om twee vrouwen gaat. Sommige mensen vinden overigens zoenen in het openbaar sowieso aanstootgevend, maar als het om een heteropaar gaat, wekt dat toch veel minder weerstand (13%).

Tabel 2.1

Opvattingen over homoseksualiteit, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

	(helemaal) mee eens	niet mee eens/niet mee oneens	(helemaal) mee oneens	nooit over nagedacht
algemeen				
Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen.	86	7	4	3
Seks tussen twee lesbische vrouwen vind ik walgelijk.	12	24	57	7
Seks tussen twee homoseksuele mannen vind ik walgelijk.	27	25	40	8
Homomannen zijn eigenlijk geen echte mannen.	9	18	67	7
gelijke rechten				
Het homohuwelijk dient te worden afgeschaft.	11	14	70	6
Homoseksuele paren moeten delfde rechten hebben als heteroseksuele paren bij het adopteren van kinderen.	53	21	21	6
homoseksualiteit in de openbaarheid-				
Ik vind het aanstootgevend als twee mannen in het openbaar zoenen.	40	26	29	4
Ik vind het aanstootgevend als twee vrouwen in het openbaar zoenen.	27	27	42	5
Ik vind het aanstootgevend als een man en vrouw in het openbaar zoenen.	13	22	60	5
Als ik een man en een vrouw hand in hand zie lopen heb ik daar minder moeite mee dan wanneer ik twee mannen hand ik hand zie lopen.	33	18	45	5
homoseksualiteit in de naaste omgeving				
Ik zou het een probleem vinden als mijn kind op school les krijgt van een homoseksuele leraar of lerares.	6	11	75	8
	(zeer) on-aan-vaardbaar		(zeer) aan-vaardbaar	
Denkt u zich eens in dat u een dochter of een zoon hebt, die samenwoont met een vaste partner van hetzelfde geslacht. Kunt u aangeven hoe aanvaardbaar u dat vindt?[a]	13	23	64	

a Respondenten moesten hierbij een nummer tussen 1 en 5 kiezen, waarbij 1 staat voor zeer onaanvaardbaar en 5 voor zeer aanvaardbaar.

Bron: SCP (SLI'08).

De vierde dimensie van de houding tegenover homoseksualiteit gaat over (hypothetische) situaties waarin homoseksualiteit dichterbij komt: een kind dat les krijgt van een homoseksuele docent of dat zou gaan samenwonen met een partner van hetzelfde geslacht. Hoewel men wellicht zou verwachten dat juist dat iets is waar mensen moeite mee hebben, meer dan met situaties waarin homoseksualiteit op afstand blijft, blijkt dat niet zo te zijn. Slechts een op de twintig mensen zegt er moeite mee te zullen hebben als een kind van hen les krijgt van een homoseksuele leerkracht. Wat meer mensen, maar toch nog altijd een duidelijke minderheid (13%), zou het onaanvaardbaar vinden als hun zoon of dochter zou samenwonen met iemand van hetzelfde geslacht.

Samenvattende maat

Het bevorderen van de sociale acceptatie van homoseksuele mannen en vrouwen is de hoofddoelstelling van het homo-emancipatiebeleid van het vierde kabinet-Balkenende, dat in 2007 aantrad (TK 2007/2008). Op verzoek van toenmalig minister Plasterk heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau een samenvattende maat ontwikkeld, die als indicator kan dienen om de voortgang op dat terrein te meten (Keuzenkamp 2007). De maat is gebaseerd op de scores van de uitspraken uit tabel 2.1.[2]
De peiling van 2006 wees uit dat 15% van de bevolking een negatieve score had op de maat 'sociale acceptatie in brede zin' (tabel 2.2). In de latere peilingen (2008) is dit aandeel inmiddels duidelijk lager (9%). Het is van belang om hierbij op te merken dat niet-westerse migranten niet goed in deze onderzoeken zijn vertegenwoordigd. Hoewel twee meetmomenten te weinig zijn om ferme conclusies op te baseren, lijken de gegevens uit te wijzen dat het aandeel van de bevolking dat afwijzend staat tegenover homoseksualiteit na het aantreden van het vierde kabinet-Balkenende kleiner is geworden.

Tabel 2.2

Houding van de bevolking tegenover homoseksualiteit in één maat samengevat, bevolking van 16 jaar en ouder, 2006 en 2008[a] (in procenten)

bron	helemaal negatief	negatief	neutraal	positief	helemaal positief
Culturele veranderingen 2006	3	12	33	40	12
SCP Leefsituatie Index 2008	2	7	27	46	19

a De gegevens van 2008 hebben betrekking op de groep van 18 jaar en ouder. Analyses van de andere bronnen met alleen die leeftijdsgroep leiden tot dezelfde uitkomsten als die voor de 16-plussers.

Bron: SCP (CV'06; SLI'08)

2.4 Afnemende of toenemende acceptatie?

Sinds het midden van de jaren zestig is het aandeel onder de Nederlandse bevolking dat negatief tegenover homoseksualiteit staat, afgenomen (Keuzenkamp et al. 2006). De langste tijdreeks die beschikbaar is[3] gaat over de vraag of men vindt dat homoseksuelen

vrij moeten zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen. In de jaren zeventig en tachtig nam het aandeel dat daar tegen is af van 36% tot 7%, om daarna wat te schommelen maar toch nog altijd licht te dalen. Zoals al uit de vorige paragraaf bleek, is inmiddels nog maar 4% daar op tegen. Extreme uitspraken als 'homoseksuelen moeten flink worden aangepakt' en 'homoseksuelen moeten uit de maatschappij worden verwijderd', worden al geruime tijd niet meer in grootschalige surveys opgenomen. Het aandeel van de bevolking (21-64 jaar) dat die mening was toegedaan, daalde tot 1980 en omvatte in het begin van de jaren negentig respectievelijk 5% en 2%.
De vraag hoe wordt aangekeken tegen homoseksuele mannen en vrouwen die samenwonen, is op diverse manieren en in verschillende surveys aan bod gekomen. Vanwege verschillen in de wijze van bevraging is het niet goed mogelijk om stellige uitspraken hierover te doen, maar de gegevens wijzen wel allemaal in dezelfde richting. In de loop der jaren is de moeite die men daarmee heeft afgenomen, zowel als het gaat om het idee op zich, als wanneer het een eigen kind zou betreffen (figuur 2.7).

Figuur 2.7
Aandeel van de bevolking van 21-64 jaar dat negatief scoort op enkele items, 1968-2008 (in procenten)

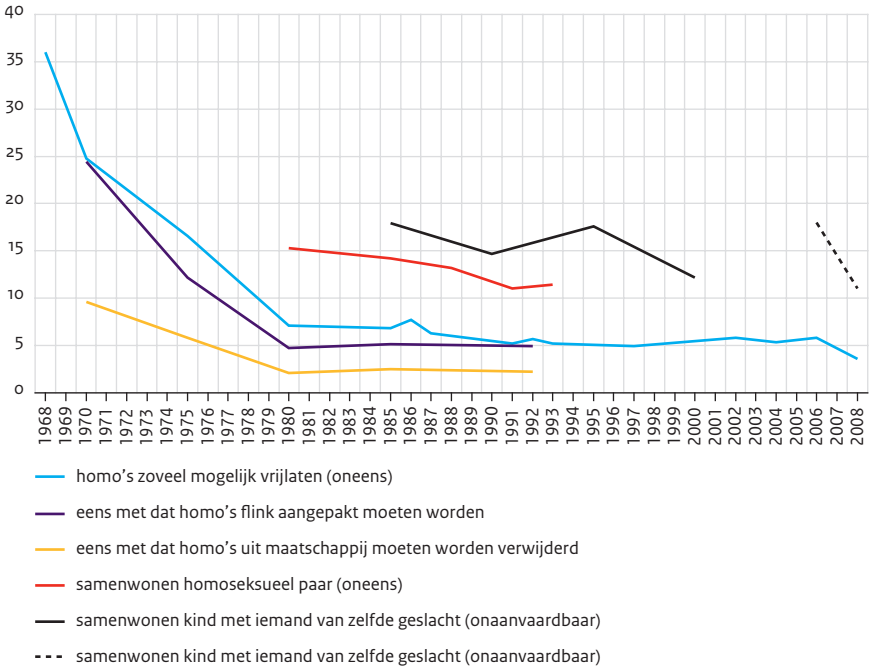

Bron: SCP (Sex in Nederland 1968; Progressiviteit en conservatisme 1970; CV '75-'06; ESS '02 en '04); SLI '80); ITS (Socon '85-'00)

Gelijke rechten

In de periodieke surveys zijn eveneens diverse vragen opgenomen over verschillende kwesties op het gebied van de gelijke behandeling (figuur 2.8). In oudere surveys ging het om het recht op woonruimte en over erfrecht. Al in het begin van de jaren tachtig waren daar maar weinig mensen op tegen en sinds het midden van de jaren negentig zijn deze onderwerpen niet meer bevraagd. Het recht op adoptie daarentegen kent al een lange traditie als het gaat om de aandacht hiervoor in het opinieonderzoek. In 1980 stond twee derde van de bevolking negatief tegenover gelijke rechten voor homo- en heteroparen bij adoptie. Inmiddels is dat aandeel flink geslonken; in 2008 stond nog 'slechts' 27% van de bevolking afwijzend tegenover adoptie door homoparen (terwijl dit wettelijk is geregeld in 2009).
De aandacht voor openstelling van het burgerlijk huwelijk voor homoseksuele paren is van recenter datum. Voor het eerst maakte dit thema onderdeel uit van Culturele Veranderingen in 1988. Gevraagd werd om aan te geven in hoeverre men het eens is met de uitspraak 'Homoseksuele paren zouden het recht moeten hebben om met elkaar te trouwen'. Ruim vier op de tien Nederlanders waren er tegen. Nadat het burgerlijk huwelijk is opengesteld voor homoparen is de vraag veranderd en luidt met ingang van 2002: 'Homoseksuelen kunnen tegenwoordig officieel met elkaar trouwen. Vindt u dat een goede zaak, een slechte zaak of maakt het u niet uit?' Een op de tien Nederlanders vond het toen een slechte zaak. In de peilingen daarna schommelen de percentages wat: in 2006 vond 16% het een slechte zaak, in 2008 was het percentage gelijk aan dat van 2002 (11%).

Figuur 2.8
Aandeel van de bevolking van 21-64 jaar dat gelijke rechten wat betreft erven, woonruimte, adoptie en huwelijk afkeurt, 1980-2008 (in procenten)

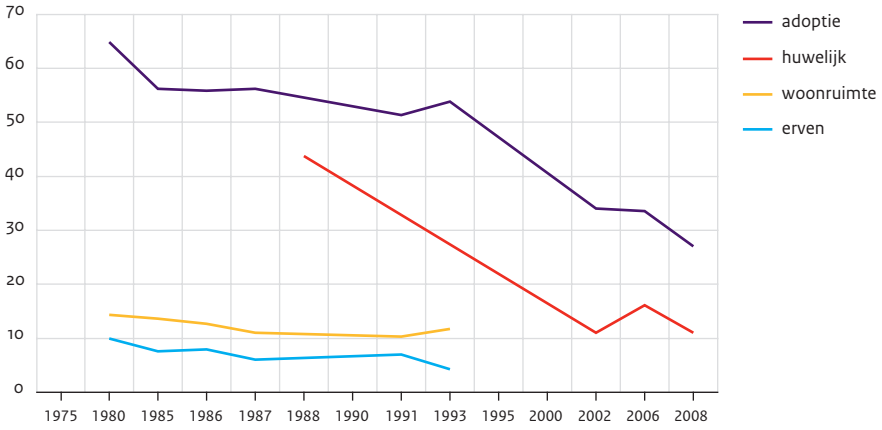

Bron: SCP (CV'80-'08)

2.5 Verschillen in Nederland tussen groepen

2.5.1 Sekse, leeftijd, opleiding, religiositeit en politieke voorkeur

Eerdere onderzoeken lieten zien dat er duidelijke verschillen zijn tussen bevolkingsgroepen in hun houding tegenover homoseksualiteit. Mannen, ouderen, lager opgeleiden en orthodox religieuzen komen in de landelijk representatieve onderzoeken naar voren als groepen die gemiddeld meer moeite hebben met homoseksualiteit (Keuzenkamp et al. 2006; zie voor een overzicht van de literatuur: Kuyper en Bakker 2006).

Tabel 2.3

Verschillen in houding tegenover homoseksualiteit naar sekse, leeftijd, opleiding, kerkelijkheid en politieke voorkeur, bevolking van 16 jaar en ouder, 2010 (in procenten)

	negatief	niet negatief, niet positief	positief
sekse			
man	9	26	65
vrouw	4	19	77
leeftijd			
16-24 jaar	4	24	71
25-34 jaar	8	19	73
35-49 jaar	5	21	74
50-64 jaar	5	21	74
≥ 65 jaar	12	30	58
opleiding			
bao, vmbo	11	29	61
havo/vwo/mbo	4	21	75
hbo/wo	5	17	77
kerkelijkheid			
1x per week of vaker naar de kerk	34	35	30
1x per 2 weken of minder	5	26	69
nooit	4	19	77
politieke voorkeur[a]			
CDA	9	39	52
PvdA	3	14	84
VVD	5	22	73
SP	1	13	86
D66	3	13	84
Groen Links	0	20	80
PVV	11	25	63
totaal (n = 1001)	7	23	71

a Groepen met een andere politieke voorkeur waren te weinig in de steekproef vertegenwoordigd om apart te kunnen bezien.

BRON: OCW (HOMO 2010)

We zullen eerst op basis van de samenvattende maat voor sociale acceptatie nagaan in hoeverre dat beeld ook in 2010 nog zo is (tabel 2.3).[4] In de volgende twee paragrafen zullen we specifiek ingaan op de houding van achtereenvolgens jongeren en migranten. De groep met het grootste aandeel personen dat moeite heeft met homoseksualiteit is de groep meest kerkelijken. Een derde van degenen die ten minste een keer per week naar de kerk gaan, heeft een negatieve houding tegenover homoseksualiteit, vergeleken met 4% van degenen die daar nooit heen gaan. Andere groepen met een relatief groot aandeel dat moeite heeft met homoseksualiteit zijn: 65-plussers (12%), laagopgeleiden (11%), en aanhangers van de PVV (11%) en het CDA (9%). Verder staan mannen vaker negatief tegenover homoseksualiteit (9%) dan vrouwen (4%). Niet-westerse migranten zijn onvoldoende in de steekproef vertegenwoordigd om uitspraken over hun houding te kunnen doen.

2.5.2 Jongeren over homoseksualiteit

Jongeren bevinden zich in een levensfase waarin zij gaan experimenteren met relaties en mogelijk vragen hebben over hun eigen seksuele voorkeur. Een veilige omgeving – thuis, op school en onder vrienden – waarin geen negatieve oordelen heersen over homoseksualiteit, is dan van belang. Eerder onderzoek heeft laten zien dat relatief veel jongeren moeite hebben met homoseksualiteit. Het meest recente landelijke onderzoek onder jongeren van 12 tot 25 jaar waarin dit thema aan de orde kwam, is *Seks onder je 25e* (De Graaf et al. 2005). Daaruit bleek bijvoorbeeld dat een op de vijf meisjes en twee op de vijf jongens het afkeuren als twee jongens met elkaar vrijen. Ook bleek dat 12% van de jongens en 4% van de meisjes de vriendschap met hun beste vriend(in) zou verbreken als deze homoseksueel of lesbisch zou blijken te zijn. In lokale surveys onder scholieren, die soms door de GGD worden uitgevoerd, worden incidenteel eveneens vragen over dit onderwerp gesteld. De uitkomsten zijn echter vaak niet onderling vergelijkbaar, omdat de formuleringen verschillen en/of omdat andere leeftijdsgroepen zijn onderzocht.[5] Recent zijn nieuwe landelijke gegevens over de houding van scholieren verzameld via het *Health Behaviour in Schoolaged Children*-onderzoek (HBSC).[6] Daarin is gevraagd of een homoseksuele jongen of een lesbisch meisje tot de vriendenkring zou kunnen behoren (tabel 2.4). Een krappe meerderheid van de scholieren zegt wel bevriend te kunnen zijn met een homoseksuele leeftijdsgenoot. Iets meer dan een op de tien zegt van niet. Vooral leerlingen van het basisonderwijs (groep 8) hebben hier vaak nog nooit over nagedacht (ruim een kwart). Meisjes staan positiever tegenover acceptatie van homo's in hun vriendenkring dan jongens.

Ook is gevraagd wat jongeren ervan vinden als twee jongens of twee meisjes met elkaar zoenen en ter vergelijking eveneens als het een zoenend heterostelletje betreft. Ruim vier op de tien scholieren in het basisonderwijs en zo'n vijf op de tien scholieren in het voortgezet onderwijs vinden het vies als twee jongens met elkaar zoenen. Als het twee meisjes betreft is het beeld bij de basisscholieren vrijwel hetzelfde. Bij de leerlingen in het voortgezet onderwijs is de groep die elkaar zoenende meisjes vies vindt echter duidelijk kleiner (29%) dan als het om twee zoenende jongens gaat. De vraagstelling in het

HBSC-onderzoek is niet helemaal hetzelfde als die in het onderzoek onder de algemene bevolking (zie tabel 2.1), maar de uitkomsten zijn behoorlijk vergelijkbaar.

Tabel 2.4
Opvattingen over homoseksualiteit, 11-15-jarige scholieren van basis- en voortgezet onderwijs, naar sekse, 2009 (in procenten)

	basisonderwijs			voortgezet onderwijs		
	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal
Homoseksuele jongens en lesbische meiden mogen tot mijn vriendenkring behoren.						
(helemaal) oneens	15	9	12	16	4	10
niet eens/niet oneens	12	10	11	17	9	13
(helemaal) eens	44	58	51	45	73	59
nooit over nagedacht	29	24	27	22	13	18
Ik vind het vies als een jongen en een meisje met elkaar zoenen.						
(helemaal) oneens	70	68	69	84	84	84
niet eens/niet oneens	17	17	17	8	9	8
(helemaal) eens	7	8	7	3	3	3
nooit over nagedacht	7	8	7	6	4	5
Ik vind het vies als twee jongens met elkaar zoenen.						
(helemaal) oneens	18	28	23	11	31	20
niet eens/niet oneens	17	22	20	14	27	20
(helemaal) eens	53	32	43	67	31	49
nooit over nagedacht	12	17	15	9	12	10
Ik vind het vies als twee meisjes met elkaar zoenen.						
(helemaal) oneens	21	29	25	42	31	37
niet eens/niet oneens	19	22	20	21	28	24
(helemaal) eens	49	32	40	28	30	29
nooit over nagedacht	12	17	15	9	11	10

Bron: Trimbos/UU/SCP (HBSC'09)

Net als eerder bleek uit het onderzoek onder volwassenen, is er ook onder scholieren een groot verschil in waardering van zoenende homo's en zoenende hetero's. Met dat laatste hebben ook scholieren namelijk meestal geen moeite. Minder dan een op de tien basisscholieren en slechts 3% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs vindt het vies als een jongen en meisje met elkaar zoenen.

Aan de leerlingen in het voortgezet onderwijs is tot slot de vraag voorgelegd of een jongen of meisje het op school eerlijk zou kunnen vertellen als hij of zij homoseksueel is. Dit geeft mogelijk een indicatie van de mate van homovriendelijkheid van de cultuur op

scholen. Drie op de tien leerlingen denken dat homoseksuele leerlingen niet open kunnen zijn over hun seksuele voorkeur en nog eens drie op de tien weten niet of dat zou kunnen. Voorwaar niet echt een rooskleurig beeld. De groep die denkt dat homoseksuele jongeren op school tegen iedereen zouden kunnen zeggen homo of lesbo te zijn, is erg klein (5%). Meisjes zijn daarover iets optimistischer dan jongens (tabel 2.5).

Tabel 2.5

Opvattingen over het eerlijk op school kunnen vertellen homoseksueel te zijn, naar sekse, 11-15-jarigen, 2009 (in procenten)

	jongens	meisjes	totaal
ja, tegen iedereen	5	6	5
ja, tegen vrienden	30	42	36
nee	38	23	30
dat weet ik niet	28	30	29

Bron: Trimbos/UU/SCP (HBSC'09)

Tabel 2.6

Verschillen in de houding tegenover homoseksualiteit tussen diverse subgroepen, 11-15-jarigen, 2009 (gemiddelde schaalscore[a])

	basisonderwijs	voortgezet onderwijs	totaal
totaal	3,0	2,85	2,89
sekse			
jongens	3,26	3,12	3,16
meisjes	2,73	2,57	2,61
herkomst			
autochtoon	3,77	2,79	2,82
niet-westers allochtoon	3,67	3,17	3,30
schoolniveau (alleen vo)			
vmbo-b		3,15	
vmbo-t		2,94	
havo		2,83	
vwo		2,52	

a Er is een schaal gemaakt op basis van de vragen over twee zoenende homojongens, twee zoenende lesbische meisjes en die over of homo's tot de vriendenkring mogen behoren. De antwoordcategorie 'nog nooit over nagedacht' wordt daarbij als ontbrekende score opgevat. Een hogere score betekent een meer negatieve opvatting over homoseksualiteit (de maximumscore is 5).

Bron: Trimbos/UU/SCP (HBSC'09)

Op basis van de antwoorden op de zojuist besproken drie vragen over homoseksualiteit (zie tabel 2.4 en 2.5) is een schaal gemaakt, die een indicatie geeft van de houding van scholieren tegenover homoseksualiteit. Zo kunnen verschillen tussen groepen scholieren in beeld worden gebracht. De vraag over zoenende hetero's is in deze algemene schaal uiteraard niet meegenomen. Een hogere score duidt op een meer negatieve houding tegenover homoseksualiteit.
Zoals uit de voorgaande tabellen bleek, zijn meisjes minder homonegatief dan jongens en leerlingen van het voortgezet onderwijs minder dan die in het basisonderwijs (tabel 2.6). De bevindingen wijzen verder uit dat autochtone scholieren minder homonegatief zijn dan de niet-westerse allochtonen en leerlingen in de hogere onderwijsniveaus minder dan die in de lagere.

2.5.3 Verschillen tussen etnische groepen

Om de houding van niet-westerse migranten tegenover homoseksualiteit in beeld te brengen, zijn in 2004/'05 aan Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en een vergelijkingsgroep van autochtonen uit de vijftig grootste gemeenten drie stellingen voorgelegd.[7] Meer recente gegevens over deze vier grote groepen zijn helaas niet beschikbaar. Hierna volgen eerst de reacties van de verschillende groepen op drie afzonderlijke stellingen, gevolgd door een overzicht op basis van een samenvattende maat (tabel 2.7).
De uitspraak dat homoseksuelen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen, krijgt in alle groepen de meeste instemming. Autochtonen staan daar het meest positief tegenover, gevolgd door de Surinaamse Nederlanders. Onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders is de instemming duidelijk geringer, maar ook hier gaat het om de meerderheid (resp. 60% en 64%).
Het feit dat homoseksuelen in Nederland met elkaar kunnen trouwen is niet iets waar alle groepen het mee eens zijn. Bij autochtonen en in mindere mate bij Surinaamse Nederlanders vindt de meerderheid dit een goede zaak, maar bij de Turkse Nederlanders vindt de meerderheid dat juist niet (55%). Van de Marokkaanse Nederlanders stemt 48% niet in met de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht, 31% doet dat wel.
De derde uitspraak die is voorgelegd is of mensen het een probleem vinden als hun kind op een school les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares. De meerderheid in alle groepen zegt dat dat dit geen probleem is. Turkse Nederlanders zeggen nog het vaakst (27%) daar moeite mee te hebben.

Tabel 2.7
Mening van 15-64-jarigen uit vijf etnische groepen over drie stellingen, naar herkomst, 2004/'05 (in procenten)

	(helemaal) mee eens	niet mee eens, niet mee oneens	(helemaal) mee oneens	wil niet zeggen, geen informatie
Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen.				
Turks	60	11	23	6
Marokkaans	64	11	17	8
Surinaams	88	6	4	2
Antilliaans	77	9	12	2
autochtone stedelingen	95	2	3	0
Het is goed dat homoseksuelen met elkaar mogen trouwen.				
Turks	26	12	55	7
Marokkaans	31	12	48	9
Surinaams	61	12	22	5
Antilliaans	47	15	36	3
autochtone stedelingen	83	7	9	1
Ik zou het een probleem vinden als mijn kind op school les krijgt van een homoseksuele leraar of lerares.				
Turks	27	9	58	6
Marokkaans	21	7	65	7
Surinaams	11	6	81	2
Antilliaans	14	9	75	2
autochtone stedelingen	2	3	95	0

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Op basis van de scores op de drie items is een samenvattende score berekend, waarmee een beeld geschetst kan worden van de houding van de verschillende groepen tegenover homoseksualiteit.[8] Tabel 2.8 bevat de resultaten.
Onder Turkse Nederlanders komt het grootste aandeel voor met mensen die negatief staan tegenover homoseksualiteit (32%), gevolgd door Marokkaanse Nederlanders (26%). Autochtone stedelingen staan het meest positief tegenover homoseksualiteit, op de voet gevolgd door Surinaamse Nederlanders.

Tabel 2.8
Houding tegenover homoseksualiteit naar herkomst, 15-64-jarigen, 2004/'05 (in procenten)

	helemaal negatief	negatief	neutraal	positief	helemaal positief
Turks	10	22	34	26	7
Marokkaans	7	19	33	30	11
Surinaams	1	6	19	43	32
Antilliaans	3	12	25	37	23
autochtone stedelingen	0	2	9	46	44

Bron: SCP (LAS'04/'05)

In *Gewoon doen* (Keuzenkamp et al. 2006) is overigens nog nagegaan in hoeverre de verschillen tussen etnische groepen te verklaren zijn uit verschillen in bevolkingskenmerken, zoals het gemiddeld lagere opleidingsniveau en een groter belang van religie. Vooral dat laatste blijkt een belangrijke bepalende factor te zijn, maar ook het relatief lage opleidingsniveau speelt een rol. Verder zijn bij de Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse Nederlanders verschillen tussen generaties van belang: de eerste generatie uit deze groepen heeft een negatievere houding tegenover homoseksualiteit.

2.6 Conclusies

Het algemene beeld dat uit de opinieonderzoeken naar voren komt, is dat de houding van de Nederlandse bevolking over het algemeen behoorlijk positief is. Niet op alle vlakken en niet in alle bevolkingsgroepen, maar toch. Uit de samenvattende indicator die het SCP ontwikkelde om de veranderingen in de houding van de bevolking over de jaren heen te monitoren, blijkt dat het aandeel dat als homonegatief te typeren valt, is afgenomen van 15% in 2006 tot 9% in 2008. Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat niet-westerse migranten niet goed in deze surveys zijn vertegenwoordigd. Aangezien zij relatief vaak moeite hebben met homoseksualiteit, zal het percentage homonegatieven onder de bevolking in werkelijkheid vermoedelijk hoger zijn. Het is echter aannemelijk dat de trend over het geheel de richting aanneemt, die het kabinet beoogt: een toename van de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving. Een belangrijk bezwaar tegen de hiervoor gepresenteerde informatie is overigens wel dat het alleen maar gaat om 'zeggedrag'. Mensen geven aan de hand van allerlei stellingen aan wat zij vinden. Dat kan en zal vaak waarheidsgetrouw zijn, maar het valt niet uit te sluiten dat er ook sociaal wenselijke antwoorden worden gegeven. Bovendien is wat mensen vinden (of zeggen te vinden) nog iets anders dan hoe zij zich gedragen wanneer zij te maken krijgen met homoseksuele mannen en vrouwen. Hoe reageert iemand bijvoorbeeld daadwerkelijk als een buurman of collega homoseksueel blijkt te zijn? En wat doet iemand die getuige is van homonegatieve bejegening van homo's of lesbo's? Dit type informatie is heel moeilijk met landelijk representatief onderzoek te verzamelen. Een van de manieren om toch een meer compleet beeld te krijgen, is om informatie te

vergaren onder homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zelf. Het is daarom belangrijk om bij het monitoren van de acceptatie van homoseksualiteit ook gebruik te maken van informatie die verzameld is bij de doelgroep zelf. In deze rapportage worden de gegevens gepresenteerd van enquêtes onder respectievelijk homo- en biseksuele mannen (hoofdstuk 4), lesbische- en biseksuele vrouwen (hoofdstuk 5) en homojongeren (hoofdstuk 7 tot en met 11).

Noten

1 Daarnaast zijn er enkele staten binnen de Verenigde Staten van Amerika en het Federaal District Mexico waar het 'homohuwelijk' gelegaliseerd is.

2 De negatief geformuleerde items zijn gehercodeerd. Vervolgens is voor alle respondenten een totaalscore berekend, waarbij respondenten die op meer dan een uitspraak geen antwoord hadden gegeven, of hadden aangegeven daar nog nooit over te hebben nagedacht, buiten beschouwing zijn gelaten (4% van de respondenten). Voor de eventueel ontbrekende waarde bij de overige respondenten is een score geïmputeerd, rekening houdend met het totale antwoordpatroon van de respondent en met het gemiddelde onder de respondenten op het betreffende item. De stelling over een zoenende man en vrouw is overigens uiteraard niet in deze maat meegenomen.

3 De formulering is overigens in de latere jaren wat anders dan vroeger. Van 1968 tot 1997 luidde de vraag 'Vindt u dat men mensen die homoseksueel zijn zo veel mogelijk moet vrijlaten om te leven op hun eigen manier, of bent u van mening dat dit zo veel mogelijk moet worden tegengegaan?' Deze vraag maakte deel uit van Culturele Veranderingen, maar is na 1997 niet meer zo gesteld. In het European Social Survey van 2002 en 2004 komt de vraag in iets afwijkende vorm voor, namelijk als stelling ('Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen'), en deze stelling is met ingang van 2006 ook in Culturele Veranderingen opgenomen (in 2008 was de schriftelijke vragenlijst van deze enquête overigens geen onderdeel van dat survey, maar een aparte module (SLI) die was aangehaakt bij de EBB – zie verder de informatie over de bronnen op www.scp.nl).

4 Om dit vast te stellen is gebruikgemaakt van gegevens uit een enquête die het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft laten uitvoeren, en waarin dezelfde vragen zijn gesteld als in de SCP-enquêtes. Om methodologische redenen zijn de SCP-enquêtes en die van OCW echter niet goed vergelijkbaar. Daarom is in tabel 2.2 alleen op basis van de SCP-gegevens gerapporteerd.

5 Momenteel voert het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport een project uit, waarbij in overleg met GGD'en een standaardvraagstelling wordt ontwikkeld over de houding tegenover homoseksualiteit. Dit betekent dat als een GGD dat onderwerp opneemt in een survey onder scholieren, in elk geval die vragen moeten worden gesteld. Of een GGD homoseksualiteit meeneemt in het onderzoek blijft echter een zaak die op lokaal niveau wordt beslist.

6 Het HBSC-onderzoek is een vierjaarlijkse studie naar psychisch welbevinden, gezondheid en risicogedragingen in relatie tot de dagelijkse leefomgeving van schoolgaande kinderen in de leeftijd van 11, 13 en 15 jaar.

7 De grote meerderheid van de allochtonen van 15 jaar of ouder van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse herkomst woont in een van de vijftig grootste gemeenten (75% à 79%). Bij de autoch-

tonen is dit 35%. De autochtonen in dit onderzoek vormen daardoor per definitie een selecte groep, doordat de meerderheid niet in de vijftig grootste gemeenten woont.

8 Degenen die op twee of drie items geen antwoord hebben gegeven, zijn hier buiten beschouwing gelaten (4% van de respondenten).

3 'Wees jezelf, maar wees niet anders'; heterojongeren over homo- en biseksualiteit[1]

Hanneke Felten, Juul van Hoof en Judith Schuyf (MOVISIE)[2]

Een vrouw gedraagt zich vrouwelijk. Een man hoort zeg maar stoer te zijn. Homo's zijn meestal niet stoer. Die gaan vrouwelijk doen. Ik denk dat dat gewoon niet klopt. (Silvio, 18 jaar)

3.1 Vraagstelling

Wanneer in de Jeugdmonitor in verschillende steden wordt gevraagd naar de houding van jongeren tegenover homoseksualiteit, zijn de uitkomsten soms verontrustend negatief. Dat vormt een goede reden om te onderzoeken wat de oorzaak is van deze negatieve opvattingen. In dit onderzoek vragen we heterojongeren naar hun mening over homo- en biseksualiteit en proberen we de motivatie en achtergronden van hun houding te achterhalen. De onderzoeksvraag luidt:

Wat staat de acceptatie van homo- en biseksualiteit door heterojongeren in de weg en welke mogelijkheden zijn er om die acceptatie te vergroten?

We gaan in op drie factoren die volgens eerder onderzoek zeer relevant zijn voor de acceptatie van homo- en biseksualiteit.

Ten eerste is dat de rol van *genderstereotype beeldvorming*. Het beeld dat heterojongeren hebben van homo- en biseksualiteit wordt sterk gekleurd door genderstereotypen (Buijs et al. 2008; Inspectie van het Onderwijs 200a). Homomannen worden door heterojongeren gezien als vrouwelijk en verwijfd (Buijs et al. 2008; Inspectie van het Onderwijs 2009a; Dewaele 2009). Bij lesbische vrouwen spelen genderstereotypen ook een rol, maar is het beeld diffuser (Buijs et al. 2008; Dewaele 2009) Inspectie van het Onderwijs 2009a). Duidelijk is dat de visie op homoseksualiteit[3] nauw verweven is met ideeën over hoe mannen en vrouwen zich behoren te gedragen (Kuyper en Bakker 2006). Een man die op mannen valt of een vrouw die op vrouwen valt, neemt in de visie van veel jongeren gedrag over van de andere sekse (Buijs et al. 2008). Daarmee overschrijdt hij of zij de grenzen van de bekende genderrollen. In dit onderzoek gaan we na in welke mate genderstereotype beelden – zowel in het algemeen als specifiek ten aanzien van homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuele mannen en vrouwen – een rol spelen in de belevingswereld van heterojongeren.

Ten tweede kijken we naar het al dan niet *bekend zijn met homo- en biseksualiteit*. Uit een onderzoek van Kersten en Sandfort (1994) bleek dat homo- en biseksualiteit voor jongeren een relatief onbekend begrip is, dat zij als 'vreemd' beschouwen. Uit recenter onderzoek in Amsterdam blijkt dat dit onderwerp weinig op school wordt besproken (Buijs et al. 2008). Wanneer hetero's wél homoseksuele mannen of vrouwen in hun directe familie- of vriendenkring hebben, is er een grote kans dat zij positiever staan tegenover homo- en biseksualiteit (Kuyper en Bakker 2006). In dit onderzoek gaan we na of homoseksualiteit nog steeds een onbekend verschijnsel is. Kennen heterojongeren homo- of

biseksuele personen in hun eigen omgeving of uit de media? Hoe verloopt het contact tussen hetero- en homojongeren en wat is er nodig om dit contact te laten uitmonden in een grotere acceptatie van homoseksualiteit?
Ten derde besteden we aandacht aan *sekseverschillen* onder heterojongeren. Het is bekend dat de acceptatie van homo- en biseksualiteit verschilt tussen de seksen. Jongens hebben meer moeite om homo's in de vriendenkring te accepteren dan meisjes (GG&GD en Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling Utrecht 2006). Jongens lijken meer afstand te nemen van een vriend die homo blijkt te zijn, terwijl meisjes er minder moeite mee lijken te hebben als een vriendin van hen lesbisch is (Inspectie van het Onderwijs 2009a). Hoe kunnen deze sekseverschillen onder hedendaagse jongeren verklaard worden? Wat hebben heterojongeren nodig om een vriendschap met een homo, lesbienne of biseksueel in stand te kunnen houden?

3.2 Genderstereotype beeldvorming

Het beeld dat heterojongeren hebben van homo- en biseksualiteit is sterk gekleurd door genderstereotypen (Buijs et al. 2008; Dewaele 2009; Inspectie van het Onderwijs 2009a). In dit onderzoek gaan we na in welke mate genderstereotype beelden een rol spelen in de belevingswereld van heterojongeren. We focussen daarbij op de vraag hoe het komt dat het beeld van lesbische vrouwen in de belevingswereld van heterojongeren diffuser is dan dat van homomannen.

3.2.1 Gedrag van vrouwen en mannen

De jongeren spreken zich duidelijk uit over de verschillen in passend gedrag tussen vrouwen en mannen. De eisen die aan passend gedrag worden gesteld, zijn zeer genderstereotyp. Dat mannen en vrouwen zich anders horen te gedragen, vinden de meeste jongeren vanzelfsprekend: een vrouw hoort 'vrouwelijk' te zijn, oftewel aantrekkelijk, verzorgd en aardig, en een man moet juist niet vrouwelijk zijn, maar eerder 'stoer', 'breed' of 'beschermend'. Dit vinden jongeren normaal gedrag, en je anders gedragen is volgens de meesten van hen niet normaal.

Passend gedrag voor vrouwen houdt in dat een vrouw aardig of lief hoort te zijn, en vooral netjes in zowel kleding als gedrag. Zo hoort een vrouw een verzorgd uiterlijk te hebben. Meisjes benadrukken het belang van een verzorgd uiterlijk voor een meisje sterker dan jongens.
De meeste jongeren vinden dat een meisje zich ook niet té aantrekkelijk moet kleden. Het gaat er dan met name om dat zij zich niet te bloot kleedt. Door de Marokkaans-Nederlandse jongeren wordt dit het sterkst benadrukt. Zo vertelt de 20-jarige Jasmine:

> *Je moet niet met jezelf te koop lopen. Maar je moet wel kleding aantrekken waar jij je goed in voelt. Kleding die gemakkelijk voelt. En als dat een topje en een rokje is, vind ik dat best. Iedere vrouw is natuurlijk anders. Maar ik denk dat de meeste vrouwen zich goed voelen als ze er gewoon goed en netjes uitzien, en niet als lustobject.* (Jasmine, 20 jaar)

Ook autochtone jongeren vertellen dat een meisje zich netjes hoort te gedragen. Zo vertelt Janneke, een 17-jarige vwo-leerling, dat ze zich stoort aan meisjes die zich 'sletterig' gedragen. Als haar wordt gevraagd waarom dit zo is, legt ze uit: 'Het mag niet makkelijk zijn voor een jongen om haar te krijgen.' Janneke vertelt dat zij en haar vriendinnen niet omgaan met 'van die sletterige types'. Zelf is zij heel anders, ze heeft al vier jaar een vaste relatie. 'Zo zijn wij dus helemaal niet', vertelt Janneke over zichzelf en haar vriendinnen. Opvallend is dat de eigenschappen 'netjes', 'dus niet te bloot', 'aardig' en 'verzorgd uiterlijk' vaak in één zin worden genoemd. Birgit, een 16-jarige vwo-scholiere van Nederlandse en Indonesische afkomst, zegt daarover:

> *Nou ja, zoals de meeste vrouwen, wat ze daarvan verwachten: altijd netjes, vrolijk, spontaan, er netjes uitzien, verzorgd. De meeste vrouwen voldoen daaraan.* (Birgit, 16 jaar)

Kortom, een vrouw hoort volgens jongeren een aantrekkelijk en 'netjes' uiterlijk te hebben, aardig en vriendelijk te zijn en zich netjes te gedragen. Sletterig gedrag en een onverzorgd uiterlijk worden niet gewaardeerd.

Jongeren vinden dat een man zich allereerst 'mannelijk' moet gedragen; bij navraag blijkt dat vooral uit gedrag te bestaan dat mannen NIET moeten vertonen. Zij moeten vooral niet vrouwelijk zijn en ook niet 'homo'. Mannelijk zijn betekent volgens de jongeren onder meer: niet stijlvol lopen, geen strakke broeken dragen, geen vrouwelijke handgebaren maken en niet huilen.

> *Nou, ik moet eerlijk zeggen dat ik er niet zo heel erg van hou als een man zich te veel gedraagt als een vrouw. In principe vind ik dat een man zich toch wel wat stoerder op moet stellen dan een vrouw. Althans, ik vind niet dat het zo moet, maar ik vind het prettiger.* (Iris, 17 jaar)

Een aantal jongeren merkt op dat het veel moeilijker is om te omschrijven hoe een man zich hoort te gedragen, dan hoe een vrouw dat hoort te doen. Waarom dat zo is, weten ze niet. Opmerkelijk is dat, zodra het gaat over mannelijkheid, het thema homoseksualiteit door de meeste jongeren spontaan naar voren wordt gebracht. Homomannen worden gebruikt als voorbeeld van hoe je je als man níet hoort te gedragen. Vrouwelijke mannen of jongens worden door de jongeren gezien als homo's. Sommige jongens haalden meteen fel uit, zoals Goran, een 16-jarige jongen van Kroatische afkomst:

> *Hoe een man zich hoort te gedragen? Geen homo zijn, dat haat ik. Verder mag hij zich zo gedragen als hij wil.* (Goran, 16 jaar)

De jongeren noemen maar een paar eigenschappen van mannen die niet in ontkennende zin zijn geformuleerd. Het gaat dan met name om de eigenschap 'beschermen'. Het belang van die eigenschap wordt vooral benadrukt door Marokkaans-Nederlandse jongens:

> *Een man heeft denk ik toch wel een uitstraling 'ik bescherm jou' of 'ik hou jou in de gaten'. Bescherming van man naar vrouw is denk ik belangrijk voor het vertrouwen en zo.* (Zaïd, 17 jaar)

Een andere eigenschap die mannen volgens de jongeren behoren te hebben, is dat zij 'stoer' zijn. De betekenis hiervan vinden jongeren moeilijk te omschrijven. Ook 'breed' zijn, breder dan een vrouw, wordt genoemd. De 17-jarige ROC-leerling Hugo zegt:

Tja, ik vind wel dat een man in een gezin een soort veiligheid moet uitstralen. Hij moet naar zijn kinderen uitstralen dat ze veilig bij hem kunnen zijn. Een moeder ook trouwens. Maar een man heeft... nou ja... dat klinkt ook weer discriminerend en het is niet discriminerend bedoeld. Hij moet zorgen dat hij wat breder staat. (Hugo, 17 jaar)

Opvallend was trouwens dat Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse meisjes in de interviews allemaal, zonder uitzondering, benadrukten dat mannen respect moeten hebben voor vrouwen. In de beleving van deze meisjes ontbreekt het daar nog aan en zij willen hier graag verandering in zien. Zij zijn duidelijk niet tevreden met de status quo in man-vrouwrollen. Bij de meeste autochtone meisjes en bij de jongens (zowel autochtoon als allochtoon) komt dit gemis veel minder sterk naar voren. Zij vertellen meer over de status-quo in man-vrouwrollen, zonder aan te geven of en wat hierin verbeterd zou moeten worden.

3.2.2 Homomannen zijn verwijfd

Homoseksuele jongens en mannen zijn volgens de jongeren duidelijk herkenbaar: zij gedragen zich vrouwelijk. Andersom gaat de regel volgens de meeste jongeren ook op: vrouwelijke mannen zijn allemaal homo. De meeste meisjes waarderen die vrouwelijkheid veelal positief. Het grootste gedeelte van de jongens heeft echter in meer of mindere mate negatieve connotaties bij dit beeld van de 'vrouwelijke homo'. Zij beargumenteren dat het niet klopt of niet hoort. Zo spreekt Silvio, een Kaapverdiaanse jongen van 18 jaar,[4] zijn afkeur uit over vrouwelijk gedrag van homomannen:

Een vrouw gedraagt zich vrouwelijk. Een man hoort zeg maar stoer te zijn. Homo's zijn meestal niet stoer. Die gaan vrouwelijk doen. Ik denk dat dat gewoon niet klopt.
(Silvio, 18 jaar)

Overigens gaan ook de autochtone jongens ervan uit dat homo's vrouwelijk zijn, iets wat ook zij negatief waarderen. Zo benadrukken de 17-jarige vwo-scholieren Lars en Richard allebei dat homo's er 'niet mee te koop moeten lopen'. Hiermee bedoelen zij dat homo's zich niet vrouwelijk moeten gedragen.

Als een man zich heel erg als een vrouw gedraagt, dan vind ik dat denk ik nog erger dan een vrouw die zich als man gedraagt. Dat is denk ik iets dat in mij zit. (Lars, 17 jaar)

Als er aan de jongens wordt gevraagd of er ook 'mannelijke' homo's zijn, denken sommige van wel. Zaïd, een 17-jarige havo-leerling van Marokkaanse afkomst, vertelt:

Je hebt homo's waarvan je eerste gedachte is dat ze gewoon een normale hetero zijn. Achteraf hoor je gewoon dat 'ie homo is. Dat verwacht je niet zo snel. Omdat 'ie zich zo normaal mogelijk gedraagt en kleedt. (Zaïd, 17 jaar)

De meeste geïnterviewde jongens zien graag dat een homo zich zo normaal mogelijk gedraagt. Daarmee bedoelen ze mannelijk. Wat 'mannelijk' precies inhoudt, is voor de meeste moeilijk uit te leggen. 'Stoer' is nog het meest genoemd. Maar meestal geven de jongeren aan dat het er vooral om gaat 'niet vrouwelijk' te zijn. De enige die dit juist niet wil, is Ahmed, een Marokkaans-Nederlandse jongen van 18 jaar en zonder opleiding. Hij vindt het erger als een homo zich 'normaal' gedraagt dan als hij zich opvallend vrouwelijk gedraagt.

Ik vind die stiekeme homo's het allersmerigst, omdat je dat dan niet weet. Stel je voor dat je met zo iemand praat. (Ahmed, 18 jaar)

Een negatief stereotype beeld van 'vrouwelijke' homomannen komt dus onder jongens van verschillende culturele achtergronden voor, en het opleidingsniveau lijkt hierbij geen verschil te maken.

Er zijn opvallend weinig meisjes die net zo'n negatief stereotype beeld hebben van homomannen als de jongens. Opvallend genoeg zien meisjes net als jongens homomannen als 'vrouwelijk', maar voor meisjes is dit een neutraal of zelfs positief gegeven. Homo's zijn lief, schattig, vaak gezellig en vooral ook goed in de omgang. Je kunt er namelijk mee winkelen of feesten. Sommige meisjes verwijzen hierbij naar populaire tv-series als *Sex and the City* en *Will and Grace*, andere baseren hun ideeën op ervaringen met homo's die ze kennen. Zo zegt Birgit, een 16-jarige vwo-leerling met Indonesische wortels:

Het is wel een aardige oom, dat is trouwens helemaal zo, homo's zijn heel aardig en je kunt er goed mee shoppen, want ze hebben smaak. (Birgit, 16 jaar)

En Shurantley, een 16-jarige ROC-leerling van Antilliaanse afkomst, vertelt dat een homojongen van school een keer naar haar liefdesverdriet luisterde en haar troostte. Volgens Shurantley begrijpen homo's (heteroseksuele) vrouwen goed. Zij heeft daar ook een verklaring voor: homo's hebben iets van de andere sekse in zich.

3.2.3 Onzichtbare, 'mannelijke' of sexy lesbo's

De jongeren beginnen meestal zelf niet over lesbische vrouwen, maar praten alleen over homomannen, ook al staan zowel homo- als lesbische seksualiteit op de vragenlijst die zij voor zich hebben. Pas wanneer er nogmaals expliciet naar wordt gevraagd, gaan de jongeren hierover praten. Vaak valt er dan eerst een stilte in het gesprek: de jongeren moeten goed nadenken om hier iets over te kunnen zeggen:

Interviewer: Je hebt het niet over lesbisch, alleen over homo's.

Job: Ik denk dat het meer voorkomt dan lesbisch. En dat het ook wat bekender is. Mij lijkt dat als je homo bent, dat het iets gewoner is dan lesbisch.

Interviewer: Hoe komt dat?

Job: Omdat ik het meer ken. Omdat het bekender is.

Interviewer: Hoe komt dat dan?

Job: Omdat het ook geen scheldwoord is. Je gaat niet iemand uitschelden voor 'lesbi'.

In tegenstelling tot mannelijke homoseksualiteit blijkt homoseksualiteit bij vrouwen vooral onzichtbaar en onbekend. Een aantal jongeren geeft expliciet aan geen beeld te hebben van lesbische vrouwen. Ze kunnen zich er moeilijk iets bij voorstellen en het merendeel van de jongeren kent geen lesbische vrouwen:

Lesbische vrouwen? Die ken ik niet. Ik hoor weleens dat sommige meisjes zoenen met een ander meisje, maar dat doen ze dan voor een jongen. (Hülya, 19 jaar)

Er zijn verschillende jongeren, met name jongens, die zich wel negatief uitlaten over homo's maar niet over lesbische vrouwen. Zij zetten lesbische vrouwen meestal af tegen homomannen, die volgens hen wel opvallend anders zijn:

> *Bij lesbo's is het zo dat ze zich over het algemeen minder anders gedragen dan mannen, je ziet het minder. Ik ken ook wel een aantal lesbische meisjes bij mij in de klas, daar keek ik van op dat ze lesbisch waren, maar bij gewone homo's zie je het meestal wel.* (Sander, 17 jaar)

Bij een aantal andere jongeren, zoals de eerder aangehaalde Goran, was het onderscheid tussen homomannen en lesbische vrouwen nog duidelijker. Goran vertelt dat hij homo's haat, maar positief is over lesbische vrouwen. Hij kent twee lesbische vrouwen uit zijn straat:

> *Het zijn normale vrouwen. Als je ze niet zou kennen, lijken het net zussen die bij elkaar wonen.* (Goran, 16 jaar)

Hij kent deze vrouwen overigens niet persoonlijk. Maar dat ze er normaal uitzien en niet opvallen, lijkt voor Goran een heldere verklaring waarom hij hen oké vindt. Een meisje dat zich 'mannelijk' kleedt, wordt door Goran en zijn vrienden wél altijd uitgelachen. Of zij lesbisch is, weet Goran niet en hij heeft zich dit ook nog nooit afgevraagd. De link tussen 'lesbisch' en 'mannelijk' legt hij niet.

Een aantal jongeren heeft wel een duidelijk beeld bij lesbische vrouwen en noemt hen onmiskenbaar 'mannelijk'. Zo vertelt Khadija, een 18-jarige hbo-studente van Marokkaanse afkomst:

> *Meestal herken je ze wel, lesbische vrouwen hebben meestal kort haar en gedragen zich mannelijk.* (Khadija, 18 jaar)

Khadija vertelt zich te baseren op haar ervaring met haar eigen voetbalclub, waar een aantal lesbische meisjes bij zitten die volgens haar allemaal voldoen aan dit beeld. Ook sommige jongens hebben een duidelijk beeld van lesbiennes. Karim bijvoorbeeld vindt lesbo's 'nepmannen'. Hij baseert zijn beeld van lesbo's als 'mannelijke' vrouwen op de enige lesbo die hij kent: een lerares van zijn school die hij er uit vond zien als een vent.

Wanneer de jongeren wordt gevraagd hoe een vrouw zich juist wel of niet hoort te gedragen, noemen enkelen van hen ook dat vrouwen zich niet mannelijk mogen gedragen, en dat deze 'mannelijke' vrouwen meestal lesbisch zijn. Naast het beeld van de lesbo als 'mannelijk', heerst er met name onder de jongens een imago van lesbiennes als 'sexy', wat zij waarderen. Een aantal jongens geeft aan dat ze het leuk vinden om naar lesbische vrouwen te kijken. Amrit, een 14-jarige vmbo-leerling van Hindoestaanse afkomst, denkt bij lesbisch aan zoenende vrouwen op het internet. Sommige jongeren denken zelfs dat lesbische vrouwen puur en alleen met elkaar zoenen of vrijen omdat heteromannen dit zo leuk vinden. Ahmed, een 18-jarige jongen van Marokkaanse afkomst zegt bijvoorbeeld:

> *Vrouwen hebben toch geen seks... dus die doen maar wat. Of het is om mannen op te geilen...* (Ahmed, 18 jaar)

3.2.4 Biseksuele meisjes als sexy hype en onzichtbare biseksuele jongens

In de helft van alle interviews is gevraagd naar wat de jongeren denken dat biseksualiteit is en wat zij hiervan denken. Biseksualiteit blijkt bij de meeste jongeren, met name de niet-westerse migranten, een vrij onbekend fenomeen. Zo geeft Selma, een 15-jarige havo-leerling van Marokkaanse afkomst, aan werkelijk geen idee te hebben wat dit betekent. Geen van jongeren die gevraagd is naar biseksualiteit, kent een man of jongen die biseksueel is: niet uit de media en ook niet uit de eigen omgeving. Deze jongeren kennen echter wel biseksuele meisjes of vrouwen, meer dan lesbische. Biseksuele meisjes worden anders gewaardeerd dan lesbische meisjes: 'bi zijn' is volgens een aantal jongeren eerder een rage of hype, dan een serieuze identiteit:

> *Ik weet niet of het nu een hype is, maar ik hoor van heel veel mensen van mijn leeftijd dat ze bi zijn. En ik weet niet of dat nu een hype is, van dat ze denken 'dat is cool' of zo. Ik hoor het veel om me heen in ieder geval.* (Maaike, 17 jaar)

Anderen typeren biseksualiteit onder meisjes als experimenteergedrag:

> *Want meisjes die zoenen ook weleens gewoon met elkaar omdat ze dat dan grappig vinden of ze weten dat jongens dat leuk vinden en het daarom maar doen, bovendien is het algemener geaccepteerd en dus vind ik het ook normaal.* (Iris, 17 jaar)

Jongens zien biseksueel gedrag (meer dan lesbisch gedrag), vooral als 'sexy'. De media lijken hierin een rol te spelen:

> *Ik krijg gelijk een triootje in mijn hoofd. [...] Nou dan heb je toch die films en dan zie je twee meisjes met elkaar zoenen. En dan gaat een jongen daarop in. Die associatie heb ik daar wel een beetje bij. Ik ken ook verder geen biseksuelen..."* (Richard, 17 jaar)

Denken sommige heterojongeren bij lesbische meisjes aan 'mannelijke' meisjes, biseksuele meisjes worden eerder gezien als supervrouwelijk. Vooral Silvio benadrukt in het interview dat de biseksuele meisjes die hij kent 'gewoon ook op mannen vallen' en dat deze meisjes 'erg vrouwelijk' zijn. Ook de 18-jarige Abdallah, een jongen van Marokkaanse afkomst, heeft geen enkel probleem met biseksualiteit bij meisjes. Hij heeft een ex-vriendinnetje dat biseksueel is en die hij duidelijk erg aantrekkelijk vindt. Hij vind het juist leuk dat zij ook met meisjes ging. Nu zou hij er ook geen enkel probleem mee hebben als zijn vriendin biseksueel is, maar dan alleen als het niet om een serieuze relatie ging.

3.3 Onbekend maakt onbemind

Homo- en biseksualiteit is een relatief onbekend verschijnsel onder jongeren (Kersten en Sandfort 1994) en het wordt weinig besproken op school (Buijs 2008). Wanneer hetero's homoseksuelen in hun directe familie- of vriendenkring hebben, is er een grote kans dat zij positiever staan tegenover homo- en biseksualiteit (Kuyper en Bakker 2006). De vraag in dit onderzoek is of homo- en biseksualiteit nog steeds een onbekend onderwerp is. Kennen heterojongeren homo- of biseksuele personen in hun eigen omgeving of uit de media? Hoe verloopt het contact tussen hetero- en homojongeren en wat is er nodig om dit contact te laten uitmonden in een grotere acceptatie van homoseksualiteit?

3.3.1 Een onbekend verschijnsel

In de interviews wordt door verschillende jongeren, vooral de niet-westerse migranten, naar voren gebracht dat homo-, lesbische en biseksualiteit erg onbekende thema's zijn. Op school horen ze er weinig over, thuis wordt er meestal niet over gepraat, en ook in de vriendengroep is het geen onderwerp dat serieus wordt besproken.

Ik ben het [homoseksueel] zelf niet en ik ken niet niemand die zo is. Ik weet er echt niks van.
(Selma, 15 jaar)

Soms horen jongeren via de media over homoseksualiteit. Met name autochtone jongeren refereren vaak aan de Gay Pride en de entertainers Gordon en Gerard Joling. Andere homo-, lesbische of biseksuele BN'ers zijn vrij onbekend. De term 'lesbisch' is nog veel onbekender dan de term 'homo'. Sommige jongeren denken dat dit komt doordat er erg weinig lesbische vrouwen zijn.

In de interviews vragen verschillende jongeren, met name de niet-westerse migrantenjongeren, zich hardop af wat homoseksualiteit precies is en hoe het werkt. Ze vragen zich bijvoorbeeld af of homo's en lesbiennes ook verliefd op elkaar worden. Ook vragen zij zich af hoe iemand 'homo wordt'. De meesten denken niet dat je dit van de ene op de andere dag wordt, maar ze weten het niet zeker. Je kunt ermee geboren worden, maar het kan ook besmettelijk zijn. Tom, een autochtone, 16-jarige havo-scholier, haalt zijn schouders op als hem gevraagd wordt hoe iemand dan homo 'wordt'. Hij weet het antwoord echt niet: 'Als een andere homo hem overtuigt of zo?' En de 15-jarige vmbo-leerling Job denkt dat een man homo 'wordt' omdat hij 'slechte ervaringen met vrouwen heeft'.

3.3.2 Het kennen van een homo- of biseksueel

De geïnterviewde jongeren die positief staan tegenover homoseksualiteit, kennen in hun directe omgeving een of meerdere homoseksuelen. Deze jongeren zijn niet hun hele leven positief geweest over homoseksualiteit. Een aantal van hen vertelt dat door hun persoonlijke band met een homoseksueel hun beeld is veranderd. Zo vertelt Carmen dat een goede vriend van haar homo is. Zijn uiterlijk is volgens haar erg apart: hij kleedt zich volgens haar erg 'vrouwelijk'. Daar stond ze in eerste instantie negatief tegenover.

Eerst dacht ik, 'zo kan je niet over straat lopen...' Maar mijn idee is veranderd.
(Carmen, 18 jaar)

Carmen kan zelf niet goed aangeven waardoor haar beeld veranderde. Duidelijk is dat deze jongen bij haar een gevoelige snaar heeft geraakt; gedurende het interview blijft ze aangeven dat hij het erg moeilijk heeft gehad, maar toch heeft gedurfd om 'zichzelf te zijn'. Het lijkt erop dat door te vertellen over zijn eigen ontwikkeling, deze vriend van Carmen haar sympathie heeft gewonnen.

Ook uit de andere interviews komt naar voren dat het deelgenoot worden van een persoonlijk verhaal het verschil heeft gemaakt. Zo heeft Jasmine een klasgenoot met een

Afghaanse achtergrond die lesbisch is. Ze vertelt:

> *Eerst kende ik geen homoseksuelen. Ik kende het alleen van televisie, dus niet uit mijn eigen omgeving. Dus dan zag je op televisie homo's en dan dacht je 'ieeh, wat doe jij nou'. En ik hoorde dat er door iedereen heel negatief over werd gepraat. En toen dacht ik, 'moet ik daar dan ook negatief tegenover staan?' Maar naarmate je homo's en lesbo's leert kennen, verandert je beeld 180 graden.* (Jasmine, 20 jaar)

De jongeren die de persoonlijke verhalen van homoseksuelen kennen, lijken zich goed in te kunnen leven in hun relaas over persoonlijke groei en ontwikkeling: over hoe zij eerst niet zichzelf durfden te zijn en in de knoop zaten, maar dat op den duur hebben overwonnen. Verschillende heterojongeren herkennen zich daarin omdat ook zij hebben moeten vechten om te kunnen zijn wie ze willen zijn. Gül, van Turkse afkomst, is hiervan het beste voorbeeld. Volgens haar hebben homoseksuelen net als zij last van intolerante mensen. 'Het gaat om acceptatie. Mensen mogen zijn wie ze willen zijn.' (Gül, 20 jaar). En de 17-jarige Shurantley zegt: 'Ik weet wat het is om niet geaccepteerd te worden.' Deze jongeren vinden het knap van homoseksuelen dat zij uitkomen voor wie zij zijn of dat zij 'echt zichzelf zijn':

> *Die mensen maken dus die keuze, ik vind dat wel op zich apart, maar wel ook knap dat zij met die keuze dan naar buiten komen.* (Hugo, 17 jaar)

Een aantal jongeren geeft echter aan dat het niet de bedoeling is dat een homo, lesbische of biseksuele jongere er te veel de aandacht op vestigt, omdat hij of zij het lef had om uit te komen:.

> *Die mensen zelf hebben lef, om ervoor uit te komen, alleen ik denk dat het heel erg helpt om er vooral zelf niet spastisch over te doen.* (Maaike, 17 jaar)

3.3.3 Als het nog onbekend is

Opvallend is het aantal jongeren dat geen persoonlijke verhalen kent, maar aangeeft hier wel behoefte aan te hebben. Bijvoorbeeld de Antilliaanse Shirley van 18 jaar, die vindt dat homoseksualiteit niet mag. Aan het einde van het interview geeft ze aan dat ze eigenlijk wel zou willen weten 'waarom iemand zo is', en of dat 'altijd al zo was'. Dit kan de acceptatie bevorderen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de reactie van Silvio:

> *Ik zou iemand kunnen accepteren hoe die is als ik gewoon een gesprek met hem kan aangaan: van hoe en wat, hoe is het gekomen. Dan ga ik die persoon begrijpen. En zo zou ik hem dan kunnen accepteren, gewoon hoe die is. (Silvio, 18 jaar)*

Lars, een autochtone vwo-scholier van 17, realiseert zich in het interview eveneens dat het 'eigenlijk best goed is' als een homo op school open zou zijn over zijn seksuele voorkeur:

> *Ik denk dat het best wel goed is eigenlijk. Dan ga je toch meer in gesprek met een homo en dan krijg je er een ander beeld over.* (Lars, 17 jaar)

Als Lars gevraagd wordt waarom hij vindt dat homo's 'ermee te koop lopen', antwoordt hij dat dit waarschijnlijk komt omdat hij zichzelf te weinig in kan leven in hun positie. Net zoals Silvio lijkt Lars van zichzelf te verwachten dat hij zich anders gaat verhouden tot homo's wanneer hij hen zou leren kennen. Beide jongens lijken open te staan voor

een andere houding tegenover homoseksualiteit, en wellicht is hiertoe door het interview zelf al een eerste aanzet gemaakt.

De jongeren die zeer negatief denken over homoseksualiteit, geven duidelijk aan geen homo- en biseksuele jongeren te willen leren kennen en niet open te staan voor hun persoonlijke verhalen. Zij willen zo veel mogelijk het contact vermijden. Dit geldt met name ten aanzien van homomannen. Goran, de 16-jarige ROC-leerling van Kroatische afkomst, en de 18-jarige Ahmed van Marokkaanse afkomst, zijn hiervan de meest uitgesproken voorbeelden. Ze willen absoluut geen contact met een homo. Als een broer homo zou zijn, zou Goran geweld gebruiken, 'hem in elkaar slaan', en Ahmed zou hem aanraden om zelfmoord te plegen.

3.3.4 Echt of nep?

Opvallend is dat in de interviews regelmatig naar voren komt dat 'jezelf' of 'echt' zijn voor de jongeren erg belangrijk is. Zij verwachten dat ook van andere jongeren: iedereen moet gewoon zichzelf zijn. Deze mening wordt door verschillende jongeren verwoord, maar door de autochtonen het meest expliciet. De meesten vinden het erg moeilijk om aan te geven *waarom* zij het belangrijk vinden dat iemand 'zichzelf' is. Desgevraagd weten zij hier meestal geen antwoord op. Een voorbeeld dat een paar keer werd genoemd, is dat iemand niet zichzelf is als hij of zij zich anders gedraagt wanneer er anderen bij zijn. Richard, een 17-jarige autochtone vwo-leerling, vertelt:

> *Wie er ook bij is, dat het gewoon allemaal hetzelfde is. Of je nu alleen bent of dat je met je ouders bent: dat je gewoon echt bent. [..] Dat je bijvoorbeeld met je vrienden bent, dat je ook zo bij je ouders kan zijn.* (Richard, 17 jaar)

Het lijkt jongeren te gaan om een bepaalde authenticiteit: je moet je niet te veel aantrekken van anderen, maar je meer gedragen zoals jij jezelf echt voelt. Maar waarom het zo belangrijk is 'jezelf' en 'echt' te zijn, weten de jongeren niet uit te leggen. Lars, een autochtone 17-jarige vwo-scholier, is een uitzondering en zegt na lang nadenken:

> *Duidelijkheid is het belangrijkste wat er is, anders weet je niet waar je aan toe bent. Voor iedereen denk ik. Ik denk dat je zeker duidelijk moet zijn naar anderen wat je wilt en hoe je jezelf wilt gedragen en wat jouw mening over dingen kan zijn. Die duidelijkheid die je geeft, daar reageren mensen wel op. En als je zelf niet duidelijk bent, kan het ook heel goed zijn dat andere mensen verkeerd op je gaan reageren. Dus daarom denk ik dat die echtheid en duidelijkheid heel belangrijk zijn.* (Lars, 17 jaar)

Als mannen zich 'vrouwelijk', 'homo' of 'nichterig' gedragen, wekt dit met name bij de jongens irritatie op. Op de vraag waarom dat zo is, geven jongeren aan dat homo's die dit doen 'nep' zijn.

> *Sander: Dat ze zo nep doen soms, die homo's met dat praten en het bewegen, het stemmetje en benen over elkaar, ik vind het niet echt horen bij een man, en daarom stoor ik me er zo aan.*
> *Interviewer: En met nep bedoel je?*
> *Sander: Dat je vindt dat het niet past bij wat je vindt van mannelijkheid. Bij mannelijkheid hoort een zware stem, niet zo'n hoge homostem, en mannen zitten ook niet zo met de benen over elkaar.*

Interviewer: En wat maakt dat homomannen zo doen, wat denk je?
Sander: Omdat ze willen laten zien dat ze homo zijn, dat ze zich naar andere mannen zo presenteren, zo van: kijk ik ben homo.

Sander vertelt later in het interview dat hij ervan uitgaat dat homoseksualiteit is aangeboren, maar het vrouwelijke gedrag van homo's is dat volgens hem niet. Homoseksualiteit als zodanig beschouwt hij dan ook niet als verkeerd, maar vrouwelijk gedrag bij een man wel. Ook andere (vooral autochtone) jongens maken een dergelijk onderscheid. Zo vertelt Richard, een 17-jarige vwo-scholier, dat hij en zijn vrienden het 'homogedeelte' niet afkeuren maar het gedrag wel. Richard kan zich niet voorstellen dat gedrag dat hij bestempelt als 'er mee te koop lopen', gedrag is dat vertoond wordt omdat iemand zich daadwerkelijk zo voelt. Hij blijft zich in het interview afvragen waarom homo's zich nu perse zo [als een homo] moeten gedragen. Hij benadrukt dat hij gewoon niet snapt waarom ze dit vrouwelijke gedrag vertonen.

Het idee dat lesbische vrouwen 'nep' zijn, komt veel minder naar voren. Biseksuele meisjes daarentegen worden door een aantal jongeren wel als nep gezien. Kim, een 17-jarige vwo-leerling, heeft de meest duidelijke mening over meisjes die zich bi noemen:

Ik vind je homo of hetero, en als je daartussen in zit, zeg dan gewoon niks, of doe gewoon maar wat, het kan wel zo zijn, maar ga niet op je zestiende al roepen dat je bi bent. Ik bedoel, ik weet niet, ik vind het een beetje nep. (Kim, 17 jaar)

Net als een aantal andere autochtone meisjes ziet Kim biseksualiteit onder meisjes als een rage. En meisjes die meedoen aan zo'n hype worden niet beschouwd als meisjes die zichzelf zijn.

3.4 Omgaan met homo- en biseksuele mannen en vrouwen

Jongens hebben meer moeite homo's te accepteren in de vriendenkring dan meisjes (GG&GD en Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling Utrecht 2006). Jongens nemen meer afstand van een vriend die homo blijkt te zijn. Meisjes zeggen er minder moeite mee te hebben als een vriendin van hen lesbisch is (Inspectie van het Onderwijs 2008). Hoe kunnen deze verschillen verklaard worden? Wat hebben heterojongeren nodig om een vriendschap met een homojongere in stand te kunnen houden?

3.4.1 Onder meisjes

Bevriend zijn met een lesbisch of biseksueel meisje is voor de meeste geïnterviewde meisjes naar eigen zeggen geen groot probleem. Sommige zouden het wel heel moeilijk vinden, maar de vriendschap zouden ze uiteindelijk niet verbreken. De meisjes benadrukken dat wanneer blijkt dat een vriendin lesbisch of bi is, hierover gepraat moet worden. Wat dit praten precies moet opleveren, is niet duidelijk. Een aantal meiden denkt dat het belangrijk is om in dit gesprek aan te geven dat zij zelf niet lesbisch of bi zijn. Geconfronteerd met een voorbeeld van twee bevriende meisjes waarvan er een lesbisch blijkt te zijn, zegt Shurantley:

Ze [het heteromeisje] moet gewoon zeggen 'ik val op jongens, maar jij bent mijn beste vriendin en het maakt mij niet uit op wie jij valt'. (Shurantley, 17 jaar)

Later in het interview geeft Shurantley aan dat het belangrijk is om tegen de lesbische vriendin te zeggen dat je 'niks voor haar voelt, op die manier'. Ook Selma, die volgens eigen zeggen 'niks heeft' met homo's en homo- en biseksualiteit 'vreemd' vindt, verklaart de vriendschap niet te zullen verbreken als een vriendin lesbisch of bi blijkt te zijn. Je moet volgens haar 'gewoon uitleggen dat jij het zelf niet bent'. Voor haar en andere meisjes is de kous daarmee af.

Daarnaast vinden meisjes het belangrijk dat je je niet opeens anders gaat gedragen naar de lesbische vriendin toe. 'Vooral geen afstand nemen [van de vriendin in kwestie]', zegt Naima. Door je anders op te stellen kwets je de ander en dat vinden de meisjes niet wenselijk. Bovendien zou je deze vriendin het idee kunnen geven dat jij denkt dat zij verliefd op je is. Dat hoeft natuurlijk niet zo te zijn. Maar als het wel zo is, dan moet je daar ook niet te bang voor zijn. De meeste meisjes zouden hier wel moeite mee hebben, maar ook verliefdheid is volgens hen geen reden om de vriendschap te verbreken. 'Je moet gewoon duidelijk aangeven dat je niks met haar wil.' Birgit legt uit hoe je dit doet:

Ik zou gewoon duidelijk uitleggen dat ik hetero ben. En zeggen 'ik wil en doe niks met meisjes'. Dus zeg je 'ik wil wel gewoon met je omgaan, maar meer ook niet'. (Birgit, 16 jaar)

Sommige meisjes zeggen dat ze al op voorhand duidelijk zouden maken dat ze niet gediend zijn van seksuele toenadering. Zo vertelt Khadija dat ze goed om kan gaan met de lesbische meisjes op haar voetbalclub, maar dat je wel 'je grenzen moet stellen'. Ze legt uit dat ze ervoor zorgt dat ze niet te 'klef' wordt met deze meisjes. Er is één meisje dat ooit daadwerkelijk heeft ervaren dat een biseksueel meisje haar 'te plekkerig' benaderde: Carmen. Ze heeft dit als volgt aangepakt:

Ik voelde me ongemakkelijk. Ik heb toen gezegd: 'Ik heb liever niet dat je zo met mij omgaat.' (Carmen, 18 jaar)

Carmen is toen een tijdje niet meer met dit meisje omgegaan, maar nu hebben ze wel weer 'normaal' contact.

Als een goede vriendin vertelt dat zij lesbisch of bi is, ziet een aantal meisjes dat als een duidelijk teken van de kwaliteit van de vriendschap. Zo zegt de 15-jarige Tara dat ze wel even zou moeten wennen aan het idee, maar zich absoluut niet anders zou gaan gedragen. Ze zou zich juist 'vereerd voelen' als een vriendin het tegen haar zou vertellen, want 'dat betekent toch dat zij je vertrouwt en dat je goede vrienden bent'. Ook Nadia voelt dit zo. Eén van haar vriendinnen is biseksueel en ze vertelt dat zij zich 'vereerd voelde' toen deze vriendin dat aan haar vertelde. Een paar andere meisjes benadrukken eveneens dat het vertrouwen en het delen van geheimen in een vriendschappelijke relatie erg belangrijk is.

3.4.2 Onder jongens

Voor bijna alle geïnterviewde jongens is bevriend zijn met een jongen die homo of bi is, een lastige of onmogelijke situatie. Slechts één jongen, Domingcus, die als enige niet

duidelijk aangaf heteroseksueel te zijn, heeft er geen probleem mee. Zijn beste vriend is homo en op zijn dansschool zijn er volgens hem ook veel homo's. Voor de andere jongens bleek het wel een moeilijk onderwerp. Onderling zijn er wel veel verschillen. De één benadrukt dat een homo 'uit de buurt moet blijven' en dat de vriendschap onmiddellijk zou worden verbroken als blijkt dat een vriend homo is. Een ander denkt dat het uiteindelijk wel goed komt, al is het een moeilijke situatie. Voor de migrantenjongens is een vriendschap met een homo overigens problematischer dan voor de meeste geïnterviewde autochtone jongens.

Een veel genoemde reden om niet met een homo te kunnen omgaan, is dat anderen dan kunnen denken dat jij ook homo bent of dat zij dan simpelweg niet meer met jou willen omgaan. Dan 'verlies je al je vrienden', zegt Amrit bijvoorbeeld. En daarmee is de zaak voor hem afgedaan. Wanneer iemand homo blijkt te zijn, betekent dat het einde van de vriendschap. De meeste jongens van Marokkaanse afkomst hadden vergelijkbare opvattingen. Zij vertelden dat er geroddeld zou worden als ze om zouden gaan met een homo. Zo zegt Bilal:

> *Je loopt met een homo … en iedereen praat erover. […] Het zou echt wereldnieuws zijn.*
> (Bilal, 16 jaar)

De jongens vertellen dat openlijke homo's het bij hen op school erg moeilijk zouden hebben. Zij komen alleen te staan, denken zowel de autochtone als de migrantenjongens. Sommigen zeggen echter expliciet niet mee te zullen doen aan pesterijen en het uitsluiten van een homojongen op school, maar voor de meesten lijkt het moeilijk om zich aan dit groepsproces te onttrekken.

Veel jongens, waaronder de meeste migranten, denken dat iemand homo 'wordt' omdat hij te veel met homo's omgaat of 'overtuigd wordt' door een andere homo. Vooral Amrit is hier stellig over: als je blijft omgaan met een homo, word je zelf ook zo. Uit de buurt blijven is dan een goede strategie om te voorkomen dat je zelf homoseksueel wordt. Een andere belangrijke reden om niet met een homo om te gaan, is dat die mogelijk op jou valt. Zo vertelt Nabil, een 20-jarige hbo-student van Marokkaanse afkomst, dat hij wel met homo's omgaat als hij ze bijvoorbeeld op het werk tegenkomt, maar altijd bewust een beetje afstand houdt. Hij is bang dat een homo hem 'lastig zal vallen'. Andere jongens, waaronder Khaled, reageren direct een stuk agressiever:

> *Khaled: Ik zou niet iemand slaan omdat 'ie homo of lesbi is, als ik er maar geen last van heb. Als ze aan me komen, sla ik wél, maar dat is logisch.*
> *Interviewer: Denk je dat dat zou kunnen gebeuren, dat je aangeraakt wordt?*
> *Khaled: Ze moeten echt niet aan mijn kont zitten, als dat gebeurt, sla ik erop los.*
> *Interviewer: Waarom zou iemand aan je kont zitten?*
> *Khaled: Homo's willen altijd seks.*

Jongens die minder moeite hebben met homoseksualiteit vertellen dat het wel een voorwaarde is dat een homo niet op je valt of verliefd op je is. Wanneer dat het geval is, kun je niet meer met hem omgaan:

Interviewer: Zou je bevriend kunnen blijven met een vriend die homo blijkt te zijn?
Richard: Ja, zolang die niet op mij valt. Dat zou ik echt moeilijk vinden, denk ik.

Maar wanneer dit niet duidelijk is, zouden de geïnterviewde jongens uit voorzorg een aantal activiteiten niet meer ondernemen met de vriend die homo blijkt te zijn. Zo zou Job de vriendschap zeker niet verbreken, maar hij zou niet meer naar het zwembad gaan met een homovriend:

Interviewer: Waarom zou je niet meer naar het zwembad kunnen?
Job: Dan gaat ie dadelijk iets doen, in mijn kont knijpen of zo.
Interviewer: Wat zou jij dan doen?
Job: Een klap geven, denk ik.

En zo reageren meer jongens. Ze gaan ervan uit dat de kans groot is dat een homojongen, wanneer deze de gelegenheid krijgt, 'iets' zal proberen op seksueel gebied. Vervolgens lijken de jongens niet goed te weten hoe ze op een andere manier in een dergelijke situatie zouden kunnen reageren dan met geweld of agressie.

Uit een aantal interviews kwam duidelijk naar voren dat jongens zich niet realiseren dat ze gewoon 'nee' kunnen zeggen wanneer ze seksueel benaderd worden. Ook bij meisjes doen ze dit namelijk niet, zo blijkt. Zo houdt Hugo de optie open dat wanneer een meisje verliefd op hem wordt, terwijl hij zelf niet verliefd op haar is en zich ook niet seksueel tot haar aangetrokken voelt, het toch nog 'iets' wordt. Hoe onaantrekkelijk Hugo een meisje ook vindt, hij sluit nooit uit dat hij een seksuele relatie met haar zou hebben. Bij jongens is dit wel het geval, vertelt Hugo: hij sluit wel uit dat hij ooit een seksuele relatie met een jongen zou krijgen.
Slechts één van de geïnterviewde jongens gaf aan zelf daadwerkelijk seksueel benaderd te zijn door een homoman: Abdallah. Hij vertelt dat hij door zijn toenmalige vriendinnetje een paar keer werd meegenomen naar gay bars, omdat 'dit de enige disco's zijn die tot laat in de avond open zijn'. Daar werd hij een keer benaderd door een man. Hij heeft deze man op een vriendelijke doch duidelijke wijze verteld niet geïnteresseerd te zijn:

Als je gewoon laat zien dat dit niet is wat jij bent, dan is het geen probleem. Ze tonen meestal wel begrip, als jij ook begrip voor hen hebt. Meestal zetten zij de eerste stap. Dan zeg ik 'sorry maar ik ben niet homoseksueel'. Dat is een keer gebeurd. Die man pakte het heel goed op.
(Abdallah, 18 jaar)

Deze ervaring heeft op Abdallah een duidelijke invloed gehad. Een vriendschap met een homo zou voor hem geen groot probleem zijn.

3.5 Samenvatting en discussie

Wat staat de acceptatie van homo- en biseksualiteit door heterojongeren in de weg en welke mogelijkheden zijn er om die acceptatie te vergroten? Om deze vraag te beantwoorden zijn er voor dit onderzoek 41 jongeren in de leeftijd van 14 tot en met 20 jaar geïnterviewd. Hun achtergrond is divers wat betreft etniciteit, sekse, opleidings-

niveau en woonplaats. De jongeren zijn bevraagd over hun ideeën ten aanzien van gender(rollen) en homo- en biseksualiteit.

Stereotype beeldvorming

Meer nog dan vooroordelen over seksuele oriëntatie speelt stereotype beeldvorming over gender een grote rol in de manier waarop heterojongeren kijken naar homo- en biseksualiteit. In de beleving van heterojongeren is een homo altijd 'vrouwelijk'. Dat homoseksuelen zich ook als uitermate 'mannelijk' kunnen presenteren, is een gegeven dat kennelijk buiten hun blikveld valt. Een 'echte man' kán geen homo zijn: een 'echte man' wordt namelijk gekenmerkt door datgene wat hij níet is: vrouwelijk. Wat een 'echte man' dan wel is, is voor jongeren veel moeilijker te benoemen. Voor jongens heeft dit tot gevolg dat zij zich zo min mogelijk 'vrouwelijk' moeten gedragen om als man te worden gezien en dat zij zich moeten distantiëren van alles wat als 'vrouwelijk' bestempeld wordt, zoals homoseksualiteit. Opvallend in de interviews is dat homoseksualiteit vooral in verband wordt gebracht met (vrouwelijk) gedrag en veel minder met een afkeer van de homoseksuele seksuele praktijk. Biseksuele mannen zijn voor heterojongeren overigens veelal onbekend: in hun beleving ben je immers óf een echte man, óf een homo.
Het beeld van lesbische vrouwen is veel diffuser. Allereerst valt op dat lesbische vrouwen en meisjes vrij onbekend zijn onder jongeren; zowel onder meisjes als onder jongens. Wanneer er expliciet wordt gevraagd naar het beeld dat de geïnterviewde jongeren van lesbiennes hebben, dan geven zij aan dat zij zich lesbische vrouwen voorstellen als 'mannelijk'. Tegelijkertijd bestaat het beeld dat lesbische en vooral biseksuele meisjes 'sexy' zijn, of 'spannend om naar te kijken'. Dit beeld geldt echter voor lesbische en biseksuele meisjes die in de ogen van de jongeren 'vrouwelijk' zijn en aan de heersende schoonheidsnormen voldoen. Van biseksuele meisjes wordt vaak gedacht dat ze meedoen met een hype.

Eenduidig beeld van homomannen, geen beeld van biseksuele mannen

De in dit onderzoek gepresenteerde opvatting van heterojongeren dat homomannen zich vaak 'vrouwelijk' gedragen, is in eerder onderzoek al aan het licht gekomen (Buijs et al. 2008; Dewaele 2006; Inspectie van het Onderwijs 2009a). In ons onderzoek bleek bovendien dat verschillende meisjes deze vermeende vrouwelijkheid van homomannen positief waarderen. Dit in tegenstelling tot jongens: zij wijzen vrouwelijkheid bij jongens en mannen in meer of mindere mate af. Hoogopgeleide jongens kiezen daarbij meestal voor iets meer genuanceerd taalgebruik dan laagopgeleide jongens.

Hoe komt het dat mannelijkheid moeilijk te definiëren is? Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat het nog steeds wordt gezien als de norm in onze samenleving. Het gaat om een norm die zo vanzelfsprekend is dat deze niet direct opvalt en ook niet benoemd hoeft te worden. Alleen dat wat afwijkt van de norm, in dit geval vrouwelijkheid bij mannen, moet worden benoemd (Wekker en Lutz 2001). Hierdoor is het moeilijk om te definiëren wat de norm precies inhoudt (Dyer 1997).
Mannelijkheid wordt gekenmerkt als een negatie van vrouwelijkheid (zie o.a. Hekma 2007; Kimmel 1994; Naezer 2005). Dit zou kunnen betekenen dat, om zich als 'man' te

kunnen onderscheiden, jongens zich dus zo min mogelijk 'vrouwelijk' dienen te gedragen. Zij moeten zich daar verre van houden en zich daar tegen afzetten. Volgens Kimmel (1994) dienen we de antihomohouding van veel jongens in dit licht te bekijken; door aan andere mannen te tonen dat ze antihomo zijn, kunnen jongens vragen om erkenning voor hun 'man-zijn'. Van der Meer (1995) en Buijs et al. (2008) onderschrijven dit: het plegen van antihomogeweld levert jongens een mannelijke status op. Door dergelijk geweld te plegen laten ze zien dat zij niet vrouwelijk of homo zijn: niet laf of 'zacht'. Ze zetten zich af tegen dat wat afwijkt van de norm.

Het lijkt erop dat biseksuele jongens en mannen volledig onzichtbaar zijn voor heterojongeren. Zij vinden biseksualiteit bij mannen iets vreemds. Dit lijkt aan te sluiten bij het concept van 'mannelijkheid' waar de jongeren van uitgaan: je bent óf een echte man óf je bent homo. Voor andere posities is weinig ruimte.

Een meervoudig beeld van lesbische en biseksuele vrouwen

Het beeld van lesbische vrouwen is minder eenduidig. Veel jongeren kunnen zich moeilijk een voorstelling maken van lesbische seksualiteit, lesbische vrouwen of lesbische koppels. Dit is ook al in eerdere onderzoeken aangetoond (zie bv. Kersten en Sandfort 1994). Zoals Marjan Sax (2008) aangaf, is 'de beeldvorming over homo's misschien wel stereotiep en plat', maar 'ze zijn in ieder geval zichtbaar, terwijl beeldvorming over lesbische vrouwen in de mainstream niet bestaat'.
Er is wel een beeld van lesbische vrouwen als 'mannelijk' (Kuyper en Bakker 2006; Dewaele 2009), maar het is opvallend dat een meisje veel minder snel wordt gezien als 'mannelijk' dan dat een jongen wordt gezien als 'vrouwelijk'. Zoals verschillende jongeren aangeven, kan een meisje wel af en toe jongenskleding dragen en tegelijkertijd nog prima doorgaan voor een 'echte vrouw'. Een jongen kan echter zeker geen meisjeskleding dragen, althans niet als hij door de omgeving nog wil worden gezien als man.
Een ander beeld dat van lesbische vrouwen naar voren komt, is dat van 'sexy', 'spannend' of juist erg 'vrouwelijk' (zie ook Van Lisdonk 2005; Dewaele 2009). Dit geldt nog sterker ten aanzien van biseksuele meisjes. Bij de totstandkoming van dit beeld van de 'sexy lesbienne' lijken media, en met name porno, een prominente rol te spelen: jongeren verwijzen hier regelmatig naar. Opvallend is dan ook dat veel jongeren denken dat meisjes lesbisch gedrag vertonen omdat zij jongens hiermee willen verleiden en niet omdat ze het zelf willen. Jongens vinden lesbisch gedrag immers 'sexy'. Lesbische of biseksualiteit bij meisjes lijkt daarmee niet geheel serieus te worden genomen als seksuele voorkeur.
Als een lesbisch of biseksueel meisje wil worden gezien als 'vrouwelijk', 'sexy' of 'spannend', dan moet zij wel voldoen aan de heersende schoonheidsnormen. Deze schoonheidsnormen zijn overigens niet alleen van belang voor lesbische meisjes, maar worden voor ieder meisje van belang gevonden (Woertman 2003; Naezer 2005; Felten et al. 2009). Het uiterlijk lijkt zelfs zo belangrijk dat een eventuele lesbische of biseksuele voorkeur niet direct schade oplevert aan het imago van meisjes, zolang zij er 'mooi' en 'sexy' uitzien. Dat lijkt wél te gebeuren als een meisje geen verzorgd uiterlijk heeft of zich op een andere manier niet heeft aangepast aan de heersende schoonheidsnormen voor

vrouwen. Maar té sexy en vooral uitdagend gedrag wordt ook veroordeeld. Een meisje loopt dan de kans om te worden gezien als een 'slet'. En 'slet' of 'hoer' is een scheldwoord waar meisjes zeker niet mee geassocieerd willen worden.
Noch in dit onderzoek, noch in eerdere onderzoeken (zie o.a. De Graaf et al. 2008) dragen jongeren termen aan voor heterojongens die zich seksueel te losbandig zouden gedragen. Van jongens wordt niet gezegd dat zij zich netjes moeten gedragen, terwijl dit bij meisjes wel gebeurt. Hier is duidelijk sprake van de bekende dubbele moraal op het gebied van seksualiteit (Naezer 2005; Felten et al. 2009). Jongens worden meer beoordeeld op hun seksuele oriëntatie, en meisjes meer op hun seksuele gedrag.

Sletten en homo's

Heterojongens distantiëren zich liever van het beeld van 'de homo' en heteromeisjes distantiëren zich graag van het beeld van 'de slet'. Deze conclusie sluit aan bij de bevindingen van het onderzoek dat Marijke Naezer (2005) heeft gedaan onder scholieren. Zij ontdekte dat er een hele reeks aan bijnamen bestaat die jongeren elkaar onderling geven met betrekking tot seksualiteit. De jongeren onderscheiden twee dimensies van seksualiteit: seksuele geaardheid, die alleen werd gebruikt voor jongens, en seksuele activiteit, die alleen ter sprake kwam als het over meisjes ging. Jongens moeten vooral voorkomen dat zij 'homo', 'mietje' of aanverwante termen naar hun hoofd geslingerd krijgen door andere jongeren, met name door andere jongens. Meisjes moeten voorkomen dat zij 'hoer' of 'slet' worden genoemd, en ook dat zij 'koe' of een andere bijnaam krijgen die duidt op een onaantrekkelijk uiterlijk.
Mogelijke verklaringen voor dit fenomeen kunnen gevonden worden in opvattingen over actief en passief gedrag. Zo geeft Naezer (2005) aan dat jongeren meisjes zien als 'passieve wezens' op het gebied van seks. Seks betekent voor jongeren dat een meisje wordt 'gepakt' door een jongen (Felten et al. 2009). Homo's worden op zo'n zelfde manier 'gepakt': zij 'laten zich nemen' volgens de jongeren, zoals een vrouw wordt 'genomen' door een man (Buijs et al. 2008; Van der Meer 1995). Het innemen van deze passieve 'vrouwelijke' rol bij seks wordt door jongeren veelal gezien als vernederend, denigrerend of onterend (Naezer 2005; Buijs et al. 2008). De overeenkomst tussen 'homo's' en 'sletten' in de beleving van sommige jongeren, is dus dat ze beide kunnen worden gezien als 'eerlozen'. In deze belevingswereld is weinig ruimte voor vrouwen die op vrouwen vallen; er wordt immers van uitgegaan dat vrouwen zich slechts laten 'nemen' door mannen en seks ondergaan; zij nemen daar zelf niet actief aan deel. Vrouwelijke seksualiteit bestaat in een dergelijke visie alleen in relatie tot mannen. Seks tussen vrouwen, ten behoeve van de vrouwen zelf, is in zo'n belevingswereld onzichtbaar, zoals sinds de beginperiode van lesbische studies al keer op keer is opgemerkt.

Vriendschappen

In dit onderzoek wordt bevestigd dat homo- en biseksualiteit weinig tot zelden een onderwerp van gesprek is: niet op school, niet thuis en niet in de vriendengroep. Over lesbische seksualiteit wordt nog minder gesproken. 'Het is zelfs geen scheldwoord', zoals een jongen vertelde. Over biseksualiteit onder jongens wordt al helemaal niet gesproken.

Een aantal jongeren kent homoseksuelen uit hun eigen omgeving. In dit onderzoek wordt bevestigd dat jongeren die homoseksuelen kennen, positiever staan tegenover homo- en biseksualiteit (zie ook Kuyper en Bakker 2006). Opvallend is overigens dat de homoseksuelen die de jongeren kennen meestal homomannen en biseksuele vrouwen zijn, geen lesbiennes of biseksuele mannen.

Uit ons onderzoek blijkt verder dat heteromeisjes makkelijker omgaan met een lesbienne of biseksueel meisje in hun vriendenkring, dan heterojongens met een homo- of biseksuele jongen (zie ook: GG&GD en Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling Utrecht 2006; Inspectie van het Onderwijs 2009a). Meisjes vinden hun vriendschappen erg belangrijk. Loyaliteit en vertrouwen over en weer zijn belangrijke waarden. Hoe vreemd, moeilijk of verkeerd sommige heteromeisjes homoseksualiteit ook mogen vinden, loyaliteit en vertrouwen stellen zij voorop.
Overigens moet wel de kanttekening worden geplaatst dat het in dit onderzoek gaat om beschrijvingen door de meisjes zelf. Wellicht geven meisjes gemiddeld gezien meer sociaal wenselijke antwoorden dan jongens (zie ook Van Lisdonk 2005). Het kan dus zijn dat de meisjes loyaliteit en vertrouwen sterk benadrukken omdat ze denken dat de onderzoeker dat wil horen of omdat ze dit meer sociaal wenselijk achten. Of meisjes in de praktijk inderdaad, meer dan jongens, vertrouwen en loyaliteit boven alles stellen, is de vraag. Ander onderzoek wijst uit dat het stereotype beeld dat meisjes emotioneel meer diepgaande vriendschappen hebben dan jongens een te ongenuanceerde voorstelling van zaken is (Palmen et al. 2006).
Er zijn echter nog meer sekseverschillen. Zo lijken jongens er vaker van uit te gaan dat een homo- of biseksueel zal proberen hen seksueel te benaderen. Dit heeft wellicht te maken met het beeld van de homo als hyperseksueel wezen (zie Buijs et al. 2008). Het ligt voor de hand dat dit beeld wordt beïnvloed door het algemene beeld dat van mannen bestaat. Jongeren, zowel meisjes als jongens, denken dat jongens eigenlijk altijd seks willen met meisjes (Felten et al. 2009). Jongeren zien álle jongens als hyperseksueel wezen. Er is echter wel een duidelijk verschil in beoordeling: jongeren vinden het normaal dat heterojongens 'altijd uit zijn op seks' met meisjes (Felten et al. 2009). Maar ze keuren het af dat homojongens 'altijd uit zijn op seks' met jongens.

Veralgemeniserend kan worden gezegd dat jongens er eerder voor kiezen om contact met een homo te vermijden of een agressieve benadering tegenover hem aan te nemen, terwijl meisjes er eerder voor kiezen om met elkaar te praten en duidelijk doch vriendelijk hun grenzen aan te geven.
Het is opvallend dat de meisjes en jongens uit het onderzoek verschillend zouden reageren als iemand van de eigen sekse hen werkelijk seksueel zou benaderen, bijvoorbeeld door te versieren, aan te geven 'meer te willen' of de liefde te verklaren. Van de geïnterviewde jongens zegt een aantal duidelijk dat zij alles zullen doen om niet in deze, voor hen vervelende, situatie terecht te komen. Ze zeggen zo ver mogelijk uit de buurt te willen blijven van een homoseksuele jongen of man. De jongens zouden de vriendschap verbreken als iemand homo blijkt te zijn, of ze zouden meer afstand houden. En als een homoseksuele man of jongen hen seksueel zou benaderen, dan zouden ze reageren met

agressie: bijvoorbeeld door het uitdelen van een klap. Ook uit ander onderzoek blijkt dat mannen meer geneigd zijn agressief te reageren wanneer zij het gevoel hebben in een vervelende situatie te verkeren (zie Noordenbos 2007; Van Oosten et al. 2009).
Meisjes reageren anders. In de fictieve situatie dat zij seksueel benaderd zouden worden door een lesbische vrouw of een lesbisch meisje, zeggen zij hier het gesprek over aan te gaan. Ze zullen vriendelijk, doch duidelijk, aangeven dat zij niet gediend zijn van deze seksuele toenadering. Wanneer dit een goede vriendin betreft, verwachten zij niet direct dat de vriendschap hieronder lijdt. Sterker nog, een aantal van hen verwacht dat hierdoor juist de onderlinge band verstevigd wordt.
Dat meisjes en jongens anders reageren in deze situatie, heeft wellicht te maken met de verschillen in ontwikkeling tussen meisjes en jongens. Zo is bekend dat meisjes eerder volwassen zijn dan jongens (zie o.a. Van Oosten et al. 2009).De eigenschap om emotioneel stabiel te zijn, ontwikkelt zich bijvoorbeeld veel sneller onder meisjes dan onder jongens (Klimstra et al. 2009).
Daarnaast is een mogelijke verklaring dat meisjes er meer ervaring mee hebben (ongewenst) seksueel benaderd te worden en daardoor voor zichzelf redelijk helder hebben hoe je op een vriendelijke doch duidelijke manier kunt omgaan met dit soort situaties. Meisjes zijn meer dan jongens gewend om als lustobject te worden benaderd (Buijs et al. 2008; Woertman. 2003). Jongens verwachten van meisjes dat zij grenzen stellen aan seksueel gedrag; van zichzelf verwachten zij dit niet (Felten et al. 2009) Het idee heerst namelijk onder jongeren dat jongens altijd uit zijn op seks met meisjes. 'Nee' zeggen tegen heteroseks, dat doe je als echte jongen niet, terwijl je dat als meisje wél hoort te doen (Felten et al. 2009). Als jongens denken als lustobject te worden benaderd, komen ze voor hun gevoel in een vrouwelijke positie terecht waar ze dreigen hun mannelijkheid te verliezen. Dit kan een agressieve reactie teweegbrengen (Oosten 2004; van Oosten et al. 2009; Buijs et al. 2008; Van der Meer 1995). Zo proberen zij controle te krijgen over een situatie waar zij zich geen raad mee weten. Op basis hiervan zou kunnen worden gesteld dat het van belang is dat jongens concrete vaardigheden leren om op een geweldloze manier te communiceren over hun eigen wensen en over hun grenzen op het gebied van seksualiteit.

De jongeren hebben veelal positieve ervaringen met het contact met homoseksuelen in hun nabije omgeving. We zien dat deze persoonlijke ervaring vaak gegeneraliseerd werd naar de hele groep (Kuyper en Bakker 2006). Als we kijken wat ervoor nodig is om de acceptatie van homo- en biseksualiteit onder hedendaagse heterojongeren te vergroten, dan blijkt het contact met homoseksuelen erg belangrijk. In dit contact speelt het begrip 'authenticiteit' een sleutelrol.

Authenticiteit

De jongeren in dit onderzoek vinden 'jezelf zijn', ofwel authentiek zijn, erg belangrijk. Met name onder de autochtone jongeren speelt dit sterk. De jongeren kunnen moeilijk uitleggen waarom ze dit precies belangrijk vinden. Veelal wordt er aangegeven dat iemand zich niet per situatie anders moet gedragen, maar in iedere situatie op dezelfde manier. Je hoort je niet te veel aan te trekken van en aan te passen aan de wensen van

de omgeving, maar duidelijk en eenduidig zijn over wie je bent. Jongeren zeggen dat ze gewend zijn 'om respect te hebben voor iemand die echt zichzelf is', zo bleek ook al uit het onderzoek van de Onderwijsinspectie (Inspectie van het Onderwijs 2009a: 19).
Binnen de westerse cultuur wordt veel waarde gehecht aan 'jezelf' zijn. Het ideaal van 'het authentieke zelf', of – zoals jongeren dit noemen – 'echt jezelf zijn', is gemeengoed in de westerse cultuur en al door talloze sociale wetenschappers en filosofen, zoals Michel Foucault (1990), aangetoond. Antropoloog Gloria Wekker (1994a) maakt in haar artikel 'Eindelijk kom ik tot Mijzelf' duidelijk dat dit verlangen naar authenticiteit een typisch westers fenomeen is. Ze beschrijft hoe het in de westerse cultuur uitermate belangrijk gevonden wordt dat je niet in iedere omstandigheid wisselt van stemming. Het wordt eerder gewaardeerd als je voorspelbaar gedrag vertoont. Je bent dan juist 'jezelf' (Wekker 1994a). Wekker benoemt daarmee precies de duidelijkheid en eenduidigheid waar de jongeren in dit onderzoek over spreken.
Deze populariteit van het streven naar authenticiteit hangt wellicht samen met het feit dat de persoonlijkheidsontwikkeling van jongeren juist nog sterk in beweging is. Wat 'echt jezelf zijn' betekent, is voor jongeren, nog veel meer dan voor volwassenen, niet duidelijk. In de tienerjaren, wanneer de hersenen zich nog volop ontwikkelen, komen eigenschappen steeds meer vast te liggen (Klimstra et al. 2009). Jongeren zijn meestal nog niet zover en ze zijn dan ook erg onzeker over wie ze zijn en hebben vaak te kampen met gevoelens van onzekerheid (Crone 2008). Je goed voelen over jezelf is dan ook geen overbodige luxe voor jongeren. Pretenderen dat je authentiek bent, geeft jongeren dit goede gevoel. Dat hebben ze hard nodig want in werkelijkheid zijn ze nog lang niet de autonome individuen die zij zelf wel al verlangen te zijn; ze vinden het juist belangrijk om er bij te horen. Jongerenculturen gaan dan ook niet zozeer uit van autonome individuen als wel van de regels van een collectieve schaamtecultuur waarin weinig ruimte is voor afwijking (Van der Meer 1995; Pinto 1999). Opgroeien in de huidige Nederlandse samenleving betekent geconfronteerd worden met tegenstrijdige richtlijnen: je wordt geacht een autonoom individu te zijn, maar dat ben je nog niet (Van der Meer 1995). Hierdoor ontstaat de markante en ironische situatie dat jongeren zichzelf presenteren als 'echt', omdat dit goed voelt en zelfvertrouwen geeft, terwijl zij ondertussen onderworpen zijn aan duidelijke gendernormen en aan de groepsdruk van hun *peers*.

Dit verlangen naar authenticiteit pakt slecht uit voor de acceptatie van homoseksualiteit. Het blijkt namelijk dat homo-, lesbische of biseksuele jongeren in eerste instantie door heterojongeren beschouwd worden als jongeren die *niet* 'zichzelf' zijn. Vooral homojongens en bi-meisjes worden gezien als 'nep'. Er is sprake van een paradox: jongeren willen dat andere jongeren 'echt zichzelf' zijn, maar zodra een jongere afwijkt van de geijkte gendernormen – bijvoorbeeld door als jongen te 'vrouwelijk' te lopen of als meisje te 'sletterig' – dan wordt hij of zij gezien als juist 'niet zichzelf'. Homojongeren lijken hiermee voor een onmogelijke opdracht te staan: zij moeten zo veel mogelijk 'zichzelf' zijn om gewaardeerd te worden door hun leeftijdsgenoten, maar zodra zij afwijken van de norm wordt hun gedrag veroordeeld.

Tegelijkertijd zien we dat het verlangen naar authenticiteit ook een positief effect kan hebben: na persoonlijk contact met een homojongere concluderen heterojongeren vaak dat deze jongere steeds meer 'zichzelf' is geworden. Door een relatie aan te gaan met iemand van dezelfde sekse of door uit de kast te komen, is deze homojongere 'echt zichzelf' geworden in de ogen van heterojongeren. Dit vinden zij dapper.
Heterojongeren vinden de verhalen van homojongeren die eerst zwegen over hun seksuele voorkeur maar hier nu open over zijn, de zogenoemde coming-outverhalen, vaak erg interessant. Sommige geven expliciet aan hier nieuwsgierig naar te zijn. Hoewel heterojongeren zich heel negatief uitspreken over homoseksualiteit, praten zij graag in een vertrouwelijke sfeer over homoseksualiteit met een homojongere (zie ook Dewaele 2006).
Deze interesse en nieuwsgierigheid van heterojongeren naar de verhalen van homojongeren houden wellicht verband met een trend in de Nederlandse media om mensen deelgenoot te laten zijn van het emotionele privéleven van een ander (Beunders 2000; Van Dijk 2006). De coming-outverhalen passen naadloos in deze trend; ze bevredigen de behoefte van de toehoorder aan een emotioneel verhaal waarin iemand 'echt zichzelf' werd. Coming-outverhalen worden dus niet zo zeer gezien als verhalen over homoseksualiteit. Daarmee worden ze ook voor hetero's interessant: ook zij streven er immers naar om meer 'zichzelf te worden'.
Verhalen van homoseksuelen kunnen dus de acceptatie van homo- en biseksualiteit onder heterojongeren vergroten, indien deze verhalen benadrukken dat homoseksuelen 'echt zichzelf' durven te zijn. Er treedt dan identificatie op met het verhaal van een homo, hoewel de heterojongeren in eerste instantie dachten niets met hen gemeen te hebben.

De toekomst

Om de acceptatie van homo- en biseksualiteit onder heterojongeren te vergroten, moet dus allereerst gewerkt worden aan het terugdringen van de sterk aanwezige stereotype opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het gaat erom dat zowel meisjes als jongens ruimte krijgen voor het ontwikkelen van een eigen identiteit en een breed scala aan gedragingen, los van deze stereotype opvattingen.
Daarnaast is het voor de toekomst van belang om verhalen van homoseksuelen strategisch in te zetten om de acceptatie onder heterojongeren te vergroten. Die verhalen dienen wel aan te sluiten bij de belevingswereld van heteroseksuele jongeren, waarin 'jezelf worden' – ofwel authenticiteit – erg belangrijk is. Dit kan door te benadrukken dat homoseksuelen, of ze nu wel of niet in hun gedrag en uiterlijk voldoen aan de heersende gendernormen, het lef en de moed hebben om te zijn wie ze zijn. Voor een dergelijke boodschap lijken heterojongeren ontvankelijk. Echt anders durven zijn dan de rest, en toch jezelf, dat is pas écht dapper.

Noten

1 Dit rapport is gebaseerd op de uitkomsten van onderzoeken in Utrecht (in opdracht van de gemeente Utrecht) en Groningen (in opdracht van de gemeente Groningen) en op twintig interviews die zijn gedaan door het hele land. Zie verder de verantwoording in paragraaf 3.2.

2 Met dank aan: Lieuwe Rozema (Gemeente Groningen), Abdilaziz Musa Yusuf (Gemeente Utrecht), Sherien Verkaik (Young Works), Nadia Ahmiane (NVA Amersfoort), Ramon van Beusichem (Koningin Wilhelmina College), Sabine Hukema (Avans), Jannie Rijks en Joan Versteeg (Christelijke Scholengroep De Hoven), Paulus Angelier, Danielle Walinga en Wouter Nieuwenhuizen (Youth For Christ), Ursela van Dijk (Elan), Bouchra Aoueriaghel, Lou Repetur, Charlot Pierik, Wil Verschoor, Luc Brants, Sita Basant en Wilma Schakenraad (MOVISIE).

3 Omwille van de leesbaarheid maken wij gebruik van de verzamelterm homoseksualiteit, homoseksuelen of homoseksuele mannen en vrouwen, waar ook biseksuelen worden bedoeld.

4 Opleidingsniveau onbekend. Op het moment op zoek naar werk.

DEEL 2

Ervaringen van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen

4 Ervaringen van homoseksuele en biseksuele mannen

Harm Hospers (University College Maastricht) en Saskia Keuzenkamp (SCP)

4.1 Informatie uit de doelgroep zelf

Waar in deel 1 van dit rapport de mate van acceptatie van homoseksualiteit werd bezien op basis van onderzoek onder de bevolking, gaat het in deel 2 om het perspectief van de homo- en biseksuele mannen en vrouwen zelf. Om een antwoord te kunnen geven op de kernvraag van deze publicatie, namelijk hoe het is gesteld met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland, is informatie vanuit de doelgroep zelf onontbeerlijk. Helaas beschikken we daarvoor niet over lange tijdreeksen. Er verschenen af en toe wel publicaties over de ervaringen van homoseksuelen, maar van systematische periodieke monitoring is tot nu toe geen sprake geweest.
Dit hoofdstuk gaat over homo- en biseksuele mannen, hoofdstuk 5 over lesbische en biseksuele vrouwen. Achtereenvolgens komen aan bod: de coming-out, de mate waarin homoseksuele mannen het gevoel hebben geaccepteerd te worden door hun omgeving en zelf hun seksuele voorkeur accepteren, hun welbevinden en de mate waarin zij het slachtoffer zijn geweest van homonegatieve reacties.

Voor dit hoofdstuk maken we primair gebruik van de gegevens van de Schorer Monitor 2009. Dit is een cross-sectioneel onderzoek waarin wordt beoogd om een zo groot mogelijke groep mannen die seks hebben met mannen een vragenlijst te laten invullen over hun seksuele geschiedenis, recente seksueel gedrag, hiv-testgedrag, soa, uitgaansgedrag, enzovoort. De respondenten zijn geworven via oproepen in gedrukte media, via het internet en op locatie.[1] De Schorer Monitor bestaat al sinds 2000 (Hogeweg en Hospers 2000; Hospers et al. 2003, 2006, 2007, 2008 en 2009). Sinds 2008 zijn er enkele vragen toegevoegd om te kunnen rapporteren over de ontwikkeling van acceptatie van homoseksualiteit in Nederland.[2] Daarnaast maken we gebruik van wat uit ander onderzoek bekend is. Dat geldt met name voor de vraag naar de mate waarin homomannen het slachtoffer zijn geworden van geweld en discriminatie.
Er zijn in totaal 4537 bruikbare vragenlijsten ingestuurd.[3] De respondenten varieerden in leeftijd van 13 tot 80 jaar. De gemiddelde leeftijd was 37 jaar. Ruim een derde (36%) was 30 jaar of jonger, 23% tussen 30 en 40 jaar oud, 25% tussen 40 en 50 jaar en 16% was ouder dan 50 jaar. Een klein deel van de respondenten (6%) heeft een lager opleidingsniveau (basisonderwijs, lbo, vmbo), 25% een middelbaar opleidingsniveau (mavo, mbo), en 69% een hoger opleidingsniveau (havo, vwo, hbo of universiteit). Iets meer dan twee derde (67%) van de respondenten woont in stedelijke gebieden, de overige 33% in kleinere woonplaatsen.

Driekwart van de respondenten voelt zich alleen tot mannen aangetrokken, terwijl 18% zich voornamelijk tot mannen voelt aangetrokken. Een kleine groep van 8% voelt zich net zoveel aangetrokken tot mannen als tot vrouwen of vindt voornamelijk vrouwen aantrekkelijk. De mannen die op de vraag naar seksuele aantrekking aangaven dat zij zich alleen tot mannen of voornamelijk tot mannen voelen aangetrokken, zijn in het vervolg geclassificeerd als homoseksueel. Mannen die aangaven dat zij zich tot zowel mannen als vrouwen of voornamelijk tot vrouwen voelen aangetrokken, zijn geclassificeerd als biseksueel.
De monitoronderzoeken zijn er, ondanks serieuze investeringen, nooit in geslaagd substantiële aantallen niet-westerse respondenten in het onderzoek te betrekken. Vanwege de kleine aantallen wordt de culturele achtergrond in de analyses niet meegenomen.

4.2 Coming-out

Een van de initiatieven van voormalig minister voor homo-emancipatie, Ronald Plasterk, was het instellen van de nationale coming-outdag. Deze dag, die ook al in enkele andere landen bestaat, vond in Nederland voor het eerst plaats op 11 oktober 2008. Het kabinet wil hiermee homoseksuelen die uit de kast willen komen, ondersteunen. Sociale acceptatie van homoseksualiteit is immers nog geen gemeengoed en het kabinet erkent dat het soms moeilijk kan zijn de moed op te brengen om uit de kast te komen (TK 2007/2008).
Uit eerder onderzoek (Keuzenkamp et al. 2006) bleek dat zowel heteroseksuelen als homoseksuelen seksueel kleur bekennen als norm hanteren. Zo rapporteerden homo's en lesbo's die werken in de horeca en in het bank- en verzekeringswezen dat er naarstig werd geïnformeerd naar hun persoonlijke leven en dat zij een zekere druk ervoeren om uit de kast te komen. Open zijn over homoseksualiteit dwingt respect af. Bovendien blijkt coming-out bij te dragen aan het psychisch welbevinden (zie Meyer 2003 voor een overzicht). Al met al reden om dit thema nader te bezien.
Eerder onderzoek wees uit dat ruim een derde van de homo's en een kwart van de lesbo's niet aan de collega's op het werk heeft verteld dat zij homo/lesbo zijn. Ook de ouders zijn niet altijd op de hoogte gesteld. Van de lesbische vrouwen had 82% het aan hun moeder verteld en 77% aan hun vader; bij de homomannen liggen de percentages lager, respectievelijk 70% en 68% (Duyvendak et al. 2006). Het zou interessant zijn om te weten of de mate waarin homo's en lesbo's uit de kast zijn gekomen in de afgelopen jaren is toegenomen. Hoewel we hier wel recente gegevens zullen presenteren, is het doen van uitspraken over ontwikkelingen in de tijd niet mogelijk, dit vanwege verschillen in de gehanteerde methoden.
Wij vroegen de respondenten van de Schorer Monitor in 2009: Heb je aan anderen verteld dat je je (ook) aangetrokken voelt tot mannen? De overgrote meerderheid (91%) heeft dat gedaan, maar een op de tien mannen antwoordt dus ontkennend (tabel 4.1). Daarbij doen zich enkele verschillen voor tussen diverse categorieën mannen: de hoger opgeleiden hebben het vaker verteld dan de lager opgeleiden en degenen die in een grote stad wonen vaker dan homo's in kleine steden en op het platteland. Minder dan de

helft van de biseksuele mannen (46%) heeft het aan anderen verteld, tegen 94% van de homoseksuele mannen.

Tabel 4.1
Aandeel mannen dat anderen heeft verteld zich (ook) aangetrokken te voelen tot mannen, homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

totaal (n = 4537)	91
opleidingsniveau[a]	
lager	86
hoger	93
woonplaats	
kleinere steden en platteland	87
grotere steden	93
leeftijd	
≤ 20 jaar	86
21-30 jaar	92
31-40 jaar	93
41-50 jaar	91
≥ 51 jaar	86
seksuele oriëntatie	
biseksueel	46
homoseksueel	94

a Opleidingsniveau: lager = basisonderwijs, lbo, vmbo, mavo, mbo; hoger = havo, vwo, hbo, universiteit.

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Vanwege de toegenomen acceptatie van en openheid over homoseksualiteit in de afgelopen decennia, zou men wellicht verwachten dat jongere homo's het vaker aan anderen hebben verteld dan oudere. De verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn echter klein. Alleen mannen jonger dan 20 jaar hebben het (nog) wat minder vaak verteld en ook bij de oudste groep respondenten (hier 51 jaar of ouder) ligt het percentage wat lager, maar in beide gevallen gaat het nog altijd om 86% die wel aan anderen heeft verteld zich (ook) aangetrokken te voelen tot mannen.
De gemiddelde leeftijd waarop mannen voor het eerst tegen een ander vertelden over hun seksuele voorkeur was 21 jaar. Wel lijkt de leeftijd waarop men het voor het eerst aan een ander vertelde in de loop der jaren te zijn vervroegd (figuur 4.1). Zo zeggen mannen die op het moment van bevragen tussen de 21 en 25 jaar oud zijn, dat gedaan te hebben toen ze 17 à 18 jaar waren. Mannen van 50 of ouder waren al minstens 25 jaar oud, toen ze voor het eerst openlijk voor hun homoseksualiteit uitkwamen. Men moet bij dit verschil echter rekening houden met het feit dat een deel van het jongere cohort op het moment van bevraging nog niet uit de kast was. Het gemiddelde kan ook bij hen uiteindelijk dus nog hoger worden.

Figuur 4.1
Gemiddelde leeftijd waarop men voor het eerst aan anderen vertelde (ook) op mannen te vallen, afgezet tegen de huidige leeftijd, homo- en biseksuele mannen die uit de kast zijn, 2009 (in jaren)

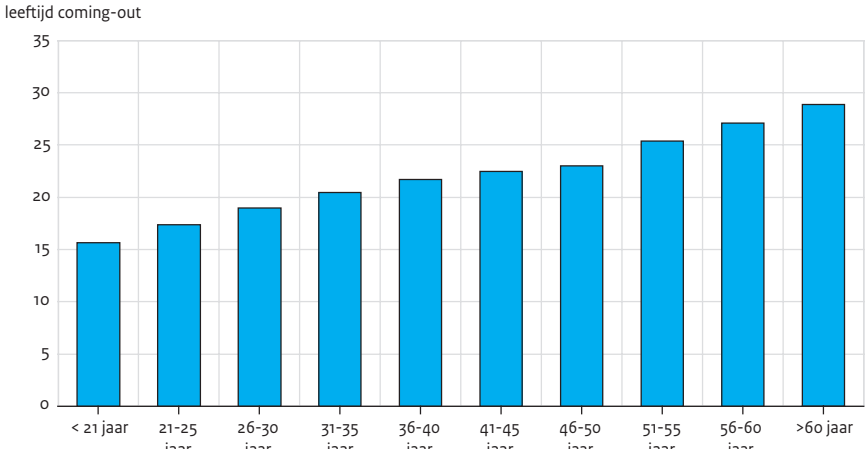

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Biseksuele mannen hebben beduidend minder vaak aan anderen verteld dat ze zich ook tot mannen aangetrokken voelen (tabel 4.1). Dit valt wellicht te verklaren op grond van het feit dat ze nog nooit een vaste relatie met een man hebben gehad en er dus geen directe aanleiding was om erover te praten. Op het moment van bevraging zei 43% van de biseksuele mannen in de afgelopen zes maanden geen vaste relatie te hebben gehad en 49% een relatie met een vrouw; 8% heeft of had een relatie met een man.

De respondenten werd ook gevraagd wie er weten dat zij (ook) op mannen vallen. Het aandeel homo- en biseksuele mannen waarvan de ouders op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur van hun zoon is hoog; moeders weten het iets vaker (84%) dan vaders (80%), maar het verschil is niet zo groot. (tabel 4.2) Ook de meeste heterovrienden weten het, maar toch altijd nog 15% niet. Dat is opmerkelijk omdat je vrienden kan kiezen. De buren zijn nog het minst vaak op de hoogte, maar aangezien veel respondenten in stedelijke gebieden wonen (67%), waar niet altijd veel burencontact is, is dat niet erg vreemd.

Tabel 4.2
Aandeel personen dat weet dat de respondent (ook) op mannen valt, homo- en biseksuele mannen[a], 2009 (in procenten)[a]

	ja	nee	weet niet
moeder	84	14	2
vader	80	18	2
broer(s) of zus(sen)	84	14	2
de meeste andere familieleden	74	21	6
de meeste collega's, medestudenten	77	20	4
de meeste heterovrienden	84	15	2
buren	60	26	14
huisarts	66	24	10

a Mannen die 'niet van toepassing' aankruisten (bijv. omdat hun moeder niet meer leeft, of omdat ze geen broers en zussen hebben) zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

4.3 Acceptatie

Een belangrijke vraag is vervolgens in hoeverre anderen de seksuele voorkeur van de respondent accepteren.
Het is wat lastig op welke manier de gegevens het best gepresenteerd kunnen worden. In de huidige tabel zijn de percentages weergegeven voor alle respondenten. Een deel van hen (9% van de respondenten) is echter niet uit de kast. Of anderen hun seksuele voorkeur accepteren is hen niet gevraagd. Er is ook een categorie die zegt niet te weten of anderen het accepteren. En dan zijn er nog respondenten die 'niet van toepassing' aankruisten (dat kan om diverse redenen zijn: de moeder leeft niet meer, maar ook dat de moeder het niet weet bijvoorbeeld). Als we al deze categorieën buiten beschouwing zouden laten, komen de percentages hoog uit, maar dat zou een wat geflatteerd beeld geven van de mate van acceptatie. Daarom zijn in tabel 4.3 alle mogelijke antwoorden weergegeven.
Over het algemeen kunnen we vaststellen dat het aandeel naaste personen dat de seksuele voorkeur van de respondenten accepteert (volgens opgave van de homo- en biseksuele mannen zelf) behoorlijk groot is. Zeven op de tien mannen zeggen bijvoorbeeld dat hun moeder dat accepteert en zes op de tien melden dat over hun vader. Het percentage dat zegt dat de moeder het maar ten dele of niet accepteert is 10% en bij de vaders zou het om 13% gaan. Dat is een duidelijke minderheid, maar desalniettemin hebben toch veel homo- en biseksuele mannen daarmee te maken. En ook onder heterovrienden, collega's of medestudenten en andere familieleden is niet altijd sprake van een accepterende houding. Het aandeel mannen dat zegt dat de buren en huisarts hun seksuele voorkeur accepteren ligt het laagst, maar dit percentage wordt vooral gedrukt door het grote aandeel buren en huisartsen dat niet op de hoogte is (volgens de respondent).

Tabel 4.3
Mate waarin anderen de seksuele voorkeur van de respondent hebben geaccepteerd, homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

	helemaal / grotendeels wel	deels wel, deels niet	helemaal / groten-deels niet	weet niet/ niet uit de kast	niet van toepassing
moeder	70	5	5	12	9
vader	58	6	7	14	15
broer(s)/zus(sen)	70	4	4	13	9
andere familieleden	61	6	4	20	9
collega's/medestudenten	69	3	4	15	9
heterovrienden	78	2	4	12	4
buren	46	3	3	32	17
huisarts	50	1	2	31	16

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Een belangrijke kwestie is uiteraard ook in hoeverre de homomannen zelf accepteren dat ze homo- (of bi)seksueel zijn. Het afwijken van de norm van heteroseksualiteit en een gebrekkige maatschappelijke acceptatie kunnen er immers toe leiden dat homo's daar zelf eveneens moeite mee hebben. Uit de enquête Seksuele Gezondheid in Nederland van de Rutgers Nisso Groep bleek dat 17% van de bevraagde homo's instemmend reageerde op de stelling 'Als ik kon kiezen zou ik liever (helemaal) hetero zijn' en dat 15% het niet eens was met de stelling 'Voor mijzelf zijn mijn homo- of biseksuele gevoelens geen enkel probleem.' (Duyvendak et al. 2006: 85).
In de Schorer Monitor zijn diverse uitspraken opgenomen die gaan over de vraag in hoeverre de mannen zelf moeite hebben met hun seksuele voorkeur en hoe makkelijk zij daar naar anderen toe mee omgaan. De eerste drie uitspraken (zie tabel 4.4) gaan over hoe open en met welk gemak de mannen zich tegenover anderen uiten over hun seksuele voorkeur. De meeste homomannen geven aan er weinig moeite mee te hebben om over hun seksuele voorkeur te praten en het niet verborgen te houden. Iets minder dan twee op de tien mannen praten er echter niet gemakkelijk over en een op de tien is terughoudend als het gaat om het kenbaar maken van de eigen seksuele voorkeur aan anderen. Nadere analyses (niet in de tabel) wijzen uit dat biseksuele mannen hun seksuele voorkeur in veel mindere mate accepteren dan homoseksuele mannen.

Tabel 4.4
Mate van instemming met stellingen over de eigen seksuele voorkeur, homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

	helemaal oneens	enigszins oneens	niet oneens, niet eens	enigszins eens	helemaal eens
Ik vind het gemakkelijk om over mijn seksuele voorkeur te praten.	8	9	13	24	45
Als iemand mij vraagt of ik (ook) met mannen vrij, dan zal ik dat bevestigen.	6	4	10	18	62
Andere mensen mogen best weten dat ik (ook) met mannen vrij.	6	5	11	20	58
Dat ik (ook) met mannen vrij, beschouw ik als iets normaals.	1	3	6	16	73
Als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn.	51	13	18	9	10
Ik wens niemand toe dat hij als homo moet leven.	63	14	15	4	5
Ik ben er trots op dat ik (ook) met mannen vrij.	7	7	34	19	34

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

De meeste mannen (89%) vinden het normaal dat zij (ook) met mannen vrijen en iets meer dan de helft zegt er trots op te zijn. Daar staat tegenover dat maar liefst 19% van de mannen instemt met de uitspraak 'als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn' en dat 9% het niemand toewenst dat hij als homo moet leven.

Determinanten van zelfacceptatie

Hoe valt een geringe zelfacceptatie nu te verklaren? Het is mogelijk dat de leeftijd ertoe doet: jongeren zullen nog vaker onzeker zijn over hun seksuele identiteit en weinig ervaring hebben met het hebben van homoseksuele relaties of nog relatief vaak bang zijn voor homonegatieve reacties (Bybee et al. 2009). Eerder onderzoek wees uit dat lager opgeleiden gemiddeld genomen meer moeite hebben met homoseksualiteit (Keuzenkamp et al. 2006). Ervan uitgaand dat laagopgeleide homo's in het dagelijks leven vooral zullen omgaan met andere laagopgeleiden, is het denkbaar dat die relatief geringe acceptatie door anderen leidt tot een geringere zelfacceptatie. In hetzelfde onderzoek werd ook nagegaan of er verschillen zijn in de acceptatie op het platteland en in de steden, maar dat bleek niet het geval te zijn. Omdat de vraag naar verschillen in stad en platteland toch regelmatig opduikt, nemen we die variabele ook mee in de analyse. Tevens gaan we na of het uitmaakt of de respondent homo- of biseksueel is. Sinds 2008 wordt naar de religieuze gezindte niet meer gevraagd (omdat er geen verband bleek te bestaan met seksueel (risico)gedrag).

De uitkomsten zijn deels niet en deels wel conform de verwachting: er is geen samenhang met het opleidingsniveau, maar wel met de woonplaats; de stedelingen accepteren hun seksuele voorkeur meer dan de plattelanders (tabel 4.5). Met het stijgen van de leeftijd neemt zoals verwacht de zelfacceptatie toe. Opvallend is echter het sterke effect van de seksuele oriëntatie. Biseksuele mannen accepteren hun seksuele voorkeur beduidend minder vaak dan homoseksuele mannen.

Tabel 4.5

Factoren die van invloed zijn op de mate waarin mannen die (ook) op mannen vallen hun eigen seksuele voorkeur accepteren,[a] 2009 (in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

leeftijd	**0,09**
opleidingsniveau[b]	
hoog (ref.)	
laag	0,01
woonplaats	
kleinere steden en platteland (ref.)	
grotere steden	**0,06**
seksuele oriëntatie	
homoseksueel (ref.)	
biseksueel	**-0,32**

a Significante effecten zijn vetgedrukt (p < 0,01).
b Opleidingsniveau: lager = basisonderwijs, lbo, vmbo, mavo, mbo; hoger = havo, vwo, hbo, universiteit.

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

De relatie met de ouders is voor de meeste mensen erg belangrijk en het lijkt dan ook aannemelijk dat als (een van) de ouders de seksuele voorkeur van hun zoon niet of maar matig accepteren, dat gevolgen heeft voor hun zelfacceptatie. Om dat te onderzoeken is een vergelijkbare analyse als die hiervoor uitgevoerd, waarbij de analyse om technische redenen[4] beperkt bleef tot de mannen met een homoseksuele voorkeur. Acceptatie door de vader blijkt inderdaad een belangrijke voorspeller te zijn van de mate waarin homo's hun eigen seksuele voorkeur accepteren, maar die door de moeder niet (tabel 4.6). Verder is alleen leeftijd daarnaast een significante voorspeller.

Tabel 4.6
Factoren die van invloed zijn op de mate waarin homo- en biseksuele mannen hun eigen seksuele voorkeur accepteren,[a] 2009 (in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

leeftijd	**0,17**
opleidingsniveau[b]	
hoog (ref.)	-0,04
laag	
woonplaats	
kleinere steden en platteland (ref.)	0,04
grotere steden	
acceptatie door de moeder	0,05
acceptatie door de vader	**0,13**

a Significante effecten zijn vetgedrukt (p < 0,01).
b Opleidingsniveau: lager = basisonderwijs, lbo, vmbo, mavo, mbo; hoger = havo, vwo, hbo, universiteit.

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

4.4 Welbevinden

Homoseksuele mannen en vrouwen hebben vaker last van depressies en hebben vaker suïcide overwogen dan heteroseksuele mannen en vrouwen (Meyer 2003; Sandfort et al. 2006; Van Heeringen en Vincke 2000). De Schorer Monitor is alleen afgenomen onder homo- en biseksuele mannen, dus een vergelijking met de heteropopulatie (en met lesbische vrouwen) is niet mogelijk. Dat neemt niet weg dat het interessant is om na te gaan hoe het is gesteld met het welbevinden van homo- en biseksuele mannen.
Gevoelens van eenzaamheid en somberheid komen het meest voor: een op de acht mannen geeft te kennen dat in de week voor het onderzoek (heel) vaak te hebben ervaren (tabel 4.7). Deze gevoelens hoeven overigens niet te maken te hebben met het feit dat de respondent (ook) op mannen valt. Een op de twintig respondenten heeft in die week af en toe aan zelfmoord gedacht, 3% deed dat (heel) vaak. Hoewel ook in ander grootschalig onderzoek onder de Nederlandse bevolking (De Graaf et al. 2006) is gevraagd naar zelfmoord, zijn die gegevens niet vergelijkbaar. Toen ging het namelijk om de vraag of men *ooit* heeft gedacht aan het plegen van zelfmoord (en of men ooit een poging heeft gedaan). Het valt dus niet te zeggen of onze bevindingen voor homomannen ongunstig afsteken bij die voor heteromannen.

Tabel 4.7
Mate van depressiviteit en angst in de afgelopen zeven dagen, homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

	nooit	zelden	af en toe	vaak	heel vaak
depressiviteit					
je eenzaam voelen	38	25	24	10	4
je somber voelen	34	29	24	10	4
denken aan zelfmoord	81	11	5	2	1
geen interesse kunnen opbrengen voor dingen	41	27	22	8	3
je hulpeloos voelen over de toekomst	49	23	17	8	4
het gevoel hebben dat je niets waard bent	70	15	10	3	2
angst					
zenuwachtig of beverig zijn	48	24	20	6	2
zomaar plotseling bang worden	72	16	9	3	1
bang zijn	64	22	10	3	1
je gespannen of opgefokt voelen	35	26	24	11	3
aanvallen krijgen van angst of paniek	74	15	7	3	1
je zo rusteloos voelen dat je niet stil kan blijven zitten	53	21	16	8	3

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Zoals ook uit internationaal onderzoek blijkt (Bybee et al. 2009), zijn de depressie- en angstscores gerelateerd aan leeftijd en aan het al dan niet open zijn over de seksuele aantrekking. Mannen die niet open zijn over hun seksuele aantrekking tot mannen scoren hoger op deze schalen. Jongere homo- en biseksuele mannen hebben de hoogste depressie- en angstscores, en dan met name de groep van 20 jaar en jonger. Deze scores dalen naarmate men ouder wordt (zie tabel 4.8). Ook als wordt gecontroleerd voor al dan niet uit de kast zijn, zijn deze leeftijdsverschillen significant.

Tabel 4.8
Mate van depressiviteit en angst in de afgelopen zeven dagen, uitgesplitst naar leeftijdscategorie, homo- en biseksuele mannen, 2009 (gemiddelde score op een schaal van 0 tot en met 4)

	depressie	angst
totaal	0,87	0,77
leeftijd		
≤ 20 jaar	1,19	0,95
21-30 jaar	0,93	0,76
31-40 jaar	0,82	0,73
41-50 jaar	0,77	0,67
≥ 51 jaar	0,78	0,66

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

4.5 Homofoob geweld, discriminatie en andere homonegatieve ervaringen

Met enige regelmaat verschijnen er berichten in de media over homofoob geweld, met cijfers die er niet om liegen. Zo publiceerde het COC Amsterdam op 18 januari 2010 een persbericht met de mededeling dat in 2009 371 van dergelijke meldingen zijn gedaan bij de politie Amsterdam – dit op basis van informatie van *Roze in Blauw*, het homonetwerk van de politie Amsterdam. In 82 van die gevallen was er sprake van fysiek geweld, daarnaast ging het om bedreiging met geweld, discriminatie/belediging, geweld tegen goederen, enzovoort. Het aantal meldingen is 24% hoger dan in 2008, wat overigens niet wil zeggen dat er meer homofobe incidenten plaatsvinden. De registratie door de politie is verbeterd, en ook de investering van de politie in het contact met de doelgroep heeft het doen van aangifte ongetwijfeld gestimuleerd. Het aantal meldingen van vrouwen is overigens erg klein, aldus een woordvoerder van de politie.[5]
Een andere bron van informatie over het voorkomen van homonegatieve uitingen zijn de registraties bij antidiscriminatiebureaus, die door de vereniging Art.1 worden gepubliceerd. Het gaat hierbij niet per definitie om klachten die te maken hebben met daadwerkelijk verboden discriminatie, maar om de subjectieve interpretatie van mensen. Eenzelfde situatie zal door sommigen wel en door anderen niet als discriminerend worden ervaren. In 2008 zijn er 236 klachten ingediend over ervaren discriminatie op grond van seksuele voorkeur (gegevens Art.1 over 2009). Dit is ongetwijfeld een onderschatting van de mate waarin discriminatie voorkomt. Onderzoek heeft aangetoond dat driekwart van degenen die te maken krijgen met discriminatie dit nergens meldt (Van den Berg en Evers (2006), aangehaald in: Dinsbach et al. 2009).

Hoewel de registraties van geweldsincidenten en discriminatie in Nederland in de afgelopen paar jaar zijn verbeterd, bieden zij onvoldoende houvast om een goed beeld te geven van de mate waarin homonegatieve incidenten voorkomen (zie ook Schuyf 2009a). Enquêtes onder de doelgroep bieden een vollediger beeld, hoewel ook hier

kanttekeningen bij te plaatsen zijn. Het trekken van een representatieve steekproef van homoseksuelen is immers niet mogelijk, waardoor niet met zekerheid te zeggen valt of de onderzoeksbevindingen gelden voor de hele populatie.
Bij gebrek aan een (betaalbaar) alternatief zijn er in het verleden enkele (niet-representatieve) onderzoeken verricht, die met het nodige voorbehoud zicht bieden op het voorkomen van homonegatieve uitingen. Zo gaf in een enquête van Van San en De Boom (2006) 3% van de respondenten te kennen (ooit) vanwege hun homoseksuele voorkeur te zijn mishandeld; 12% was ooit bedreigd met lichamelijk geweld. Uitlachen en uitschelden werden veel meer gerapporteerd: meer dan de helft zei dat wel eens mee te hebben gemaakt. Mannen maakten wat vaker melding van (bedreiging met) geweld, vrouwen zeiden vaker uitgescholden of getreiterd te zijn. De sekseverschillen waren echter klein.
Het onderzoek Seksuele Gezondheid in Nederland uit 2006 leerde dat ongeveer twee derde van de homoseksuele respondenten ooit negatieve reacties had gehad op hun homoseksuele gevoelens en gedrag – mannen en vrouwen verschilden op dit punt niet (Duyvendak et al. 2006). Van de mannen had 44% dat een enkele keer ervaren, 20% meerdere keren en 4% vaak of heel vaak. Bij de meesten (56%) was dit overigens al langer dan een jaar geleden.
In de Schorer Monitor vroegen wij de respondenten of zij verschillende vormen van negatief gedrag als reactie op hun seksuele voorkeur hadden meegemaakt in de *zes maanden voorafgaand aan het onderzoek* (dat in het voorjaar van 2009 plaatsvond). Wij maakten daarbij een onderscheid tussen ervaringen op het werk of op school en negatieve uitingen door vreemden. Vanwege het verschil in bevraging (met name wat betreft de tijdsperiode waarover men moest rapporteren) zijn deze gegevens niet vergelijkbaar met eerdere onderzoeken, maar de herhaling van deze vragen in de toekomstige Schorer Monitoronderzoeken moet op termijn wel een beeld van de trend opleveren.
Een heel klein deel van de ondervraagde mannen zei in het halfjaar voorafgaand aan het onderzoek op school of op het werk te zijn bedreigd, bespuugd of geslagen. Ook uitschelden kwam relatief weinig voor, hoewel natuurlijk elk incident er een teveel is. Pesten en belachelijk maken blijken het meest voor te komen. Acht op de tien mannen hebben dat in het afgelopen halfjaar niet meegemaakt, maar de anderen dus wel (tabel 4.9).

Tabel 4.9
Aandeel dat in de zes maanden voorafgaand aan de enquête op school of op het werk negatieve ervaringen heeft gehad vanwege de seksuele voorkeur,[a] homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

	nooit	zelden	af en toe	vaak	heel vaak
geslagen	99	1	0	0	0
bespuugd	98	1	0	0	0
bedreigd	97	2	1	0	0
uitgescholden	87	8	4	1	1
belachelijk gemaakt, gepest	80	14	5	1	1

a Exclusief degenen zonder school en werk.

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Negatieve reacties van vreemden komen wat vaker voor (tabel 4.10). Een derde van de respondenten rapporteert in het halfjaar voor bevraging een enkele keer of soms vaker uitgescholden te zijn. Ook pesten is iets dat een flink deel van de respondenten is overkomen, gevolgd door bedreiging. Een klein deel van de respondenten maakt er melding van geslagen of bespuugd te zijn.

Tabel 4.10
Aandeel dat in de zes maanden voorafgaand aan de enquête negatieve reacties heeft gehad van vreemden vanwege de seksuele voorkeur, homo- en biseksuele mannen, 2009 (in procenten)

	nooit	zelden	af en toe	vaak	heel vaak
geslagen	97	3	1	0	0
bespuugd	95	3	1	0	0
bedreigd	89	7	3	1	0
uitgescholden	64	23	11	2	1
belachelijk gemaakt, gepest	73	18	8	1	0

Bron: Schorer/Universiteit Maastricht (Smon'09)

Als we de groep mannen die af en toe of vaker negatieve ervaringen heeft gehad, vergelijken met de groep die dat zelden of nooit heeft meegemaakt, dan blijkt dat de respondenten van 20 jaar en jonger vaker uitschelden, belachelijk maken en pesten rapporteren – zowel op school en werk als door vreemden – dan de mannen van 21 jaar en ouder. Er is geen verschil tussen de homo- en biseksuele mannen.

In de Schorer Monitor is ook gevraagd of respondenten zich vanwege hun seksuele voorkeur ten opzichte van een jaar geleden meer of minder veilig zijn gaan voelen of dat er geen verschil is in gevoelens van (on)veiligheid. Twee derde van de respondenten (65%)

rapporteert geen verschil, 9% is zich enigszins veiliger gaan voelen, 24% enigszins onveiliger en 2% veel onveiliger.

4.6 Samenvatting

Gegevens die in 2009 zijn verzameld via de Schorer Monitor wijzen uit dat negen op de tien homo- of biseksuele mannen aan anderen hebben verteld zich (ook) tot mannen aangetrokken te voelen. Onder de 9% die het aan niemand heeft verteld, zijn de lager opgeleiden, mannen die op het platteland of in kleine steden wonen, en biseksuelen oververtegenwoordigd. De meeste respondenten waren op het moment van bevraging dus 'uit de kast'. Vooral de naaste familie en vrienden zijn op de hoogte (84% van de moeders, broers en zussen en heterovrienden en 80% van de vaders), de buren het minst (60%). In verreweg de meeste gevallen accepteert de omgeving de seksuele voorkeur van de respondent, maar toch zegt nog een op de tien respondenten dat zijn moeder en bijna een op de acht dat zijn vader moeite heeft met de seksuele voorkeur van de zoon. De mannen hebben er overigens soms zelf ook moeite mee. Op de uitspraak 'als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn' antwoordt maar liefst 19% het daar (enigszins of helemaal) mee eens te zijn. En 17% zegt het niet gemakkelijk te vinden om over zijn seksuele voorkeur te praten. Naarmate men ouder wordt, neemt de zelfacceptatie toe. Opvallend is overigens het grote verschil tussen biseksuele en homoseksuele mannen: de biseksuelen hebben meer moeite met hun seksuele voorkeur. Verder bleek met name acceptatie door de vader bij te dragen aan de zelfacceptatie, bij de moeder was geen sprake van een significant effect. Mogelijk reflecteert dit resultaat een hogere acceptatie door moeders (Floyd et al. 1999).
Een op de acht mannen die de vragenlijst van de Schorer Monitor invulden, gaf aan zich in de week voor bevraging (heel) vaak somber of eenzaam te hebben gevoeld. Of dit te maken heeft met hun seksuele voorkeur valt echter op grond van dit onderzoek niet te zeggen. En ook niet of deze gevoelens meer of minder voorkomen bij homo- en bi-mannen dan onder heteroseksuele mannen. Bij lesbische en biseksuele vrouwen (zie hoofdstuk 5) is het percentage dat zich in de afgelopen *maand* eenzaam voelde overigens ongeveer even groot. Jonge mannen en mannen die niet open zijn over hun seksuele voorkeur hebben de hoogste scores op de afgenomen angst- en depressieschalen.
Gegevens uit registraties van de politie en antidiscriminatiebureaus wijzen op een flink aantal gewelddadige en discriminatoire uitingen jegens homoseksuelen. Zo zijn in 2009 alleen al in Amsterdam 371 homofobe meldingen geregistreerd. In verreweg de meeste gevallen ging het om meldingen van mannen. Vermoedelijk gaat het bij registraties slechts om het topje van de ijsberg. Lang niet iedereen maakt immers melding van incidenten en ook is het de vraag of de incidenten wel altijd goed worden geregistreerd.
Een goed inzicht in de aard en omvang van discriminatie en geweld is belangrijk voor de bestrijding ervan en deze kwestie krijgt beleidsmatig dan ook de nodige aandacht (zie onder meer TK 2009/2010a).
Gegevens uit enquêtes bieden vooralsnog een beter beeld van het voorkomen van homonegatieve uitingen. In de Schorer Monitor van 2009 gaf 1% van de respondenten aan in de zes maanden voorafgaand aan de enquête af en toe geslagen te zijn door vreemden en

4% is af en toe of vaak bedreigd. Dit zijn weliswaar kleine percentages, maar omgerekend in absolute aantallen bepaald niet verwaarloosbaar. Verbaal geweld komt veel meer voor. Zo zegt 14% van de mannen in het afgelopen halfjaar af en toe of (heel) vaak uitgescholden te zijn. Uit de Schorer Monitor blijkt dat vooral jonge mannen (onder de 21 jaar) relatief vaak homonegatieve ervaringen rapporteren.

Noten

1 In verschillende landelijke homobladen zijn advertenties verschenen. Er was redactionele aandacht voor het onderzoek in homobladen en op commerciële homowebsites. Op belangrijke commerciële sites zijn tevens banners geplaatst. Ook niet-commerciële websites (bijvoorbeeld die van COC-afdelingen) is gevraagd om door te linken naar de onderzoekswebsite of het persbericht te plaatsen. Op een aantal niet-commerciële websites was er tevens redactionele aandacht. Verder is op verschillende plaatsen in Nederland ook op locatie geworven (bijvoorbeeld op *cruising areas* en in homocafés) door middel van flyers en gadgets met een wervende boodschap.

2 Zowel in Monitor 2008 als Monitor 2009 zijn deze vragen toegevoegd om ook naar veranderingen te kunnen kijken. Helaas is gebleken dat de steekproef van 2009 op demografische variabelen significant verschilde van eerdere edities van de Monitor. Om deze reden is ervoor gekozen alleen de meest recente gegevens uit Monitor 2009 hier te presenteren en geen vergelijkingen te maken met Monitor 2008.

3 Van de 4635 ingestuurde vragenlijsten zijn er 98 verwijderd omdat er twijfels waren over de betrouwbaarheid. Het betrof dan bijvoorbeeld dubbele inzending of inconsistente antwoordpatronen. Na het verwijderen van deze vragenlijsten bleven er 4537 ingevulde lijsten over.

4 Juist de biseksuele mannen hebben het vaak niet aan hun ouders verteld, waardoor zij uit de analyse vallen indien acceptatie door ouders als variabele wordt meegenomen. Het aandeel biseksuele mannen dat het wel heeft verteld is te klein om de seksuele oriëntatie mee te kunnen nemen in de analyse.

5 Mondelinge toelichting door Ellie Lust, woordvoerder van Bureau Communicatie van de Amsterdamse politie.

5 Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen

Henny Bos en Jenny Ehrhardt (UvA)

5.1 Onderzoek van Stichting OndersteBoven

In 2008 werd door de Universiteit van Amsterdam een onlineonderzoek onder lesbische en biseksuele vrouwen uitgevoerd in opdracht van Stichting OndersteBoven[1]. Doel van dit onderzoek was om de ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen in verschillende sociale contexten in beeld te brengen en te kijken wat de gevolgen hiervan zijn voor de psychosociale gezondheid van deze vrouwen.
Aanleiding van het onderzoek waren de toenemende berichten in media over homonegativiteit tegen lesbische vrouwen. Zo luidde een kop in het AD Utrecht Nieuwsblad van 11 oktober 2008: Lesbisch stel weggepest. Ook het televisieprogramma Netwerk besteedde hier aandacht aan: het betreffende stel vertelde dat zij in hun wijk werden uitgescholden, bekogeld en dat de ruiten van hun woning herhaaldelijk waren ingetrapt. De vraag is hoe vaak lesbische en biseksuele vrouwen eigenlijk dergelijke voorvallen meemaken. Met wat voor soort negatieve opmerkingen krijgen ze te maken en in welke context? En heeft dit gevolgen voor hoe zij hun psychosociale gezondheid beleven? Opmerkelijk is dat er in Nederland nog betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan naar ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen. Op welke leeftijd beleven zij hun coming-out? Hoe open zijn zij over hun lesbische of biseksuele oriëntatie in de verschillende sociale contexten (familie, werk, enz.)? Tijd om in deze lacune van kennis verandering te brengen, vond Stichting OndersteBoven.

De respondenten zijn geworven door oproepen te plaatsen op allerlei websites die veel door lesbische en biseksuele vrouwen worden bezocht (bv. LesbIcoon Hyves, de websites van Zij aan Zij, Femzz, FemFusion, Contigo Contact en het COC).
In totaal hebben 1327 vrouwen de vragenlijst volledig ingevuld. De leeftijd van de respondenten varieerde van 14 tot 78 jaar (gemiddelde leeftijd: 34 jaar). Ruim de helft van de vrouwen (60%) geeft aan zich uitsluitend tot vrouwen aangetrokken te voelen; het aandeel biseksuelen is onder vrouwelijke respondenten wat groter dan onder de mannelijke uit het vorige hoofdstuk. De meeste respondenten hebben een Nederlandse culturele achtergrond. Ongeveer de helft van de vrouwen woont in een grote stad en de helft van de respondenten is hoogopgeleid. De meerderheid (56%) heeft een relatie (gemiddelde relatieduur was 5,5 jaar); 30% is ook getrouwd met haar vrouwelijke partner en 20% (n = 265) van de respondenten heeft kinderen[2] (tabel 5.1).

Tabel 5.1
Kenmerken van de respondenten, lesbische en biseksuele vrouwen, 2008 (n = 1327) (in procenten)

opleidingsniveau	
laag of middelbaar	48
hbo of universiteit	52
culturele achtergrond	
autochtoon	90
woonplaats	
platteland	12
kleine steden	40
grotere steden	48
leeftijd	
≤ 20 jaar	14
21-30 jaar	30
31-40 jaar	28
41-50 jaar	20
≥ 51 jaar	9
seksuele oriëntatie	
biseksueel	40
homoseksueel	60
relatie	54
burgerlijke staat	
ongehuwd	58
gehuwd	30
geregistreerd partnerschap	12
kinderen	2

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

5.2 De resultaten

5.2.1 Coming-out

In het onderzoek is aan de respondenten gevraagd om aan te geven hoeveel procent van hun familieleden op de hoogte is van hun lesbische of biseksuele oriëntatie. Eenzelfde vraag werd gesteld met betrekking tot het open zijn hierover tegenover collega's op het werk (of voor de jongere respondenten tegenover studiegenoten).
De respondenten geven aan dat gemiddeld ongeveer 85% van hun familieleden en 72% van hun collega's op de hoogte is van hun lesbische of biseksuele oriëntatie. Hoger opgeleide respondenten blijken meer open te zijn tegenover familieleden en collega's dan de lager opgeleide vrouwen; ook zijn de vrouwen die zich lesbisch noemen meer open dan de vrouwen die aangeven biseksueel te zijn (zie tabel 5.2). Verder is er een samenhang met leeftijd: de oudere vrouwen zijn opener over hun seksuele oriëntatie tegenover familie en collega's dan de jongere vrouwen.[3]

Tabel 5.2
Gemiddeld aandeel familie en collega's dat op de hoogte is van de seksuele oriëntatie, naar enkele achtergrondkenmerken, lesbische en biseksuele vrouwen, 2008 (n =1327) (in procenten)

	familie	collega's
opleidingsniveau		
laag of middelbaar	81	67
hbo of universiteit	90	78
woonplaats		
platteland, kleine steden	84	72
grotere steden	87	74
seksuele oriëntatie		
biseksueel	77	64
homoseksueel	91	79

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

De gemiddelde leeftijd waarop de vrouwen voor het eerst naar anderen toe open waren over hun seksuele oriëntatie was 21,6 jaar. Vrouwen die jonger zijn dan 20 jaar hebben rond hun 15e levensjaar anderen verteld over hun lesbische of biseksuele gevoelens. Voor vrouwen die tussen de 21 en 30 jaar oud zijn, ligt de coming-outleeftijd rond hun 18e jaar. Vrouwen die op het moment van het onderzoek tussen de 31 en 40 jaar oud waren, hebben rond hun 22e anderen verteld over hun seksuele voorkeur; voor de leeftijdscategorieën 41-50 jaar en ouder dan 51 jaar lag de coming-outleeftijd respectievelijk rond het 25e en 30e levensjaar (zie ook figuur 5.1).

Figuur 5.1
Gemiddelde leeftijd waarop lesbische of biseksuele vrouwen voor het eerst open waren over hun seksuele oriëntatie tegenover anderen, afgezet tegen de huidige leeftijd, 2009

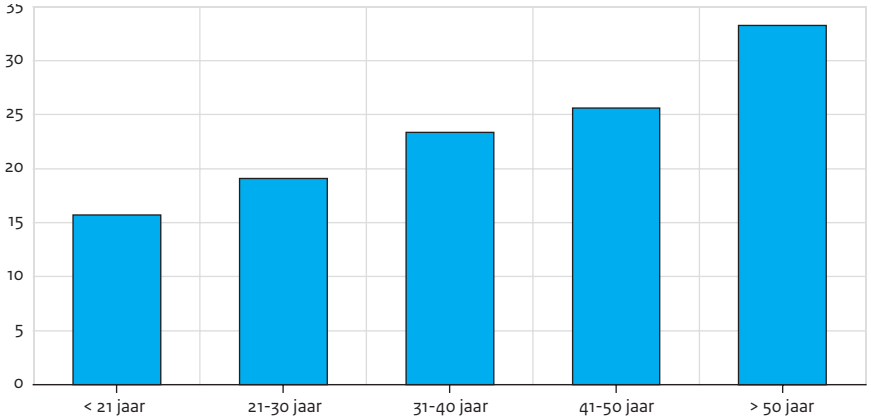

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

In de vragenlijst werd ook gevraagd hoe vaak de vrouwen zich zorgen maakten dat anderen erachter zouden komen dat hun seksuele oriëntatie (ook) uitgaat naar vrouwen. Bijna de helft (46,9%) zegt zich hier soms tot zeer vaak zorgen over te maken. Er is niet gevraagd wie die 'anderen' dan zijn.

5.2.2 Acceptatie

In het onderzoek is ook gekeken naar de mening van de vrouwen met betrekking tot acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving en naar zelfacceptatie en de achtergrondkenmerken waar dit mee samenhangt. Een grote meerderheid geeft aan van mening te zijn dat homoseksualiteit nog lang niet geaccepteerd is in Nederland. De meeste vrouwen zeggen zelf geen problemen met hun seksuele oriëntatie te hebben (zelfacceptatie). Zo zegt 62% het helemaal eens te zijn met de stelling dat het lesbisch zijn voor hen geen enkel probleem meer is (tabel 5.3).
Voor opleidingsniveau, woonplaats, leeftijd en het hebben van een lesbische of biseksuele voorkeur waren er geen significante samenhangen met hoe de vrouwen aankijken tegen acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving. Wel blijkt dat naarmate men ouder is de zelfacceptatie toeneemt[4] en dat biseksuele vrouwen hun seksuele oriëntatie minder geaccepteerd hebben dan de lesbische vrouwen.[5]

Tabel 5.3
Perceptie van acceptatie in de samenleving en zelfacceptatie, lesbische en biseksuele vrouwen, 2008 (n = 1327) (in procenten)

	helemaal niet mee eens	eigenlijk niet mee eens	neutraal	in grote lijnen mee eens	helemaal mee eens
perceptie van acceptatie in de samenleving					
Onderdrukking van homoseksualiteit komt ook in Nederland nog steeds voor.	0	3	9	52	36
In de Nederlandse samenleving is homoseksualiteit geen probleem meer.	31	46	10	12	1
zelfacceptatie					
Voor mijzelf is mijn lesbisch/biseksueel zijn geen enkel probleem.	1	5	4	28	62
Als iemand me de kans zou bieden om heteroseksueel te worden, dan zou ik dat doen.	70	18	7	4	1
Ik wou dat ik niet lesbisch/biseksueel was.	70	16	10	3	1
Omdat ik lesbisch/biseksueel ben voel ik me niet helemaal mezelf.	81	13	4	2	1

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

5.2.3 Welbevinden

Uit eerdere onderzoeken in en buiten Nederland is al gebleken dat lesbische vrouwen meer psychosociale gezondheidsproblemen rapporteren dan heteroseksuele vrouwen (Bos et al. 1999; Cochran et al. 2003; Sandfort et al. 2001; Sandfort et al. 2009). In het onderzoek van Stichting OndersteBoven is ook gekeken naar psychosociale gezondheid. Niet om deze af te zetten tegen de psychosociale gezondheid van heteroseksuele vrouwen (dit is in eerdere onderzoeken immers al gedaan), maar om te kijken op welke wijze deze samenhangt met negatieve bejegeningen. In deze paragraaf wordt eerst ingezoomd op het psychosociaal welbevinden van de respondenten, om vervolgens later in dit hoofdstuk (§ 5.2.4) naar de samenhangen met negatieve ervaringen te kijken.
Te veel piekeren, zich gespannen voelen en eenzaamheid worden het meest door de vrouwen gerapporteerd: 44% zegt 'nogal' tot 'heel veel' in de afgelopen maand te hebben gepiekerd, 39% rapporteert zich 'nogal' tot 'heel veel' gespannen te hebben gevoeld en 22% zegt 'nogal' tot 'heel veel' het gevoel te hebben gehad eenzaam te zijn geweest in de afgelopen maand (tabel 5.4).

Tabel 5.4
Aandeel lesbische vrouwen dat in de afgelopen maand last heeft gehad van depressiviteit en angst, 2008 (n = 1327) (in procenten)[a]

	helemaal niet	een beetje	nogal	tamelijk veel	heel veel
depressiviteit					
je eenzaam voelen	44	34	9	9	4
te veel over dingen piekeren	18	38	17	16	11
nergens meer belangstelling voor hebben	71	19	5	4	1
gevoel dat je niets waard bent	64	23	6	5	2
angst					
zenuwachtig of trillen van binnen	39	40	9	10	2
je bang voelen	50	36	7	6	1
je gespannen voelen	13	48	18	16	5
aanvallen van angst of paniek	73	16	6	4	1

a Vragen zijn afkomstig van verkorte versie van de Symptom Checklist -90 (SCL-90; Derogatis 1993; Kersten en Sandfort, 1994); een gestandardiseerde zelfbeoordelingsschaal die lichamelijke en psychische klachten meet.

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

Uit aanvullende analyses blijkt dat respondenten die zichzelf biseksueel noemen, een hogere gemiddelde score hebben op zowel depressiviteit als angsten, in vergelijking met respondenten die zichzelf als lesbisch labelen.[6] Verder bleek dat zowel depressiviteit als angsten gerelateerd waren aan leeftijd en aan de mate waarin men open is

tegenover familie en collega's/studiegenoten.[7] Jongere lesbische en biseksuele vrouwen en ook vrouwen die minder open zijn in de familiecontext rapporteren hogere scores op depressiviteit en angsten. Hetzelfde geldt voor openheid op het werk: vrouwen die in op het werk minder open zijn, rapporteren ook hogere scores op depressieve klachten en angsten.

5.2.4 Negatieve ervaringen

De meest frequent genoemde negatieve ervaringen of opmerkingen in het afgelopen jaar met betrekking tot de persoonlijke leefstijl of leefsituatie van de vrouwen zijn nieuwsgierige of vervelende vragen (81%), de indruk dat er wordt geroddeld (72%) en het nageroepen worden met schunnige woorden (43%). Bedreigingen en een vijandige stemming worden het minst vaak genoemd, respectievelijk door 10% en 20% (tabel 5.5). Hierbij moet worden opgemerkt dat door de wijze waarop deze vraag gesteld is (In hoeverre heb je het afgelopen halfjaar negatieve gebeurtenissen meegemaakt die te maken hadden met je persoonlijke leefstijl of leefsituatie?'), er niet direct gevraagd is naar homonegatieve ervaringen.

Tabel 5.5

Aandeel lesbische of biseksuele vrouwen dat in het afgelopen halfjaar vervelende gebeurtenissen heeft meegemaakt die te maken hadden met hun persoonlijke leefstijl en leefsituatie, 2008 (n = 1327) (in procenten)

	helemaal nooit	een enkele keer	regel-matig	vaak	zeer vaak
uitgescholden worden	63	33	3	1	0
buitengesloten worden	75	22	2	1	0
belachelijk gemaakt worden	68	27	3	2	0
bedreigd worden	90	9	1	0	0
het onderwerp zijn van roddel	28	50	14	5	3
schunnige woorden nageroepen krijgen	57	34	6	2	1
een vijandige stemming voelen	80	17	2	1	0
kritiek krijgen op de thuissituatie	79	17	2	2	0
nieuwsgierige/vervelende vragen	19	49	18	9	5

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

Om te kijken naar verbanden tussen deze ervaringen en demografische factoren en gezondheidsaspecten is er een somscore berekend voor de in tabel 5.6 beschreven ervaringen. Mensen met een hbo- of universitaire opleiding rapporteren een significant lagere somscore op deze negatieve ervaringen dan de lager opgeleiden.[8] Verder bleek er een verband met leeftijd te zijn:[9] de jongere vrouwen lieten een hogere somscore zien op deze negatieve ervaringen dan de oudere vrouwen. Er zijn geen significante verbanden tussen deze negatieve ervaringen of opmerkingen met betrekking tot de leefstijl/

leefsituatie en de andere achtergrondvariabelen die in het onderzoek aan de orde zijn gekomen, zoals woonplaats en seksuele oriëntatie. Verder waren er ook verbanden met de door de vrouwen gerapporteerde psychosociale gezondheid. Vrouwen die meer negatieve ervaringen rapporteren, scoren ook significant hoger op depressiviteit[10] en angst[11]. Een andere vraag die aan de vrouwen is gesteld, is of zij in het afgelopen halfjaar al dan niet negatieve reacties hebben meegemaakt, die direct gericht waren tegen hun lesbische of biseksuele oriëntatie; vrouwen die hierop 'ja' antwoordden, werd vervolgens gevraagd aan te geven in welke contexten dit gebeurde (zij konden daarbij meerdere contexten aankuisen). Bijna de helft van de vrouwen (46%) bevestigde deze ervaring te hebben gehad en wist meerdere contexten van deze gebeurtenis aan te geven (tabel 5.6).

Tabel 5.6

Herkomst van de negatieve reacties; aandeel van degenen die in het afgelopen jaar negatieve reacties hebben gekregen vanwege hun seksuele oriëntatie, lesbische en biseksuele vrouwen, 2008 (n = 544) (in procenten)

familieleden	24
collega's of studiegenoten	31
kennissen	12
buurtgenoten	13
onbekenden op straat	42
onbekenden in het uitgaansleven	34

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

De meest genoemde context is op straat door onbekenden. Een andere context die veel is genoemd als een omgeving waarin vrouwen geconfronteerd worden met negatieve opmerkingen of gedragingen van mensen is het uitgaansleven, op de voet gevolgd door collega's (of studiegenoten) die negatieve opmerkingen maken of familieleden die negatieve dingen zeggen over de lesbische of biseksuele voorkeur van de vrouwen (tabel 5.6). De meeste vrouwen hebben één context aangegeven waarin ze met dergelijke reacties te maken hebben gehad en een enkeling geeft meer dan vier contexten aan.

We hebben gekeken welke gevolgen deze negatieve reacties kunnen hebben op de psychosociale gezondheid van de vrouwen. Vrouwen die het laatste jaar negatieve reacties van familieleden, collega's en kennissen hebben gekregen ten aanzien van hun seksuele oriëntatie scoren hoger op de psychosociale gezondheidsproblemen dan vrouwen die deze ervaringen in het laatste jaar niet hebben gehad (tabel 5.7).

Tabel 5.7
Relatie tussen depressiviteit en angst enerzijds en het al of niet negatief bejegend zijn geweest[a] door diverse anderen, lesbische en biseksuele vrouwen, 2008 (n = 544) (in gemiddelde schaalscores, waarbij 1 = helemaal geen last van gehad in afgelopen maand en 5 = heel erg veel last van gehad in afgelopen maand)

	depressiviteit	angst
familieleden	2.06	2.04
ja	2.17	2.24
nee		
collega's	1.99	2.03
ja	2.29	2.22
nee		
kennissen	2.05	2.06
ja	2.29	2.28
nee		
buurt	2.09	2.08
ja	2.00	2.12
nee		
onbekenden op straat	2.09	2.12
ja	2.00	2.04
nee		
onbekenden in het uitgaansleven	2.10	2.10
ja	2.05	2.06
nee		

a In de afgelopen maand.

Bron: Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009)

Voor het al dan niet meemaken van dergelijke confrontaties in de buurt, door onbekenden op straat of in het uitgaansleven werden geen significante verschillen gevonden in psychosociale gezondheid. Ook blijkt dat met name vrouwen die meer dan drie sociale contexten hebben aangegeven meer psychosociale problemen rapporteren.

5.4 Samenvatting

De meeste lesbische en biseksuele vrouwen die mee hebben gedaan aan dit onderzoek – dat uitgevoerd werd in opdracht van Stichting OndersteBoven – waren open over hun seksuele oriëntatie tegenover familieleden en collega's (en studiegenoten voor de jongere respondenten). Lager opgeleiden, vrouwen die jonger zijn en biseksuele vrouwen zijn in mindere mate open over hun seksuele oriëntatie. Ondanks deze relatief grote openheid, maken toch veel vrouwen zich zorgen dat anderen erachter komen. Dit kan erop wijzen dat in veel andere contexten dan de familie en het werk vrouwen in veel mindere mate open zijn.

Alhoewel de gegevens erop wijzen dat de meeste vrouwen zelf geen problemen hebben met het lesbisch zijn, geven zij wel aan dat homoseksualiteit nog lang niet geaccepteerd is in de Nederlandse samenleving. Opvallend is dat biseksuele vrouwen meer moeite hebben met hun seksuele oriëntatie dan vrouwen die zichzelf lesbisch noemen. Dit verschil in zelfacceptatie is ook gevonden tussen homoseksuele en biseksuele mannen (zie hoofdstuk 4 in dit boek).
Ook blijken jongere lesbische en biseksuele vrouwen meer moeite te hebben met het accepteren van hun seksuele oriëntatie dan oudere vrouwen. In combinatie met een andere bevinding uit het onderzoek, namelijk dat jongeren meer psychosociale problemen rapporteerden, kan dit erop wijzen dat er naar het beeld van de homoseksuele jongeren die nergens problemen mee hebben (Savin-Williams 2005) genuanceerd moet worden gekeken. Andere onderzoeken hebben trouwens al laten zien dat jonge meiden die romantische of seksuele gevoelens voor personen van hetzelfde geslacht hebben, net zoals jongens met deze gevoelens, meer psychosociale problemen rapporteren en een minder positief zelfbeeld hebben dan jongeren die deze gevoelens niet hebben (Bos et al. 2008c).
Eén van de doelstellingen van dit onderzoek was om te kijken naar de ervaringen van vrouwen met homonegativiteit en de gevolgen hiervan voor hun psychosociale gezondheid. Ondanks dat in internationaal onderzoek Nederland vrijwel altijd naar voren komt als een land waarin het meest positief over homoseksualiteit wordt gedacht (Sandfort et al. 2008), is het opvallend dat veel vrouwen die deelnamen aan dit onderzoek zeggen dat zij op een of andere manier geconfronteerd worden met een negatieve houding tegenover hun lesbische of biseksuele oriëntatie.
De confrontatie met negatieve opmerkingen over het lesbisch of biseksueel zijn overkomt veel lesbische en biseksuele vrouwen uit dit onderzoek; zowel op straat als in het uitgaansleven, en ook in minder anonieme contexten zoals op het werk. Wat betreft de ervaringen op de werkvloer komen deze bevindingen overeen met eerdere Nederlandse onderzoeken die hiernaar gedaan zijn en die tot de conclusie kwamen dat het werkklimaat in Nederland over het algemeen niet homopositief is (Bos en Sandfort 1998; Sandfort et al. 2005; Van der Klein et al. 2009). Met name stigmatiserende en homonegatieve opmerkingen door familieleden, collega's en kennissen blijken een negatieve impact te hebben op de psychosociale gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen. Opvallend is dat dit verband niet te zien was met betrekking tot de confrontatie met homonegativiteit op straat en in het uitgaansleven. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat vrouwen meer waarde hechten aan relaties met familieleden, vrienden en collega's en dat daardoor homonegativiteit in deze sferen ook harder aankomt dan wanneer deze wordt geuit door onbekenden.
In dit onderzoek blijkt verder dat blootstelling aan negatieve ervaringen die gericht zijn tegen de seksuele oriëntatie, negatieve gevolgen heeft voor de psychosociale gezondheid van de vrouwen die dit meemaken. Dit zou kunnen verklaren waarom in verschillende onderzoeken telkens weer naar voren komt dat lesbische en biseksuele vrouwen meer psychosociale gezondheidsproblemen rapporteren (Bos et al. 1999; Cochran en Mays 2000; Sandfort et al. 2001; Sandfort et al. 2009). Dit komt niet doordat zij hun homoseksualiteit zelf als probleem ervaren, maar doordat veel lesbische en biseksuele

vrouwen te maken krijgen met negatieve reacties zoals niet begrepen worden, afkeurende opmerkingen, uitsluiting en soms zelf verschillende vormen van geweld.

Noten

1 Stichting OndersteBoven is eind 2006 opgericht om de maatschappelijke acceptatie van lesbische en biseksuele vrouwen te bevorderen.
2 203 hebben kinderen die in een lesbische relatie zijn geboren (gemiddelde leeftijd van deze kinderen is 9 jaar)
3 Pearson *r* correlatie = .23 respectievelijk = .17
4 Pearson *r* correlatie = .08
5 De gemiddelde score van lesbische vrouwen op zelfacceptatie is 4.66; de gemiddelde score van biseksuele vrouwen op zelfacceptatie is 4.38.
6 Lesbische vrouwen halen op depressieve gevoelens een gemiddelde score van 1.99 en op angsten een gemiddelde van 2.00; biseksuele vrouwen halen een gemiddelde score van 2.18 op depressiviteit en van 2.19 op angst.
7 -.25 < Pearson *r* correlatie < -.21
8 < hbo of universiteit: 13.9; hbo of universiteit: 14.7
9 Pearson *r* correlatie = -.24
10 Pearson *r* correlatie *r* = .24
11 Pearson *r* correlatie *r*= .23

6 Homo- en lesbisch ouderschap in Nederland

Henny Bos en Loes van Gelderen (UvA)

6.1 Verschillende gezinstypen

Kinderen groeien op in verschillende gezinstypen. Een voorbeeld daarvan is het gezin met twee ouders van hetzelfde geslacht. Kinderen die opgroeien met twee moeders kunnen geboren zijn in een heteroseksuele relatie van één van de moeders voordat deze haar coming-out had. Ze kunnen echter ook binnen de homoseksuele relatie geboren worden. Veelal worden de kinderen dan verwekt door kunstmatige inseminatie of zelfinseminatie met sperma van een donor. Bij zelfinseminatie kan de donor een vriend of kennis van de moeders zijn en deze kan in meer of mindere mate betrokken zijn bij de opvoeding.
Voor homoseksuele mannen met een kinderwens is het moeilijker om die wens te realiseren. Draagmoederschap, adoptie en co-ouderschap zijn in principe mogelijkheden om aan deze behoefte vorm te geven. Echter, commercieel draagmoederschap is in Nederland bij wet verboden. Adoptie is veelal moeilijk doordat veel landen adoptie door een homoseksueel koppel weigeren (OCW 2007) en het is vaak een kostbare zaak om zonder volledige bemiddeling van een Nederlandse adoptieorganisatie zelf een kind uit het buitenland te adopteren. Voor Nederlandse homoseksuele mannen met een kinderwens is het dan ook de meest voor de hand liggende optie om sperma te doneren aan een lesbisch stel (of aan een alleenstaande lesbische of heteroseksuele vrouw) en in een co-ouderschapconstructie samen met de moeder(s) van het kind de opvoeding te delen (Bos en Hakvoort 2007; Bos et al. 2006; Bos en Van Balen 2009). Wanneer co-ouderschap plaatsvindt tussen een lesbisch stel en homoseksuele mannen, wordt het ook wel een 'meerouderschapsituatie' genoemd (Vonk 2004).
Een meerouderschapsituatie heeft zijn voor- en nadelen. Het kan een voordeel zijn dat de stress en drukte die gepaard kan gaan met het opvoeden van kinderen door meerdere volwassenen worden gedeeld. Het kan echter ook weer stressvol zijn om met meer dan twee volwassenen de opvoeding en opvoedingsstijlen op elkaar af te stemmen. Een ander nadeel is dat het voor het kind onrustig en verwarrend kan zijn om dan weer in het ene, dan weer in het andere huishouden te verblijven. In dit opzicht zijn deze gezinnen min of meer te vergelijken met heteroseksuele ouders die na een scheiding voor co-ouderschap kiezen maar waar één of beide ouders een nieuwe partner heeft die ook betrokken is bij de opvoeding van de kinderen.
Vermoedelijk kiezen steeds meer lesbische vrouwen voor de co-ouderschapconstructie omdat het aantal spermadonoren dat zich bij ziekenhuizen en klinieken aanmeldt, is teruggelopen. Sinds 1 juni 2004 is het namelijk niet meer mogelijk om een anonieme donor te zijn (Janssens et al. 2005). Het vermoeden is dat veel lesbische vrouwen met een kinderwens de lange wachtlijsten ontlopen door naar een spermadonor te zoeken in hun directe omgeving (Bos en Hakvoort 2007). In dit hoofdstuk zal de stand van zaken rondom homo- en lesbisch ouderschap in Nederland worden beschreven. Ook worden de

resultaten van het (langdurige) onderzoek naar lesbisch ouderschap, dat sinds 2000 aan de Universiteit van Amsterdam loopt, besproken.

6.2 Nederlandse wetgeving ten aanzien van homo- en lesbisch ouderschap

Wat betreft lesbisch en homoseksueel ouderschap is de Nederlandse wetgeving volop in beweging. Nederland werd in 2001 het eerste land waarin het voor mensen van hetzelfde geslacht mogelijk was om te trouwen. De rechten met betrekking tot kinderen die in een lesbisch huwelijk geboren zijn, waren echter nog niet gelijkgesteld aan die in een huwelijk tussen een man en een vrouw (Vonk 2004). De duomoeder (de vrouwelijke partner van de moeder die het kind baart) was niet vanzelfsprekend de wettelijke ouder van de kinderen die binnen haar huwelijk met de biologische moeder geboren werden; dit in tegenstelling tot het vaderlijk ouderschap van mannen binnen een heteroseksueel huwelijk. Zij worden automatisch wettelijk de vader van het kind, ook al zijn ze niet de biologische vader. Vanaf 2007 is het voor de duomoeder mogelijk om via adoptie juridisch ook de ouder te worden. Dit moet echter wel met instemming van de rechter en met een verklaring dat het kind nu en in de toekomst niets van zijn of haar donor te verwachten heeft (Ministerie van Justitie 2009).
In december 2009 is er een wetsontwerp gemaakt om de wetgeving over lesbisch ouderschap aan te passen. Dit ontwerp houdt in dat een duomoeder automatisch ook juridisch ouder wordt in het geval dat zij bij de geboorte van het kind getrouwd is met de biologische moeder en zij gebruik hebben gemaakt van een onbekende zaaddonor (Commissie Kalsbeek 2008; Ministerie van Justitie 2009).Voor lesbische moeders die gebruik hebben gemaakt van een bekende zaaddonor, kan het ouderschap van de duomoeder ontstaan door erkenning van het kind bij de ambtenaar van de burgerlijke stand. Dit ontwerp is ter consultatie voorgelegd aan experts, die hierop kunnen reageren (Ministerie van Justitie 2009). Dit ontwerp biedt echter (nog) geen mogelijkheid om het 'meerouderschap' in de wetgeving juridisch vast te leggen.

6.3 Kinderwens

Onder homoseksuele mannen en vrouwen heeft lange tijd de mening geheerst dat wanneer je homoseksueel bent, je maar moet accepteren dat je geen kinderen kunt krijgen na je coming-out. Anno 2010 is ouderschap voor lesbische vrouwen en homoseksuele mannen steeds meer een alternatief geworden dat zij in ieder geval overwegen. In een onderzoek onder een grote groep homoseksuele mannen en lesbische vrouwen bleek al in 1997 dat bijna een derde van de respondenten tussen de 24 en 40 jaar een kinderwens had (Sandfort 1997). Het recente onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau, waarvan in dit boek verslag wordt gedaan, wijst uit dat 60% van de meisjes met een homoseksuele of biseksuele voorkeur en 40% van de jongens met een dergelijke voorkeur een kinderwens heeft (zie hoofdstuk 10).
Kinderen krijgen binnen een lesbische of homoseksuele relatie gaat gepaard met tal van keuzes. Vrouwen moeten bijvoorbeeld kiezen tussen een zaaddonor uit een kliniek of ziekenhuis of voor een bekende donor uit de vriendenkring (in het laatste geval moeten

ze bovendien vaststellen wat zijn rol dan wordt). Mannen zullen bijvoorbeeld op zoek moeten gaan naar een vrouw die in een meerouderconstructie samen met hen een kind wil krijgen en opvoeden. Vanwege de ingewikkeldheid van dergelijke keuzes wordt verondersteld dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen met een kinderwens veelvuldig hebben nagedacht over de redenen waarom zij kinderen willen. Uit onderzoek naar de kinderwens bij het eerste kind onder lesbische vrouwen met kinderen (geboren na de coming-out) en onder heteroseksuele mannen en vrouwen (zonder geschiedenis van onvruchtbaarheidsproblematiek), bleek dat deze wens bij de lesbische moeders (zowel de biologische als de duomoeder) sterker was dan bij de heteroseksuele stellen. Ook gaven de lesbische moeders in vergelijking met de heteroseksuele stellen vaker aan dat zij voordat zij zwanger werden stil hadden gestaan bij de redenen waarom zij kinderen wilden. Deze gegevens wijzen erop dat voor lesbische stellen het krijgen van kinderen niet een vanzelfsprekendheid is, maar een weldoordachte keuze (Bos et al. 2003).

6.4 Om hoeveel homo- en lesbische gezinnen gaat het?

Volgens het CBS waren er in 2009 in Nederland ongeveer 25.000 samenwonende vrouwelijke koppels en 31.000 samenwonende mannelijke koppels.[1] Het aantal samenwonende vrouwen- en mannenparen is in de afgelopen jaren geleidelijk toegenomen (zie figuur 6.1).

Figuur 6.1
Aantal samenwonende vrouwen- en mannenparen, 1995-2009 (in absolute aantallen)

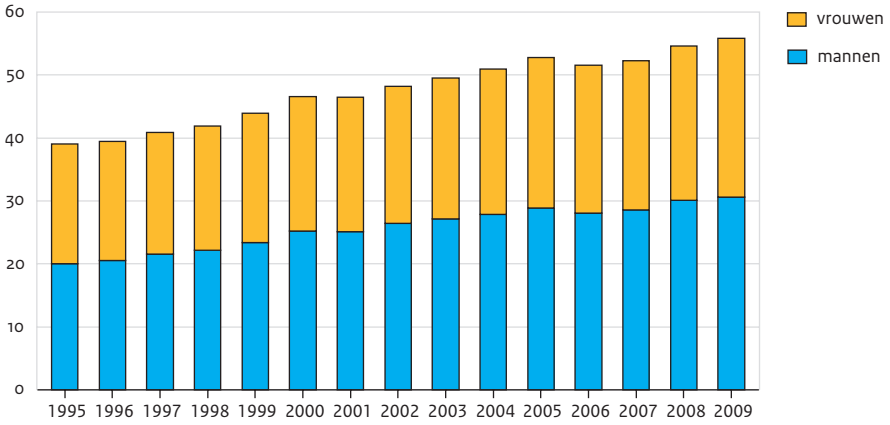

Bron: CBS/StatLine (2010)

In 11% van deze huishoudens zijn kinderen aanwezig, daarbij gaat het om 20% van de vrouwelijke paren en 3% van mannelijke paren.[2] Onduidelijk is of deze kinderen in de huidige, homoseksuele relatie of in een eerdere, heteroseksuele relatie geboren zijn.

Naar verwachting zal het aantal kinderen dat vanaf hun geboorte wordt opgevoed door twee moeders of twee vaders in de toekomst toenemen (OCW 2001).

6.5 Hoe vergaat het de kinderen?

Er bestaan vele vooronderstellingen over en bezwaren tegen de opvoeding van kinderen door lesbische moeders of homoseksuele vaders. Zo zouden deze kinderen emotionele en sociale moeilijkheden ondervinden en door afkeurende reacties van leeftijdsgenoten sociaal geïsoleerd raken. Ook zouden de verschillende aspecten van de seksuele identiteitsontwikkeling, zoals de genderidentiteit, genderrol en seksuele voorkeur, beïnvloed worden door het feit dat kinderen met twee moeders of twee vaders opgroeien (zie voor een analyse van dergelijke tegenargumenten: Clarke 2001, 2002).
De groei van het aantal kinderen dat wordt geboren in een gezin met twee ouders van hetzelfde geslacht vindt plaats in een samenleving waarin de meerderheid van de bevolking door de jaren heen een steeds meer positieve houding heeft gekregen tegenover homoseksualiteit (zie hoofdstuk 2 van dit rapport) (Keuzenkamp et al. 2006; Sandfort et al. 2008). Daarbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat een substantieel deel van de Nederlandse bevolking bedenkingen heeft bij het opgroeien van kinderen bij homoseksuele ouders. Ruim een kwart van de bevolking is tegen gelijke rechten voor homoparen en heteroparen bij adoptie (zie hoofdstuk 2). Wat betekent het voor kinderen om op te groeien in een samenleving waarin ambivalent wordt gedacht over opvoeding door twee ouders van hetzelfde geslacht? Hoe reageert de omgeving en wat voor consequenties heeft dit voor de kinderen?

6.5.1 Tweemoedergezinnen

Aan de Universiteit van Amsterdam loopt sinds 2000 een onderzoek waarin kinderen worden gevolgd die geboren zijn en opgroeien binnen een lesbische relatie. Het onderzoek is gestart met een groep van 100 gezinnen, die geworven zijn via verschillende kanalen zoals het cliëntenbestand van een kliniek waar vrouwen geïnsemineerd kunnen worden en het adressenbestand van homo-oudervereniging Meer dan Gewenst. Gegevens zijn verzameld in 2001/2002 toen de kinderen tussen de 4 en 8 jaar oud waren (Bos et al. 2003, 2004a, 2004b, 2007; Bos 2004 ; Bos en Hakvoort 2007) en vier jaar later (2005/2006) toen ze, logischerwijs, tussen de 8 en 12 jaar oud waren (Bos et al. 2008a; Bos 2004c; Bos en Sandfort 2010). Een derde meetronde gaat in 2010 van start.
42 van de 100 kinderen in de tweemoedergezinnen zijn verwekt door zelfinseminatie met sperma gedoneerd door een bekende uit de omgeving van de moeders. De kinderen wisten wie de donor was en hadden ook allemaal regelmatig contact met hem. In één gezin was er sprake van een co-ouderschap met de vader en zijn partner. In 58 gezinnen waren de kinderen verwekt door inseminatie met sperma uit een kliniek. Dit onderzoek is gestart op het moment dat het in Nederland nog mogelijk was om in ziekenhuizen en klinieken geïnsemineerd te worden met sperma van een anonieme of bekende donor (het zogenoemde A- of B-loket). Voor de optie van de bekende donor gold dat zijn identiteit pas mocht worden prijsgegeven als het kind 16 jaar oud was en alleen op verzoek van het kind. In ons onderzoek hebben 13 kinderen deze mogelijkheid. Op het moment dat de gegevens zijn verzameld was

de identiteit van de donor voor deze kinderen en hun moeders echter nog steeds onbekend. Sinds januari 2001 is de wetgeving veranderd en is er alleen nog maar een B-loket. Om het psychosociaal welbevinden van de kinderen tussen de 4 en 8 jaar oud te meten, is aan hun moeders gevraagd om de Child Behavior Checklist (CBCL) (zie Achenbach 1991; Verhulst et al. 1996) in te vullen. Hetzelfde werd ook gevraagd aan ouders van de 100 kinderen die in een 'traditioneel' vader-moedergezin opgroeien. Deze 100 kinderen waren geselecteerd op sociaaldemografische gegevens. Op deze wijze werd voorkomen dat áls er verschillen zouden worden gevonden in het psychosociaal welbevinden van de kinderen in beide gezinstypen, deze niet toegeschreven zouden kunnen worden aan verschillen in achtergrondgegevens tussen de tweemoedergezinnen en de traditionele vader-moedergezinnen die meededen aan het onderzoek. Uit figuur 6.2 is af te lezen dat er geen verschillen te constateren waren in het voorkomen van gedrags- en emotionele probleem bij kinderen in beide situaties (Bos et al. 2007).[3]

Figuur 6.2
Probleemgedragingen van kinderen (4-8 jaar)[a] in tweemoedergezinnen en traditionele vader-moedergezinnen (mogelijke minimum en maximum som scores op internaliserend, externaliserend en totaal probleem gedrag zijn respectievelijk 0 en 64, 0 en 70, en 0- 238

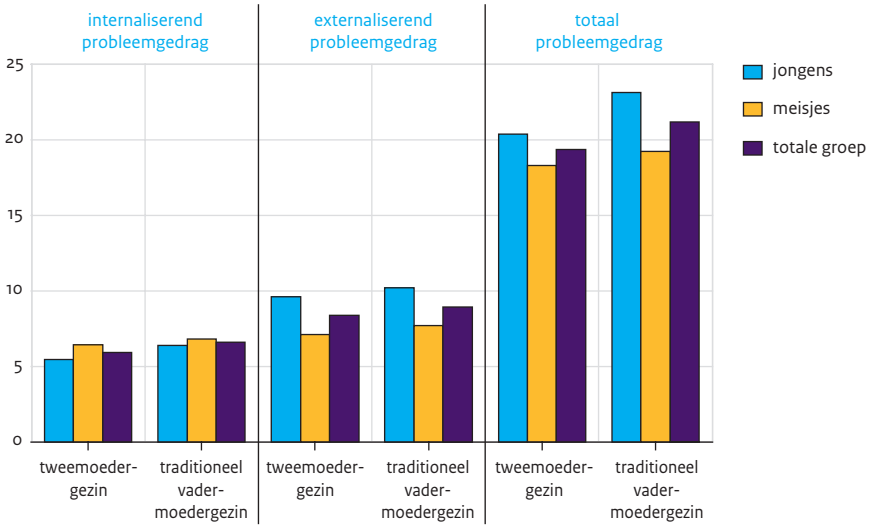

a Gerapporteerd door ouders middels de Child Behavior Checklist (CBCL/4-18).

Bron: Bos et al. (2007)

Binnen het Nederlandse onderzoek is niet alleen gekeken of het psychosociaal welbevinden van kinderen uit een lesbische familie afweek van hun leeftijdsgenoten in heteroseksuele families, maar ook of de donorstatus invloed heeft op het psychosociaal welbevinden. De resultaten lieten zien dat er op 4- tot 8-jarige leeftijd geen significante verschillen waren op internaliserende en externaliserende probleemgedragingen en ook

niet op probleemgedragingen in totaal, zoals gemeten met de CBCL, tussen kinderen met een bekende donor uit de omgeving van de moeders en kinderen die verwekt waren met donorzaad uit een A- of B-loket (voor beide loketten gold dat de kinderen gezien hun leeftijd de identiteit van de donor niet kenden) (Bos en Hakvoort 2007).
Zoals al eerder vermeld, zijn de gezinnen vier jaar later (in 2005/'06, toen de kinderen 8 tot 12 jaar oud waren) opnieuw benaderd voor de tweede meting. Deze keer werd aan de kinderen zelf gevraagd om een kort vragenlijstje in te vullen over hoe zij zich voelden. Op deze wijze werden er gegevens verzameld over hun globale zelfwaardering en sociale acceptatie (Perceived Competence Scale for Children, zie Harter 1982) en depressieve gevoelens (subschaal van de kindversie van de Global Health Questionnaire, zie Goldberg 1991). Van de kinderen uit de 100 tweemoedergezinnen waren er 63 bereid om dit te doen. Van de kinderen uit de 100 vader- en moedergezinnen, die mee hadden gedaan aan de eerste meting waren er 42 die de vragenlijst wilden invullen in het vervolgonderzoek. Om ongeveer evenveel kinderen in beide groepen te krijgen, zijn er opnieuw ouders en kinderen via scholen geworven. Dankzij die werving kon de aanwezigheid van sociaalemotionele en gedragsproblemen bij 63 kinderen die opgroeien in een gezin met twee moeders vergeleken worden met die bij 68 kinderen die in een traditioneel vader-moedergezin opgroeien: Er werden geen verschillen gevonden. Op psychosociaal welbevinden (globale zelfwaardering, sociale vaardigheden en depressieve gevoelens) functioneerden de 8-12-jarige kinderen die opgroeien in een gezin met twee lesbische moeders vergelijkbaar met kinderen die opgroeien in een vader-moedergezin (Bos en Sandfort 2010) (zie figuur 6.3).[4]

Figuur 6.3
Psychosociaal welbevinden van kinderen (8-12 jaar)[a] in tweemoedergezinnen en traditionele vader-moedergezinnen (mogelijke scores 1- 4 waarbij 1 staat voor lage score en 4 op een hoge score)

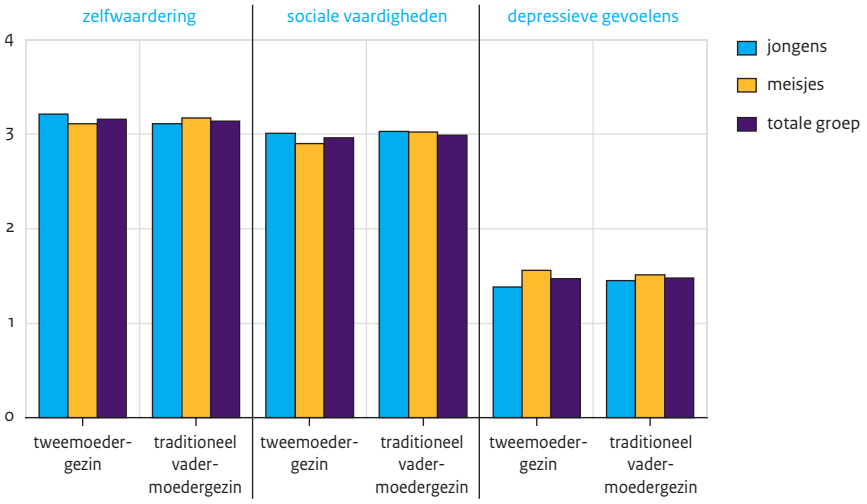

a Gerapporteerd door de kinderen zelf.

Bron: Bos en Sandfort (2010)

Tijdens de tweede meting is de kinderen ook een aantal vragen voorgelegd die betrekking hadden op verschillende aspecten van hun genderidentiteit. Zo werd aan hen gevraagd om bij een zestal stereotype mannenberoepen (bv. politieagent) aan te geven of zij interesse hadden om 'later als zij groot zijn' dit beroep uit te oefenen. Dezelfde vraag werd gesteld voor een zestal stereotype vrouwenberoepen (waaronder leraar), ontleend aan de Occupational Choices Scale for Children (Antil et al. 1996). Tevens kregen zij een lijst voorgelegd met een aantal typische persoonlijkheidskenmerken die stereotype voor jongens en voor meisjes zijn, waarbij ze moesten aangeven of zij deze eigenschappen hadden (persoonlijkheidskenmerken ontleend aan de Children's Sex Role Inventory, zie Boldizar 1991). De auteurs hadden verwacht verschillen te zullen vinden op deze aspecten van genderidentiteit, omdat kinderen in tweemoedergezinnen, vergeleken met kinderen in traditionele vader-moedergezinnen, meer diversiteit in genderrollen in hun directe omgeving zien (Bos en Sandfort 2010). Deze verschillen bleken er echter niet te zijn (zie figuur 6.4).[5]

Figuur 6.4
Genderidentiteit van kinderen (8-12 jaar)[a] in tweemoedergezinnen en traditionele vader-moedergezinnen ((mogelijke scores 1- 4 waarbij 1 staat voor lage score en 4 op een hoge score)

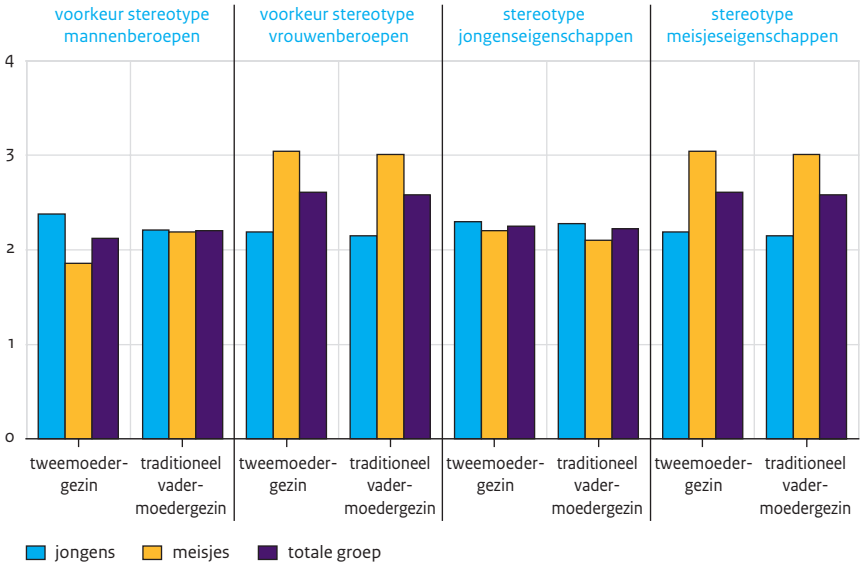

a Gerapporteerd door de kinderen zelf.

Bron: Bos en Sandfort (2010)

Aan de kinderen werd ook gevraagd of zij het gevoel hadden dat hun ouders vonden dat zij zich conform de genderrollen moesten gedragen. Het bleek dat kinderen uit een vader-moedergezin dit gevoel sterker hadden dan kinderen uit de tweemoedergezinnen (zie figuur 6.5).[6] Ook werd de kinderen gevraagd in hoeverre zij later met iemand van hetzelfde geslacht wilden trouwen en kinderen krijgen. Met deze vragen wilden we te weten komen in hoeverre kinderen al op relatief jonge leeftijd vragen stellen bij de vanzelfsprekendheid van een heteroseksuele relatie. In de Engelstalige literatuur wordt dit ook wel *sexual questioning* genoemd en wordt erop gewezen dat dit bij kinderen al op jonge leeftijd aanwezig kan zijn (Carver et al. 2004). We vonden in het Nederlandse onderzoek dat de kinderen in de lesbische gezinnen meer sexual questioning lieten zien dan kinderen in de vader-moedergezinnen (zie figuur 6.5). Overigens zegt dit uiteraard niets over de eigen seksuele voorkeur van de kinderen.

Figuur 6.5
Druk die kinderen van hun ouders ervaren om zich conform genderrollen te gedragen, en *sexual questioning* bij kinderen (8-12 jaar) in tweemoedergezinnen en traditionele vader-moedergezinnen (mogelijke scores 1- 4 waarbij 1 staat voor lage score en 4 op een hoge score)[a]

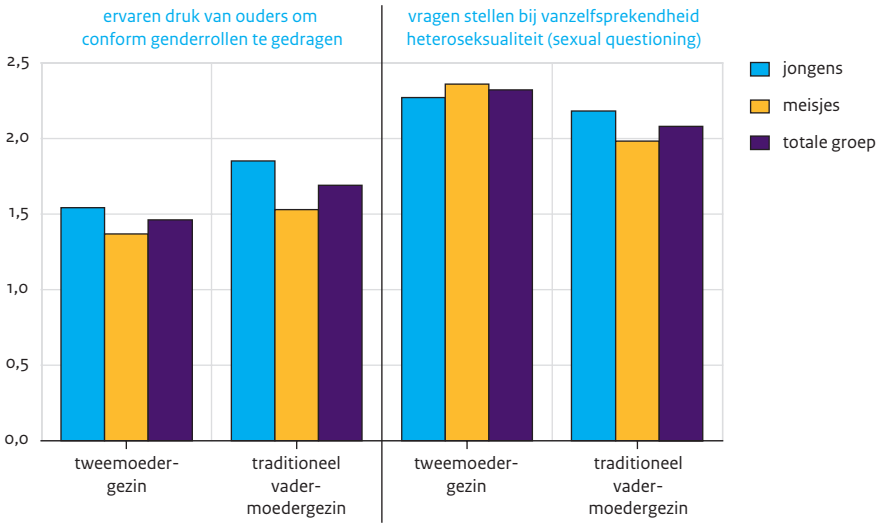

a Gerapporteerd door de kinderen zelf.

Bron: Bos en Sandfort (2010)

6.5.2 Tweevadergezinnen

Onderzoek naar homoseksuele mannen die na hun coming-out vader zijn geworden, staat in Nederland en internationaal nog in de kinderschoenen. In 2009 is er aan de Universiteit van Amsterdam een eerste studie gedaan naar vaderschap onder deze groep

mannen (Bos in press). Dit is gedaan met medewerking van de homo-oudervereniging Meer dan Gewenst. Deze vereniging heeft aan alle mensen die in haar e-mailadressenbestand staan een bericht gestuurd waarin stond dat het Sociaal en Cultureel Planbureau voor een onderzoek op zoek is naar homoseksuele mannen die in hun huidige (homoseksuele) relatie vader zijn geworden en de biologische vader zijn van een of meer kinderen tussen de 4 en 12 jaar. 37 mannen wilden meedoen, maar een van hen voldeed niet aan de gestelde criteria, omdat hij een kind geadopteerd had. De overige 36 homoseksuele mannen waren allemaal vader geworden door spermadonatie aan een lesbisch stel waarmee ze in co-ouderschap hun kind(eren) opvoeden. Gemiddeld waren de kinderen 11,5 dag per maand daadwerkelijk in het huishouden van hun vader aanwezig. Net als in het onderzoek onder tweemoedergezinnen zijn gegevens verzameld over het welbevinden van de kinderen, ditmaal door de ouders te vragen een vragenlijst in te vullen over hun oudste kind (de Strength Difficulties Questionnaire ofwel SDQ, zie Goodman et al. 2000). Het ging daarbij om twintig jongens en zeventien meisjes.
Om een vergelijking te kunnen maken, zijn er via scholen vaders benaderd om dezelfde vragenlijst in te vullen. Voor deze vergelijkingsgroep werden dezelfde selectiecriteria opgesteld als voor de homoseksuele vaders: de kinderen moesten tussen de 4 en 12 jaar oud zijn, de vader moest de biologische vader zijn en de kinderen moesten in de huidige relatie geboren zijn. 130 vaders gaven aan mee te willen doen. Op grond van een aantal sociaaldemografische gegevens die bij de werving gevraagd waren (sekse en leeftijd van het oudste kind), is er een match gemaakt met de homovadergroep en zijn er 36 vaders geselecteerd voor het daadwerkelijk invullen van een vragenlijst.
Het welbevinden van de kinderen die opgroeien in een gezin met twee vaders werd vergeleken met dat van de kinderen die opgroeien in een gezin met een vader en een moeder. Daarbij moet worden opgemerkt dat alle vadergezinnen die aan dit onderzoek meededen, meeroudergezinnen waren. De opvoeding werd gedeeld met de moeders van de kinderen. Er bleken geen verschillen te zijn tussen beide groepen kinderen op het gebied van gedragingen en vaardigheden naar andere kinderen toe, of wat betreft emotionele problemen, hyperactiviteit of gedragsproblemen.

6.6 Stigmatisering

6.6.1 Ervaringen van moeders

In het onderzoek onder lesbische moeders en hun kinderen is bij de eerste meting aan de moeders gevraagd of ze vanwege het feit dat zij kinderen hebben gekregen in een lesbische relatie vervelende opmerkingen van andere mensen uit hun omgeving te horen hebben gekregen of op een negatieve manier hierover benaderd zijn (Bos et al. 2004b). Daarbij werd specifiek gevraagd naar verschillende opmerkingen en benaderingen. ‘Nieuwsgierige vragen van anderen over de gezinssituatie’ werd het meest door de moeders gerapporteerd. 68% van de biologische moeders en 72% van de duomoeders meldden dit. ‘Andere mensen roddelen over ons gezin’ werd ook veel genoemd door de moeders (27% van de biologische moeders en 33% van de sociale moeders). ‘Afkeurende opmerkingen over de gezinssituatie’ (13% resp. 12%) en ‘buitengesloten worden’ (12% resp. 9%) werden iets min-

der vaak genoemd. Er bleken overigens geen significante verschillen te zijn tussen de opmerkingen die de biologische en de duomoeders rapporteerden.

6.6.2 Ervaringen van kinderen

Soortgelijke vragen zijn in het vervolgonderzoek ook aan de kinderen zelf gesteld (zij waren toen tussen de 8 en 12 jaar oud) (Bos en Van Balen 2008). Dat andere kinderen grapjes maken over het kind omdat hij of zij twee lesbische moeders heeft, is de meest gerapporteerde opmerking (61%), gevolgd door 'Andere kinderen stellen nieuwsgierige vragen over mijn moeders en het feit dat zij lesbisch zijn' (57%). Andere veel genoemde ervaringen zijn dat andere kinderen negatieve opmerkingen maken over de seksuele voorkeur van de moeders (45%), dat er door andere kinderen over de thuissituatie wordt geroddeld (31%), dat ze het gevoel hebben buitengesloten te worden door andere kinderen vanwege de niet-traditionele gezinssituatie (26%), en dat leeftijdsgenoten afkeurende opmerkingen maken over de thuissituatie (21%). Over het algemeen noemden jongens dezelfde opmerkingen als meisjes. Er was echter één uitzondering: meisjes rapporteerden vaker dan jongens dat zij het gevoel hadden dat er over hen en hun lesbische moeders werd geroddeld. Gegevens over dergelijke ervaringen van kinderen uit gezinnen met twee vaders (al dan niet in een meerouderschapconstructie) zijn er nog niet.

6.6.3 Stigmatisering door leeftijdsgenootjes

Moeders en kinderen zeggen ervaringen te hebben met negatieve opmerkingen over het feit dat zij deel uitmaken van een gezin met twee moeders. De vraag is of we deze negativiteit ook terugzien in de meest directe omgeving van de kinderen, namelijk bij leeftijdsgenoten in de schoolomgeving van het kind. Om dit te onderzoeken hebben we aan 229 kinderen in de leeftijd van 10 en 13 jaar gevraagd of zij het ermee eens zijn dat lesbische vrouwen kinderen kunnen adopteren; dezelfde vraag is ook gesteld met betrekking tot homoseksuele mannen (Bos et al., ter publicatie aangeboden). Alle kinderen waren geworven via scholen in Amsterdam en tijdens een lesuur werd een schriftelijke vragenlijst met deze vragen ingevuld. De ouders hadden toestemming gegeven om hun kinderen te laten deelnemen aan dit onderzoek. De scholen stonden allemaal in zogenoemde achterstandswijken in Amsterdam; dit omdat de achterliggende vraagstelling van deze studie was om na te gaan of kinderen met een Nederlandse achtergrond andere opvattingen hebben over homoseksualiteit en ouderschap door twee moeders of twee vaders, dan kinderen met een niet-Nederlandse of niet-westerse achtergrond. Van ongeveer de helft van de kinderen was de vader of de moeder niet in Nederland (of in een ander westers land) geboren; meestal ging het om kinderen waarvan de vader en/of de moeder geboren waren in Turkije, Marokko of Suriname. Bijna driekwart (74,3%) van de kinderen met een Nederlandse culturele achtergrond en 40,6% van de kinderen met een niet-Nederlandse of niet-westerse achtergrond geeft aan dat lesbische vrouwen kinderen mogen adopteren. Als het gaat over adoptiemogelijkheden voor homoseksuele mannen , dan geeft respectievelijk 68,8% en 42,1% van de

kinderen aan dat dit mogelijk moet zijn. De groep kinderen met een niet-Nederlandse of niet-westerse culturele achtergrond was divers, maar de verschillende subgroepen waren te klein om apart te kunnen bekijken.
Het gevonden verschil dat kinderen met een niet-westerse achtergrond negatiever denken over adoptie door lesbische en homoseksuele mannen is ook terug te zien in hun manier van denken over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Ook hier bleek dat kinderen met een niet-westerse culturele achtergrond negatiever waren over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen dan kinderen met een Nederlandse of andere westerse culturele achtergrond. Zowel bij de kinderen met een niet-Nederlandse als bij de kinderen met een westerse achtergrond gold dat jongens in vergelijking met meisjes negatiever over homoseksuele mannen dachten; deze sekseverschillen waren er niet als het ging om de houding tegenover lesbische vrouwen.

6.6.4 Wat betekent stigmatisering voor het welbevinden van kinderen?

In het Nederlandse onderzoek naar lesbisch ouderschap is bij de eerste meting ook gekeken of er een verband is tussen enerzijds de door moeders genoemde ervaringen met negatieve bejegening en vervelende opmerkingen uit hun omgeving over het feit dat zij in een lesbische relatie kinderen hebben gekregen (bij deze analyse is hiervoor een schaal gemaakt), en anderzijds de door de moeders gerapporteerde probleemgedragingen van hun kind (Bos et al. 2004b). Op verschillende probleemgedragingen uit de Child Behavior Checklist (CBCL) was er een significante samenhang: moeders die meer negatieve opmerkingen over hun specifieke gezinssituatie uit hun omgeving melden, rapporteren bij hun kinderen een hogere score op internaliserende, externaliserende en 'totale' probleemgedragingen.[7]
Of er een samenhang is tussen de gerapporteerde negatieve bejegening en het psychosociaal welbevinden van de kinderen is ook onderzocht met de gegevens die in het vervolgonderzoek zijn verzameld. Bij jongens die zelf meer stigmatisering rapporteerden, meldden de ouders een verhoogde hyperactiviteit en bij meisjes[8] die meer stigmatisering hadden meegemaakt, werden lagere scores op eigenwaarden gesignaleerd[9] (Bos en Van Balen 2008).

6.7 Conclusie

6.7.1 'No difference conscensus'

Ondanks de minder positieve situatie waarin kinderen in veel andere landen opgroeien in vergelijking met kinderen in Nederlandse tweemoedergezinnen, laat internationaal onderzoek zien dat kinderen met twee moeders in hun sociaal-emotionele ontwikkeling niet verschillen van kinderen die opgroeien in een traditioneel gezin met een vader en een moeder (zie voor overzichtsartikelen: Bos et al. 2005; Perrin en Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health 2002; Stacey en Biblarz 2001; Tasker 2005). In de wetenschappelijke literatuur rondom lesbisch ouderschap wordt dit ook wel aangeduid met de term *no difference consensus* (Stacey en Biblarz 2001). Ook in het Neder-

landse onderzoek dat sinds 2000 aan de Universiteit van Amsterdam wordt uitgevoerd, wijzen de bevindingen in de richting van deze no difference consensus. In de literatuur is er volop discussie of de consensus ook opgaat als het gaat over de genderidentiteitontwikkeling van kinderen (Bos en Sandfort 2010; Biblarz en Stacey 2010a, 2010b; Stacey en Biblarz 2001).
Daarbij moet worden opgemerkt dat al deze onderzoeksgegevens zijn gebaseerd op ofwel rapportage van de ouders ofwel rapportage van de kinderen; dit laatste in de onderzoeken waar de kinderen oud genoeg waren om zelf vragenlijsten in te vullen. Dit zou ertoe kunnen leiden dat de gegevens vertekend zijn voor de groep kinderen in lesbische gezinnen, omdat deze groep gezien hun minderheidspositie misschien de neiging heeft om uit emancipatorisch oogpunt positief uit de bus te willen komen. Echter, ook de ouders uit heteroseksuele gezinnen willen graag dat hun kinderen het goed doen en zien graag positieve resultaten als het gaat om het welbevinden van hun kinderen. Dat is ook één van de redenen dat er naast de CBCL en de Youth Self Report ook nog een variant op deze vragenlijsten is, die ingevuld moet worden door de docent van het betreffende kind (Achenbach 1991). Het is zeker raadzaam om dit instrument ook in toekomstig onderzoek te gebruiken. Daarbij moet wel rekening worden gehouden met het feit dat de docent het gedrag van het kind zal beoordelen in de schoolcontext.
Of een dergelijke no-difference consensus ook opgaat als het gaat om kinderen die opgroeien bij twee vaders is nog niet bekend. Onderzoek naar deze kinderen staat nog in de kinderschoenen. Naast de pilotstudie die aan Universiteit van Amsterdam heeft plaatsgevonden (Bos in press) is er recentelijk één onderzoek naar homoseksuele vaders gestart in de Verenigde Staten (Farr en Patterson 2009) en één in Groot Brittannië (Golombok 2009). Deze studies richten zich op homoseksuele mannen die een kind geadopteerd hebben of vader zijn geworden door middel van (commercieel) draagmoederschap.
Ook is het nog niet bekend of de no-difference consensus opgaat voor adolescenten die vanaf hun geboorte opgroeien in een gezin met twee moeders. Onderzoek naar adolescenten die bij twee moeders opgroeien, maar geboren zijn uit een eerdere heteroseksuele relatie van een van de moeders, wijst er echter op dat er ook in deze leeftijdsfase geen verschillen zijn met kinderen in een vader-moedergezin (Gartrell en Bos in press; Wainright en Patterson 2008).

6.7.2 Kritiek op de no difference consensus

Op de no-difference consensus is kritiek gegeven (Bos 2004; Biblarz en Stacey 2010a, 2010b; Stacey en Biblarz 2001). Uit verschillende onderzoeken blijkt dan wel dat kinderen die bij twee ouders van hetzelfde geslacht opgroeien niet meer psychosociale problemen vertonen dan kinderen met een vader en een moeder, het bleek echter ook dat een (groot) deel van deze kinderen wel discriminerende en stigmatiserende ervaringen heeft. Deze negatieve ervaringen blijken door te werken op het psychosociale welbevinden van de kinderen (Bos en Van Balen 2008; Bos et al. 2008a, 2008b). In de no-difference consensus wordt voorbijgegaan aan het feit dat kinderen met ouders van hetzelfde geslacht met homonegativeiteit worden geconfronteerd en kinderen met heteroseksuele

ouders per definitie niet.
Een ander kritiekpunt is dat er vanuit de no-difference consensus geen aandacht wordt besteed aan de diversiteit binnen homo- en lesbische gezinnen. Er is bijvoorbeeld nog niet onderzocht hoe het de kinderen binnen meeroudergezinnen vergaat in vergelijking met de kinderen die opgroeien in een gezinssituatie met twee moeders waarbij de donor geen rol speelt in de opvoeding.
Ten slotte is het meeste onderzoek naar gezinnen met twee ouders van hetzelfde geslacht geconcentreerd rondom de vraag of de kinderen zich 'anders' ontwikkelen dan kinderen uit een traditioneel vader-moedergezin. Bij dit design kunnen twee kritische vragen worden gesteld:

- *Betekent een 'andere' ontwikkeling ook een slechtere ontwikkeling? Uit het Nederlandse onderzoek komt naar voren dat kinderen met twee moeders hoger scoren op de eigenschap sexual questioning. Dit is anders maar zeker niet negatief.*
- *Voldoet het traditionele vader-moedergezin als controlegroep? In de hedendaagse Nederlandse samenleving is een heel palet aan gezinstypen waar te nemen (waaronder eenoudergezinnen en nieuw samengestelde gezinnen waarbij een of beide ouders na een echtscheiding een nieuwe relatie aangaan waarbij de nieuwe partner ook kinderen heeft uit een vorige relatie).*

6.8 Tot slot

De resultaten laten zien dat het opgroeien bij twee ouders van hetzelfde geslacht op zichzelf geen risicofactor is; kinderen met twee moeders of twee vaders rapporteren immers niet meer psychosociale problemen dan kinderen met een vader en een moeder. Het Nederlandse onderzoek laat echter ook zien dat kinderen die met homonegativiteit geconfronteerd worden meer psychosociale problemen vertonen (Bos et al. 2004b; Bos en Van Balen 2008). De vraag die hierbij gesteld kan worden, is: hoe worden kinderen die opgroeien bij twee ouders van hetzelfde geslacht beschermd en voorbereid op stigmatisering en homonegativiteit? Steeds meer (internationaal) onderzoek richt zich op deze vraag en dit wordt dan ook omschreven als een nieuwe richting in het onderzoek naar deze niet-traditionele gezinnen (Goldberg 2009; Van Gelderen et al. 2009).
Een breder algemeen-theoretisch kader van factoren die kunnen voorkomen dat negatieve ervaringen, zoals stigmatisering, leiden tot psychosociale problemen, zou een goed uitgangspunt zijn om deze vraag te beantwoorden. In de literatuur over veerkracht (o.a. Vanderbilt-Adriance en Shaw 2008) wordt daarbij een onderscheid gemaakt naar individuele kenmerken zoals copingstrategieën, gezinskenmerken zoals de kwaliteit van de relatie tussen ouders en kind/adolescent, of de wijze waarop ouders hun kinderen voorbereiden op homonegativiteit en kenmerken buiten het gezin zoals het kennen van leeftijdsgenoten die in eenzelfde gezinsstructuur opgroeien. Door meer wetenschappelijke kennis te krijgen over deze factoren bij lesbische en homoseksuele gezinnen kunnen deze ouders beter worden ondersteund als het opvoedingsproces door ervaringen met stigmatisering wordt (of dreigt te worden) ontregeld. Zo kan er worden bijgedragen aan de positieve ontwikkeling van kinderen in gezinnen met ouders van hetzelfde geslacht.

Noten

1 In 2002 verscheen een artikel van Liesbeth Steenhof van het CBS over het aantal paren van gelijk geslacht (Steenhof 2002); meer recente cijfers worden periodiek op StatLine gepubliceerd. Het is bij deze aantallen van belang te benadrukken dat het om schattingen gaat; zie voor nadere toelichting het artikel van Steenhof.

2 Op verzoek geleverde informatie van het CBS.

3
- Internaliserend probleemgedrag: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p > .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Externaliserend probleemgedrag: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .001$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Totaal probleemgedrag: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$.

4
- Zelfwaardering: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p > .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Sociale vaardigheden: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p > .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Depressieve gevoelens: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$.

5
- Voorkeur stereotype mannenberoepen: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Voorkeur stereotype vrouwenberoepen: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .001$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Stereotype jongenseigenschappen: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .05$, geslacht kind x gezinstype $p < .05$;
- Stereotype meisjeseigenschappen: gezinstype $p > .05$, geslacht kind $p < .001$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$.

6
- Druk die kinderen ervaren van ouders om zich conform genderrollen te gedragen: gezinstype $p < .05$, geslacht kind $p < .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$;
- Sexual questioning: gezinstype $p < .05$, geslacht kind $p > .05$, geslacht kind x gezinstype $p > .05$.

7 $.15 < r < .21$, $p < .001$

8 $r = .54$, $p < .001$

9 $r = -.47$, $p < .001$

DEEL 3

Ervaringen van homoseksuele en biseksuele jongeren

7 SameFeelings: een onderzoek onder homojongeren

Jantine van Lisdonk en Diana van Bergen (SCP)

7.1 Homojongeren in Nederland in beeld

De levensfase van jongeren tussen 16 en 25 jaar kenmerkt zich bij uitstek door het ontdekken wie ze zijn en hoe ze hun leven willen leiden. Ook de vormgeving van een (seksuele) identiteit vindt grotendeels in deze periode plaats. De seksuele identiteitsontwikkeling verloopt voor homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren in enkele opzichten anders dan voor heteroseksuele jongeren. Er is nog weinig bekend over hoe Nederlandse homojongeren dit proces ervaren en hoe zij vinden dat hun omgeving reageert op hun niet-heteroseksualiteit.

In dit onderdeel (hoofdstuk 7 tot en met 11) wordt verslag gedaan van het eerste grote onderzoek onder homojongeren[1] in Nederland. Centraal staan hun ervaringen met seksuele voorkeur, coming-out, acceptatie en homonegativiteit in de omgeving, en de gevolgen van die ervaringen voor hun welbevinden. We benadrukken dat de resultaten betrekking hebben op de beleving van jongeren. Wanneer we spreken over homonegativiteit of non-acceptatie dan betreft het dus subjectieve ervaringen die homojongeren hiermee hebben.

Dit onderzoek onder homojongeren bouwt voort op de kennis die recente studies onder Nederlandse homojongeren op enkele deelgebieden of subgroepen hebben voortgebracht. De Universiteit Maastricht heeft een cohortonderzoek onder 185 homojongens gedaan en deze studie was vooral gericht op seksueel risicogedrag en coming-out (Fransens en Hospers 2009). De Inspectie van het Onderwijs heeft een studie uitgevoerd naar seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid op scholen, waar tevens homojongeren werden ondervraagd (2009a; 2009b). Daarnaast heeft de Rutgers Nisso Groep onder bijna 250 homojongeren tot en met 25 jaar onderzoek gedaan (De Graaf et al. 2005). Hoewel deze onderzoeken diverse thema's hebben belicht en interessante aanknopingspunten bieden, hadden ze elk hun beperking in doelgroep (alleen jongens, scholieren) of thematiek (seksueel gedrag, coming-out of klimaat op scholen). Een algemeen beeld van meisjes en jongens met homo- of biseksuele gevoelens ten aanzien van hun seksuele voorkeur, coming-out, reacties uit de omgeving en psychisch welbevinden ontbreekt vooralsnog.

Het is belangrijk om deze ervaringen van homojongeren in kaart te brengen, omdat er signalen zijn dat zij zeker zo vaak als volwassen homoseksuelen te maken krijgen met non-acceptatie en homonegativiteit. In vergelijking met volwassenen is de houding van (hetero)jongeren tegenover homoseksualiteit nogal negatief (Keuzenkamp et al. 2006). Dit kan veel invloed hebben op homojongeren, omdat het ervaren van geborgenheid en veiligheid in de omgeving juist in deze levensfase belangrijk is. Bovendien hechten jongeren vaak veel waarde aan de mening van anderen, en vooral van andere jongeren.

Negatieve ervaringen in deze periode kunnen een bepalende rol spelen in hun latere leven op gebied van bijvoorbeeld relatievorming en psychisch welbevinden.
De houding tegenover homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving is nogal ambivalent en dit kan ingewikkeld zijn voor homojongeren. Enerzijds geven veel Nederlanders er blijk van dat ze tolerant staan tegenover homoseksualiteit, anderzijds blijft heteroseksualiteit de norm. Dit leidt ertoe dat openheid over een niet-heteroseksuele voorkeur vaak (maar niet altijd) gewaardeerd wordt, terwijl homonegativiteit in allerlei vormen en maten blijft voorkomen (Buijs et al. 2008; Hekma 2007; Keuzenkamp et al. 2006; Picavet en Sandfort 2005). Ook betekent dit dat mensen met homoseksuele gevoelens regelmatig ervaren dat ze 'anders' zijn. Zeker voor jongeren, die vanwege hun levensfase veel transities doormaken en op zoek zijn naar wie ze zijn, kan het ontdekken van homoseksuele gevoelens en het hieraan invulling geven, gepaard gaan met onzekerheid, verwarring en stress.
Er zijn aanwijzingen dat homojongeren in sommige opzichten kwetsbaarder zijn dan homovolwassenen. Homojongeren tot 25 jaar ervaren vaker gevoelens van onveiligheid dan oudere homoseksuelen (Van San en De Boom 2006) en jonge lesbische en biseksuele vrouwen rapporteren meer depressieklachten, angstgevoelens en meer ervaring met homonegatieve reacties dan oudere lesbische en biseksuele vrouwen (zie hoofdstuk 5). Juist voor homojongeren kan (de dreiging van) afkeuring van anderen veel impact hebben (Bohan 1996).
Het is bekend dat Nederlandse jongeren in de vroege adolescentie (13-15 jaar) die zich aangetrokken voelen tot seksegenoten een minder goede mentale gezondheid ervaren dan jongeren die deze gevoelens niet hebben (Bos et al. 2008c). In ons onderzoek onder (iets oudere) jongeren met deze gevoelens, bekijken we welke factoren van invloed zijn op het psychisch welbevinden.

Het onderzoek dat hier wordt gepresenteerd, richt zich op meisjes en jongens tussen de 16 en 25 jaar die zich alleen of ook aangetrokken voelen tot seksegenoten. De ondergrens van 16 jaar is niet gestoeld op een theoretische afweging, maar is een gevolg van de voorwaarden die aan de Wet Bescherming Persoonsgegevens verbonden zijn.[2] Naast leeftijd was het criterium voor deelname het ervaren van aantrekking (ofwel 'je aangetrokken voelen') tot (ook) seksegenoten. Het was geen voorwaarde om zich als homoseksueel, lesbisch of biseksueel te identificeren. Ten behoeve van de leesbaarheid duiden we de groep die heeft deelgenomen aan het onderzoek meestal kortweg aan met de term 'homojongeren'. Hiermee bedoelen we dus ook jongeren die andere labels hanteren zoals lesbisch, biseksueel, gay, queer, transgender, enzovoort, of jongeren die hun seksuele voorkeur niet benoemen.
We zullen ook expliciet aandacht besteden aan jongeren die zich tot beide seksen aangetrokken voelen. Regelmatig worden zij onder de groep homoseksuelen geschaard en worden daardoor als groep biseksuelen onzichtbaar, terwijl zij met specifieke kwesties en problemen te maken kunnen krijgen. Denk aan andere vooroordelen en ervaringen met coming-out en gebrekkige acceptatie door zowel heteroseksuele als homoseksuele mensen (Balsam en Mohr 2007; Herek 2002; Rust 2004). We hanteren in dit deel een driedeling: 'homoseksuele jongeren' (uitsluitend aantrekking tot seksegenoten),

'overwegend homoseksuele jongeren' (voornamelijk aantrekking tot seksegenoten, maar ook tot de andere sekse) en 'biseksuele jongeren' (evenveel aantrekking tot beide seksen of voornamelijk tot de andere sekse). Er zijn meerdere argumenten om te kiezen voor een driedeling in plaats van de gangbare tweedeling 'homoseksueel' en 'biseksueel'. De groep 'overwegend homoseksueel' is behoorlijk omvangrijk (31% van de meisjes, 23% van de jongens) en hun ervaringen op het gebied van verliefd zijn, relaties en seks bevinden zich in een middenpositie ten opzichte van die van homoseksuele en biseksuele jongeren. Het zou daarom arbitrair zijn om de groep 'overwegend homoseksuele jongeren' te scharen onder 'homoseksuele' of 'biseksuele' jongeren. In de analyses is altijd gekeken naar verschillen tussen deze drie groepen. Ten behoeve van de leesbaarheid is ervoor gekozen om uitsluitend te rapporteren over verschillen wanneer ze opvallend of bijzonder zijn.
In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het onderzoek is opgezet en wat de belangrijkste sociaaldemografische kenmerken zijn van de homojongeren die aan het onderzoek hebben deelgenomen.

7.2 Opzet onderzoek SameFeelings

Populatie

Dit onderzoek richt zich op jongeren in Nederland die zich ook of alleen *aangetrokken voelen* tot seksegenoten. Het is onbekend hoe groot deze populatie in Nederland is, omdat dit nog nooit in deze formulering is uitgevraagd onder jongeren. Wel laat onderzoek zien dat onder Nederlandse jongeren van 12-25 jaar in totaal 2,0% van de jongens en 1,3% van de meisjes (ook) *valt op* seksegenoten. Het aantal jongeren dat ooit *fantaseert* over seksegenoten is veel groter: 10% van de jongens en 27% van de meisjes (De Graaf et al. 2005). Het is duidelijk dat het verschil tussen *vallen op* en *fantaseren* groot is en dat er verschillende associaties aan ten grondslag liggen.

Werving

Het onderzoek is bekendgemaakt onder de titel SameFeelings. Het verzamelen van gegevens heeft plaatsgevonden in twee fasen. Van eind mei tot en met begin augustus 2009 konden jongeren online een vragenlijst invullen. Deze kwantitatieve dataset wordt onder de tabellen en figuren aangeduid met de afkorting Same'09. Vervolgens zijn in september en oktober van dat jaar 30 diepte-interviews gehouden.
Het was niet mogelijk om een aselecte representatieve steekproef te trekken, omdat er geen homojongerenbestand beschikbaar is en het opsporen van homojongeren via een bevolkingsonderzoek erg kostbaar is, aangezien de doelgroep klein is. Om toch enige controle te houden over de uiteindelijke samenstelling van de steekproef hebben we geprobeerd om een zo groot mogelijke groep homojongeren te bereiken die qua leeftijd, sekse, seksuele voorkeur, religieuze, etnische en sociaaleconomische achtergrond gevarieerd is. Om dit te bewerkstelligen hebben we diverse kanalen benut.
Allereerst hebben we geworven via websites en netwerksites (Hyves), mailinglijsten en nieuwsbrieven gericht op homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren. Alle grote organisaties voor homoseksuele, lesbische en biseksuele volwassenen en jonge-

ren hebben hun medewerking verleend (o.a. Homojongerenplatform, Expreszo, COC, FemFusion, Pann, LNBi, Schorer, bimeiden.nl). Ook hebben we allerlei lokale, kleinere en specifieke organisaties en netwerken benaderd, zoals Stichting Nafar, Different, CHJC, 18min.eu en ContrariO. Sommige organisaties en websites richten zich uitsluitend op jongens of meisjes, andere op beide. Opvallend is dat er voor biseksuele meisjes een drukbezochte specifieke website is, terwijl er geen goedbezochte equivalent bestaat voor biseksuele jongens.
Ten tweede is er geworven via websites en netwerksites (Hyves) voor jongeren in het algemeen, zoals Sense, FunX, Kaboem en meiden.startpagina.nl. Via deze algemene jongerenkanalen hoopten we ook meiden en jongens te bereiken die twijfelen, niet openlijk uitkomen voor hun seksuele voorkeur, of niet op homospecifieke websites kijken.
Ten derde is er ook offline geworven. Een wervingsteam van enkele meiden en jongens heeft op feesten en evenementen voor homo-, lesbische en biseksuele jongeren flyers en pakjes kauwgom verspreid en jongeren daarbij geïnformeerd over het onderzoek (o.a. op Pann-feesten, Lavelöss, Roze Kermis, Roze Zaterdag, Gay Palace, Flirtation, enSuite en KissKissClub). Verder zijn er flyers opgestuurd naar diverse uitgaansgelegenheden, homojongerenorganisaties en alle Jong & Out-afdelingen van het COC. Van de jongeren die op feesten en evenementen zijn benaderd, bleek dat een deel al via onlinekanalen kennis had genomen van het onderzoek en de vragenlijst al had ingevuld.
Ten slotte is er via diverse netwerken van de onderzoekers een oproep per e-mail gedaan om aandacht op het onderzoek te vestigen.
De aankondiging was steeds gericht op jongeren die gevoelens hebben voor mensen van hetzelfde geslacht. Termen als 'homo', 'lesbisch' en 'biseksueel' zijn vermeden om ook de jongeren aan te spreken die zich (nog) niet identificeren met deze labels of die twijfelen over hun seksuele voorkeur. Er is niet gerefereerd aan het hebben van negatieve ervaringen om te voorkomen dat de groep deelnemers aan het onderzoek vooral een afspiegeling zou worden van homojongeren die veel homonegativiteit ervaren. De formulering van de teksten in de aankondiging en op de website was op jongeren toegespitst. Het taalgebruik was informeel en eenvoudig, zodat taal geen belemmering zou vormen.
De werving via onlinekanalen heeft veruit de meeste respondenten opgeleverd (tabel 7.1). Bijna acht op de tien jongeren die aan het onderzoek hebben deelgenomen, zijn via online kanalen bereikt. Terwijl de werving via feesten en evenementen actiever en gerichter is dan via internet, levert dit minder respondenten op dan via onlinekanalen. Dit was te verwachten. Immers, nagenoeg alle jongeren in Nederland hebben toegang tot internet en maken hiervan regelmatig gebruik (Duimel en De Haan 2007), maar niet alle homojongeren gaan naar homofeesten en -evenementen. Bovendien vereist deelname aan het onderzoek voor de laatste groep een extra stap. De jongeren die online zijn geworven, konden vanaf de online oproep doorklikken naar de vragenlijst, terwijl jongeren die bereikt zijn door het wervingsteam op een later moment naar de website van de online vragenlijst moesten gaan.
Het is gebleken dat de gekozen wervingskanalen in enkele opzichten andere groepen jongeren hebben aangetrokken. Vooral de jongeren die zijn geworven via een online algemeen jongerenkanaal (niet homospecifiek), onderscheiden zich in een aantal

opzichten van de jongeren die via andere kanalen zijn benaderd. Een kwart van hen is naar de omgeving volledig gesloten over zijn/haar seksuele voorkeur, tegenover 1% tot 7% van de respondenten die via de andere benoemde wervingskanalen zijn geworven. Ook heeft 48% van hen een biseksuele voorkeur, terwijl dit voor de jongeren die via andere kanalen zijn bereikt, varieert van 8% tot 18% (bijlage B7.1, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

Tabel 7.1
Wervingskanalen, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a]

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
online oproep gericht op homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren	63	60
online oproep gericht op jongeren in het algemeen	15	14
via een flyer, feest, café	11	17
via een vriend(in), kennis, iemand in omgeving	7	8
anders	8	7

a Het totaal overstijgt 100%, omdat jongeren meerdere antwoorden konden geven.

Bron: SCP (Same'09)

De werving voor de diepte-interviews heeft plaatsgevonden via de deelnemers aan de vragenlijst. De deelnemers is gevraagd of we ze mochten uitnodigen voor een interview. Vervolgens is een deel van de jongeren per e-mail benaderd voor een interview.

Online vragenlijst

Er is voor gekozen om de vragenlijst online te plaatsen op de speciaal daarvoor ontwikkelde website www.SameFeelings.nl. Het is bekend dat mensen gemakkelijker gevoelige informatie delen via onlinekanalen dan telefonisch of face-to-face (Dillman 2007). Een achterliggende reden hiervan is waarschijnlijk dat mensen sterker het gevoel hebben dat ze anoniem blijven. Voor jongeren die niet *uit de kast zijn* of twijfelen, kan dit drempelverlagend zijn om mee te doen aan een onderzoek over seksuele voorkeur. Een ander voordeel van het online aanbieden van de vragenlijst is dat mensen de vragen op een zelfgekozen moment kunnen beantwoorden.
De vragenlijst omvatte 180 vragen en kon in gemiddeld 20 tot 25 minuten worden ingevuld. Aan het einde van de vragenlijst hebben we gevraagd of jongeren bereid waren om een extra vragenlijst in te vullen met 21 aanvullende vragen. Zodoende werd de hoofdvragenlijst niet te lang, terwijl enkele thema's konden worden opgenomen, die we toch graag aan bod wilden laten komen.

Reikwijdte van het onderzoek

Een gevolg van de wervingsstrategie waarbij sprake is van zelfselectie, is dat het niet te zeggen is of de groep respondenten representatief is voor alle homojongeren.[3] Er is geen

zicht op de volledige populatie homojongeren in Nederland, waardoor het onmogelijk is om exact aan te geven waarin de groep respondenten verschilt van de volledige groep homojongeren. Het is echter aannemelijk dat jongeren minder vaak hebben meegedaan aan dit onderzoek wanneer zij zich ongemakkelijk voelen met hun seksuele voorkeur, zij geen veilige omgeving hebben om een online vragenlijst in te vullen, zij hun seksuele voorkeur onbelangrijk vinden of wanneer zij in het algemeen niet graag aan onderzoek meedoen. Omdat de jongeren via zo veel mogelijk kanalen zijn geworven en omdat er sprake is van een gevarieerde groep respondenten, geven de resultaten toch wel een goede indicatie van de ervaringen van homojongeren in Nederland.

Diepte-interviews

In aanvulling op de gegevens afkomstig uit de vragenlijst, zijn er diepte-interviews gehouden. Het doel van deze interviews was om op enkele thema's meer diepgaande informatie te verkrijgen. De focus lag voornamelijk op de achtergronden van ervaren homonegativiteit en non-acceptatie en op de vraag hoe homojongeren dit ervaren en hiermee omgaan. Tevens zijn onderwerpen als de fase van bewustwording, coming-out en het benoemen van seksuele identiteit aan bod gekomen. De informatie uit de interviews wordt in dit rapport vooral gebruikt om resultaten uit de vragenlijst te contextualiseren en te illustreren.
Aangezien in de interviews de nadruk lag op het verkrijgen van inzicht in de ervaringen met homonegativiteit en (non-)acceptatie, zijn jongeren geselecteerd die relatief veel met homonegatieve reacties te maken hebben gehad. De meesten van de geselecteerde jongeren rapporteerden in de vragenlijst dat ze minstens één keer per maand iets vervelends hebben meegemaakt vanwege hun seksuele voorkeur. Een deel van deze jongeren rapporteerde dat ze hiermee minstens één keer per week of een paar keer per jaar te maken kregen.
De interviews zijn individueel en face-to-face afgenomen op een locatie die de jongeren prettig vonden. Meestal was dat een (eet)café in de omgeving waar de jongeren woonden. De gesprekken duurden één tot twee uur. Alle interviews zijn afgenomen door een onderzoekster van het Sociaal en Cultureel Planbureau, een vrouw van 31 jaar.

7.3 Achtergrondkenmerken van respondenten van het onderzoek SameFeelings

Wie kon meedoen aan het onderzoek?

Het onderzoek is gericht op alle jongeren in Nederland die tussen 16 en 25 jaar oud zijn en die zich (ook) aangetrokken voelen tot mensen van dezelfde sekse. De keuze voor 'aantrekking' als criterium voor deelname aan dit onderzoek is ruimer dan bijvoorbeeld seksuele zelfidentificatie of seksueel gedrag. Ook andere onderzoeken over seksuele voorkeur onder jongeren gaan uit van het criterium 'aantrekking' (De Graaf et al. 2005; Savin-Williams 2005).
De groep deelnemers van dit onderzoek bestaat uit 1636 jongeren. Zij voldeden aan de selectiecriteria en hebben de hoofdvragenlijst volledig ingevuld. Van hen hebben 1428 jongeren (87%) de extra vragenlijst eveneens ingevuld.

Sekse

De respondentengroep bestaat voor ongeveer twee derde uit meisjes (n = 1101) en voor ongeveer een derde uit jongens (n = 535). Er zijn verschillende mogelijke verklaringen voor het verschil in respons tussen meisjes en jongens. Over het algemeen zijn vrouwen bereidwilliger om deel te nemen aan onderzoek en dit speelt mogelijk ook onder jongeren. In Nederland vinden minder grootschalige onderzoeken plaats onder homoseksuele vrouwen en meisjes dan onder homoseksuele mannen en jongens. Mogelijk is de bereidwilligheid onder deze meisjes zodoende groter dan onder deze jongens. Het is bovendien niet uit te sluiten dat de werving voor de jaarlijkse Schorer Monitor, het grote onderzoek onder mannen die seks hebben met mannen (Hospers et al. 2009), van negatieve invloed is geweest op de participatie van homojongens in het onderzoek SameFeelings. De looptijd van de Schorer Monitor was van eind maart tot begin mei 2009, terwijl de werving voor ons onderzoek SameFeelings eind mei is gestart.
In de werving is zoals gezegd gebruikgemaakt van zowel kanalen voor alle homojongeren als kanalen die expliciet gericht zijn op homoseksuele en/of biseksuele meisjes of jongens. De websites die zich richten op specifiek jongens of meiden verschilden enigszins van karakter. Voor jongens ging het vaak om chat- en datingsites en deze websites zijn vaker commercieel getint. Onze ervaring was dat dergelijke websites minder vaak toestemming verleenden om gratis of tegen een kleine vergoeding een oproep te plaatsen. Een ander verschil in de onlinewerving was dat er specifieke netwerksites zijn (Hyves) en een grote website bestaat voor biseksuele meisjes en vrouwen (bimeiden.nl), terwijl deze voor biseksuele jongens en mannen schaars zijn.
Aangezien er vaak sekseverschillen zijn in ervaringen van homojongeren, rapporteren we in hoofdstuk 7 tot en met 11 regelmatig de resultaten voor meisjes en jongens apart.

Leeftijd

De gemiddelde leeftijd van de jongens is 19,8 jaar en van de meisjes 20,2 jaar. Voor vergelijkingen op basis van leeftijd zijn de jongeren verdeeld over drie leeftijdscategorieën, te weten 16-18 jaar, 19-21 jaar en 22-25 jaar.[4]

Etniciteit

Aan de hand van het geboorteland van de ouders is bepaald welke etnische achtergrond de jongeren in het onderzoek hebben. Er is onderscheid gemaakt tussen autochtone Nederlandse jongeren (ouders zijn beiden geboren in Nederland), westerse jongeren (geboorteland van een of beide ouder(s) is westers, exclusief Nederland) en niet-westerse jongeren (geboorteland van een of beide ouder(s) is niet-westers). Voor de bepaling van westerse en niet-westerse landen is de indeling van het CBS gehanteerd (www.cbs.nl, geraadpleegd op 17 mei 2010). Indien een deelnemer één westerse en één niet-westerse ouder heeft, dan wordt deze ingedeeld onder niet-westers. Tabel 7.2 laat zien dat 16% van de meisjes en 17% van de jongens westers of niet-westers is. Nadere analyse heeft uitgewezen dat de diversiteit in herkomstlanden erg groot is. Daarom is ervoor gekozen om geen vergelijkingen op basis van etniciteit te maken.

Religie

In de groep deelnemers van dit onderzoek is 42% van de jongeren met een geloof grootgebracht. In totaal is 21% katholiek opgevoed, 17% protestants en 1% islamitisch. De categorie 'overig', waar 3% van de jongeren onder valt, bestaat uit onder andere hindoeïstisch, boeddhistisch, joods, new age en humanistisch. In de landelijke populatie jongeren van 17 tot 24 jaar is het aandeel dat met een geloof is grootgebracht iets hoger (50%) (Bernts et al. 2007).

Tabel 7.2

Achtergrondkenmerken van de respondenten, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101, 67%)	jongens (n = 535, 33%)
leeftijdscategorieën		
16-18 jaar	32	39
19-21 jaar	34	30
22-25 jaar	34	31
religieuze opvoeding		
nee	59	56
katholiek	20	22
protestants: hervormd/luthers	7	8
protestants: gereformeerd	6	5
protestants: evangelisch/pinkstergemeente	2	4
protestants: overig protestants	1	1
islamitisch	1	1
overig	3	2
weet niet	1	1
religieus		
nee	73	73
katholiek	7	7
protestants: hervormd/luthers	2	4
protestants: gereformeerd	2	1
protestants: evangelisch/pinkstergemeente	1	2
protestants: overig protestants	1	2
islamitisch	1	1
overig	8	5
weet niet	5	5
etniciteit		
autochtoon Nederlands	84	83
westers	7	8
niet-westers	9	9

Bron: SCP (Same'09)

Het aantal jongeren dat op het moment van bevraging zelf gelovig is, ligt lager dan het aantal dat met een geloof is opgevoed. Bijna drie op de vier jongeren geven aan zelf niet gelovig te zijn.

Leef- en woonomgeving

Er is ook gevraagd naar de huidige woonomgeving van homojongeren. Op basis van de eerste twee cijfers van de postcode is de adressendichtheid van de omgeving gekozen als maat voor stedelijkheid. Deze maat omvat het aantal huisadressen binnen één vierkante kilometer. Bijna zes op de tien jongeren wonen in een urbane omgeving. In lijn der verwachting wonen de jongeren naarmate ze ouder zijn vaker in een stedelijke omgeving. De oudste groep bestaat uit relatief veel studerende jongeren en zij wonen vaak in (de buurt van) de stad waar de opleiding zich bevindt. Het kan zijn dat de seksuele voorkeur eveneens te maken heeft met een 'trek naar de (grote) stad', maar dit is niet uit de onderzoeksgegevens af te leiden.
Van de homojongeren in het onderzoek woont iets meer dan de helft thuis bij de ouders, jongens vaker dan meisjes. Enkele jongeren wonen met een vaste partner (11% van de meisjes, 6% van de jongens). In totaal woont 21% van de jongeren op kamers en heeft huisgenoten, en woont 12% alleen (zie bijlage B7.2).

Sociaaleconomische klasse

Als indicator van sociaaleconomische klasse is gekozen voor het opleidingsniveau van de hoogst opgeleide ouder (dit kan zowel de vader als de moeder zijn). Ter bepaling van de sociaaleconomische klasse zou het opleidingsniveau, type werk of salaris van jongeren een vertekend beeld opleveren vanwege hun jonge leeftijd. Van de helft van de jongeren zijn de ouders hoogopgeleid (hbo/universiteit), een kwart heeft een middelbaar niveau (havo/vwo/mbo) en een kwart is laagopgeleid (basisonderwijs/mavo/mulo). Het aantal hoogopgeleide vaders (42%) en moeders (35%) is in vergelijking met de Nederlandse populatie 45-55-jarige mannen (32%) en vrouwen (25%) aan de hoge kant (StatLine, Enquête beroepsbevolking (EBB) 2010).

Opleiding en werk

Het opleidingsniveau van de jongeren is gemeten aan de hand van de hoogste opleiding die iemand volgt dan wel heeft afgerond. Bijna de helft van de jongeren heeft hbo/universiteit als opleidingsniveau (tabel 7.3). Een op de tien heeft vmbo gedaan. Hoewel niet bekend is hoe hoog de volledige populatie Nederlandse homojongeren tussen 16 en 25 jaar is opgeleid, is het aannemelijk dat de groep homojongeren in het onderzoek uit relatief veel hoogopgeleiden bestaat in vergelijking met de totale populatie. Van alle Nederlandse jongeren tussen 15 en 25 jaar heeft 7% een hbo- of universitaire opleiding afgerond (StatLine, EBB'10), tegenover 13% van de homojongeren in dit onderzoek.
Van de jongeren in het onderzoek volgt 76% een opleiding en heeft 70% betaald werk. Het betaalde werk betreft in 46% van de gevallen een bijbaan (maximaal 12 uur).

Tabel 7.3
Achtergrondkenmerken van de respondenten, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
stedelijkheid huidige woonomgeving		
urbaan	57	61
ruraal	43	39
opleiding/werk		
volgt opleiding	75	79
heeft betaald werk	68	74
opleidingsniveau (hoogste niveau gevolgde of afgeronde opleiding)		
vmbo	10	11
havo/vwo	20	22
mbo	24	19
hbo/universiteit	46	48

Bron: SCP (Same'09)

7.4 Respondenten in de interviews

Met 30 jongeren zijn interviews gehouden. We geprobeerd om een diverse groep jongeren te interviewen en hebben daarom alleen als criterium gebruikt dat ze te maken hebben gehad met homonegatieve reacties. Het betrof vijftien meisjes en vijftien jongens tussen 16 en 26 jaar. Bij de meisjes hadden er tien een (overwegend) homoseksuele voorkeur en vijf een biseksuele voorkeur, bij de jongens ging het om dertien met een (overwegend) homoseksuele voorkeur en twee met een biseksuele voorkeur. Het is erg lastig gebleken om biseksuele jongens te vinden die bereid waren om geïnterviewd te worden. Deze groep bleek naar andere mensen vaak volledig gesloten over hun seksuele voorkeur en wellicht dat dit ook van invloed was op hun terughoudendheid om aan een interview deel te nemen. Het opleidingsniveau van de ouders van de jongeren was gelijkmatig verdeeld: tien jongeren hadden ouders met een lage opleiding, tien met een middelhoge opleiding en tien met een hoog opleidingsniveau. Er is in de werving extra inzet gepleegd voor jongeren met ouders die laagopgeleid zijn. Alle leeftijdsgroepen waren evenredig vertegenwoordigd onder de geïnterviewden. Voor de selectie van respondenten is niet specifiek naar etniciteit of religie gekeken. Onder de 30 geïnterviewde jongeren bevonden zich zes jongeren die streng christelijk waren opgevoed. De meerderheid van de geïnterviewde jongeren was autochtoon. Twee jongeren hadden een Antilliaanse achtergrond, één iemand was Joods, één persoon half Indonesisch, één respondent half Javaans-Surinaams en één persoon had twee westerse ouders.

7.5 Leeswijzer deel 3

De bevindingen van het onderzoek onder homojongeren komen aan bod in de hoofdstukken 8 tot en met 11. Het betreft een overzicht van de uitkomsten van de online vragenlijst, aangevuld met citaten uit 30 interviews. De respondenten die geciteerd worden, zijn geanonimiseerd. In alle hoofdstukken is er aandacht voor verschillen tussen meisjes en jongens en tussen jongeren met een uitsluitend homoseksuele, overwegend homoseksuele of biseksuele voorkeur.
Hoofdstuk 8 rapporteert over de wijze waarop homojongeren hun seksuele voorkeur inhoud geven en hieraan uiting geven naar anderen toe. Er wordt ingegaan op seksuele gevoelens, seksueel gedrag, benoeming en bewustwording van seksuele voorkeur, coming-out en contact met andere homojongeren. In hoofdstuk 9 komt aan bod of homojongeren zich geaccepteerd voelen door mensen in hun omgeving en in hoeverre ze deze omgeving als homovriendelijk ervaren. Vervolgens wordt beschreven in hoeverre en op welke wijze ze in aanraking komen met homonegatieve reacties en van wie de homonegatieve reacties afkomstig zijn. Hoofdstuk 10 gaat over zelfacceptatie en psychische gezondheid van homojongeren. Hierbij zal aan bod komen welke factoren samenhangen met zelfacceptatie en psychische gezondheid. In het slothoofdstuk van dit onderdeel, hoofdstuk 11, worden verbindingen gelegd tussen de resultaten uit de hoofdstukken 8 tot en met 10. Vervolgens worden hieruit conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor beleid en vervolgonderzoek. Ook komen de homojongeren uit het onderzoek in dit slothoofdstuk aan het woord over hun ideeën voor positieverbetering van homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren.

Noten

1 Met 'homojongeren' bedoelen we lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren.
2 De Wet Bescherming Persoonsgegevens legt de plicht op om ouders/verzorgers van jongeren onder 16 jaar te informeren dat jongeren benaderd zijn om deel te nemen of daadwerkelijk deelnemen aan een onderzoek. Gezien de gevoeligheid van het onderwerp seksuele voorkeur vinden we het ethisch niet verantwoord om ouders hierover in te lichten en is besloten dat jongeren minimaal 16 jaar moeten zijn om te mogen participeren in dit onderzoek.
3 Omdat niet zeker is of de groep respondenten representatief is voor alle homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren in Nederland, worden bij het weergeven van verschillen tussen groepen (in procenten) geen significanties van die verschillen vermeld binnen dit onderdeel (hoofdstuk 7-11), met uitzondering van de multivariate analyses in hoofdstuk 10. Verschillen worden uitgelicht wanneer ze groot of opvallend zijn in de ogen van de onderzoekers, en dit varieert per thema.
4 De klassebreedte van de leeftijdscategorie 22-25 jaar is één jaar groter dan die van de andere twee leeftijdscategorieën. Deze indeling geeft de meest gelijke verdeling van het aantal jongeren over de drie leeftijdscategorieën.

8 Homojongeren en hun seksuele voorkeur: invulling en uiting

Jantine van Lisdonk en Diana van Bergen (SCP)

8.1 Jong en homo

Alle jongeren maken een seksuele ontwikkeling door, maar voor homojongeren ziet dit proces er anders uit dan voor heteroseksuele jongeren. In een samenleving waar heteroseksualiteit de norm is, leidt het ervaren van seksuele aantrekking tot seksegenoten tot vragen en situaties die voor heterojongeren niet aan de orde zijn, waaronder het accepteren en benoemen van de seksuele voorkeur en de coming-out.
In het onderzoek SameFeelings (zie hoofdstuk 7) hebben we onder andere bekeken wat de ervaringen van homojongeren (16-25 jaar) zijn met hun seksuele voorkeur. Diverse aspecten van de invulling van de seksuele voorkeur komen aan bod in dit hoofdstuk. Tot wie voelen jongeren zich seksueel aangetrokken (alleen tot seksegenoten of ook tot de andere sekse), op wie zijn ze verliefd geweest en met welke sekse hebben ze relaties en seks? Ook wordt beschreven hoe jongeren hun seksuele voorkeur voor zichzelf benoemen en of hun seksuele voorkeur belangrijk is voor wie ze zijn. Verschillen tussen meisjes en jongens in de invulling van seksuele voorkeur komen ruim aan bod. Vervolgens wordt ingegaan op het ontdekken en het uiten van de seksuele voorkeur. Voor veel jongeren heeft het proces van bewustwording en het moment waarop zij voor het eerst een coming-out meemaakten nog niet lang geleden plaatsgevonden. De reflectie op de fase van bewustwording en eerste coming-out in de interviews levert een boeiende inkijk in de wijze waarop jongeren dit beleven. Verder bekijken we onder andere welke homojongeren minder vaak dan anderen een coming-out hebben meegemaakt, wie er in de leefomgeving op de hoogte zijn en welke sociaaldemografische factoren bepalen of jongeren lang wachten met een eerste coming-out.
Als laatste belichten we de vraag in hoeverre en in welke vorm homojongeren contact met andere homojongeren willen en hebben.

8.2 Seksuele voorkeur: gevoelens, gedrag en label

De seksuele voorkeur kent verschillende aspecten: tot wie voelen personen zich aangetrokken, op wie richten ze zich in hun seksuele gedrag en hoe benoemen ze hun seksuele voorkeur? Ervaringen in seksuele gevoelens, gedrag en benoeming kunnen van elkaar verschillen (De Graaf et al. 2005; Kuyper 2006; Savin-Williams 2005). Zo is het aantal mensen dat zich seksueel aangetrokken voelt tot seksegenoten groter dan het aantal mensen dat zich identificeert als homoseksueel, lesbisch of biseksueel (Kuyper 2006; Laumann et al. 1994). Een meisje kan bijvoorbeeld af en toe seks met jongens hebben en zich als lesbisch zien. Of een jongen kan zichzelf als homoseksueel beschouwen zonder ooit seks of een relatie met een jongen te hebben gehad. Aspecten van seksuele voorkeur

hoeven dus niet altijd in lijn met elkaar te zijn. Zeker voor jongeren die seksualiteit en hun seksuele voorkeur aan het ontdekken zijn, kunnen seksuele gevoelens, gedrag en identiteit (nog) niet met elkaar overeenstemmen.

8.2.1 Gevoelens

Aantrekking

Ons onderzoek vond plaats onder jongeren (16-25 jaar) die zich (ook) tot seksegenoten aangetrokken voelen. Er blijkt een duidelijk verschil tussen jongens en meisjes in de mate waarin ze zich uitsluitend tot seksegenoten dan wel tot beide seksen aangetrokken voelen. Van de jongens voelt 67% zich uitsluitend en 23% voornamelijk aangetrokken tot seksegenoten en 9% evenveel tot beide seksen of voornamelijk tot de andere sekse. Meisjes daarentegen voelen zich vaker in meerdere of mindere mate tot beide seksen aangetrokken. Van hen rapporteert 44% zich aangetrokken te voelen tot uitsluitend seksegenoten, 31% voornamelijk tot seksegenoten en 24% evenveel tot beide seksen of voornamelijk tot de andere sekse.
Hoe ouder de respondenten zijn, des te minder vaak voelen zij zich tot beide seksen aangetrokken (tabel 8.1). Uit Vlaams onderzoek komt naar voren dat biseksualiteit meer voorkomt onder jongeren dan onder ouderen, en sterker bij meisjes dan bij jongens (Schoonacker et al. 2009; Vincke et al. 2006). Schoonacker et al. (2009) noemen twee mogelijke verklaringen voor het afnemen van biseksualiteit naarmate mensen ouder worden. Allereerst kan aantrekking tot beide seksen een tijdelijke (overgangs)fase zijn naar een uitsluitend homoseksuele aantrekking. Een (longitudinale) Nederlandse studie onder homo- en biseksuele jongens biedt bevestiging voor deze verklaring (Franssens en Hospers 2009). De tweede verklaring van Schoonacker et al. (2009) is dat jongeren een andere houding tegenover seksuele voorkeur en biseksualiteit hebben dan volwassenen. Ze merken op dat het lijkt alsof biseksualiteit onder jongeren minder taboe is en dat een deel van de jongeren minder geneigd is om zich in een hokje 'homo' of 'lesbisch' te willen stoppen. Er zijn aanwijzingen dat deze verklaring voor Nederlandse meisjes inderdaad opgaat. Een studie onder Nederlandse heteroseksuele jongeren laat zien dat biseksualiteit van meisjes soms als hype of als sexy wordt beschouwd. Eenzelfde redenering is niet van toepassing op jongens. Biseksualiteit onder jongens is vooral onzichtbaar en vreemd (zie hoofdstuk 3). Als gevolg van de beeldvorming over biseksualiteit is het denkbaar dat de jongste groep meisjes (maar niet jongens) minder terughoudend is dan de oudste groep meisjes om te rapporteren dat ze zich tot beide seksen aangetrokken voelen. Samenvattend lijken beide verklaringen van Schoonacker et al. (2009) over de hogere prevalentie van biseksualiteit onder de jongste groep plausibel voor meisjes en de eerste verklaring ook voor jongens. Aangezien in dit onderzoek één meting is uitgevoerd, kan niet worden vastgesteld of er vooral sprake is van een leeftijdseffect (verklaring 1) of een generatie-effect (verklaring 2).

Tabel 8.1
Seksuele aantrekking tot dezelfde en/of de andere sekse, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes			jongens		
	16-18 jr (n = 356)	19-21 jr (n = 371)	22-25 jr (n = 374)	16-18 jr (n = 210)	19-21 (n = 160)	22-25 jr (n = 165)
uitsluitend zelfde sekse	38	43	50	59	67	76
voornamelijk dezelfde sekse	31	34	30	31	21	17
evenveel beide seksen	13	9	10	4	5	1
voornamelijk de andere sekse	17	13	9	6	5	6
dat weet ik niet	1	1	1	0	2	0
totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (Same'09)

Wanneer we in het vervolg vergelijkingen maken tussen jongeren op basis van seksuele voorkeur, dan wordt seksuele aantrekking als criterium gehanteerd (en bv. niet of ze zichzelf homoseksueel noemen). Er wordt onderscheid gemaakt tussen drie groepen: homoseksuele, overwegend homoseksuele en biseksuele jongeren.[1] De groep 'overwegend homoseksuele jongeren' is dusdanig groot en bevindt zich in een dermate groot aantal ervaringen (verliefd zijn, seks, relaties) in een middenpositie ten opzichte van de biseksuele en homoseksuele jongeren, dat het arbitrair is en niet overeenstemt met de werkelijke ervaringen om deze groep te scharen onder één van de laatste groepen. Onder 'homoseksuele jongeren' verstaan we hen die zich uitsluitend tot seksegenoten aangetrokken voelen (regel 1 in tabel 8.1). 'Overwegend homoseksuele jongeren' zijn degenen die zich voornamelijk tot dezelfde sekse aangetrokken voelen, maar ook wel tot de andere sekse (regel 2 in tabel 8.1). De groep 'biseksuele jongeren' bestaat uit de jongeren die zich evenveel tot beide seksen of voornamelijk tot de andere sekse aangetrokken voelen (regel 3 en 4 in tabel 8.1).

Verliefdheid

Bijna alle jongeren in het onderzoek zijn weleens verliefd geweest (tabel 8.2). Op welke sekse jongeren verliefd zijn geweest, verschilt niet tussen leeftijdsgroepen. Het merendeel van de jongeren is uitsluitend op dezelfde sekse verliefd geweest. Bij de meisjes is een kwart op beide seksen verliefd geweest, en bij de jongens 9% (zie ook De Graaf et al. (2005) voor vergelijkbare uitkomsten). Opvallend is dat de groep jongeren die zich tot beide seksen aangetrokken voelt tweemaal zo groot is als de groep die op beide seksen verliefd is geweest.
De groep die uitsluitend op de andere sekse verliefd is geweest, is klein. Deze uitkomst is begrijpelijk, aangezien de jongeren die zich uitsluitend tot de andere sekse aangetrokken voelen, geen onderdeel uitmaken van dit onderzoek. Vanwege de jonge leeftijd van de respondenten is het mogelijk dat een deel van de jongeren ervaart dat ze zich seksueel aangetrokken voelen tot beide seksen, maar dat ze (nog) niet verliefd zijn geweest op een seksegenoot.

Tabel 8.2
Verliefd geweest op dezelfde en/of de andere sekse, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
zelfde sekse	66	79
beide seksen	24	9
andere sekse	5	4
dat weet ik niet	3	4
nooit verliefd geweest	2	4
totaal	100	100

Bron: SCP (Same'09)

8.2.2 Gedrag

Relaties

De oudere respondenten hebben uiteraard vaker een relatie van minstens één maand gehad. En in toenemende mate is dat (ook) met een seksegenoot. De meisjes uit ons onderzoek hebben vaker een relatie gehad dan de jongens (tabel 8.3), maar dit sekseverschil verdwijnt wanneer er gecontroleerd wordt voor leeftijd. Van de jongeren die ooit een relatie hebben gehad, is de partner bij de meisjes beduidend vaker (ook) iemand van de andere sekse geweest (45%) dan bij de jongens (19%). Dit sluit aan bij het gegeven dat de jongens zich vaker dan de meisjes uitsluitend tot seksegenoten aangetrokken voelen. Op het moment van bevraging heeft minder dan de helft van de jongeren een relatie – de meisjes wat vaker dan de jongens. Een opmerkelijk verschil is dat nagenoeg geen van de jongens met iemand van de andere sekse een relatie heeft, terwijl dit bij 12% van de meisjes wel het geval is.

Tabel 8.3
Relatie (gehad) met dezelfde en/of de andere sekse, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes	jongens
ooit relatie	(n = 1101)	(n = 535)
zelfde sekse	36	46
beide seksen	20	7
andere sekse	25	12
geen relatie gehad	19	35
totaal	100	100
huidige relatie	(n = 986)	(n = 466)
zelfde sekse	28	23
andere sekse	12	1
anders	2	2
geen relatie	58	74
totaal	100	100

Bron: SCP (Same'09)

Seks

Vier op de vijf jongeren in het onderzoek hebben ooit seks gehad (tabel 8.4). Bij 68% van de jongens was dat uitsluitend met jongens, bij 12% ook of alleen met meisjes. Voor meisjes ligt deze verhouding anders: zij hebben ruim drie keer zo vaak als de jongens ook of uitsluitend seks gehad met de andere sekse (40%). Vier op de tien meisjes hadden alleen seks met een ander meisje.

Tabel 8.4
Seks gehad met dezelfde en/of de andere sekse, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
zelfde sekse	40	68
beide seksen	22	7
andere sekse	18	5
nooit seks gehad	20	20
totaal	100	100

Bron: SCP (Same'09)

8.2.3 Label

Iedereen die tot de ontdekking komt dat hij of zij op seksegenoten valt, krijgt vroeg of laat te maken met de vraag hoe men zichzelf benoemt. Aan de jongeren is gevraagd hoe ze zichzelf noemen in termen van seksuele voorkeur. In veel onderzoeken zijn de antwoordcategorieën beperkt tot homoseksueel, biseksueel en lesbisch. Op basis van Amerikaans onderzoek onder jongeren (Savin-Williams en Cohen 2007) werd verwacht dat in Nederland niet alle jongeren met een aantrekking tot seksegenoten zich kunnen vinden in de 'traditionele' labels 'homoseksueel', 'biseksueel' en 'lesbisch'. Naast deze labels konden ze in het SameFeelings-onderzoek daarom ook kiezen uit de termen 'gay', 'heteroseksueel', 'queer', 'transgender', 'iemand die (ook) op jongens/meisjes valt maar die hier geen naam aan geeft', 'andere omschrijving' (open antwoord), 'ik twijfel', 'ik weet het niet' en 'ik wil het niet zeggen'.
Het komt voor dat mensen meer dan een beschrijving toepasselijk vinden voor zichzelf, al naar gelang de omgeving waarin ze zich begeven of omdat ze verschil ervaren tussen gedrag en aantrekking (Rust 2004). Jongeren konden daarom meerdere labels aanvinken. Meer dan een kwart van hen vinkte twee labels aan en een op de twaalf meer dan twee. Met 30 homojongeren zijn interviews gehouden en daaruit bleek dat sommige jongeren de keuze voor een seksueel label heel lastig vinden. Deze 18-jarige jongen is er nog niet uit wat zijn seksuele voorkeur is en hij hanteert meerdere labels tijdens het interview:

> *Respondent: [...] Als je me in een hokje moet plaatsen, dat is echt geweldig, dat is dan gay flexible. Echt geweldig. Ja ik zie mezelf graag eigenlijk als homo.*
> *Interviewer: En merk je ook dat mensen dan toch behoefte hebben om je in een soort hokje te plaatsen?*
> *Respondent: Heel graag, daar zijn ze gek op.*
> *Interviewer: Ze willen echt van jou weten wat ben je nou precies en hoe zit het dan?*
> *Respondent: Ja, en ik weet het zelf dus nog steeds niet echt, dus dat is moeilijk. En ik zeg ja, als je me homo wilt noemen dan moet je dat gewoon vooral doen hoor, dat zal wel. Maar ik merk wel dat mensen het heel fijn vinden, het geeft rust denk ik.*

Figuur 8.1 geeft weer welk aandeel meisjes en jongens een bepaald label heeft aangevinkt. Het is duidelijk dat de meisjes en jongens verschillende labels prefereren. De meisjes noemden zich het meest 'gay' (57%). Daarnaast koos 36% van hen voor het label 'biseksueel' en 19% voor 'iemand die (ook) op meisjes valt, maar die hier geen naam aan geeft'. Het is opmerkelijk dat de term 'lesbisch' (13%) niet in de 'top 3' staat. Terwijl het label 'gay' veel is aangevinkt in de vragenlijst, merken we tegelijkertijd op dat er maar weinig meisjes zijn die zich in de interviews 'gay' noemden. We weten niet hoe dit komt. Het is mogelijk dat het label 'gay' alleen in specifieke contexten wordt gebruikt en niet in een setting van een interview met een (volwassen) onderzoekster, of dat meisjes zich wel aangesproken voelen door het label, maar het niet actief gebruiken.

Figuur 8.1
Seksueel label, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a, b, c]

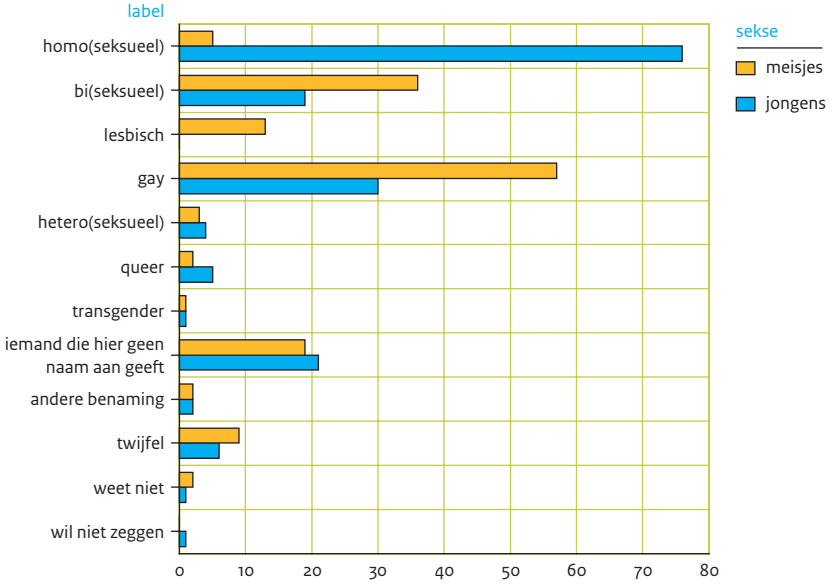

a Per label is weergegeven hoeveel procent van de meisjes en jongens zich zo benoemt.
b Jongeren konden meerdere antwoorden aangeven, waardoor de totalen per sekse niet optellen tot 100%.
c De categorie 'iemand die hier geen naam aan geeft' is een afkorting van 'iemand die (ook) op jongens/meisjes valt, maar die hier geen naam aan geeft'.

Bron: SCP (Same'09)

Er is in de vragenlijst en de interviews niet gevraagd waarom homojongeren voor bepaalde labels kozen en niet voor andere. We kunnen slechts speculeren hoe het komt dat de term 'lesbisch' weinig door meisjes wordt genoemd, terwijl dit label nog steeds gangbaar is onder volwassen vrouwen die op vrouwen vallen. Het zou kunnen dat sommige meisjes het woord 'lesbisch' te beladen vinden. Het volgende meisje (17 jaar) merkte dat dit label verkeerd viel bij anderen, terwijl dat in mindere mate gold voor 'biseksueel':

Respondent: Nou ik zeg meestal tegen mensen dat ik gewoon bi ben. Want dat komt minder hard aan bij meiden.
Ja, want dan denken ze o, je kan ook nog op jongens vallen, dus dan ga ik nog wel met jou om.
Interviewer: En heb je dat ontdekt, heb je dat gemerkt dat dat anders is?
Respondent: Ja, want ik had eerst nog tegen meiden gezegd dat ik bi was, en sommigen haakten dan al af en sommigen bleven nog wel met me omgaan. En toen ik zei dat ik lesbi was, toen lieten die me ook vallen. Dus dat heb ik wel gemerkt.
Interviewer: En hebben jullie het daar dan nog over gehad, waar dan het verschil erin zat voor hun?

Respondent: Ja, ze vonden als je nog op jongens kan vallen dan vind ik dat minder erg. En als je helemaal niet meer op jongens valt dan ben ik echt bang dat je alleen maar op mij gaat vallen.

Hoewel het label 'homo(seksueel)' niet bepaald gevrijwaard is van stigma en stereotypen, gebruiken de jongens het label 'homo' massaal. Ook 'gay' (30%), 'iemand die (ook) op jongens valt, maar die hier geen naam aan geeft' (21%) en 'biseksueel' (19%) werden regelmatig gekozen. Het aantal jongens in het onderzoek dat zich 'biseksueel' noemt, ligt beduidend lager dan bij de meisjes, wat niet vreemd is gezien het feit dat jongens zich minder tot beide seksen aangetrokken voelen dan meisjes. Net als bij meisjes komt het ook bij jongens heel af en toe voor dat ze het label 'biseksueel' gebruiken, terwijl ze niet biseksueel 'zijn'. Ze denken dat de omgeving biseksualiteit beter accepteert dan homoseksualiteit. Daarentegen zijn er ook jongens die juist minder ruimte zien voor biseksualiteit dan voor homoseksualiteit. Deze jongen (18 jaar) is hiervan een voorbeeld. Zijn verhaal wordt gekenmerkt door complexiteit en tegenstrijdigheden. Hij kan biseksualiteit niet goed plaatsen bij jongens, terwijl hij zich tot beide seksen aangetrokken voelt:

En in principe, ja ergens geloof ik niet echt in biseksualiteit bij jongens. [...] Bij meisjes kan ik veel makkelijker begrijpen dat ze biseksueel zijn, die doen altijd alles tegelijk weet je wel, die vinden het niet erg om wat dingen uit te proberen, dat zit er veel meer in. Maar jongens daar gaat het altijd één kant op, dat idee heb ik altijd gehad eigenlijk.

Het viel op dat een op de vijf meisjes en jongens het label 'iemand die (ook) op jongens/meisjes valt, maar die hier geen naam aan geeft' heeft aangevinkt. Dit label kan eigenlijk worden beschouwd als een non-label. De jongeren beschrijven namelijk hun seksuele voorkeur zonder hier een etiket aan te verbinden. Het is onduidelijk waarom veel jongeren dit non-label aanvinken, maar in de interviews zagen we dat enkelen, en vooral meisjes, de traditionele labels te zwaar en negatief vinden klinken; dat ze zich niet herkennen in de bestaande labels; dat ze zich niet in een hokje willen laten zetten of dat ze nog twijfelen welk label het beste aansluit bij hun ervaringen.
Een aantal respondenten in de interviews ervaren zelf geen behoefte om zich van een seksueel label te voorzien, maar merken op dat ze vanuit de omgeving druk voelen om een label te kiezen omdat het duidelijkheid schept voor andere mensen. De eerder geciteerde jongen van 18 jaar noemde dit al en hier volgt een ander voorbeeld van een meisje (19 jaar):

Respondent: Ja, eerlijk gezegd zou ik mijzelf niet echt in een doosje willen plaatsen van ik ben of dit of dat. Maar om andere mensen dat te laten snappen of begrijpen weet je, zal ik wel zeggen dat ik bi ben.
Interviewer: Maar hoe zou je het voor jezelf uitleggen? Naar jezelf toe?
Respondent: Ik val op personen. Ik hou van aparte dingen. Heb je iets aparts, dan geef ik je wel aandacht.

Ook deze jongen (25 jaar) vertelt dat de samenleving nu eenmaal verwacht dat je duidelijk bent over je seksuele voorkeur:

Het is alleen dat toch vanuit de samenleving het als een grote stap wordt gezien om te zeggen dat je op mannen valt. En dat zou dan ook iets onomkeerbaars zijn haast. Dus ik heb altijd het idee dat dat zo gezien wordt. Als je eenmaal die keuze hebt gemaakt dan kan je ook niet meer terug zeg maar. [...] Hoewel ik dus vind dat het eigenlijk niet veel moet uitmaken, is het toch praktisch zo dat het in de samenleving zo werkt. En je kan wel proberen om je eigen regels aan de samenleving op te leggen, maar dat werkt meestal niet zo.

Uit dit fragment blijkt dat deze jongen het aannemen van een label als een grote stap ervaart, omdat het in zijn ogen onomkeerbaar is. Hij benadrukt dat er geen ruimte is om van seksuele voorkeur of label te veranderen. Het zou kunnen dat het label 'biseksueel' (zeker voor meisjes) en het non-label 'iemand die (ook) op jongens/meisjes valt, maar die hier geen naam aan geeft' homojongeren ruimte geven om hun seksuele voorkeur niet onomkeerbaar vast te leggen. Uiteraard kunnen jongeren het label 'biseksueel' ook ervaren als een volwaardige seksuele voorkeur die van blijvend karakter is.
Naast de labels die in de vragenlijst werden opgesomd, konden jongeren ook een andere beschrijving geven die op hen van toepassing is. Een kleine groep (2%) heeft voor deze optie gekozen. In de toelichting hierop gaven veel van deze jongeren aan dat de wijze waarop ze zichzelf noemen, wisselend is of dat ze 'op mensen' of op 'een persoon' vallen en niet op een sekse. Enkele benamingen die eenmalig of vaker werden genoemd, waren 'bischierig', 'flikker', 'pot', 'bicurious', 'omniseksueel' en 'panseksueel'.

8.2.4 Sekseverschillen in de relatie tussen gevoelens, gedrag en label

In veel onderzoeken komt naar voren dat een discrepantie tussen gevoelens, gedrag en seksueel label niet uitzonderlijk is (De Graaf et al. 2005; Kuyper 2006; Laumann et al. 1994; Savin-Williams 2005) en dat is bij deze jongeren ook het geval (zie de verschillende percentages in de tabellen 8.1-8.4 en in figuur 8.1).
Er zijn twee duidelijke verschillen tussen de meisjes en de jongens in dit onderzoek wanneer het gaat om de relatie tussen gevoelens, gedrag en label. Allereerst is naar voren gekomen dat de meisjes, in vergelijking met de jongens, in hun gevoelens, gedrag en benoeming van seksuele voorkeur vaker gericht zijn op beide seksen. Dit is in lijn met de uitkomsten van andere onderzoeken in Nederland en Vlaanderen (De Graaf et al. 2005; Dewaele 2008; Kuyper 2006).
Ten tweede komen bij de meisjes de seksuele labels 'lesbisch', 'homo' en 'gay' iets minder strikt overeen met seksuele aantrekking (figuur 8.2 en 8.3) dan bij de jongens. Van de meisjes die zich 'lesbisch', 'homo' of 'gay' noemen, voelt ongeveer een kwart zich ook tot jongens aangetrokken. Van de jongens die deze labels gebruiken, rapporteert minder dan een vijfde (label 'homo') tot een zevende (label 'gay') dat ze soms op meisjes vallen. Een vergelijking tussen deze seksuele labels en het seks hebben met meisjes en/of jongens wijst op eenzelfde tendens. Drie keer zo veel meisjes als jongens die zich 'homo' of 'gay' noemen, heeft seks gehad met (ook) de andere sekse (zie bijlage B8.1, te vinden via www.scp.nl).
Er zijn onderzoekers die stellen dat de seksuele voorkeur van vrouwen minder statisch is en dat ze zich in hun seksualiteit vaker dan mannen richten tot beide seksen en in hun

leven ook vaker veranderingen ervaren in hun seksuele voorkeur (Diamond 2003). Een dergelijke conclusie kan hier niet worden getrokken, maar wel blijkt dat meisjes iets minder eenduidig zijn dan jongens. Dit is in lijn met het onderzoek van De Graaf et al. (2005), die eveneens constateren dat verschillende componenten van seksuele voorkeur bij meisjes zwakker samenhangen dan bij jongens.

Figuur 8.2
Relatie tussen seksueel label en aantrekking, meisjes 16-25 jaar, 2009 (in procenten van 'n' per label)

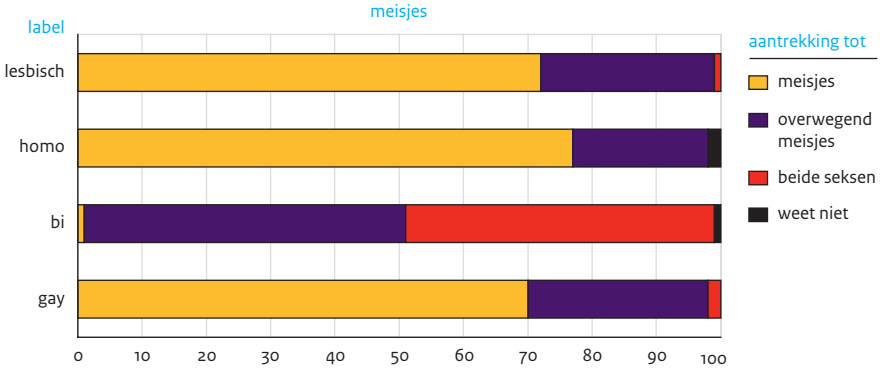

Bron: SCP (Same'09)

Figuur 8.3
Relatie tussen seksueel label en aantrekking, jongens 16-25 jaar, 2009 (in procenten van 'n' per label)

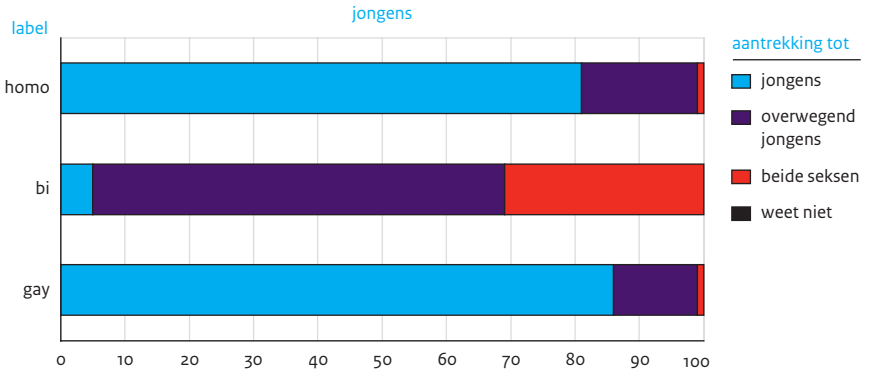

Bron: SCP (Same'09)

8.2.5 Is seksuele voorkeur belangrijk voor homojongeren?

Er wordt vaak als vanzelfsprekend aangenomen dat de seksuele identiteit een belangrijk aspect is in het leven van homoseksuelen. Of dit ook voor Nederlandse homojongeren opgaat, is nog maar de vraag. De Amerikaanse onderzoeker Savin-Williams (2005) stelt dat de huidige generatie jongeren minder belang hecht aan hun seksuele identiteit dan generaties vóór hen, maar deze conclusie wordt niet door iedereen gedeeld (Russell et al. 2009). De Vlaamse onderzoekers Vincke et al. (2006) constateren dat Vlaamse homojongeren zich in vergelijking met homovolwassenen minder verbonden voelen met de homogemeenschap. Dit zou erop kunnen wijzen dat homojongeren hun seksuele voorkeur minder belangrijk vinden dan homovolwassenen, maar daar kunnen ook andere verklaringen aan ten grondslag liggen. Op grond van buitenlandse onderzoeken is het beeld over jongeren en het belang van hun seksuele identiteit dus diffuus.
Aan de homojongeren in dit onderzoek is de volgende stelling voorgelegd: *Dat ik mij aangetrokken voel tot jongens/meisjes, is belangrijk voor wie ik ben*. Bij zowel de meisjes als de jongens is circa 70% het hier (helemaal) mee eens.[2] Enkele subgroepen rapporteren in veel mindere mate dat de seksuele voorkeur belangrijk voor hen is. Van de jongeren die nog geen coming-out hebben meegemaakt, is 40% het eens met de stelling, tegenover 74% van de jongeren die (gedeeltelijk) *uit de kast zijn*. De eerste groep heeft weliswaar minder vaak seks of een relatie gehad (bijlage B8.2), maar dit hangt niet samen met het belangrijk vinden van de seksuele voorkeur (bijlage B8.3). Het is mogelijk dat jongeren die nog *in de kast zitten* hun seksuele voorkeur onbelangrijker vinden, omdat ze die minder goed accepteren dan jongeren die een coming-out hebben gehad. In hoofdstuk 10 komt de relatie tussen coming-out en acceptatie van de eigen seksuele voorkeur door de jongeren aan de orde.
De biseksuele jongeren vinden hun seksuele voorkeur eveneens in mindere mate belangrijk en met name de biseksuele jongens springen in het oog. Van de biseksuele jongens vindt 25% de seksuele voorkeur belangrijk. Bij de biseksuele meisjes is 54% het eens met de stelling. Voor de (overwegend) homoseksuele jongeren gaat het om ongeveer 75% en daarbinnen zijn geen sekseverschillen waar te nemen. Dat de biseksuele jongeren hun seksuele voorkeur minder vaak belangrijk vinden, zou goed verband kunnen houden met het feit dat ze vaker dan (overwegend) homoseksuele jongeren *in de kast* zitten.

In de interviews is ook gevraagd of homojongeren hun seksuele voorkeur belangrijk vinden. In het bespreken hiervan benadrukten meerdere jongeren dat ze, ongeacht hun seksuele voorkeur, vooral zichzelf willen zijn. Hier volgt een voorbeeld van een meisje (26 jaar) dat geen label wil aannemen:

> *Interviewer: Dat je op vrouwen valt, is dat een belangrijk deel van wie je bent?*
> *Respondent: Nee. Nee. Nee, ik sta niet in een hokje of zo. Ik ben gewoon mezelf, net zoals alle andere mensen.*
> *Interviewer: En is er een moment geweest in je leven dat het belangrijker was, dat het wel een groot deel was?*
> *Respondent: Nee. Dat wil ik ook niet.*
> *Interviewer: Want waarom wil je dat niet?*

Respondent: Nou je bent toch gewoon hetzelfde als een ander.
Interviewer: En welke dingen zijn dan wel belangrijk voor wie jij bent?
Respondent: Gewoon mijn eigen karakter.

De kwestie van 'jezelf zijn' blijkt niet alleen voor een deel van de homojongeren belangrijk te zijn, maar is ook een thema dat onder heterojongeren speelt, zie hoofdstuk 3.

8.3 Kastdeur op slot, op een kier of wagenwijd open? Bewustwording en coming-out

Tijdens de opvoeding zullen de meeste ouders er als vanzelfsprekend van uitgaan dat hun kind heteroseksueel is en hun kind heteroseksueel opvoeden. Dat betekent dat het niet-heteroseksueel voelen of zijn iets is wat jongeren als het ware zelf ontdekken. Aan jongeren is gevraagd wanneer ze voor het eerst merkten dat ze zich tot seksegenoten aangetrokken voelden en wanneer ze voor het eerst verliefd werden, seks hadden en een relatie hadden met een seksegenoot. Verder bekijken we hoe jongeren zich bewust werden van hun seksuele voorkeur. Vervolgens wordt beschreven of jongeren een coming-out hebben meegemaakt en welke personen op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur.

8.3.1 'Eerste keren'

In het proces van de seksuele ontwikkeling komt er een aantal 'eerste keren' voor. Deze eerste keren geven een beeld van de volgorde waarin jongeren hun seksuele ontwikkeling doormaken. In tabel 8.5 zijn enkele eerste keren weergegeven, waarbij steeds onderscheid is gemaakt tussen meisjes en jongens.

Tabel 8.5
'Eerste keren' in de ontwikkeling van seksuele voorkeur, homojongeren 16-25 jaar, 2009
(in gemiddelde leeftijd in jaren)

	meisjes	jongens
eerste bewustwording seksuele voorkeur	13,5 (n =1078)	12,6 (n = 525)
eerste verliefdheid op seksegenoot	14,6 (n = 881)	15,1 (n = 412)
eerste keer dat iemand op de hoogte is	16,5 (n =1002)	16,3 (n = 469)
eerste keer seks met seksegenoot	17,5 (n = 599)	16,3 (n = 350)
eerste keer relatie met seksegenoot	17,3 (n = 551)	17,5 (n = 250)

Bron: SCP (Same'09)

De meisjes zijn gemiddeld 13,5 jaar wanneer ze ontdekken dat ze zich (ook) tot seksegenoten aangetrokken voelen, de jongens gemiddeld 12,6 jaar. Dit sekseverschil is ook in andere studies gevonden (Savin-Williams en Diamond 2000; D'Augelli en Hershberger

1993; Savin-Williams 2005). Dit leeftijdsverschil kan een gevolg zijn van genderverschillen in het proces van bewustwording evenals een verschil in de interpretatie van het concept 'aangetrokken voelen' (Savin-Williams en Diamond 2000; Savin-Williams 2005).[3] Terwijl de jongens zich gemiddeld eerder bewust worden van hun aantrekking tot seksegenoten en eerder seks hebben dan de meisjes, worden de meisjes vroeger voor het eerst verliefd op een seksegenoot. Wel is het gemiddelde moment dat jongeren voor het eerst *uit de kast komen* nagenoeg gelijk voor meisjes (16,5 jaar) en jongens (16,3 jaar). De periode tussen eerste bewustwording en eerste coming-out duurt dan gemiddeld drie jaar voor meisjes en bijna vier jaar voor jongens. Wanneer jongeren voor het eerst *uit de kast komen*, dan zijn de meeste al verliefd geweest op een seksegenoot, maar een minderheid heeft dan al ervaring opgedaan met een relatie (van minstens één maand) met een seksegenoot, en voor de meisjes is daar ook sprake van bij seks met een seksegenoot. De gemiddelde leeftijd waarop jongens voor het eerst seks hebben, ligt vroeger dan dat ze voor het eerst een relatie aangaan met een seksegenoot, terwijl deze leeftijden voor meisjes behoorlijk gelijk zijn.
Alhoewel de gemiddelde leeftijd van deze 'eerste keren' een algemeen informatief beeld geeft, maken we de kanttekening dat er veel verscheidenheid is in de exacte leeftijden van eerste keren. Zo varieert de leeftijd waarop jongeren voor het eerst een relatie hebben van 9 tot 25 jaar en loopt de leeftijd van de eerste coming-out uiteen van 6 tot 25 jaar. De jongeren bij wie dat onder de 14 jaar is gebeurd, zijn overigens uitzonderingen.

8.3.2 Bewustwording

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat de gemiddelde leeftijd van de eerste bewustwording van seksuele voorkeur in de laatste decennia is gedaald in de Verenigde Staten (Savin-Williams 2005). Volgens Savin-Williams komt dit omdat deze leeftijd samenhangt met de mate van acceptatie en zichtbaarheid van homoseksualiteit, en deze is toegenomen in de laatste decennia. Dit uitgangspunt zou kunnen verklaren waarom de leeftijd van eerste bewustwording onder Vlaamse lesbische en biseksuele meisjes hoger ligt (14-17 jaar, Schoonacker et al. 2009) dan in onze groep respondenten (13,5 jaar). Internationaal onderzoek laat zien dat homoseksualiteit in Nederland iets meer geaccepteerd is dan in België, al is het verschil klein (Keuzenkamp et al. 2006, zie ook hoofdstuk 2 van dit rapport). Ook is het denkbaar dat lesbische en vooral homoseksuele mensen in de Nederlandse media zichtbaarder zijn dan in de Belgische media.
Hoe jongeren zich bewust worden van hun aantrekking tot seksegenoten is divers. Jongeren merken bijvoorbeeld dat ze verliefd worden, erg tegen iemand opkijken en daarop willen lijken, steeds met iemand willen afspreken, zich bij iemand heel prettig voelen, of veel naar seksegenoten kijken en hen mooi vinden. In de interviews geeft een minderheid van de respondenten aan dat ze zich de bewustwording herinneren als een specifiek moment of een bijzondere gebeurtenis waarbij alles op zijn plek valt. Een 16-jarige homoseksuele jongen vertelt dat hij wel een dergelijk moment heeft ervaren:

> *Ik weet nog wel een moment dat ik dus zo'n beetje zo'n ingeving kreeg, een bewustwording, en dat ik het opzocht op internet. Want ik zocht op jongens die zoenen op YouTube. En dat vond ik echt verschrikkelijk, dat eerste filmpje wat ik zag, dat weet ik nog. En het bleek gewoon nu ik er*

over nadenk, dat waren twee jongens die totaal niet mijn type waren. Ze waren kaal en hadden piercings en dat is gewoon iets wat ik niet leuk vind. Maar het tweede filmpje wat ik keek dat vond ik heel erg leuk. Ja.

Anderen twijfelen een hele periode en schuiven voor zich uit wat hun gevoelens of aantrekking voor hen betekenen. Deze jongen (25 jaar) laat zien dat hij na een periode van sluimerend bewustzijn, de tijd heeft genomen om zijn ervaringen te evalueren en tot een 'beslissing' te komen over zijn seksuele voorkeur:

Maar ja, op een gegeven moment kom je toch tot de ontdekking van ja, waar doe ik eigenlijk moeilijk over en denk er eens een keertje goed over na. En wees eens niet bezig met andere dingen, en ga daar eens even aan zitten gewoon. Kijken wat voor jezelf gewoon het beste is. [...] Ik ben daar zelf denk ik een maandje mee bezig geweest of zo en toen was ik er voor mijzelf wel uit van het zit zo en dat ga ik maar eens vertellen. [...] Ik ben voor mijzelf gaan registreren van ja hoe zit dat nou, waar kijk ik nou precies naar en wat kan ik daaruit afleiden zeg maar. En dan kom je toch wel heel snel tot de conclusie dat je alleen maar naar jongens kijkt.

8.3.3 Wie blijft in de kast? Coming-out: wel of niet

Nadat jongeren zich bewust zijn geworden van hun niet-heteroseksuele voorkeur, komt er vroeg of laat een moment dat ze gaan bepalen of en in hoeverre ze hun seksuele voorkeur voor zichzelf blijven houden en wie er op de hoogte wordt gebracht. In theorieën over seksuele identiteitsontwikkeling wordt gesteld dat coming-out een positief effect heeft op iemands psychosociale welzijn (Bohan 1996; Morris 1997). Toch kunnen er allerlei redenen zijn waarom jongeren geen coming-out doen, zoals de verwachting dat de omgeving negatief reageert (Balsam en Mohr 2007; Morris 1997).
Bij 91% van de homojongeren in het onderzoek is er iemand op de hoogte van zijn/haar seksuele voorkeur. Van 9% van respondenten heeft niemand in de omgeving weet van de seksuele voorkeur. We hebben bekeken welke jongeren vaker open zijn over hun seksuele voorkeur dan andere (zie tabel 8.6). De vraagstelling luidde: *Zijn er mensen in je omgeving die weten dat je op meisjes/jongens valt?* Jongeren kunnen zelf andere mensen op de hoogte hebben gebracht of zijn 'ontdekt', maar het is ook mogelijk dat anderen al vermoedens hebben of het zelfs al 'wisten' voordat de jongeren het zelf beseften. Nagenoeg evenveel meisjes als jongens in het onderzoek zijn *uit de kast*. Wel zijn er andere verschillen tussen jongeren. Jongeren zijn vaker uit de kast naarmate ze ouder zijn of langere tijd bewust zijn van hun seksuele voorkeur. Het ligt voor de hand dat deze jongeren ook vaker ervaring hebben met relaties en seks met seksegenoten en dit kan een motief vormen om naar de omgeving toe open te zijn over de eigen seksuele voorkeur.

Tabel 8.6
Aandeel jongeren waarvan iemand op de hoogte is van de seksuele voorkeur, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
	92	89
seksuele voorkeur		
homoseksuele voorkeur	99	98
overwegend homoseksuele voorkeur	94	87
biseksuele voorkeur	78	31
leeftijdscategorieën		
16-18 jaar	86	85
19-21 jaar	93	91
22-25 jaar	96	92
aantal jaren bewust voorkeur		
nul t/m twee jaar	78	71
drie t/m vijf jaar	88	82
zes t/m acht jaar	95	92
negen t/m twintig jaar	98	95
religieuze opvoeding		
ja	91	87
nee	93	90
religieus		
ja	85	82
nee	93	91
opleidingsniveau ouders		
laag	94	87
midden	89	90
hoog	93	90
hoogste opleidingsniveau		
vmbo	93	74
havo/vwo	87	91
mbo	90	84
hbo/universiteit	94	93

Bron: SCP (Same'09)

De groep die verreweg het vaakst gesloten is over de seksuele voorkeur zijn de biseksuele jongens: twee derde houdt dat voor zich. Biseksuele meisjes zijn in vergelijking met (overwegend) homoseksuele meisjes eveneens vaker gesloten over hun seksuele voorkeur, maar het grote verschil met de biseksuele jongens is opvallend. Dat de biseksuele jongens zo vaak gesloten zijn, zou te maken kunnen hebben met het feit dat ze alleen relaties hebben gehad met meisjes en geen reden zien om open te zijn over hun biseksualiteit (Balsam en Mohr 2007). Toch blijkt dit geen afdoende verklaring te zijn. De

biseksuele meisjes zijn ruim twee keer zo vaak als de biseksuele jongens open over hun seksuele voorkeur, terwijl zij bijna vier keer zo vaak een relatie hebben met iemand van de andere sekse als de biseksuele jongens, respectievelijk 40% en 10% (zie bijlage B8.4). Een andere verklaring voor het verschil kan zijn dat biseksuele jongens meer negatieve reacties uit de omgeving verwachten of een lagere mate van zelfacceptatie hebben in vergelijking met biseksuele meisjes. Onder homo- en biseksuele volwassenen ervaren de mannen in vergelijking met de vrouwen meer problemen met hun seksuele voorkeur en krijgen zij meer met negatieve reacties te maken (Kuyper 2006). In hoofdstuk 9 zal blijken dat dit sekseverschil zich ook voordoet onder homo- en biseksuele jongeren.
Ten slotte is het ook mogelijk dat biseksuele jongens minder goed weten dan biseksuele meisjes hoe ze vorm willen geven aan hun seksuele voorkeur of dat ze vaker verwachten dat hun seksuele voorkeur nog verandert naar exclusief homo- of heteroseksueel en zodoende een eventuele coming-out uitstellen (en soms uiteindelijk afstellen).
Of jongeren *in de kast blijven,* kan verband houden met de mate waarin verwacht wordt dat anderen in de omgeving negatief zullen reageren op een coming-out (Balsam en Mohr 2007; Morris 1997) en dit kan samenhangen met sociaaldemografische kenmerken. Uit onderzoek blijkt dat opleidingsniveau en religiositeit samenhangen met de houding tegenover homoseksualiteit (Keuzenkamp et al. 2006). We hebben daarom gekeken of jongeren uit lagere sociaaleconomische klassen (gemeten via het hoogst behaalde opleidingsniveau van ouders), jongeren met een laag opleidingsniveau, religieuze jongeren en jongeren met een religieuze achtergrond vaker hun seksuele voorkeur voor zichzelf houden. Er blijken nauwelijks verschillen te zijn op basis van sociaaleconomische klassen en religieuze opvoeding. Wel maakt het uit of jongeren zelf religieus zijn: de religieuze jongeren zijn vaker gesloten over hun seksuele voorkeur dan de niet-religieuze.

8.3.4 Hoe lang en voor wie blijft de kastdeur dicht?

De homojongeren in het onderzoek zijn, zoals gezegd, gemiddeld 16,4 jaar wanneer voor het eerst iemand anders op de hoogte is van hun seksuele voorkeur. Deze uitkomst komt overeen met andere onderzoeksresultaten voor meisjes (De Graaf et al. 2005), maar de gemiddelde leeftijd voor jongens ligt in ander onderzoek hoger, namelijk op 17,5 jaar (De Graaf et al. 2005) of zelfs 18,1 jaar (Franssens en Hospers 2009). Dit verschil kan een gevolg zijn van variatie in wervingsmethoden, onderzoekspopulatie of formulering van de vraag. In ons onderzoek is gevraagd wanneer voor het eerst iemand in de omgeving zeker wist dat de jongere op seksegenoten valt, terwijl in de andere twee onderzoeken onderzocht is wanneer iemand voor het eerst zelf vertelde over zijn/haar seksuele voorkeur.
Uit nadere analyses blijkt dat de duur tussen bewustwording en eerste coming-out nauwelijks samenhangt met sociaaldemografische kenmerken van jongeren (zie bijlage B8.5 voor een tabel met gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten).[4] Weliswaar doet de jongste groep (16-18 jaar) er korter over dan de oudste groep (22-25 jaar) en wachten jongens bijna een jaar langer dan meisjes,[5] maar enkele factoren waarvan bekend is dat ze belemmerend werken voor de acceptatie van homoseksualiteit, zoals religieus zijn en een laag opleidingsniveau hebben (Keuzenkamp et al. 2006), hebben geen remmende

werking op de duur om *uit de kast te komen*. Blijkbaar spelen vooral andere factoren een rol. Te denken valt bijvoorbeeld aan de vraag hoe zeker jongeren zijn van hun seksuele voorkeur, hoe sterk ze in hun schoenen staan, hoeveel moeite ze hebben met het accepteren van hun seksuele voorkeur nadat ze het 'hebben ontdekt', hoe gevoelig ze zijn voor eventuele reacties van anderen, wat voor gelegenheden zich voordoen om uit de kast te komen, enzovoort. Deze factoren zijn in dit onderzoek niet gemeten.
Aan de jongeren is gevraagd *wie* er op de hoogte zijn van hun seksuele voorkeur (tabel 8.7).[6] Het blijkt dat de meeste ouders op de hoogte zijn.[7] Toch is van bijna 20% van de jongeren in het onderzoek de moeder niet op de hoogte en van bijna 30% de vader niet. Ouders zijn zeker voor jongeren vaak belangrijk en de wens om tegenover hen open te zijn over hun seksuele voorkeur zal daardoor meestal groot zijn. Aangezien veel jongeren emotioneel en financieel afhankelijk van hun ouders zijn, is het vaak spannend hoe hun ouders reageren op hun coming-out. Ouders zijn zelden de eersten die op de hoogte worden gebracht (Beals en Peplau 2006), maar uiteindelijk blijkt uit dit onderzoek dat het hun meestal vaak wordt verteld. Wel valt het op dat biseksuele jongeren beduidend vaak gesloten zijn tegenover hun ouders. Van hen is 54% open naar de moeder en 36% naar de vader (zie bijlage B8.6).
Ook heterovrienden en -vriendinnen zijn zoals verwacht meestal op de hoogte. Toch is een op de zeven homojongeren naar hen toe niet open over de seksuele voorkeur. Minder open zijn homojongeren naar scholieren of medestudenten en collega's. Een op de vier jongeren is in deze omgeving volledig gesloten over zijn of haar voorkeur. De jongens rapporteren vaker dan de meisjes dat iedereen op de hoogte is, terwijl de meisjes vaker melden dat een deel van de scholieren of studenten weet heeft van hun seksuele voorkeur. Nog vaker blijven jongeren *in de kast* naar collega's. Van de meisjes is 39% tegen alle collega's gesloten, van de jongens is dat 34%. De jongeren met een bijbaan van maximaal twaalf uur zijn overigens beduidend vaker volledig gesloten (40%) dan de jongeren met een baan van minstens twaalf uur (25%) (zie bijlage B8.7). Ook zijn homojongeren lang niet altijd open of slechts gedeeltelijk open naar familieleden buiten het gezin en medesporters.

Tabel 8.7

Personen die op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes	jongens
moeder	(n = 761[a])	(n = 531)
ja	72	75
nee	22	20
weet niet	6	5
vader	(n = 752[a])	(n = 520)
ja	61	68
nee	31	26
weet niet	8	6
heterovrienden/vriendinnen	(n = 947[b])	(n = 471[b])
ja	70	67
sommigen	17	16
nee	13	17
medescholieren/studenten	(n = 820)	(n = 422)
ja	27	41
sommigen	43	31
nee	27	26
weet niet	3	2
collega's	(n = 750)	(n = 393)
ja	31	38
sommigen	26	24
nee	39	34
weet niet	4	4
familie (buiten kerngezin)	(n = 1101)	(n = 535)
ja	35	37
sommigen	30	29
nee	30	28
weet niet	5	6
medesporters	(n = 485)	(n = 197)
ja	31	32
sommigen	26	23
nee	37	38
weet niet	6	7

a Wegens een fout heeft alleen 70% van de meisjes de vraag gekregen of de ouders op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur.
b De jongeren die rapporteerden dat hun heterovrienden en vriendinnen niet belangrijk voor ze zijn, hebben deze vraag niet gekregen.

Bron: SCP (Same'09)

8.4 Homo zijn: alleen of met anderen

Contact met andere homojongeren kan herkenning, begrip en steun bieden. Van de homojongeren in ons onderzoek heeft 84% behoefte aan contact met andere homojongeren, terwijl een beduidend kleinere groep (56%) ook daadwerkelijk contact heeft. De mate waarin de jongeren met andere homojongeren contact willen en hebben, verschilt naar gelang de vorm van het contact (zie figuur 8.4 over meisjes en figuur 8.5 over jongens). Laagdrempelige en informele vormen van contact met andere homojongeren scoren het hoogst. De meeste jongeren hebben behoefte aan contact met een vriendengroepje van andere homojongeren (56%). Daarvan heeft ongeveer de helft ook daadwerkelijk een dergelijk vriendengroepje. Behoefte aan contact met andere homojongeren via internet scoort eveneens hoog ten opzichte van de andere vormen. Weliswaar is een groot deel van de jongeren via homospecifieke onlinekanalen geworven, maar blijkbaar zijn de jongeren die homospecifieke websites bezoeken lang niet allemaal op zoek naar contact met andere homojongeren. Ze gaan dan bijvoorbeeld naar deze sites voor informatie, nieuwtjes of hulp.
De behoefte en ervaring om deel te nemen aan activiteiten van een homo(jongeren) organisatie om zodoende andere homojongeren te ontmoeten, is relatief beperkt. Dat neemt niet weg dat twee derde van de homojongeren af en toe een feest of café gericht op homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen bezoekt, en dit is ook een manier om in contact te komen met andere homojongeren (zie voor frequenties bijlage B8.8).

Figuur 8.4
Behoefte aan en ervaring met vormen van contact met andere homojongeren, meisjes 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

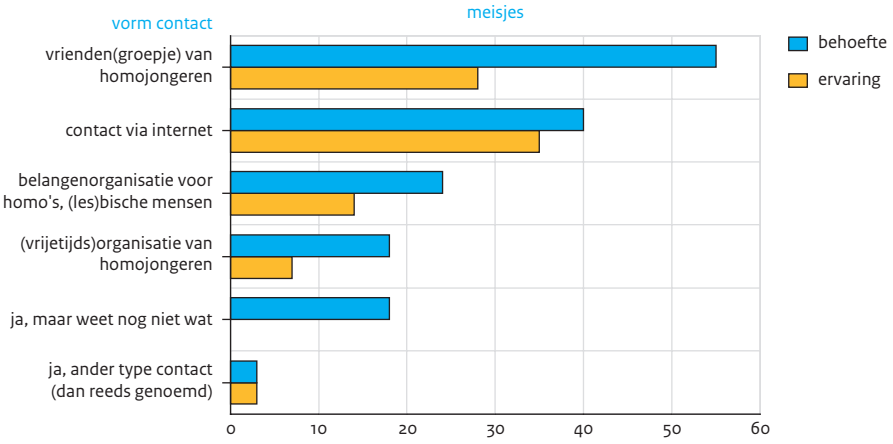

Bron: SCP (Same'09)

Figuur 8.5
Behoefte aan en ervaring met vormen van contact met andere homojongeren, jongens 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

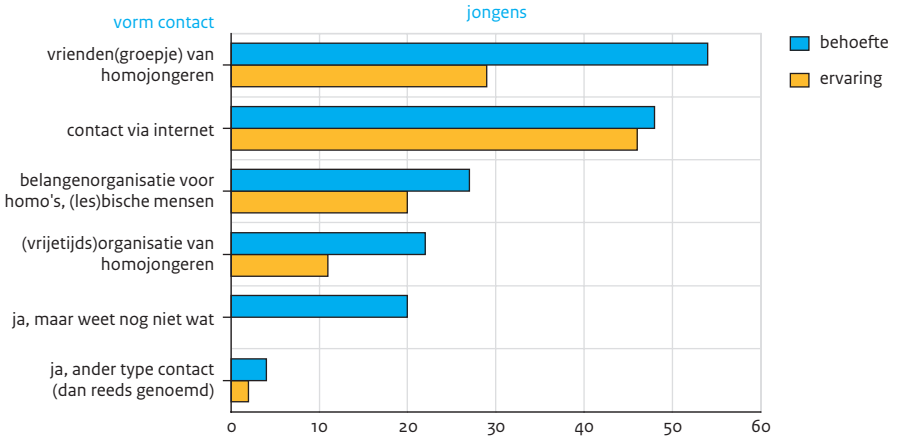

Bron: SCP (Same'09)

Wanneer we kijken naar verschillen tussen groepen, dan valt de jongste groep (16-18 jaar) in negatieve zin op. Zij rapporteren, in vergelijking met de oudere groepen (19-25 jaar), voor bijna alle vormen de grootste behoefte aan contact met andere homojongeren, terwijl zij daarmee de minste ervaring hebben (zie bijlage B8.9 voor behoefte en ervaring per vorm, uitgesplitst naar leeftijdsgroepen). De meisjes in het onderzoek hebben enerzijds in mindere mate dan de jongens behoefte aan contact via een belangenorganisatie, een homojongerenorganisatie en internet, anderzijds slagen ze er ook minder goed in om via deze wegen in contact te komen met andere homojongeren (zie figuur 8.4 en 8.5). Niet onverwacht willen en hebben de jongeren die nog *in de kast zitten* en de biseksuele jongeren (en deze groepen overlappen elkaar gedeeltelijk) beduidend minder vaak contact met andere homojongeren.
Jongeren die in een stedelijke wonen, verschillen niet in contactbehoefte van jongeren die in een landelijke omgeving wonen. Wel is het opmerkelijk dat homojongeren in rurale gebieden lager scoren op het hebben van contact met andere homojongeren via internet (35%) dan de jongeren die in een stedelijk gebied wonen (42%) (zie bijlage B8.10). Deze vorm van contact is niet locatiegebonden en de verwachting was dat bij een relatief gebrek aan aanwezigheid van homo(jongeren)organisaties in rurale gebieden juist contact via internet een interessante optie zou zijn.

8.5 Samenvatting

Veel jongeren (16-25 jaar) die zich (ook) aangetrokken voelen tot seksegenoten en die hebben deelgenomen aan dit onderzoek vinden hun seksuele voorkeur belangrijk voor wie ze zijn. Het ontdekken en invulling geven aan seksuele voorkeur is een proces. Gevoelens, gedrag en seksueel label komen daarbij niet altijd overeen. Het aandeel jongeren dat zich uitsluitend tot seksegenoten aangetrokken voelt (44% meisjes, 67% jongens) is beduidend lager dan het aandeel dat uitsluitend op seksegenoten verliefd is geweest (66% meisjes, 79% jongens). De groep jongeren die zich aangetrokken voelt tot beide seksen is bij meisjes (55%) tweemaal en bij jongens (32%) vijfmaal groter dan de groep die ooit een relatie of seks heeft gehad met beide seksen (circa 21% van de meisjes en 7% van de jongens). Ook het benoemen van hun seksuele voorkeur is niet altijd eenduidig. Een vijfde van de jongeren hanteert geen duidelijk label en een derde gebruikt juist meerdere labels. In de interviews opperen enkele jongeren dat de samenleving verwacht dat ze duidelijk zijn over hun seksuele voorkeur en dat ze daarom een seksueel label hanteren, terwijl ze daar zelf weinig behoefte aan hebben.
Een opvallende uitkomst is dat weinig meisjes zichzelf lesbisch noemen (13%). Ze kiezen vaker voor 'gay' (57%), 'biseksueel' (36%) en 'iemand die op meisjes valt, maar hier geen naam aan geeft' (19%). De jongens kiezen massaal voor het label 'homo' (76%), gevolgd door 'gay' (30%).
Het is van belang gebleken om onderscheid te maken tussen biseksualiteit en homoseksualiteit. Biseksualiteit komt onder de jongeren in het onderzoek, en vooral onder de meisjes (55% tegenover 32% jongens), veel voor. Ook verschillen de jongeren met een biseksuele aantrekking soms van de jongeren met een (overwegend) homoseksuele aantrekking. Ze vinden bijvoorbeeld hun seksuele voorkeur minder belangrijk, zijn hierover minder open naar anderen toe, en willen en hebben minder vaak contact met andere homo- en biseksuele jongeren.
De meeste homojongeren in het onderzoek hebben ooit een coming-out meegemaakt (91%). De respondenten zitten vaker nog volledig *in de kast* wanneer ze jong zijn, een biseksuele aantrekking hebben en religieus zijn. Het feit dat de periode tussen eerste bewustwording (gemiddelde leeftijd bij meisjes 13,5 jaar en bij jongens 12,6 jaar) en eerste coming-out (meisjes 16,5 jaar en jongens 16,3 jaar) voor jongens bijna drie jaar en voor meisjes bijna vier jaar duurt, kan een indicator zijn dat het proces van het ontdekken van seksuele voorkeur naar het openlijk hiervoor uitkomen naar de omgeving toe voor veel jongeren gepaard gaat met hobbels. Leeftijd en geslacht zijn van betekenis (voor de jongste groep en de meisjes is de periode korter), maar andere sociaaldemografische factoren zoals religie en opleidingsniveau spelen hierin geen rol.
Ouders en vrienden zijn het vaakst op de hoogte (ruim zeven op de tien weten ervan). Jongeren zijn selectiever in het open zijn over hun seksuele voorkeur naar andere familieleden, medescholieren en studenten toe en ze zijn het meest gesloten tegenover collega's (met name in het geval van een bijbaan) en medesporters.
Het merendeel van de jongeren wil contact met andere homojongeren (84%). Er is vooral belangstelling voor laagdrempelige en informele vormen, zoals internet of een vriendengroepje. Slechts de helft heeft ook daadwerkelijk een vriendengroepje van homo-

jongeren. Ook valt op dat de jongste groep van 16-18 jaar in vergelijking met jongeren van 19-25 jaar vaker behoefte heeft aan diverse vormen van contact, maar juist minder vaak hiermee ervaring heeft.

Noten

1 De categorie 'dat weet ik niet' is zo klein dat deze groep in het vervolg buiten beschouwing wordt gelaten.

2 Er kan sprake zijn van een wervingseffect. Uit de tekst van de oproep voor deelname aan het onderzoek was op te maken dat het onderzoek over seksuele voorkeur ging. Jongeren die hun seksuele voorkeur in geen enkele zin belangrijk vinden, zijn wellicht minder geïnteresseerd om deel te nemen aan een dergelijk onderzoek. Als gevolg hiervan is het mogelijk dat de uitkomst van 70% hoger ligt dan in de populatie homojongeren.

3 Doorgaans lopen meisjes in de levensfase van pubertijd en vroege adolescentie in hun psychosociale ontwikkeling in meerdere opzichten voor op jongens. In dit onderzoek is daar ook sprake van bij de eerste verliefdheid op een seksegenoot, maar niet bij de eerste gevoelens van aantrekking tot en de eerste keer seks met seksegenoten. Deze genderverschillen kunnen als volgt geïnterpreteerd worden. Het is bekend dat bij mannen seksuele verlangens meer op de voorgrond treden dan emotionele verlangens en bij vrouwen is dit andersom (Savin-Williams en Diamond 2000). In de ontwikkeling van jongeren gaan seksuele gedachten en gevoelens vooraf aan gevoelens van verliefd zijn (Savin-Williams 2005). Dit kan effect hebben op de wijze waarop meisjes en jongens vragen rondom aantrekking en verliefd zijn interpreteren en zich ervaringen uit het verleden herinneren (Savin-Williams 2005).

4 Het is mogelijk dat de leeftijd van eerste coming-out lager ligt dan de leeftijd van eerste bewustwording. In dat geval hebben anderen de seksuele voorkeur geraden voordat jongeren het van zichzelf wisten en dan bleek dit vermoeden te kloppen. Voor 23 jongeren was dit het geval. Zij worden in deze analyse buiten beschouwing gelaten.

5 Jongens zijn zich gemiddeld eerder bewust van hun seksuele voorkeur (12,4 jaar) dan meisjes (13,4 jaar), terwijl beide groepen in dit onderzoek nauwelijks verschillen in de gemiddelde leeftijd waarop ze voor het eerst uit de kast komen (16,3 versus 16,5 jaar). Dat de jongste groep (16-18 jaar) sneller uit de kast komt dan de oudste groep (22-25 jaar) kan een gevolg zijn van hun jonge leeftijd tijdens de bevraging. De jongste groep heeft maximaal op zijn/haar 18e een coming-out meegemaakt. Voor de oudste groep is die range groter, namelijk tot 25 jaar. Een cruciale kanttekening bij het interpreteren van deze uitkomst is dat de jongste groep blijkbaar sneller een coming-out meemaakt, maar dat er tegelijkertijd meer 16-18-jarigen in de kast zitten dan 22-25-jarigen. De jongeren die nog volledig in de kast zitten, maakten geen onderdeel uit van de analyse.

6 De jongeren die nog volledig in de kast zijn, hebben deze vragen niet ontvangen. Ze zijn wel meegenomen in de berekeningen, zoals weergegeven in tabel 8.7 onder de categorie 'nee'.

7 Wegens een fout heeft alleen 70% van de meisjes de vraag gekregen of de ouders op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur en of zij dit hebben geaccepteerd. Er kan sprake zijn van selectieve nonrespons in een nameting bij de meisjes die de vraag in de oorspronkelijke vragenlijst niet hebben ontvangen. De groep meisjes die deze vragen in eerste instantie kregen en de groep die de vragen in een nameting heeft ontvangen, verschillen echter niet op sociaaldemografische kenmerken.

9 Acceptatie en negatieve ervaringen van homojongeren

Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP)

9.1 Homojongeren in hun leefomgeving

Homoseksualiteit in Nederland wordt zo geaccepteerd, maar ja, ik ervaar dat dus niet zo. Wel gewoon de mensen die je goed kennen en die van je houden, en dat zit allemaal wel goed. Maar gewoon zo op straat of omdat je het minder vaak ziet, dus dat mensen kijken dat vind ik dan nog wel oké, maar gekke scheve blikken en zo, dan denk ik: Het is niet echt geaccepteerd. Of als iemand iets roept of lelijk doet. En ik wil ook niet... we moeten echt niet van die gefrustreerde gekken worden die... want als je je dat elke dag zo gaat aantrekken, dan wordt het wel heel belangrijk, en dat is juist wat we niet willen. We leven toevallig samen, en verder zijn we gewoon net zoals ieder ander mens.
(vrouw, 25 jaar, zij valt op vrouwen)

Heterojongeren zijn niet altijd positief over homoseksualiteit en oordelen soms zelfs uitgesproken negatief over homoseksuelen (zie hoofdstuk 3). Dit geeft aanleiding om te bekijken hoe homojongeren hun acceptatie ervaren. In dit hoofdstuk concentreren we ons op de sociale acceptatie van homojongeren en ook op de negatieve ervaringen die zij kunnen hebben in hun leefomgeving. Of deze jongeren zich geaccepteerd voelen, is achterhaald aan de hand van hun perceptie van de houding van personen in de directe leefomgeving. Het betrof hun ouders, familie, heterovrienden, medestudenten of medeleerlingen, collega's en medesporters. Daarnaast is uitgezocht in hoeverre deze jongeren de verschillende domeinen van hun sociale omgeving beoordelen als homovriendelijk. Vervolgens is aan hen gevraagd of zij weleens een negatieve ervaring of reactie hebben meegemaakt vanwege hun seksuele voorkeur (homonegativiteit). Als dat zo was, is aansluitend bekeken om wat voor soort gebeurtenis dit ging en van welke personen de negatieve reactie afkomstig was (de 'dader(s)').
Het hoofdstuk is zo opgezet dat eerst de ervaringen rond acceptatie aan de orde komen, en dan het meemaken van homonegatief gedrag. Vervolgens richten we ons op een domein dat specifiek aandacht behoeft, namelijk de situatie voor homojongeren op school. Er wordt ook bestudeerd of er bij de acceptatie en ten aanzien van homonegativiteit verschillen bestaan tussen jongens en meisjes. Eveneens worden opvallende uitkomsten vermeld tussen biseksuele en (overwegend) homoseksuele jongeren. Bovendien bekeken wij of er verschillende resultaten zijn voor respondenten die zichzelf (enigszins) jongensachtig of meisjesachtig voelen. Dit wordt ook wel aangeduid als de mate van 'sekseconformiteit' en is gemeten door aan de respondenten vijf vragen voor te leggen over zowel gevoelens als gedrag. De jongens vinkten hiervoor stellingen aan zoals: 'Ik voel mij niet erg mannelijk' en 'Ik heb meer overeenkomsten met meisjes dan met jongens'; bij de meisjes waren deze stellingen uiteraard andersom geformuleerd. Onder de

respondenten voelt 6% zich weinig, 50% gemiddeld en 44% erg sekseconform. De gegevens zijn afkomstig uit het onderzoek *SameFeelings*, dat gebaseerd is op een survey onder ruim 1600 homojongeren, en op interviews met 30 deelnemers aan de survey.[1] Wanneer we spreken over 'homojongeren' bedoelen we homoseksuele, lesbische en biseksuele jongens en meisjes tussen 16 en 25 jaar.

9.2 Acceptatie en homovriendelijkheid

9.2.1 ' Kind, als jij maar gelukkig bent...' Acceptatie door ouders

De manier waarop het gezin omgaat met de seksuele voorkeur van homojongeren is van groot belang voor het welbevinden en de zelfwaardering van deze jongeren. Een afwijzende reactie door de ouder(s) leidt veelal tot stress bij de jongeren en spanningen in het gezin, bovendien hebben homojongeren die dit meemaken meer moeite zichzelf te accepteren (Baert et al. 2001). In dit kader is het belangrijk te weten in hoeverre homojongeren het gevoel hebben dat hun ouders hun seksuele voorkeur accepteren, en hoe zij de homovriendelijkheid in hun familie beoordelen. Uit de tabellen 9.1 en 9.2 valt op te maken dat een minderheid van de homojongeren een gebrek aan acceptatie door de ouders ervaart. Volgens 4% van de respondenten accepteren hun ouders hun seksuele voorkeur niet of grotendeels niet. Hierbij moet wel worden bedacht dat ongeveer 30% van de respondenten niet *uit de kast* is naar hun ouders toe, en dat misschien juist de jongeren die vermoeden dat hun ouders niet accepterend zullen zijn daarom liever zwijgen over hun voorkeur. Volgens de deelnemers zijn vaders negatiever ten aanzien van hun homoseksuele zonen dan moeders. Tegelijkertijd geven respondenten aan dat moeders iets negatiever staan tegenover hun homoseksuele dochters dan tegenover hun zonen.

Tabel 9.1

Mate waarin de moeder de seksuele voorkeur van de respondent heeft geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 761)	jongens (n = 535)
ouders: moeder[a]		
helemaal wel	43	49
grotendeels wel	16	16
deels wel en deels niet	8	7
grotendeels niet	3	2
helemaal niet	2	1
moeder niet op de hoogte/weet niet of moeder op de hoogte is	28	25

a Vanwege een fout heeft alleen circa 70% van de meisjes deze vraag beantwoord.

Bron: SCP (Same'09)

Tabel 9.2
Mate waarin de vader de seksuele voorkeur van de respondent heeft geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 752)	jongens (n = 535)
ouders: vader[a]		
helemaal wel	38	35
grotendeels wel	13	15
deels wel en deels niet	7	10
grotendeels niet	2	4
helemaal niet	1	1
vader niet op de hoogte/weet niet of vader op de hoogte is	39	35

a Vanwege een fout heeft alleen circa 70% van de meisjes deze vraag beantwoord.

Bron: SCP (Same'09)

We waren benieuwd welke aspecten een belangrijke rol spelen voor de acceptatie door de vader en moeder, en daarom hebben we hiervoor een aparte analyse gedaan. Geslacht, seksuele voorkeur ((overwegend) homoseksueel of biseksueel) en seksecon-formiteit zijn mogelijke factoren die een rol spelen bij de acceptatie. Het is bovendien bekend dat in de algemene bevolking (zie hoofdstuk 2), degenen die gelovig zijn en/of een lagere opleiding hebben gevolgd minder positief staan tegenover homoseksualiteit dan degenen die geen geloof hanteren of die tot hogere sociale klasse behoren. Vier op de tien jongeren die survey invulden, zijn opgevoed in een bepaald geloof. In ons onderzoek was een kwart van de jongeren afkomstig uit een gezin in de lagere sociaal-economische klassen, en een kwart uit de middelhoge sociale klassen; de helft behoorde tot gezinnen met een hoge sociaal economische achtergrond. Daarnaast valt ook nog te denken aan de invloed van het opleidingsniveau van de jongeren zelf en hun leeftijd. De resultaten van de aparte analyse (tabel 9.3) bevestigen dat jongeren ervaren dat de ouder die dezelfde sekse heeft als zij meer moeite heeft met hun seksuele voorkeur. Bovendien drukt religie een groot stempel op de ervaren mate van acceptatie. De jongeren die gelovig zijn opgevoed, rapporteren vaker dat zij te maken hebben met weinig acceptatie door hun ouders. De religieus opgevoede homojongeren rapporteren bovendien dat hun vader negatiever is dan hun moeder. Er zijn ook verschillen tussen diverse christelijke geloofstromingen. Binnen de onderzochte christelijke stromingen belemmert een opvoeding vanuit het katholieke geloof de acceptatie door de ouders het minste, terwijl het evangelische geloof het vaakst samengaat met een gebrekkige acceptatie door de vader of moeder. De (voormalig) gereformeerde stroming en de (voormalig) hervormde stroming verschillen niet zo sterk van elkaar (niet in tabel).[2] Enkele homojongeren die zijn geïnterviewd, hebben een streng gelovige opvoeding gehad. De acceptatie bij hun ouders was soms erg moeilijk. Zo vertelde een meisje van 19 jaar over haar coming-out en de reactie van haar ouders:

Respondent: En ik was ook zo... mijn vader die reageerde zo vreselijk met een donderpreek, dat ik zo overstuur was dat ik een week lang van huis geweest ben. Ik heb boven zitten huilen [...] ik kon echt niet blijven. Dus ik heb op een gegeven moment gewacht dat mijn vader weg was, ik heb mijn spullen gepakt en toen ben ik even naar mijn beste vriendin toe gegaan.
Interviewer: Wat heeft hij dan gezegd? Wat was dat voor preek?
Respondent: Ja van je weet dat het niet goed is en het staat in de bijbel en je gaat gewoon naar de hel. Ja, het is gewoon niet goed, en die mensen die dat zijn dat zijn zwakke christenen, dat zijn geen goede mensen en weet ik veel wat, echt hele rare dingen. Ja.

Sociale klasse blijkt geen grote rol te spelen bij de acceptatie van de seksuele voorkeur door de ouders. Uit nadere bestudering blijkt dat dit niet komt doordat homojongeren uit lagere klassen vaker *in de kast* zouden zitten, want dat is niet het geval (zie hoofdstuk 8).

Tabel 9.3
Ervaren mate van acceptatie door de moeder/vader, homojongeren 16-25 jaar, 2009
(in gestandaardiseerde-regressiecoëfficiënten)

	moeder (n = 841)	vader (n = 812)
opleidingsniveau ouders		
laag (referentiegroep)		
midden	0,018	0,017
hoog	0,021	0,035
leeftijd	0,043	0,043
opleidingsniveau		
vmbo (referentiegroep)		
mbo	-0,043	-0,038
havo/vwo	-0,063	-0,008
hbo/universiteit	-0,088	-0,008
geslacht (meisjes = referentiegroep)		
jongens	-0,074*	0,075*
seksuele voorkeur		
homo (referentiegroep)		
overwegend homo	-0,087**	-0,065
biseksueel	-0,069*	-0,018
religieuze opvoeding (niet religieus opgevoed = referentiegroep)	-0,196**	-0,205**
meer sekseconform	0,084*	0,026
R^2 van het model	0,07	0,06

* = significant op 5%-niveau.
** = significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (Same'09)

Er is ook gekeken of het uitmaakt of jongens en meisjes zichzelf jongensachtig of meisjesachtig voelen.
Het blijkt dat alleen de meisjes in het onderzoek die zich niet zo sekseconform voelen, minder goed worden geaccepteerd door hun moeder, maar bij hun vader merken zij geen verschil in de acceptatie. Bovendien doet het ertoe homoseksueel of biseksueel te zijn. Jongeren geven namelijk aan dat zij iets minder acceptatie meemaken bij hun moeder wanneer zij biseksueel of overwegend homoseksueel zijn. Nadere analyse wijst uit dat dit vooral betrekking heeft op de meisjes[3] (niet in tabel).
Tot slot valt uit de statistische analysen op te maken dat de factoren klasse, sekse, religie, leeftijd, seksuele voorkeur en sekseconformiteit gezamenlijk uiteindelijk erg weinig verklaringskracht bieden voor de vraag wat een lage acceptatie door de ouders teweegbrengt. Nader onderzoek naar wat dan wel een belangrijke rol speelt voor het gebrek aan acceptatie door de ouders is daarom gewenst.

9.2.2 Acceptatie in de familiekring

Indien homojongeren zich niet goed geaccepteerd zouden voelen door hun familie kan dit gevolgen hebben voor familieverhoudingen. Contactmomenten zoals verjaardagen, visite of feestdagen zouden moeizaam kunnen verlopen. Positief is dat er weinig respondenten zijn die zich totaal niet geaccepteerd voelen in hun familiekring (tabel 9.4). Meisjes rapporteren vaker een volledig gebrek aan acceptatie dan jongens (4% versus 1%). Indien we ook de jongeren meerekenen die zich door sommigen wel en door sommigen niet geaccepteerd voelen, dan geldt echter dat 16% van de jongeren geen optimale acceptatie ervaart. Bovendien is de groep die niet *uit de kast* is of niet weet wat de familie ervan vindt behoorlijk groot (38%). Het is mogelijk dat jongeren hun seksuele voorkeur in de familiekring verzwijgen uit angst voor afwijzende reacties, maar dit is niet op voorhand te zeggen. De vraag naar acceptatie is ook nog anders gesteld, namelijk door te informeren naar de homovriendelijkheid. Circa een op de tien homojongeren in het onderzoek geeft aan dat zijn of haar familiekring weinig homovriendelijk is (tabel 9.4).
De biseksuele en overwegend homoseksuele jongeren rapporteren een minder homovriendelijke familieomgeving dan de degenen met een homoseksuele voorkeur. Bovendien blijkt dat de jongeren die niet weten in welke mate hun familie hen accepteert vaker biseksueel of overwegend homoseksueel zijn (zie bijlage B9.1, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Het is wellicht lastig voor familieleden om te reageren op een seksuele voorkeur die niet eenduidig is. Verder is uitgezocht of het uitmaakt of homojongeren wel of niet sekseconform voelen. Voor de meisjes in dit onderzoek geldt dat als zij zich meer meisjesachtig voelen, zij vaker hun familie als homo-onvriendelijk typeren (niet in tabel). Blijkbaar ligt het soms lastig voor de familie dat meisjes die zich meisjesachtig gedragen een niet-heteroseksuele voorkeur hebben. Bij de jongens ontbreekt een dergelijk verband.

Tabel 9.4
Mate waarin de familie de seksuele voorkeur van de respondent heeft geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n =1101)	jongens (n = 535)
familie (behalve ouders, broers/zussen)		
acceptatie		
wel acceptatie	45	46
gedeeltelijk acceptatie	16	14
geen acceptatie	4	2
weet niet/familie niet op hoogte	35	38
homovriendelijkheid		
wel homovriendelijk	52	52
soms homovriendelijk	27	25
niet homovriendelijk	12	12
weet niet	9	10

Bron: SCP (Same'09)

9.2.3 Even goede vrienden? Vriendschap en acceptatie door heterojongeren

Veel homojongeren hebben vrienden met een heteroseksuele voorkeur. Vormt hun homo- of biseksuele voorkeur een belemmering voor hun acceptatie en vriendschappen? Voor ongeveer een op de tien homojongeren geldt dat zij geen of slechts gedeeltelijke acceptatie ervaren bij hun heterovrienden (tabel 9.5). Wel valt op dat biseksuele meisjes iets minder acceptatie ervaren dan homoseksuele meisjes (zie bijlage B9.2). Dat de acceptatie bij vrienden tamelijk rooskleurig is, kan ook zijn ingegeven doordat homojongeren die veel moeite ervaren bij hun vrienden deze vriendschap misschien opzeggen.
Een vijfde van de jongens en meisjes geeft aan dat een vriendschap met een heteropersoon van dezelfde sekse beschadigd werd door het feit dat de respondenten een niet-heteroseksuele voorkeur hebben (tabel 9.5). Bij vriendschappen met heterojongeren van de andere sekse speelt dit minder, namelijk bij ongeveer een negende van de homojongeren. Verder overkomt het meisjes vaker bij hun vrienden dan jongens bij hun vriendinnen, dat een vriendschap onder druk komt te staan door hun homo- of biseksuele voorkeur. De oorzaak hiervan is niet duidelijk. Verder zijn de vrienden van de jongens in het onderzoek in toenemende mate accepterend als zij jongensachtig zijn, terwijl er bij de meisjes geen effect van sekseconformiteit is (zie bijlage B9.3). Dit ligt volledig in de lijn van de uitkomsten van het kwalitatieve onderzoek dat onder heterojongens en heteromeisjes is gedaan naar gender in relatie tot homoseksualiteit (zie hoofdstuk 3).

Tabel 9.5
Mate waarin heterovrienden de seksuele voorkeur van de respondent hebben geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a]

	meisjes (n = 947)	jongens (n = 471)
acceptatie		
wel acceptatie	67	73
gedeeltelijk acceptatie	8	8
geen acceptatie	1	1
vrienden niet op hoogte/weet niet	24	18
vriendschap beschadigd met vriend		
nee, niet gebeurd	67	54
ja, is gebeurd	13	20
weet niet/vrienden niet op hoogte	20	26
vriendschap beschadigd met vriendin		
nee, niet gebeurd	61	70
ja, is gebeurd	20	8
weet niet/vriendinnen niet op hoogte	19	22

a De jongeren die rapporteerden dat hun heterovrienden en vriendinnen niet belangrijk voor ze zijn, zijn niet in deze analyse meegenomen.

Bron: SCP (Same'09)

9.2.4 De nodige reserves? De acceptatie van homojongeren bij het sporten

Sport is een belangrijke manier waarop jongeren (een deel van) hun vrije tijd doorbrengen. Twee derde van de homojongeren in het onderzoek doet aan sport, de meisjes iets vaker (64%) dan de jongens (57%), en de meisjes sporten iets vaker bij een vereniging dan de jongens (60% versus 47%). Bij het sporten maakt slechts 3% van de homojongeren mee dat er sprake is van een volledig gebrek aan acceptatie (tabel 9.6). Wanneer er rekening mee wordt gehouden dat er bij sommige medesporters wel en bij sommigen geen acceptatie wordt ervaren, dan gaat het om een op de tien respondenten. Bij jongens geldt dit vaker dan bij meisjes, en bij de biseksuele meisjes vaker dan bij de homoseksuele meisjes (zie bijlage B9.4). Opvallend vaak weten homojongeren echter niet of zij geaccepteerd worden door hun medesporters. Nadere bestudering laat zien dat dit vaker voor biseksuelen geldt (zie bijlage B9.4). Deze onwetendheid zou een nadeel kunnen zijn voor homo- en biseksuele jongeren die graag iets over hun privéleven willen vertellen.
Ruim een op de tien sportende homojongeren noemt de sfeer daar homo-onvriendelijk, en opnieuw zijn er meer jongens dan meisjes die dit zo ervaren. Indien ook de sportomgevingen mee worden geteld die als soms wel en soms niet homovriendelijk worden ingeschat, stijgt het aandeel dat dit vindt tot ongeveer de helft. De biseksuele jongens rapporteren bovendien vaker dat er sprake is van een homo-onvriendelijke sfeer dan de biseksuele meisjes en de homoseksuele jongens (niet in tabel).

Naar onze verwachting was sport een van de weinige terreinen waarbij jongensachtigheid bij meisjes wel gewaardeerd zou worden (bijvoorbeeld vanwege fysieke kracht). Echter, dit is niet het geval; de meisjes die zich als jongensachtig beschouwen, voelen zich het minst geaccepteerd door hun medesporters (bijlage B9.5).[4]

Tabel 9.6

Mate waarin medesporters de seksuele voorkeur van de respondent hebben geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 515)	jongens (n = 214)
acceptatie		
wel acceptatie	46	40
gedeeltelijk acceptatie	5	8
geen acceptatie	3	2
sporters niet op de hoogte/weet niet	46	50
homovriendelijkheid		
wel homovriendelijk	43	40
soms homovriendelijk	24	23
niet homovriendelijk	11	15
weet niet	22	22

Bron: SCP (Same'09)

9.2.5 Acceptatie op het werk

Van de jongeren heeft 70% betaald werk, maar in 46% van de gevallen betreft dit een bijbaan. Op het werk ervaart geen van de respondenten dat alle collega's negatief zijn over homoseksualiteit, maar er is wel een kleine groep van 8% die slechts bij een deel van de directe collega's acceptatie ervaart (tabel 9.7). Dit geldt voor jongens iets vaker dan voor meisjes, en voor overwegend homoseksuele of biseksuele jongeren iets vaker dan voor homoseksuele jongeren (zie bijlage B9.6). Een behoorlijk deel van de homojongeren (40%) vertelt niet op het werk over zijn/haar seksuele voorkeur. Dit zou erop kunnen wijzen dat zij zich misschien niet op hun gemak voelen om iets over zichzelf te vertellen op het werk in relatie tot hun seksuele voorkeur. Hoe meer de respondenten zichzelf zien als sekseconform, des te vaker zij zich geaccepteerd voelen door de collega's (zie bijlage B9.7). Wanneer homojongeren wordt gevraagd om de homovriendelijkheid van hun werkplek te beoordelen, zien we dat een op de tien deze negatief beoordeelt. Degenen met een biseksuele of overwegend homoseksuele aantrekking ervaren dit vaker dan de homoseksuele jongeren. Het verschil komt het sterkst naar voren bij de jongens (niet in tabel).

Tabel 9.7
Mate waarin collega's de seksuele voorkeur van de respondent accepteren en de homovriendelijkheid op het werk, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 750)	jongens (n = 393)
acceptatie		
wel acceptatie	42	47
gedeeltelijk acceptatie	8	8
geen acceptatie	0	0
weet niet	7	6
collega's niet op de hoogte	43	39
homovriendelijkheid		
wel homovriendelijk	46	54
soms homovriendelijk	24	19
niet homovriendelijk	10	13
weet niet	20	14

Bron: SCP (Same'09)

9.2.6 Homovriendelijkheid in de buurt

Een prettige woonomgeving is een voorwaarde voor het welzijn van individuen. Af en toe verschijnen er berichten over homoseksuelen die weggepest worden uit hun buurt. Daarom is gevraagd hoe homojongeren hun buurt beoordelen. Meer dan de helft van de homojongeren in dit onderzoek ervaart hun buurt als gedeeltelijk of niet homovriendelijk (tabel 9.8). Slechts een kwart vindt dat zij in een homovriendelijke buurt wonen. Anderzijds weet eveneens een kwart van de respondenten niet wat mensen in de buurt ervan vinden dat zij homo zijn. Natuurlijk komt dit ook doordat het voor veel jongeren niet duidelijk is of mensen in hun buurt van hun voorkeur afweten. De jongens zijn negatiever over hun buurt dan de meisjes. Binnen de jongensgroep geldt dat de biseksuele en overwegend homoseksuele jongens vaker dan de homoseksuele jongens vinden dat hun buurt homo-onvriendelijk is (niet in tabel). We concluderen dat de homovriendelijkheid van de buurt niet erg positief is te noemen.

Tabel 9.8
Mate waarin de buurt van de respondenten homovriendelijk is, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1105)	jongens (n = 531)
buurt		
wel homovriendelijk	24	24
soms homovriendelijk	33	34
niet homovriendelijk	15	21
weet ik niet	28	21

Bron: SCP (Same'09)

9.3 Negatieve ervaringen vanwege de seksuele voorkeur

9.3.1 Het meemaken van homonegativiteit

Vanwege hun seksuele voorkeur zijn homo- en biseksuelen kwetsbaar voor het meemaken van geweld. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat homogerelateerd geweld relatief vaak plaatsvindt tegen homojongeren onder de 24 jaar (Schuyf 2009b). Discriminatie kan negatieve gevolgen hebben voor het welbevinden. Bovendien is homonegativiteit een teken dat in onze samenleving heteroseksualiteit de norm is. In ons onderzoek meldt een ruime meerderheid van de homojongeren die *uit de kast* zijn (91%) dat zij weleens een negatieve ervaring of reactie hebben gehad vanwege hun seksuele voorkeur. Jongens rapporteren dit bovendien iets vaker dan meisjes (tabel 9.9). Zoals te verwachten was maken jongeren die niet *uit de kast* zijn veel minder vaak negatieve gebeurtenissen mee vanwege hun seksuele voorkeur. Toch gaat het alsnog om 17% van hen die dit rapporteert. Het kan gaan om klasgenoten van jongeren die hen uitschelden voor homo zonder dat dit voorafgegaan is door hun coming-out. Verder valt op dat de homoseksuele jongeren tweemaal vaker rapporteren dat zij iets negatiefs hebben meegemaakt vanwege hun seksuele voorkeur dan de biseksuele jongeren. Zo geeft maar liefst 60% van de biseksuele jongeren aan dat zij nog nooit iets vervelends hebben meegemaakt vanwege hun seksuele voorkeur, tegenover 30% van de homoseksuelen (zie bijlage B9.8). Het gegeven dat biseksuelen minder vaak te maken krijgen met homonegatief gedrag komt overeen met het onderzoek onder volwassenen van Kuyper (2006). Dit verschil kan voor een deel worden verklaard doordat biseksuele jongeren (en volwassenen, zie hoofdstuk 4) vaker *in de kast* zitten dan homoseksuelen. Bovendien hebben een aantal biseksuelen een relatie met iemand van de andere sekse, wat mogelijk bescherming biedt tegen negatieve reacties. Hierdoor is hun seksuele voorkeur minder zichtbaar. Verder valt op dat biseksuele jongens weliswaar veel homo-onvriendelijkheid rapporteerden in hun sociale omgeving vergeleken met homoseksuele jongens, maar dat dit voor hen niet samenvalt met het vaak meemaken van negatieve gebeurtenissen.

Tabel 9.9
Aandeel respondenten dat ooit negatieve ervaringen heeft gehad, homojongeren16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes	jongens
homonegativiteit totaal	(n = 1105)	(n = 531)
wel meegemaakt	62	68
homonegativiteit en uit de kast	(n = 1010)	(n = 475)
meegemaakt jongeren *uit de kast*	66	74
meegemaakt jongeren *in de kast*	16	19

Bron: SCP (Same'09)

Vooral vrouwelijk gedrag van jongens blijkt een doorn in het oog te kunnen zijn bij heterojongeren (voornamelijk bij jongens, zie hoofdstuk 3). Wij onderzochten daarom ook de invloed van sekseconformiteit, die aanzienlijk blijkt. Van de jongens en meisjes in het onderzoek die zich wel sekseconform voelen, heeft 58% ooit een homonegatieve reactie gehad, tegenover 77% van hen die zichzelf niet sekseconform vinden (zie bijlage B9.9). Bovendien speelt seksuele non-conformiteit in relatie tot negatieve reacties bij jongens een nog grotere rol dan bij meisjes (niet in tabel).

9.3.2 Hoe vaak komt homonegatief gedrag voor bij tieners en twintigers?

De meerderheid van de respondenten overkwam homonegatief gedrag 'slechts' een enkele keer (tabel 9.10). Meisjes geven bovendien vaker dan jongens aan dat het een enkele keer betrof dat zij iets negatiefs meemaakten. Toch krijgt ongeveer een op de twintig jongeren minstens wekelijks met iets negatiefs te maken vanwege hun voorkeur. Opnieuw treft dit jongens vaker dan meisjes. De groep meisjes met een homoseksuele voorkeur die wekelijks of vaker iets negatiefs ervaren, is ongeveer twee keer zo groot als de groep biseksuele meisjes.[5]

Tabel 9.10
Frequentie van negatieve ervaringen (alleen van degenen die ooit iets negatiefs meemaakten), homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 682)	jongens (n = 364)
enkele keer	73	63
paar keer per jaar	18	19
minstens eens per maand	5	11
minstens iedere week	4	7

Bron: SCP (Same'09)

Wanneer homojongeren tieners zijn, krijgen zij vaker te maken met homonegativiteit dan wanneer zij twintigers zijn (zie tabel 9.11). Het is echter denkbaar dat juist de jongste groep door onzekerheid gevoeliger is voor negatieve signalen over hun seksuele voorkeur. Ook kunnen we niet uitsluiten dat homojongeren naarmate ze ouder worden zelf steeds selectiever worden in de keuze van hun werk- of studieplek, zodat de negativiteit minder wordt. Bovendien zouden jongeren ook meer aanpassingen kunnen maken in hun eigen gedrag als ze ouder worden, zodat ze minder herkenbaar zijn als homo en zodoende minder negatieve reacties krijgen.

Tabel 9.11
Frequentie van negatieve reacties (alleen van degenen die ooit iets negatiefs meemaakten), homojongeren, drie leeftijdscategorieën, 2009 (in procenten)

	16-18 (n = 584)	19-21 (n = 519)	22-25 (n = 529)
enkele keer	59	70	73
paar keer per jaar	20	17	18
minstens eens per maand	11	7	7
minstens iedere week	10	6	2

Bron: SCP (Same'09)

9.3.3 Het soort negatieve gebeurtenissen ten aanzien van de seksuele voorkeur

Homojongeren krijgen vooral te maken met pesten, vervelende opmerkingen of belachelijk gemaakt worden. Roddelen of negeren worden gerapporteerd door ongeveer de helft van de homojongeren die met homonegativiteit te maken krijgen (tabel 9.12).

Tabel 9.12
Soorten negatieve reacties (alleen van degenen die ooit iets negatiefs meemaakten), homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 682)	jongens (n = 364)	totaal (n = 1046)
soort negativiteit[a, b]			
pesten, nare opmerkingen	70	80	75
roddelen, negeren	51	57	54
bedreigen, chanteren	8	13	10
vechten	6	8	7
ongewenste seks	4	7	5

a Er konden meerdere antwoorden worden ingevuld.
b Negatieve ervaringen in de afgelopen twaalf maanden.

Bron: SCP (Same'09)

De bevindingen van ons onderzoek naar negatieve gebeurtenissen zijn vergelijkbaar met die van de rapportage door Van San en De Boom (2005), waarin werd gevonden dat de meest voorkomende negatieve reacties tegen homoseksuelen bestaan uit beledigen, uitschelden, treiteren en pesten. Een jongen (22 jaar) vertelde in een interview over een vervelende ervaring die hij in het centrum van Utrecht heeft gehad met een groepje onbekende jongens:

> *Respondent: Een keer in Utrecht, toen gingen we... aan het einde van Hoog Catharijne daar heb je van die roltrappen, en wij gingen... ik en mijn ex dan, van de roltrap af en er kwam een groep Marokkanen naar boven, en op een gegeven moment begonnen ze met kuthomo's, en gingen ze ons bespugen en zo. [...] Dat was ook een van de naarste ervaringen die ik heb. Ik hoop dat het daarbij blijft.*
> *Interviewer: Ja en toen het gebeurd was, wat ging er door je heen?*
> *Respondent: Uhm... ik denk dat ik misschien een beetje meer open aan het worden was, naar de buitenwereld, en dat sloeg toen wel weer een heel stuk terug, van kijk het is toch zo. Je moet toch een beetje uitkijken met wie je bent.*

Uit dit citaat blijkt dat homonegativiteit tot gevolg kan hebben dat homojongeren terughoudender worden om openlijk homoseksueel te zijn.
Ongeveer een op de tien jongeren die ooit vervelende ervaringen hebben meegemaakt vanwege de seksuele voorkeur geeft aan dat dit ging om bedreiging of chantage; de homoseksuele jongens rapporteren dit het vaakst. Vechtpartijen komen voor bij ongeveer 7% van de homojongeren die negativiteit meemaken. Bovendien is het alarmerend dat ongewenste seks vanwege hun seksuele voorkeur in dit onderzoek wordt genoemd door 7% van de jongens en 4% van de meisjes die weleens iets homonegatiefs meemaken.[6]

9.3.4 Daders

Het zijn vooral mensen van school, mensen uit de buurt of onbekenden die aangewezen worden als schuldige(n) aan homonegativiteit (tabel 9.13). Heterovrienden worden door een derde van de respondenten genoemd als 'dader' van negativiteit, en zij worden vaker aangewezen door de biseksuele dan door de homoseksuele jongeren. Ouders worden in ongeveer een kwart van de gevallen aangewezen, en meisjes hebben hier vaker mee te maken dan jongens. Broers en zussen worden door ruim een op de acht homojongeren genoemd als dader, terwijl overige familieleden bij 20% van de respondenten weleens negatief uit de hoek komen. Ongeveer 10% van de homojongeren wijst hun medesporters aan als dader, maar bij de biseksuele jongens is dat 16%. Collega's worden door ongeveer een op de vijf jongeren gerapporteerd als bron van de homonegativiteit. Samenvattend bevinden de daders van homonegativiteit zich relatief vaak in de sfeer van de school of de publieke ruimte, en iets minder vaak in de privésfeer of op het werk. Dit onderstreept het belang van interventies om een homovriendelijker klimaat op scholen te creëren en om de openbare ruimte tot een veilige plek te maken voor homo- en biseksuele jongeren.

Tabel 9.13
Daders van homonegativiteit (alleen van degenen die ooit iets negatief meemaakten), homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a]

	meisjes (n = 682)	jongens (n = 364)
buurtbewoner/onbekende	62	64
mensen op school	45	56
heterovrienden	36	34
ouder(s)	29	25
familie (buiten het kerngezin)	20	16
broer(s)/zus(sen)	16	18
collega's	20	22
medesporters	9	11

a Het gaat om daders van gebeurtenissen die in de afgelopen twaalf maanden hebben plaatsgevonden.

Bron: SCP (Same'09)

Tijdens de gesprekken met homojongeren ontstond een beeld van de ernst van de negativiteit waar sommigen mee te maken hadden gekregen. Een meisje van 19 vertelde over een gewelddadig incident, een moment waarop zij in elkaar werd geslagen door een groepje jongens die zij vaag kent uit haar buurt:

Nou ja, ik had eigenlijk net mijn vriendin weggebracht en toen kwam ik weer terug. [...] Ja, ik moest een klein stukje in het donker afleggen eigenlijk. [...] En toen ben ik in de straat waar ik woon, in een achterafsteegje in elkaar geslagen. [...] Ja, geschopt en geslagen eigenlijk. Ik heb gelukkig niks gebroken, maar heel erg veel blauwe plekken gehad. [...]) Ja, of dat ze mij hebben staan opwachten dat weet ik niet, maar ze herkenden me natuurlijk gelijk... en toen heb ik heel hard geroepen en mijn broer die had zijn raam open staan, dus die heeft toen gelijk de politie gebeld. [...] Dus uiteindelijk heeft de politie ingegrepen, maar we hebben ook een aanklacht ingediend, maar daar is nooit verder iets van gekomen eigenlijk. Omdat... ja ze hadden zoiets van weet je zeker dat het discriminerend geweld was[...]. Of heb je het niet gewoon uitgelokt? En we hebben een aanklacht ingediend, maar uiteindelijk is dat in een rechtszaak afgedaan als dat ik het heb uitgelokt. Provocerend gedrag.

Uit dit fragment blijkt dat homonegatieve reacties helaas niet altijd even serieus worden genomen door de politie.
Uit de gesprekken die zijn gevoerd met homojongeren blijkt dat degenen die door hun leeftijdsgenoten niet sekseconform werden bevonden, al vroeg met allerlei pesterijen te maken kregen omdat dit niet werd geaccepteerd. Zo vertelt een jonge vrouw van 23 jaar over pestgedrag op de basisschool en middelbare school omdat zij zich niet 'meisjeachtig' gedroeg:

Maar daar ben ik toen op mijn eerste middelbare school heel erg mee gepest, eigenlijk vanaf dag 1, dat heb ik ook heel moeilijk gevonden. [...] Het was echt gewoon pesten met manwijf,

moet jij niet bij de jongenskleedkamer?... gewoon overal opmerkingen bij zeg maar. En op dat moment was ik helemaal niet bezig met of ik nou op jongens viel of op meisjes, ik was helemaal niet bezig met of je... zeg maar met mijn seksualiteit eigenlijk. [...] Dus ik vond het gewoon ook allemaal heel vervelend.

Een homojongen van 19 jaar vertelde in een interview dat hij er erg veel last van had dat zijn klasgenoten hem 'een meisje' vonden. Voor deze jongen was het moeilijk te bevatten dat hij anders was en dat zijn voorkomen iets zou zeggen over zijn mannelijkheid en seksuele voorkeur:

Ja ik was gewoon nooit een jongens-jongen. [...] Ja, zo'n meisje die had een klassenfoto ingescand, die heeft mijn hoofd eruit gehaald, die heeft met paint heeft ze lange blonde haren met een strikje erin gemaakt en dat heeft ze achter in mijn laatje gestopt. En ja dat soort dingen gebeurden er in de klas. En ja dat was raar, vreemd. Onbegrijpelijk voor mij. Ik snapte er ook helemaal niks van. Ik had zelf het besef nog niet van ik ben anders. Ik had zoiets van ik ben gewoon een jongen [...]. Zelf zag ik het niet.

9.4 De situatie op scholen

9.4.1 Acceptatie en homovriendelijkheid op school

'Homo' is een veelgebruikt scheldwoord op de middelbare school. Veel homoseksuelen geven aan dat zij hun middelbareschoolperiode niet geschikt achtten om *uit de kast* te komen uit angst voor represailles. De schoolsituatie van homoseksuelen verdient daarom alle aandacht. De homojongeren in dit onderzoek geven aan dat gemiddeld een op de zes van hun medescholieren of medestudenten er enige moeite mee heeft om hun seksuele voorkeur te accepteren (tabel 9.14). Daarbij is een groot aantal van hun medescholieren (29%) niet op de hoogte van de voorkeur van de respondenten.

Tabel 9.14

Mate waarin medescholieren/medestudenten de seksuele voorkeur van de respondent hebben geaccepteerd, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 820)	jongens (n = 422)
medescholieren/medestudenten		
wel acceptatie	46	47
gedeeltelijk acceptatie	14	19
geen acceptatie	1	1
weet niet	9	5
medescholieren niet op de hoogte	30	28

Bron: SCP (Same'09)

De beoordeling van de homovriendelijkheid van het schoolklimaat pakt positiever uit voor de vervolgopleidingen dan voor de middelbareschoolopleidingen (tabel 9.15). Van degenen die momenteel een middelbare school bezoeken, ervaart een op de vier à vijf jongeren een homo-onvriendelijke sfeer, tegenover een op de tien jongeren die bezig zijn met een vervolgopleiding. De biseksuele jongeren en degenen die zich niet sekseconform gedragen, ervaren vaker homo-onvriendelijkheid op zowel het middelbaar als het vervolgonderwijs.
Degenen die een vervolgopleiding volgen, is ook gevraagd hoe homovriendelijk zij de middelbare school beoordeelden waar zij vroeger op zaten. Dit levert opvallende verschillen op met de groep homojongeren die op dit moment nog op de middelbare school zitten. De jongeren die rapporteerden over vroeger geven anderhalf keer zo vaak aan dat er sprake was van een homo-onvriendelijk klimaat. Het zou kunnen dat er tegenwoordig een beter homoklimaat is op de middelbare school dan een aantal jaren geleden. Het is ook mogelijk dat het oordeel van jongeren negatiever wordt naarmate zij langer van school af zijn. Het kan ook zo zijn dat het oordeel van homojongeren wordt beïnvloed doordat zij op een vervolgopleiding merken dat het daar beter gesteld is met de homovriendelijkheid.

Tabel 9.15
Mate waarin de studieomgeving van de respondenten homovriendelijk is, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes	jongens
middelbare school: huidig[a]	(n = 188)	(n = 122)
wel homovriendelijk	29	31
soms homovriendelijk	43	40
niet homovriendelijk	20	24
weet niet	7	5
middelbare school: vroeger	(n = 202)	(n = 115)
wel homovriendelijk	16	16
soms homovriendelijk	37	37
niet homovriendelijk	31	38
weet niet	16	9
vervolg onderwijs: huidig	(n = 615)	(n = 294)
wel homovriendelijk	51	54
soms homovriendelijk	23	23
niet homovriendelijk	10	11
weet niet	16	12

a Degenen die op dit moment op de middelbare school zitten, hebben de vraag beantwoord over hun huidige opleiding, degenen die niet meer op de middelbare school zitten, is gevraagd om in retroperspectief hun middelbare school te beoordelen.

Bron: SCP (Same'09)

In de interviews met homojongeren werd er verteld wat voor reacties jongeren zoal op school kregen. Deze reacties zijn regelmatig negatief. Veel respondenten hebben hier last van gehad, andere gaven aan dat zij zich er weinig van aan probeerden te trekken. Een jongen van 19 jaar vertelt hoe het er op zijn school aan toeging en hoe hij kalm reageerde hierop:

Respondent: Uhm... niet dat ik me echt negatieve dingen herinner of zo. Wel dat er gescholden werd en dan werd er gezegd ja homo. En dan had ik zoiets van ja inderdaad. Ja, ik wist nooit zo goed wat ik daar dan mee moest doen. Ja, wat bedoel je nou, wat wil je nou? Ja, dat waren dan ook meestal mensen die ik niet zo goed kende, dus dan had ik zoiets van oké, het zal wel.
Interviewer: Wie waren dat, wat voor soort mensen waren dat?
Respondent: Ja, dat waren meer de macho jongens van school, iedereen leek het op een gegeven moment ook te weten. Dus dat was wel grappig. Maar ik heb er nooit echt problemen mee gehad zelf. Dus... ik trok me er nooit zoveel van aan. [...] Op een gegeven moment ging het me wel een beetje irriteren van ja wat is je probleem? Je kent me niet, je wilt me blijkbaar niet kennen, dus wat wil je met me, wat moet je? Maar voor de rest, het was voor mij niet echt moeilijk of zo, ik had er niet echt last van.

9.4.2 Homonegativiteit op de verschillende schooltypen

Jongeren met een vmbo-niveau rapporteren het vaakst dat zij ooit te maken hebben gehad met homonegativiteit, gevolgd door de mbo'ers, dan de havo/vwo'ers en tot slot de hbo- en universitaire studenten. De groep homojongeren die minstens iedere week iets meemaakt, is echter iets groter onder hen met een havo/vwo-niveau dan bij de andere schooltypen. Wanneer we de groep bestuderen die maandelijks iets negatiefs meemaakt, dan zijn het wel opnieuw de jongeren met vmbo-niveau die vaker rapporteren dit mee te maken dan de leerlingen/studenten met hogere opleidingniveaus. Het mbo scoort niet beter op homovriendelijkheid dan de middelbare scholen, zo blijkt uit onze gegevens (zie tabel 9.16). Dit komt niet overeen met de studie van de Inspectie van het Onderwijs (2009b), die gebaseerd is op de mening van het schoolpersoneel en (voornamelijk hetero)leerlingen, en waaruit bleek dat er minder homonegativiteit zou plaatsvinden op mbo-opleidingen. Het meemaken van vervelende opmerkingen vanwege de seksuele voorkeur komt het vaakst voor onder de homojongeren met een havo/vwo-niveau. Bedreigen, chanteren en vechten komt vaker voor bij de jongeren met vmbo-niveau dan bij de andere opleidingsniveaus. Onder degenen met vmbo- en mbo-niveau komt het bedreigen ook vaker voor dan onder degenen op de havo en het vwo of dan onder homojongeren op het hbo en de universiteit. Jongeren die ten hoogste het opleidingstype vmbo of mbo hebben afgemaakt of volgen, rapporteren iets vaker dat zij ongewenste seks hebben gehad vanwege hun voorkeur in vergelijking tot jongeren van de andere opleidingsniveaus.

Tabel 9.16
Mate waarin respondenten homonegatieve reacties krijgen en welk soort reacties dit zijn, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	vmbo (n = 231)	havo/vwo (n = 600)	mbo (n = 589)	hbo/universiteit (n = 212)
ooit negatieve ervaring gehad				
ja	67	57	62	49
nee	33	43	38	51
frequentie negatieve ervaring[a]				
enkele keer	63	62	67	75
paar keer per jaar	17	20	17	18
minstens eens per maand	14	10	8	4
minstens iedere week	6	8	8	3
soort negatieve ervaring[a]				
vervelende opmerking	73	82	72	71
roddelen, negeren	60	60	60	46
bedreigen, chanteren	18	9	14	6
vechten	13	9	8	4
ongewenste seks	8	6	8	4

a De vraag naar het type negatieve ervaring is alleen gesteld indien de respondent ooit iets negatiefs had meegemaakt.

Bron: SCP (Same'09)

9.5 De invloed van factoren bij homonegativiteit nader bekeken

Het ligt voor de hand dat een aantal factoren die van invloed zijn op het meemaken van homonegatieve ervaringen, met elkaar samenhangt. Daarom is nagegaan welke rol zij spelen ten opzichte van elkaar. De aspecten demografische factoren (sociale klasse, geslacht, leeftijd en opleidingniveau van de jongeren en hun ouders, religie), sekseconformiteit, en hoe lang men al *uit de kast* is of weet van zichzelf dat hij of zij homo is, zijn gezamenlijk bestudeerd.
Meisjes maken significant minder vaak negatieve reacties mee dan jongens (tabel 9.17). De respondenten die zichzelf sekseconform vinden, hebben minder vaak te maken met vervelende reacties vanwege hun voorkeur. Ook werd duidelijk dat hoe langer het geleden is dat homojongeren van zichzelf ontdekten dat zij (ook) op dezelfde sekse vallen en naarmate zij langer geleden hun coming-out deden, des te vaker zij te maken kregen met homonegativiteit in de laatste twaalf maanden. Dit kan zijn doordat mensen in hun omgeving inmiddels gewend zijn aan de seksuele voorkeur van de jongeren, maar het is ook denkbaar dat homojongeren zelf met de jaren selectiever worden bij de keuze voor activiteiten of omgevingen waarin zij willen participeren. Tot slot werd duidelijk dat wanneer homojongeren ouder zijn, en wanneer zij een hoger onderwijsniveau volgen of

hebben afgerond (havo/vwo of hbo/universiteit), zij minder vaak ervaringen hebben met homonegativiteit.

Tabel 9.17
Factoren die mogelijk een rol spelen bij homonegatieve reacties, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1404) (in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

leeftijd	-0,143**
opleidingsniveau	
vmbo (referentiegroep)	
mbo	-0,023
havo/vwo	-0,076*
hbo/universiteit	-0,095*
geslacht (meisjes = referentiegroep)	
jongens	0,076**
opleidingsniveau ouders	
laag (referentiegroep)	
midden	-0,010
hoog	0,005
seksuele voorkeur	
homo (referentiegroep)	
overwegend homo	-0,007
biseksueel	-0,130**
religieuze opvoeding	0,029
momenteel religieus	0,036
meer sekseconform	-0,147**
coming-out (wel gedaan = referentiegroep)	-0,174**
langer bewust van voorkeur	0,163**
R^2 van het model	0,14

* = significant op 5%-niveau.
** = significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (Same'09)

9.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk is de mate van acceptatie en negativiteit die homojongeren meemaken aan de orde gekomen. De acceptatie door personen in de leefomgeving en de homovriendelijkheid in belangrijke levensdomeinen is onderzocht. Positief was dat het aandeel homojongeren dat zich niet geaccepteerd voelt door de ouders tamelijk klein blijkt te zijn (4%). Hierbij moet wel worden bedacht dat ongeveer 30% van de respondenten nog geen coming-out naar de ouders toe heeft gedaan, wat misschien een te rooskleurig beeld oplevert. De meisjes voelen zich iets beter geaccepteerd door hun moeder als zij meisjesachtig zijn. Religie, en dan in het bijzonder het evangelische

geloof, is een factor die de acceptatie bij de ouders bemoeilijkt. Verrassend genoeg bleek sociale klasse geen belangrijke invloed te hebben bij een gebrek aan ervaren acceptatie door de ouders. Op school vindt 15% tot 20% van de homojongeren hun acceptatie niet optimaal, bij vrienden (9%), sport (9%) en het werk (8%) gaat dit iets beter. Wel dient ook hier rekening te worden gehouden met het gegeven dat een derde van de jongeren niet *uit de kast* is bij sport en op het werk. Bovendien geldt dat homojongeren op deze terreinen vaker zelf kunnen kiezen voor deelname. Jongeren in dit onderzoek die zichzelf weinig sekseconform vinden, voelen zich minder goed geaccepteerd door medeleerlingen en collega's. Jongens die meisjesachtig zijn, maken bovendien melding van een minder goede acceptatie door vrienden. Bij het sporten voelen meisjes die niet zo meisjesachtig zijn zich minder goed geaccepteerd.
De biseksuele jongeren die deelnamen aan dit onderzoek vonden alle domeinen in hun omgeving minder homovriendelijk dan homoseksuele jongeren.[7] Eveneens opvallend was dat bijna de helft van de biseksuelen in sommige settings (bijvoorbeeld familie of sport) niet weet in welke mate zij geaccepteerd worden. Veel mensen hullen zich blijkbaar in zwijgen ten aanzien van biseksualiteit. Voor biseksuele jongeren hoeft dat niet per se slecht te zijn, maar ze kunnen dan ook hun verhalen of problemen niet echt goed kwijt.
Er werd ook uitgezocht hoe vaak homojongeren in dit onderzoek negatieve ervaringen hebben gehad vanwege hun seksuele voorkeur, en waar deze negatieve ervaringen uit bestonden. Ongeveer driekwart van de homojongeren heeft dit meegemaakt, meisjes iets minder vaak dan jongens en biseksuele jongeren minder vaak dan homoseksuelen (58%). Jongeren in dit onderzoek hebben vooral last van verbaal geweld door mensen op school, thuis of in de buurt, en jongens treft dit iets vaker dan meisjes. Wanneer homojongeren ouder worden en naarmate het langer geleden is dat zij hun eerste coming-out deden, hebben zij minder vaak te maken met homonegatieve reacties.
De homojongeren die zichzelf als weinig conform hun sekse beschouwen, zijn beduidend vaker het mikpunt van pestgedrag.

Noten

1 Zie hoofdstuk 7 voor een beschrijving van dit onderzoek.
2 De islam kon niet worden betrokken bij deze onderverdeling naar religies vanwege het geringe aantal respondenten dat met de islam is opgevoed.
3 Voor de biseksuele jongens in dit onderzoek kon de mate van acceptatie bij veel settings niet worden berekend, omdat slechts een klein deel van hen uit de kast is.
4 Het aantal jongens dat niet sekseconform is en aan sport doet en ook uit de kast is, is te klein om te analyseren.
5 Bij de biseksuele jongens was het aantal te klein om dit nader te analyseren.
6 Het voorkomen van ongewenste seks vanwege de voorkeur is achterhaald via de stelling: 'Iemand heeft tegen mijn zin met mij seksuele handelingen verricht, omdat ik op dezelfde sekse val.'
7 Voor de biseksuele jongens in dit onderzoek kon de mate van acceptatie bij veel settings niet worden berekend, omdat slechts een klein deel van hen uit de kast is.

10 Psychisch welbevinden en zelfacceptatie van homojongeren

Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP)

10.1 Minority stress: uitdagingen in het leven van homojongeren

Uit internationaal en Nederlands onderzoek blijkt dat homoseksuelen kwetsbaar zijn voor een lager psychisch welbevinden in vergelijking met de heteropopulatie (zie bv. Gilman et al. 2001 voor gegevens over de VS; Sandfort et al. 2001 voor Nederland). Homomannen hebben relatief veel angst- en stemmingstoornissen en lesbische vrouwen hebben een verhoogde prevalentie van alcohol- en drugsmisbruik. Ook werd duidelijk dat suïcidaliteit (zelfmoordgedachten en zelfmoordpogingen) vaker voorkomen bij homoseksuele dan bij heteroseksuele volwassenen (De Graaf et al. 2006). Hoe het precies is gesteld met de psychische gezondheid van Nederlandse homojongeren is onbekend en zal in dit hoofdstuk worden besproken.
Op het welbevinden en de geestelijke gezondheid van homojongeren zijn ten eerste algemene risicofactoren van invloed (bv. stressvolle levensgebeurtenissen zoals echtscheiding van de ouders, een rouw- of verlieservaring). Daarnaast bestaan er specifieke stressoren voor de homojeugd die ontstaan doordat homojongeren deel uitmaken van een minderheidsgroep in de samenleving. Deze stressoren worden *minority stress* genoemd en hebben hun wortels in het gegeven dat maatschappelijke verhoudingen en structuren gefundeerd zijn op heteroseksualiteit (Meyer 2003). Doordat de seksuele voorkeur van homo- en biseksuelen afwijkt van de norm, kunnen zij zich 'anders' of minderwaardig voelen en reacties in hun omgeving kunnen dergelijke gevoelens bevestigen. Dit kan consequenties hebben voor het welbevinden. *Minority stress* kan ten eerste bestaan uit het meemaken van homonegatief gedrag en het gebrek aan acceptatie in de omgeving, dat zowel chronisch als kortdurend van aard kan zijn. Daarnaast vormt het anticiperen op de negatieve houdingen die men ondervindt of verwacht en de aanpassingen die men hiervoor maakt, zoals pogingen om de seksuele voorkeur te verbergen, een mogelijke bron van stress. Tot slot kunnen negatieve houdingen tegenover homoseksualiteit zoals die in sommige delen van de samenleving bestaan ertoe leiden dat deze attituden door homoseksuelen (gedeeltelijk) worden verinnerlijkt. Homoseksuelen kunnen als gevolg hiervan zelf minder positief denken over homoseksualiteit en over zichzelf. Dit proces wordt *geïnternaliseerde homonegativiteit* genoemd (Meyer 2003).
Minority stress kan van invloed zijn op het psychisch welbevinden en bijvoorbeeld uitmonden in depressieve klachten, een laag zelfbeeld of suïcidaliteit. In dit hoofdstuk wordt bekeken hoe het is gesteld met het psychisch welbevinden van homojongeren. Om dit te bestuderen wordt achtereenvolgens ingegaan op de volgende vragen: Welke mate van zelfacceptatie hebben jongeren ten aanzien van hun seksuele voorkeur? Welke individuele en sociale aspecten beïnvloeden de zelfacceptatie? (§ 10.2). Zijn jongeren ermee op hun gemak om openlijk homoseksueel te zijn of is dit juist lastig voor hen?

(§ 10.3). Vervolgens komt het zelfbeeld van homojongeren aan bod (§ 10.4) en gaan we in op de vraag in hoeverre jongeren last hebben van depressieve klachten en welke rol sociaaldemografische factoren, en algemene en homospecifieke stressoren spelen bij het ontstaan van deze klachten (§ 10.5). Daarna inventariseren we de mate van suïcidaliteit onder de homojongeren in het onderzoek (§ 10.6). Hoe vaak komt dit voor en welke rol spelen sociaaldemografische, algemene stressoren en homospecifieke risicofactoren hierbij? Tot slot bespreken we de behoefte aan steun en hulp van homojongeren in dit onderzoek, aan wat voor soort hulp hebben zij behoefte en op welke manier maken zij momenteel gebruik van het bestaande hulpaanbod? (§ 10.7). Om inzicht te krijgen in deze thema's gebruiken we gegevens uit het SameFeelings-onderzoek onder ruim 1600 homojongeren in Nederland (zie ook hoofdstuk 7).
Bij al deze vragen wordt aandacht besteed aan verschillen tussen jongens en meisjes. Ook maken we onderscheid naar verschillende homoseksuele voorkeuren. Deelnemers zijn namelijk ook ingedeeld op basis van of zij zichzelf als exclusief homoseksueel, overwegend homoseksueel of biseksueel zagen (zie voor een toelichting op die indeling hoofdstuk 8). Eveneens benoemen we of er verschillen bestaan in sekseconformiteit, dus tussen degenen die zich 'jongensachtig' of 'meisjesachtig' voelen (zie voor een toelichting op die indeling hoofdstuk 9). In dit hoofdstuk komen af en toe ook fragmenten voorbij uit interviews die we hielden met 30 jongeren die vaak homonegatieve reacties meemaakten.

10.2 Acceptatie van de eigen seksuele voorkeur

Wanneer een jongere zijn of haar seksuele aantrekking niet of moeizaam accepteert, leidt dit vaak tot ongelukkige gevoelens. Daarom is de zelfacceptatie van homojongeren onderzocht. Er is gevraagd of jongeren van seksuele voorkeur zouden willen veranderen en heteroseksueel zouden willen worden als ze de keuze hadden. Hoewel dit een minderheid betreft, is het toch zorgwekkend dat 16% van de respondenten liever niet op hetzelfde geslacht zou willen vallen (tabel 10.1). Meer jongens dan meisjes in het onderzoek ervaren dit. Van de jongens geeft een op de vijf dit aan, en dit is precies hetzelfde aandeel als de Schorer Monitor onder volwassen homomannen vond (zie hoofdstuk 4). Bij de meisjes wil ongeveer een op de acht liever hetero zijn. Dit is een hoger aandeel dan Bos en Ehrhardt in hoofdstuk 5 vaststelden bij lesbische en biseksuele volwassen vrouwen. Een van de redenen hiervoor kan zijn dat de zelfacceptatie bij vrouwen wellicht meer toeneemt in verhouding tot mannen wanneer zij ouder worden. Deze sekseverschillen zijn overigens al eerder aangetoond in Amerikaans onderzoek (Herek 2007) en ook met Vlaams onderzoek (Dewaele 2007). Het zou kunnen dat deze verschillen ontstaan doordat er onder de mannelijke heterobevolking negatiever wordt gedacht over mannelijke dan over vrouwelijke homoseksualiteit (Herek 2007).

Tabel 10.1
Als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1632, in procenten)

	(helemaal) eens	niet eens/ niet oneens	(helemaal) oneens
meisjes	13	17	70
jongens	20	18	62
totaal	16	18	66

Bron: SCP (Same'09)

Uit de interviews werd duidelijk hoezeer sommige respondenten hebben geworsteld met het erkennen van hun seksuele voorkeur naar zichzelf en anderen toe. Zo vertelde een jongen van 22 jaar over zijn puberteit, waarin hij zijn voorkeur nog geheim hield:

Respondent: Het was gewoon één groot taboe voor mij. [...] Ik haatte op een gegeven moment... ik ging er zelf grapjes over maken, over homo's. Maar doen alsof ik het zelf ook raar vond.
Interviewer: En weet je nog wat voor dingen je mee kwam?
Respondent: [...] ja de standaard opmerkingen van gatver, of smerig, vies. Maar ja, gewoon om mezelf meer vrij te pleiten. [...] Ik wilde het gewoon écht niet. Dus ik accepteerde het niet in mijzelf. [...] Ik dacht ik wil gewoon dat niemand het weet. [...] En ja, ik ga gewoon toneelspelen. [...] Ja, dus de periode van mijn 12e tot mijn 16e was gewoon een soort van groot toneelspel, ja, een worsteling met mijn seksualiteit.

In een ander interview vertelt een jongen van 18 jaar dat juist zijn biseksuele voorkeur nog lastiger geaccepteerd wordt dan doorgaans het geval is met een homoseksuele voorkeur:

Respondent: Kijk homo zijn is één ding, en dat valt op een gegeven moment denk ik ook wel te begrijpen, maar ik denk... ik heb zelf altijd gedacht als ik kon kiezen wilde ik echt puur hetero zijn. Dat is makkelijker in deze samenleving.
Interviewer: Nog steeds zou jij dat het liefste zijn?
Respondent: Ja. Maar dat ben ik niet en ik kan dat ook niet forceren. Als ik alleen maar met meisjes omga dan krijg ik juist heel erg veel verlangens naar... dat is gewoon zo, alles waar je vanaf probeert te houden dat ga je leuk vinden. Ik bedoel dat is heel erg menselijk. En zeker in deze samenleving, nog steeds, is het gewoon veel makkelijker om hetero te zijn, dat is met alles zo. Qua hoe mensen met je omgaan, qua gespreksonderwerpen, er zijn gewoon veel meer hetero's...

Net zoals deze jongen verwijzen veel geïnterviewde jongeren naar de heteroseksuele norm die hen in de weg staat bij een volledige acceptatie. Een jonge vrouw van 25 jaar vertelde wat zij als een gemis ervaart in vergelijking met heteroseksuele relaties:

Interviewer: En als je een keuze had, zou je dan liever hetero zijn?
Respondent: Nee. Nee. Ik zou wel dat stukje wat zij voelen van... ik bedoel heel vaak legt een man of een vrouw gewoon zo een hand of een arm op je been, of... meer dat vrije gevoel, dat

zou ik wel willen hebben wat zij gewoon kunnen doen. Ja. Zonder dat je meteen een scheef gezicht krijgt van iemand. Of ja, van o dat zijn die twee weer...

10.2.1 Kinderwens

Een gezin met partner en kinderen is voor veel jongvolwassenen op termijn een belangrijk levensdoel. Voor homoseksuelen is een kinderwens moeilijker te verwezenlijken dan voor heteroseksuelen. Daarom zou een kinderwens een rol kunnen spelen bij de acceptatie van de seksuele voorkeur. Bovendien is een kinderwens voor twee mannen moeilijker te realiseren dan voor twee vrouwen. Dit kan er ook toe bijdragen dat jongens hun voorkeur moeilijker accepteren dan meisjes. Veel homojongeren in dit onderzoek hebben een kinderwens (figuur 10.1). Zes op de tien meisjes en vier op de tien jongens willen graag kinderen. Slechts 10% van de meisjes en 17% van de jongens zegt geen kinderen te willen. De overige homojongeren antwoorden dat zij 'misschien' kinderen willen.

Figuur 10.1
aandeel respondenten dat een kinderwens heeft, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1448, in procenten)

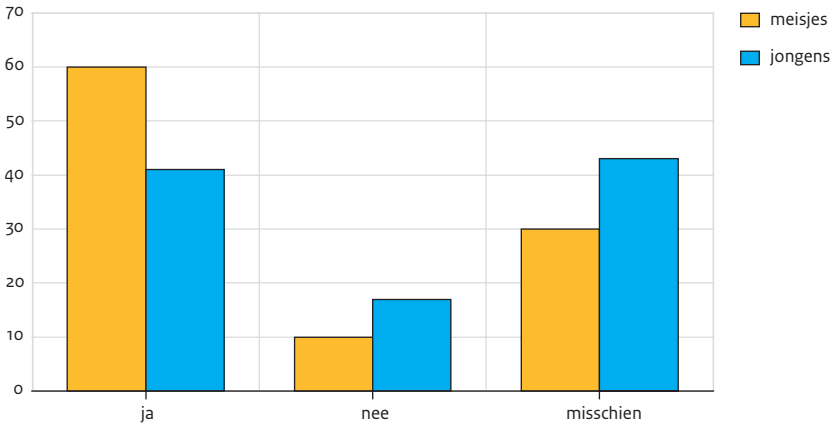

Bron: SCP (Same'09)

In een interview licht een jongen (16 jaar) die religieus is opgevoed toe hoe zijn kinderwens ertoe bijdraagt dat hij moeite heeft om zichzelf te accepteren:

Interviewer: En heb je dat gevoel nog steeds dat je liever hetero zou zijn?
Respondent: Ja. [...] Ik vind het leuk om anders te zijn op zich, maar het heeft zo veel problemen... het veroorzaakt nog steeds heel veel problemen. Iedereen heeft eigenlijk een drang om te zijn zoals de rest is. En het is gewoon heel erg hard om erbuiten geplaatst te worden voor iets waar je niks aan kan doen. En ja, ik ben heel erg voor voortplanting en man en vrouw, dat ik gewoon graag verliefd zou zijn op een vrouw, liever. Maar ik heb me ook nu beseft dat dat niet kan.

Interviewer: Jij denkt niet dat dat ooit gaat gebeuren?
Respondent: Nee. Nou misschien wel... Ik sluit niet uit dat ik ooit met een vrouw zou zijn.

10.2.2 Zelfacceptatie en homonegativiteit

Het is denkbeeldig dat het verlangen liever niet homoseksueel te zijn sterker is naarmate jongeren vaker het slachtoffer zijn geweest van homonegativiteit. Voor meisjes is dit inderdaad het geval; degenen die maandelijks of wekelijks homonegativiteit meemaken, geven vaker aan dat zij hun seksuele voorkeur willen veranderen dan de meisjes die weinig of nooit hiermee te maken hebben (tabel 10.2). Opvallend is dat voor jongens in dit onderzoek een dergelijk verband tussen negatieve reacties en 'liever hetero zijn' minder eenduidig is.

Tabel 10.2
Als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a]

meemaken homonegativiteit	nooit	enkele keer	paar keer per jaar	minstens iedere maand	minstens iedere week
meisjes (n = 134)					
ja, voorkeur liever veranderen	9	6	10	17	13
jongens (n = 109)					
ja, voorkeur liever veranderen	26	21	11	13	32

a Aandeel respondenten dat het (helemaal) eens is met deze stelling, uitgesplitst naar frequentie van ervaren homonegativiteit.
Leesvoorbeeld: 13% van de meisjes die minstens iedere week een homonegatieve reactie kregen, wil de seksuele voorkeur veranderen en hetero worden.

Bron: SCP (Same'09)

In een interview legde een jongen van 19 jaar uit hoe het pesten op school vanwege zijn homoseksuele voorkeur samenhing met een moeizame zelfacceptatie:

Ik was 10 toen ik het wist. Ik heb het verborgen gehouden tot mijn 14e. Ik heb op zeer jonge leeftijd, tussen mijn 10e en mijn 14e, expres gehad met twee meisjes. Gewoon puur om het gevoel te onderdrukken. [...] Ik werd zo veel gepest, ja vanaf groep 2 tot en met groep 8, dat is al ruim zes jaar. En toen had ik mijzelf gewoon afgesloten, toen had ik gezegd nee dat wil ik niet. [...] Ik wil niet meer gepest worden, ik wil gewoon dat het de rest van mijn leven ophoudt en ik word gewoon hetero en ik ga er gewoon zo mee door. En ja dat was gewoon puur mijn gedachtegang toen, ik wil niet meer gepest worden, ik wil niet de rest van mijn leven vernederd worden en ik stop ermee.

10.2.3 Zelfacceptatie en religie

We verwachtten dat ook religie van invloed is op hoe jongeren zelf tegenover hun seksuele voorkeur staan. Het blijkt dat de jongeren die met een geloof zijn opgevoed

inderdaad iets meer moeite hebben om zichzelf te accepteren dan degenen die niet gelovig zijn opgevoed (tabel 10.3). In lijn der verwachting is zelfacceptatie nog moeilijker voor de homojongeren die momenteel gelovig zijn, en voor jongens geldt dit meer dan voor meisjes. Uit een nadere analyse van de diverse geloofstromingen blijkt dat vooral het evangelische geloof lastig samengaat met acceptatie van de seksuele voorkeur. Bijna de helft (43%) van de homojongeren die in het evangelische geloof is opgevoed, zou liever hetero zijn (niet in tabel).

Tabel 10.3
Als ik kon kiezen, zou ik liever hetero zijn, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1632, in procenten)[a]

	niet religieus opgevoed	wel religieus opgevoed	momenteel niet religieus	momenteel wel religieus
meisjes				
ja, voorkeur liever veranderen	11	14	10	18
jongens				
ja, voorkeur liever veranderen	18	24	17	31

a Aandeel respondenten dat het (helemaal) eens is met deze stelling, uitgesplitst naar mate van religiositeit.

Bron: SCP (Same'09)

Tijdens de interviews heeft een aantal jongeren die streng religieus zijn opgevoed, verteld dat zij het lastig hebben gehad met de bewustwording en het accepteren van hun seksuele voorkeur. Een meisje (19 jaar) vertelde dat zij daarom heeft geprobeerd om haar voorkeur met behulp van God te veranderen:

Interviewer: En wat zei je als je ging bidden?
Respondent: Ja echt letterlijk Heer als u wilt dat ik mij laat genezen, dat ik genees, ja doe het dan maar, want ik heb wel altijd zoiets van Gods wil geschiedde, dat is mij ook heel erg aangeleerd. Wat God wil, ja dat is goed. [...] Ik heb een jaar lang zitten bidden, echt elke dag en elke nacht huilend en al in slaap gevallen ermee. Nou ik denk als Hij zoiets ziet dat ik het echt zo graag wil, al is het alleen maar om van het hele gedoe af te zijn, het hele probleem, en dat de rust weer wederkeert in huis, voor zover dat mogelijk was... Maar ja, het gebeurde niet.

10.2.4 De invloed van verschillende factoren op zelfacceptatie nader onderzocht

Het is aannemelijk dat sommige aspecten die een rol spelen bij de zelfacceptatie met elkaar samenhangen. Om duidelijk te krijgen welke factoren nu de belangrijkste zijn, werd een aparte analyse gedaan. De invloed van homonegativiteit, openheid over de seksuele voorkeur, zelfbeeld, sekseconformiteit, kinderwens, seksuele voorkeur (homo, bi of overwegend homo), een aantal sociaaldemografische factoren en religie op de mate van zelfacceptatie werd tegelijkertijd onderzocht in deze analyse. In tabel 10.4 is het model weergegeven. Jongens die deelnamen aan dit onderzoek hebben een minder

goede zelfacceptatie dan meisjes. Opvallend is dat homojongeren met een hoog opleidingsniveau een lagere zelfacceptatie hebben dan de lager opgeleide homojongeren.

Tabel 10.4

Factoren die mogelijk een rol spelen bij minder zelfacceptatie, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (logistisch regressiemodel) (n = 1404, in odds ratio's)[a]

leeftijd	0,991
opleidingsniveau	
vmbo (referentiegroep)	
mbo	1,776
havo/vwo	1,515
hbo/universiteit	1,946*
geslacht	
meisjes (referentiegroep)	
jongens	1,496*
opleidingsniveau ouders	
laag (referentiegroep)	
midden	0,769
hoog	1,411
seksuele voorkeur	
homoseksueel (referentiegroep)	
overwegend homoseksueel	1,282
biseksueel	0,469**
religieuze opvoeding (niet religieus opgevoed = referentiegroep)	0,848
religieus (niet religieus = referentiegroep)	1,518*
meer homonegativiteit	1,227*
meer sekseconform	1,181*
lager zelfbeeld	1,263**
kinderwens	
ja (referentiegroep)	
nee	0,677
weet ik niet	0,855
coming-out (niet gedaan = referentiegroep)	2,557**
langer bewust van voorkeur	1,015
meer op gemak openlijk homo te zijn	0,387**
R^2 van het model Nagelkerke	0,29

a Een score boven de 1 betekent minder zelfacceptatie.

* = significant op 5%-niveau.

** = significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (Same'09)

Zoals te verwachten viel, accepteren de jongeren in het onderzoek die nog geen coming-out deden, zichzelf minder goed dan degenen die al uit de kast zijn. Wanneer jongeren

rapporteren dat anderen vaak negatief gereageerd hebben op hun homoseksualiteit, hangt dit samen met een verminderde zelfacceptatie. De jongeren in het onderzoek die zichzelf conform hun sekse voelden, hebben meer moeite om hun seksuele voorkeur te accepteren. Respondenten met een laag zelfbeeld hebben meer moeite met hun homoseksualiteit. Bovendien hangt een religieuze overtuiging negatief samen met de zelfacceptatie.

10.3 Waken over je identiteit: het (on)gemak om openlijk homo te zijn

Homoseksuele jongeren verschillen in de mate waarin zij zich in het dagelijks leven bewust zijn van hun seksuele voorkeur en bewust omgaan met het feit dat zij behoren tot een minderheidsgroep. Dit wordt wel stigmabewustzijn genoemd (Pinel 1999). Homojongeren die beseffen dat er een stigma bestaat ten aanzien van hun identiteit, denken vaak ook negatiever over de eigen seksuele voorkeur doordat zij een (verwachte) negatieve houding in de sociale omgeving hebben verinnerlijkt (Szymanski en Carr 2008). De omgang met een mogelijk stigma blijkt onder ander uit de mate waarin jongeren publiekelijk homoseksueel willen of durven te zijn. Dit wordt ook wel 'zichtbaarheidmanagement' genoemd (Dewaele 2007). De (vermeende) zichtbaarheid van seksuele voorkeur in de sociale omgeving en in de publieke ruimte kan een bron van stress vormen (Meyer 2003). Dit zou vooral gelden voor individuen die homonegativiteit hebben meegemaakt en voor degenen die zelf negatieve gevoelens hebben over hun seksuele voorkeur (Meyer 2003).
Homojongeren voor wie hun zichtbaarheid als homo een gevoelige kwestie is, kunnen dus kwetsbaar zijn voor een verminderd psychisch welbevinden. Daarom is onderzocht in hoeverre respondenten zich ongemakkelijk voelen bij het idee om hun seksuele voorkeur openlijk kenbaar te maken. Dit gebeurde aan de hand van acht stellingen, zoals 'Ik probeer geen signalen af te geven dat ik homo ben. Ik let daarom op de manier waarop ik mij kleed, en op de mensen en dingen waar ik over praat.' (Andere stellingen waren o.a. 'Ik maak me er zorgen over dat iemand erachter zou komen dat ik homo ben' en 'Ik heb het gevoel dat ik op mijn hoede moet zijn, moet liegen of verbergen voor anderen dat ik homo ben.') Het blijkt dat bijna een op de vijf homojongeren in dit onderzoek het niet prettig vindt om openlijk homo te zijn (figuur 10.2). Jongens zijn hiermee beduidend minder op hun gemak dan meisjes. Ongeveer een op de vier jongens, en ongeveer een op de acht meisjes spant zich in om niet als homo herkend te worden.

Figuur 10.2
het ongemak om openlijk homoseksueel te zijn, homojongeren 16-25 jaar (in procenten)

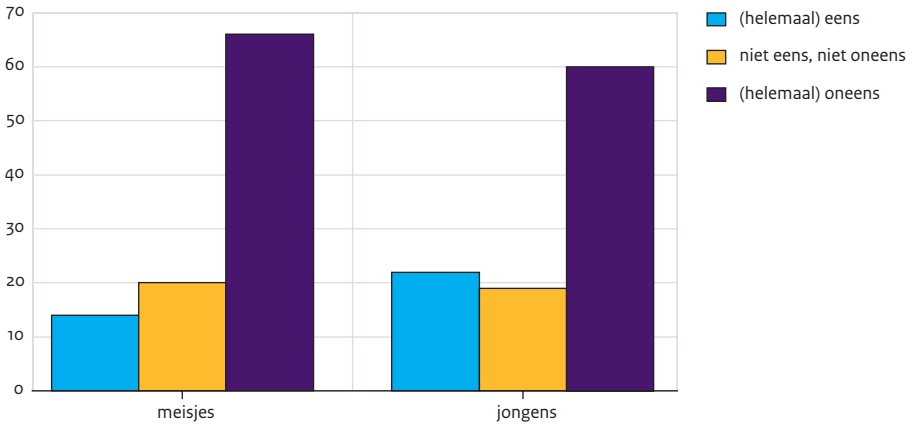

Bron: SCP (Same'09)

In de gesprekken met homojongeren werd bevestigd dat sommigen het moeilijk vinden om open te zijn over hun seksuele voorkeur. Angst voor de veroordeling door anderen speelt een belangrijke rol bij het durven laten merken dat je 'zo' bent. Uit een interview met een jongen van 23 bleek hoezeer hij vroeger had geleden vanwege een voortdurende angst om 'ontdekt' te worden als homo:

> *Het voelde gewoon heel erg... ja ik was gewoon constant bang. En dat was vooral vermoeiend. Constant op mijn hoede. [...] Vooral die constante stress van ik moet dit doen, dat doen, en dan ook proberen... ja je te gaan interesseren voor dingen die je echt geen reet.. weet je.. in voetbal was ik niet geïnteresseerd en dan ging ik opeens proberen om toch maar voetbal te kijken om erover mee te praten. Het sloeg echt nergens op. Of over meisjes, natuurlijk gaat het veel over meisjes.. ik kon er gewoon niks mee. En ja, dat was wel vermoeiend.*

Het gegeven dat veel jongeren anticiperen op een veroordeling door anderen speelt een belangrijke rol bij het ongemak om openlijk homo te zijn. Een jonge vrouw van 25 jaar vertelde hierover:

> *Want ik hou toch wel... merk ik, heel veel rekening met hoe andere mensen denken en hoe ze zich voelen. En... terwijl ik ook kan denken van nou ja, dan vinden ze het maar raar of dan kijken ze maar of dan roepen ze iets, maar dat vind ik dan ook niet leuk. Maar het liefst zou ik dan denken van nou ja schijt, maar dat kan ik gewoon niet. Ik vind het wél belangrijk wat iemand anders vindt. [...] Het liefst wil je gewoon dat iedereen het accepteert en aardig is. En niet zo stom doet. [...] Ik heb ook een periode gehad dat ik me een beetje anders ging kleden, zo van dat ik vooral niet opval en toen dacht ik nou dan pas ik in ieder geval in dat plaatje, in dat beeld.*

In de gesprekken met homojongeren werd bovendien duidelijk dat vooral sommige jongens zich stoorden aan de reputatie van homomannen als overdreven vrouwelijk. Waarschijnlijk heeft de ergernis die vrouwelijkheid bij mannen veroorzaakt in de heteroseksuele populatie (Herek 2000) hier ook mee te maken. Als gevolg van deze reputatie deed een aantal jongens die geïnterviewd zijn moeite om dit beeld van de 'nicht' verre van zich te houden. Sommigen gingen hierin zelfs zo ver dat ze andere jongens corrigeerden wanneer ze zich te 'nichterig' gedroegen. Zo vertelde een jongen van 19 jaar:

Respondent: Mensen die vrouwelijk zijn, die zo op de Gay Pride staan in een travestietenpak of zo [...]. En ik weet niet precies wat het is, maar het zijn geen pure personen in mijn ogen [...].
Interviewer: Is het nep in jouw ogen?
Respondent: Ja heel nep. Ik kan er niet tegen zelfs, ik kan er heel boos om worden als ik het zie. [...] En het is al een paar keer gebeurd dat ik een paar jongens daar op aangesproken heb. Je hebt er een paar tussen zitten die gewoon echt vrouwelijker zijn, en daarvan denk ik ja dat ben jij. Maar ik had er ook eentje die aan kwam lopen, die was 13, 'ik heb een Louis Vuitton-handtas' ... maar zo overdreven, bah, ik heb hem teruggeroepen, ik zeg jongen, dit ben jij niet, ga kijken wie jij bent, maar dit is [naam van de kennis van de respondent] niet. [...] Ik spreek wel mensen erop aan, omdat het gewoon geen echte personen waren.

10.4 'Spiegel aan de wand.' Hoe zien homojongeren zichzelf?

Tijdens de adolescentie staat de ontwikkeling van identiteit en persoonlijkheid centraal. Uit onderzoek van Felten et al. (2009) (zie hoofdstuk 3) en de Inspectie van het Onderwijs (2009b) kwam naar voren dat het zeer belangrijk is voor jongeren om 'zichzelf te zijn'. Deze doelstelling legt tegelijkertijd een tegenstelling bloot in de levensfase van adolescenten, omdat hun identiteit en persoonlijkheid juist nog in beweging is. Door de bewustwording van hun seksuele voorkeur worden homojongeren voor vraagstukken geplaatst ten aanzien van hun zelfbeeld (Bohan 1996). Een van de belangrijkste manieren waarop jongeren iets leren over zichzelf en over wie zij zijn, is door zichzelf te vergelijken met anderen (Meyer 2003). Doordat de ontwikkeling van de seksuele voorkeur van homojongeren afwijkt van de norm ten aanzien van seksualiteit, liggen hier voor homojongeren uitdagingen om hun identiteitsontwikkeling desondanks met positieve uitkomsten te doorlopen.
Om te onderzoeken hoe homojongeren zichzelf waarderen, zijn hen tien stellingen voorgelegd. Enkele voorbeelden hiervan zijn: 'Soms denk ik dat ik nergens goed voor ben', 'Ik heb het gevoel dat ik een aantal goede eigenschappen heb', 'Ik heb niet veel om trots op te zijn'. Uitgaande van de norm zoals vastgesteld door Rosenberg (1979) heeft een klein deel van de homojongeren een lage zelfwaardering, namelijk 5%. Meisjes hebben een lager zelfbeeld dan jongens. Deze sekseverschillen zijn ook gevonden in onderzoek onder heterojongeren (Van de Looij-Janssen 2003). Opvallend veel homojongeren (ongeveer 38%) zijn het eens met de stelling dat zij meer zelfrespect zouden willen (tabel 10.5). Dit zou te maken kunnen hebben met de nadruk die jongeren leggen op het jezelf 'moeten' zijn, terwijl jongeren niet altijd (volledig) open zijn over hun seksuele voorkeur naar anderen toe. Verder valt op dat tamelijk veel homojongeren zichzelf nutteloos voelen (ongeveer 36%). Relatief veel jongeren geven bovendien aan dat ze vinden dat ze

nergens goed voor zijn, bijna een op de drie vindt dat dat zo is. Hoewel de uitkomsten niet bemoedigend lijken, is een vergelijking met heterojongeren essentieel om vast te stellen of homojongeren in negatieve zin afwijken.
Wanneer het zelfbeeld van jongeren nader wordt geanalyseerd op basis van de seksuele voorkeur, dan blijkt dat jongeren die biseksueel zijn een negatiever zelfbeeld hebben (zie bijlage B10.1, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Het lijkt erop dat eenduidigheid in de richting van aantrekking naar dezelfde sekse de minste problemen oplevert voor de zelfwaardering van homojongeren.

Tabel 10.5
Aspecten van het zelfbeeld, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1131)			jongens (n = 535)		
	(hele-maal) eens	niet eens/ niet oneens	(hele-maal) oneens	(hele-maal) eens	niet eens/ niet oneens	(hele-maal) oneens
ik ben tevreden over mezelf	72	18	10	80	13	7
ik vind mezelf nergens goed voor	32	20	48	27	19	54
ik heb goede eigenschappen	91	7	2	94	4	2
ik ben net zo goed als anderen	81	13	6	90	7	3
ik heb niet veel om trots op te zijn	10	17	73	9	15	75
ik voel me af en toe nutteloos	41	22	37	32	22	46
ik ben de moeite waard	80	16	4	85	11	4
ik zou meer zelfrespect willen	39	19	40	36	18	46
ik vind mezelf een mislukkeling	14	16	70	10	12	78
ik heb een positieve houding over mezelf	61	26	13	71	20	9

Bron: SCP (Same'09)

10.5 Het vóórkomen van depressieve klachten

Een van de psychische gezondheidsklachten waar homojongeren mee te maken kunnen krijgen, zijn stemmingsstoornissen. Eerder onderzoek onder homojongeren in de VS en België laat zien dat zij kwetsbaarder zijn voor depressieve klachten dan heterojongeren (Williams et al. 2003; Almeida et al. 2009). Een studie onder Nederlandse lesbische en biseksuele vrouwen (zie hoofdstuk 5) bevestigt dat er sprake is van een hoge kwetsbaarheid voor depressieve klachten, met name onder de jonge vrouwen. In dit onderzoek hebben we jongeren daarom gevraagd hoe vaak zij in de afgelopen vier weken last hebben gehad van gevoelens van eenzaamheid, somberheid, hopeloosheid over de toekomst, en het gevoel geen interesse te kunnen opbrengen voor dingen. Voor de bespreking van de resultaten zijn deze klachten bij elkaar opgeteld.
Ongeveer een op de zeven meisjes en ongeveer een op de acht jongens in ons onderzoek zeggen dat ze vaak, of heel vaak last hebben van depressieve klachten (tabel 10.6). Dit lijkt een behoorlijk aantal, echter omdat wij geen heteroseksuele jongeren

hebben ondervraagd, kunnen wij niet met zekerheid vaststellen dat er sprake is van een verhoogde kwetsbaarheid voor depressieklachten bij homojongeren. Uit onderzoek onder jongeren in de algemene bevolking (Vollenbergh et al. 2003; Verhulst et al. 1997) blijkt dat bij 8% van de meisjes en 3% van de jongens in de leeftijd van 18 tot en met 24 jaar een depressieve stoornis was vastgesteld. Omdat in ons onderzoek is gevraag naar depressieve klachten en niet naar stoornissen, is vergelijking met de totale bevolking lastig. De sekseverschillen onder homojongeren zijn iets kleiner dan werd gevonden in volwassen heteropopulaties op basis van de normscores. Leeftijd lijkt voor homoseksuele mannen niet veel uit te maken voor wat betreft depressieve klachten. De homojongens die deelnamen aan dit onderzoek rapporteren namelijk even vaak depressieve klachten als volwassen homomannen dat deden in de Schorer Monitor (zie hoofdstuk 4). De gemiddelde score op de depressieschaal van de jongens is bovendien vergelijkbaar met wat Nederlandse homojongens in de studie van Franssens et al. (2009) rapporteren.

Tabel 10.6

Aandeel respondenten dat depressieve klachten rapporteert, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1443) (in procenten)

	nooit	zelden	af en toe	vaak	heel vaak
meisjes					
totaal depressieve klachten	31	43	12	8	6
jongens					
totaal depressieve klachten	34	42	12	8	4

Bron: SCP (Same'09)

10.5.1 'Zodra er een messteek kwam, zo'n woord, dan kroop ik in mijn schulp.' Homonegativiteit en depressiviteit

Het meemaken van negativiteit ten aanzien van de seksuele voorkeur kan een inbreuk vormen op gevoelens van veiligheid (Meyer 2003). Dergelijke ervaringen hebben vaak consequenties voor de stemming van jongeren. Veel studies vonden een verband tussen depressieve klachten en negatieve bejegening vanwege de seksuele voorkeur (Williams et al. 2003; Almeida et al. 2009; Schoonacker et al. 2009). In Nederland is dit verband voor homojongens tussen de 16 en 25 jaar recentelijk aangetoond door Franssens et al. (2009). Andersom is aangetoond in Amerikaans onderzoek dat op scholen waar een positief klimaat heerst ten aanzien van homoseksualiteit, minder depressieve klachten worden gerapporteerd door homojongeren (Birkett et al. 2009). Daarom is bij de jongeren die deelnamen aan dit onderzoek bekeken of er inderdaad een verband bestaat tussen de frequentie in het meemaken van homonegatieve reacties en depressieve symptomen. De resultaten ondersteunen dit vermoeden. Zo meldt van de meisjes die nooit een negatieve reactie krijgen 15% depressieve klachten tegenover 26% van de meisjes die minstens iedere maand of vaker iets negatiefs meemaken (figuur 10.3). Ook de jongens

die iedere week blootstaan aan antihomogedrag rapporteren driemaal zo vaak depressieve klachten dan de jongens die nooit dit soort homonegatief gedrag meemaken (33% tegenover 11%).

Figuur 10.3
'Ik heb tamelijk of heel veel last van depressieve klachten', homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)[a]

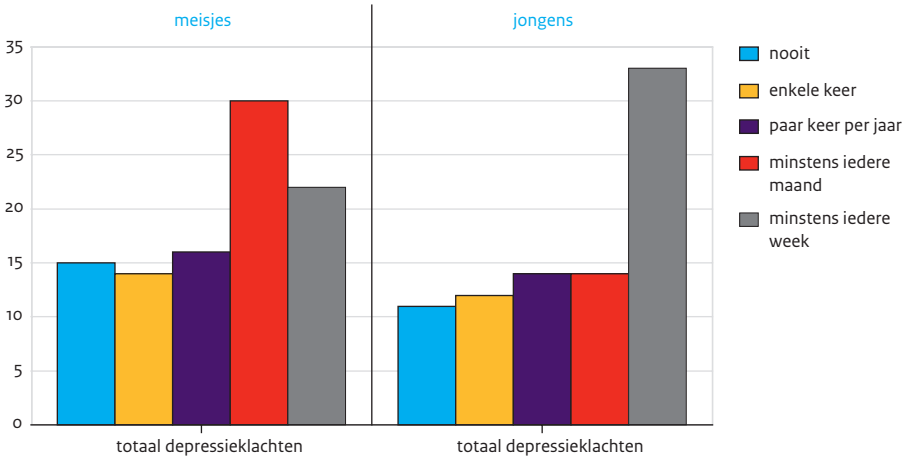

a Aandeel respondenten dat het eens is met deze stelling, uitgesplitst naar frequentie van ervaren homonegativiteit.

Bron: SCP (Same'09)

10.5.2 Depressieve klachten en sekseconformiteit

In hoofdstuk 9 constateerden we dat het meemaken van homonegativiteit voor een deel bleek samen te hangen met de mate waarin homojongeren zich sekseconform voelen. Daarom is onderzocht of er een verband bestaat tussen de mate waarin jongeren zich identificeren met hun sekse en het ervaren van depressieve klachten. Bij de meisjes zien we dat degenen die zich niet meisjesachtig voelen, ongeveer drie keer zo vaak aangeven tamelijk tot vaak last te hebben van alle genoemde depressieve klachten dan de meisjesachtige meisjes (tabel 10.7). Bij de jongens zien we eenzelfde verband, zij het iets minder sterk dan bij de meisjes.

Tabel 10.7
'Ik heb tamelijk of veel last van depressieve klachten', homojongeren 16-25 jaar, 2009
(n = 1441, in procenten)[a]

	weinig sekseconform	enigszins sekseconform	tamelijk sekseconform
depressieve klachten			
meisjes	23	13	7
jongens	23	14	12

a Aandeel respondenten dat het eens is met deze stelling, uitgesplitst naar frequentie van ervaren homonegativiteit.
Leesvoorbeeld: 23% van de meisjes die zichzelf weinig sekseconform vinden, heeft tamelijk of heel vaak last van depressieve klachten.

Bron: SCP (Same'09)

In een vraaggesprek met een jongen van 19 jaar bleek hoe pijnlijk het was geweest voor hem als middelbare scholier om gepest te worden vanwege 'meisjesachtige interesses':

Respondent: En dat begon met 'meisje, meisje.. zangeres, zangeres' en dat liep uit naar groep 6. En toen werd het al snel homo of nog steeds meisje, en dat is doorgegaan tot de tweede middelbare school. Interviewer: Hoe was het voor jou dat ze op die manier met jou omgingen? Respondent: Echt super vervelend. [...] Ja, dan werden er gewoon opmerkingen geplaatst en dan... ik ben altijd een heel open persoon, die lekker babbelt [...] en dat ben ik altijd geweest. Maar zodra er een messteek kwam, zo'n woord, dan kroop ik in mijn schulp en dan was ik stil voor de rest van de dag, dan zei ik niks meer. Dan deed ik nergens meer aan mee, dan voelde ik me rot. En dan... ja... verder deed ik er niks mee. Ik hield het bij mijzelf, ook gewoon puur qua schaamte tegenover mijn ouders, tegenover iedereen.

10.5.3 Depressieve klachten en coming-out: uit de kast, uit je dip?

Nadat jongeren zich bewust worden van hun homoseksuele gevoelens, volgt vaak na enige tijd een eerste coming-out. Tijdens dit proces staan jongeren voor de vraag hoe om te gaan met mogelijk negatieve beelden van homoseksualiteit, ook omdat dat zij mogelijk deze beelden hebben verinnerlijkt (Herek 2007). Er wordt door Nederlandse jongeren veel waarde gehecht aan authenticiteit (zie hoofdstuk 3). Wanneer homojongeren (nog) niet aan iemand hebben verteld over hun seksuele voorkeur, dan zou dit een bron van stress kunnen vormen, omdat dit op gespannen voet kan staan met het credo 'jezelf te (moeten) zijn'. Uit de interviews blijkt dat sommige homojongeren depressieve gevoelens ontwikkelden door de verwarrende tijd die voorafging aan hun coming-out. Zo vertelde een jongen van 17 jaar (niet-westers):

Respondent: Maar de maand daarvoor al was ik al zeker dat ik geen meisjes meer leuk vond, en ik durfde het mezelf niet toe te geven. En helemaal niet tegen anderen. En ja dat heeft dus drie, vier maanden geduurd voordat ik het eindelijk echt tegen mijzelf kon toegeven.

Interviewer: En wat maakte die drie, vier maanden dat je het toch best wel moeilijk vond voor jezelf?
R: Ja ik weet niet, omdat ik van mijzelf verwachtingen had ook. En mijn vrienden hadden verwachtingen en ik had net een vriendin gehad [...]. En ja, ik wist gewoon eigenlijk niet meer zeker van wat zijn mijn gevoelens nou eigenlijk ongeveer [...]. Heel verwarrend wat dat betreft. [...] dat ik er uiteindelijk ook wel depressief van werd. Ja, ik wist helemaal niet meer wat ik moest doen [...] Maar heel veel meisjesdingen die vond ik toen gewoon echt heel leuk en ik ging letten op hoe ik liep en hoe ik dingen deed en weet ik veel wat allemaal. Ik dacht van nou misschien toch wel, en ik heb ook gevoelens voor jongens. Ja, misschien toch wel homo.
Interviewer: En wat maakte dat jij er depressief van werd?
R: Ja gewoon dat ik niet wist wat ik nou precies voelde, dat het allemaal door elkaar een hele grote chaos was. En daar ging ik gewoon helemaal van overstuur en toen wist ik gewoon niet meer wat ik moest doen. En toen viel ik gewoon heel diep in de put. [...] Het was wel een moeilijke tijd. Echt een vreselijke tijd.

Uit het voorgaande fragment wordt duidelijk dat de periode van bewustwording en de stap naar coming-out een zeer onzekere en chaotische tijd kan zijn voor sommige jongeren. Desalniettemin blijkt uit de kwantitatieve analyse in de volgende paragraaf (§ 10.5.4) dat het al dan niet een coming-out hebben gedaan niet doorslaggevend is voor depressiviteit.

10.5.4 De invloed van risicofactoren op depressieve klachten nader onderzocht

Welke van de in dit hoofdstuk genoemde factoren hebben nu de meeste invloed op depressieve klachten? In tabel 10.8 wordt het verband duidelijk tussen enerzijds depressieve klachten, en anderzijds demografische factoren (sociale klasse, leeftijd, opleidingsniveau en religie), algemene risicofactoren (laag zelfbeeld, sekseconformiteit) en een aantal homospecifieke factoren (het meemaken van homonegatieve reacties, zelfacceptatie, ongemak om openlijk homo te zijn, het hebben gedaan van een coming-out). Een aantal variabelen zorgt ervoor dat jongeren vaker last hebben van stemmingsklachten. Meisjes zijn kwetsbaarder voor een depressieve stemming dan jongens. Voor heterojongeren geldt dit sekseverschil eveneens (Ter Bogt et al. 2003). Hoe langer homojongeren zich bewust zijn van hun seksuele voorkeur, des te meer kans zij bovendien hebben op depressieve klachten. De respondenten die vaak te maken hadden met negatieve reacties, en degenen die zichzelf niet sekseconform vinden, hebben vaker depressiegerelateerde klachten. Het is overigens de vraag in hoeverre een homonegatieve ervaring depressieve klachten veroorzaakt. Bijvoorbeeld, een reactie tegen homojongeren die niet goed in hun vel zitten, zou door hen eerder als homonegatief kunnen worden ervaren vergeleken met homojongeren die daarentegen een positieve stemming hebben. Hiernaar zou een aanvullend onderzoek nodig zijn. Opvallend was verder dat religie en sociale klasse geen belangrijke rol blijken te spelen in het bestaan van depressieve klachten bij homojongeren. Bovendien blijkt het ook niet doorslaggevend of homojongeren wel of niet een coming-out hebben gedaan voordat zij depressieve klachten kregen.

Tabel 10.8
Risicofactoren voor depressieklachten, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1264, in gestandandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

leeftijd	-0,127**
opleidingsniveau	
vmbo (referentiegroep)	
havo/vwo	-0,010
mbo	-0,081*
hbo/universiteit	-0,119**
geslacht	
meisjes (referentiegroep)	
jongens	-0,108**
opleidingsniveau ouders	
laag (referentiegroep)	
midden	-0,010
hoog	-0,020
seksuele voorkeur	
homo (referentiegroep)	
overwegend homo	0,004
biseksueel	0,045
religieuze opvoeding (niet religieus opgevoed = referentiegroep)	0,042
meer homonegativiteit	0,083**
meer sekseconform	-0,112**
meer zelfacceptatie	-0,087**
kinderwens	
ja (referentiegroep)	
nee	0,075**
weet ik niet	0,034
coming-out (niet gedaan = referentiegroep)	-0,009
langer bewust van voorkeur	0,062*
meer op gemak openlijk homo te zijn	-0,217**
R^2 van het model	0.16

* = significant op 5%-niveau.
** = significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (Same'09)

10.6 Het vóórkomen van suïcidaliteit bij homojongeren

Uit Europese en Amerikaanse studies blijkt dat homojongeren en homoseksuele volwassen vaker aan zelfmoord denken en zelfmoordpogingen doen dan heteroseksuelen (Hegna en Wichstrom 2007; Almeida et al. 2009; McBee-Strayer en Rogers 2002). Uit een metabeschouwing van 25 studies blijkt dat zelfmoordpogingen gemiddeld twee keer zo vaak voorkomen onder homoseksuelen als onder heteroseksuelen (King et al. 2008).

Uit grootschalig onderzoek onder de algemene bevolking in Nederland blijkt eveneens dat gedachten aan zelfmoord en ook het hebben ondernomen van een zelfmoordpoging vaker voorkomt bij homoseksuele mannen en vrouwen (De Graaf et al. 2006). Homomannen denken vijfmaal vaker aan zelfmoord dan heteromannen, en ondernamen zelfs twaalf keer vaker een poging, zo blijkt uit de laatstgenoemde studie, terwijl lesbische vrouwen tweemaal vaker aan zelfmoord denken en anderhalf maal zo vaak een poging doen als heterovrouwen. Onder Nederlandse homojongeren werd nog niet eerder een meting gehouden, daarom is hen in dit onderzoek de vraag voorgelegd of ze weleens 'overwogen hebben om uit het leven te stappen, er een einde aan te maken' en vervolgens of ze 'ooit daadwerkelijk een poging hebben ondernomen om er een einde aan te maken, uit het leven te stappen'.
De helft (50%) van alle homojongeren in dit onderzoek heeft weleens suïcidegedachten gehad. Uit een metabeschouwing van 124 studies wereldwijd onder adolescenten (Evans et al. 2005) blijkt dat onder heterojongeren gemiddeld 30% ooit zelfmoord heeft overwogen. Een Nederlandse studie onder de 18- tot 25-jarigen in de heteroseksuele bevolking vond een aandeel van 11% dat weleens aan zelfmoord heeft gedacht ('suïcide ideatie') (Ten Have et al. 2006). Voorts blijkt uit een representatieve steekproef van de Utrechtse jeugd van 12 tot 18 jaar dat 18% van de jongeren er weleens aan heeft gedacht om uit leven te stappen (Van Bergen et al. 2008). Hoewel er geen Nederlandse studie is gevonden die dezelfde leeftijdscategorie hanteerde als ons onderzoek (16 tot en met 25 jaar), duiden de huidige bevindingen op een verhoogde kwetsbaarheid voor suïcidegedachten onder homojongeren. Opvallend is dat in tegenstelling tot in heteropopulaties er geen sekseverschillen werden gevonden in suïcide ideatie (tabel 10.9), terwijl heteroseksuele meisjes hier doorgaans minstens anderhalf keer vaker last van hebben gehad. Deze bevinding is echter wel in lijn met wat eerder in buitenlands onderzoek onder homojongeren werd gevonden (Hegna en Wichstrom 2007).
Verder blijkt dat 9% van de jongens en 16% van de meisjes onder de respondenten een zelfmoordpoging achter de rug heeft. Een grootschalige steekproef onder de Nederlandse heteroseksuele bevolking liet zien dat 3% van de 18- tot 25-jarigen ooit een poging heeft ondernomen (mannen en vrouwen samen) (Ten Have et al. 2006). Een steekproef van scholieren uit Rotterdam van 14 tot en met 16 jaar liet zien dat 9% van de meisjes aangaf een zelfmoordpoging te hebben gedaan. Uit een meta-analyse die Evans et al. (2005) hebben gemaakt van circa 60 Europese studies naar zelfmoordpogingen onder adolescenten blijkt dat 9% van de meisjes en 5% van de jongens rapporteert ooit een zelfmoordpoging te hebben gedaan. Zelfmoordpogingen onder homojongeren in ons onderzoek lijken dus vaker voor te komen dan onder heterojongeren.

Tabel 10.9
Aandeel respondenten dat een zelfmoordpoging heeft overwogen of gedaan, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1441, in procenten)

	meisjes	jongens	totaal
suïcidegedachten gehad	50	51	50
een of meer suïcidepoging gedaan	16	9	12

Bron: SCP (Same'09)

10.6.1 Homonegatief gedrag en suïcidaliteit

Uit eerder onderzoek blijkt dat de kwetsbaarheid voor suïcidaliteit bij homojongeren niet kan worden verklaard door de aanwezigheid van een groter aantal risicofactoren, maar dat er sprake is van een homospecifieke kwetsbaarheid (McBee-Strayer en Rogers 2002). Een specifiek probleem bijvoorbeeld is negatief gedrag of geweld vanwege de seksuele voorkeur. Uit Nederlands suïcideonderzoek onder volwassenen is bekend dat negatieve reacties vanwege de seksuele voorkeur de kans kunnen verhogen op suïcidaliteit bij homomannen (De Graaf et al. 2006). Onderzoek in België en Noorwegen toonde aan dat homonegativiteit ook jongeren kwetsbaar maakt voor suïcidaliteit (Van Heeringen en Vincke 2000; Hegna en Wichstrom 2007). Bovendien blijkt uit Amerikaans onderzoek dat op scholen waar een positief klimaat heerst ten aanzien van homoseksualiteit, minder vaak suïcide ideatie voorkomt onder homojongeren (Birkett et al. 2009). Homonegatief gedrag kan dus een belangrijke impact hebben op suïcidaliteit.

Tabel 10.10
Aandeel jongeren dat een zelfmoordpoging heeft gedaan of dit heeft overwogen, uitgesplitst naar frequentie van ervaren homonegativiteit, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 1441, in procenten)

	nooit	enkele keer	paar keer jaar	elke maand	elke week
meisjes					
wel suïcidegedachten	46	52	56	59	60
een of meer suïcidepogingen gedaan	10	16	27	30	27
jongens					
wel suïcidegedachten	42	47	67	65	72
een of meer suïcidepogingen gedaan	6	7	13	15	25

Leesvoorbeeld: 46% van de homo/bi-meisjes die nooit een negatieve reactie kregen over hun seksuele voorkeur, heeft aan zelfmoord gedacht.

Bron: SCP (Same'09)

De resultaten van ons onderzoek tonen aan dat de jongeren die vaak te maken hebben met homonegatief gedrag inderdaad vaker aan suïcide denken of een zelfmoordpoging doen. Hoe meer homonegativiteit de respondenten meemaken, hoe vaker zij aangeven dat zij suïcidaal zijn geweest (tabel 10.10). De verhoogde kwetsbaarheid treedt al op wanneer de respondenten een paar keer per jaar iets negatiefs meemaken. Alarmerend is dat onder de deelnemers die elke week homonegatieve reacties krijgen, zelfs een op de vier een zelfmoordpoging heeft gedaan.

10.6.2 De invloed van risicofactoren bij een zelfmoordpoging nader onderzocht

Om duidelijk te krijgen welke van de eerdergenoemde factoren de meeste invloed hebben op het doen van een zelfmoordpoging, werd een aparte analyse gedaan. Hierdoor weten we hoe belangrijk de eerdergenoemde factoren (homonegativiteit, zelfacceptatie, openlijk homo zijn, al dan niet een coming-out hebben gedaan, zelfbeeld, depressieve klachten, sociaaldemografische factoren en religie) gezamenlijk zijn in het kader van een zelfmoordpoging.
In tabel 10.11 zijn de resultaten weergegeven. De volgende factoren blijken significant van invloed op een zelfmoordpoging: leeftijd, opleidingsniveau, homonegativiteit, zelfbeeld, een religieuze opvoeding, seksuele voorkeur en tot slot de kinderwens. Het is opvallend dat hoe jonger de respondenten zijn, hoe meer kans er bestaat dat zij rapporteren ooit een zelfmoordpoging te hebben gedaan. Het is nog onduidelijk hoe dit kan. In de lijn der verwachting hebben respondenten die vaak homonegatieve reacties kregen ook vaker een zelfmoordpoging gedaan. Een laag zelfbeeld en een religieuze opvoeding maken de respondenten eveneens meer kwetsbaar voor suïcidepogingen en biseksuele jongeren hebben vaker een dergelijke poging achter de rug dan de (overwegend) homoseksuele jongeren. Degenen die géén kinderwens hebben, hebben bovendien vaker een zelfmoordpoging gedaan dan de homojongeren die wel een kinderwens hebben. Het verlangen om ooit kinderen op te voeden is dus een belangrijke reden om door te willen leven. Het is tegen de verwachting in dat depressieve klachten niet significant van belang zijn voor het doen van een zelfmoordpoging. Misschien komt dit deels doordat er alleen naar actuele depressieve klachten is gevraagd terwijl de vraag naar de zelfmoordpoging over het hele leven van de respondent ging. Ook is het mogelijk dat depressieve klachten geen directe rol spelen bij het doen van een zelfmoordpoging, maar indirect invloed hebben via het hebben van een laag zelfbeeld.

Tabel 10.11
Risicofactoren voor zelfmoordpoging van de respondenten, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (logistisch regressiemodel) (n = 1264, in odds ratios)[a]

leeftijd	0.911*
opleidingsniveau	
vmbo (referentiegroep)	
mbo	0.695
havo/vwo	0.302**
hbo/universiteit	0.533**
geslacht	
meisjes (referentiegroep)	
jongens	0.524**
opleidingsniveau ouders	
laag (referentiegroep)	
midden	0.942
hoog	0.796
seksuele voorkeur	
homoseksueel (referentiegroep)	
overwegend homoseksueel	1.056
biseksueel	2.101**
religieuze opvoeding (niet religieus opgevoed = referentiegroep)	1.662**
meer homonegativiteit	1.471**
lager zelfbeeld	1.592**
meer depressieve klachten	1.136
meer zelfacceptatie	1.067
kinderwens	
ja (referentiegroep)	
nee	1.654*
weet ik niet	0.891
coming-out (wel gedaan = referentiegroep)	0.783
langer bewust van voorkeur	1.033
meer op gemak openlijk homo te zijn	1.193
R^2 van het model *Nagelkerke*	0.23

a Een score boven de 1 betekent een verhoogde kwetsbaarheid voor het doen van een zelfmoordpoging.
* = significant op 5%-niveau.
** = significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (Same'09)

10.7 Steun en hulp

Homojongeren nemen in onze samenleving een uitzonderingspositie in. Specifieke thema's waar zij mee te maken krijgen, zijn bijvoorbeeld zelfacceptatie van de voorkeur,

coming-out, het aandurven om openlijk homo te zijn. Er kan dan ook bij homojongeren een behoefte ontstaan aan steun en hulp. In het onderzoek is daarom gevraagd wat precies de steun- en hulpbehoeften zijn van homojongeren en of zij gebruikmaken van het bestaande aanbod en zo ja, op welke manier.
Een meerderheid van de homojongeren (66%) heeft behoefte gehad aan hulp vanwege de seksuele voorkeur (tabel 10.12). Respondenten hebben met name behoefte aan steun bij de coming-out en bij het in contact komen met andere homojongeren. Daarnaast hebben zij in iets mindere mate ook vragen over seks, alsmede hulpvragen over hoe zij moeten omgaan met homonegativiteit.

Tabel 10.12
Aandeel jongeren dat ooit behoefte had aan steun bij een homoseksueel thema, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	meisjes (n = 1101)	jongens (n = 535)
behoefte aan hulp/steun bij minimaal één van de onderstaande thema's	64	68
behoefte gehad aan steun/hulp bij[a]		
coming-out	39	47
hoe homojongeren te ontmoeten	42	39
seks	17	18
omgaan met negativiteit	18	24
geloof en homoseksualiteit	8	11
ander onderwerp	3	3

a Respondenten konden meerdere hulpthema's aankruisen.

Bron: SCP (Same'09)

Van de respondenten heeft 45% daadwerkelijk gebruikgemaakt van steun of hulp vanwege een vraag over hun seksuele voorkeur (niet in tabel). Aan hen is ook gevraagd op welke manier zij hulp hebben gezocht. De meest populaire manier om steun te zoeken is bij een vriend of vriendin (24%) (zie figuur 10.4). Verder heeft 16% van de homojongeren hulp gezocht via een forum of chat op het internet. Hierbij moet wel worden bedacht dat de deelnemers ook grotendeels via het internet zijn geworven en dus goed bekend zijn met dit medium. Het blijkt dat homojongeren verder in ongeveer gelijke mate steun hebben gezocht via de een gespreksgroep, huisarts, vertrouwenspersoon of 'anders' (ongeveer 4% tot 8%). De jongens hebben iets vaker daadwerkelijk gebruikgemaakt van steun dan de meisjes, en degenen die (overwegend) homoseksueel zijn driemaal vaker dan de biseksuelen (zie bijlage B10.2). Daar staat tegenover dat de biseksuele meisjes en jongens ook veel minder vaak aangeven dat zij behoefte hebben aan steun of hulp (zie bijlage B10.2). Wanneer we deze resultaten vergelijken met het psychisch welbevinden dan hadden we een grotere behoefte verwacht bij de biseksuele jongeren. Het is onduidelijk waarom hun lagere psychisch welbevinden zich niet vertaalt in een grotere behoefte aan steun en hulp.

Figuur 10.4
Gebruik van steun en hulp voor een homoseksueel thema, homojongeren 16-25 jaar (in procenten)

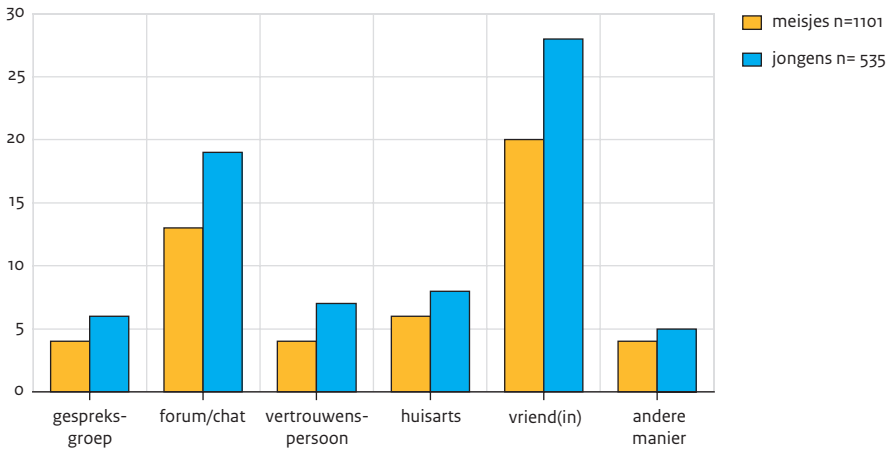

Bron: SCP (Same'09)

10.8 Samenvatting

In dit hoofdstuk is de zelfacceptatie en het psychisch welbevinden van homojongeren aan de orde gesteld. Hoewel het een minderheid van de respondenten betreft, is het toch zorgwekkend dat 16% van de jongeren liever hetero zou zijn als dat kon. Voor jongens speelt dit meer dan voor meisjes. Gelovig zijn maakt de zelfacceptatie bovendien moeilijker, 25% van de religieuze homojongeren accepteert zichzelf niet. Naarmate de respondenten ouder zijn, neemt hun zelfacceptatie toe. Ongeveer een op de vijf homojongeren vindt het ongemakkelijk om openlijk te tonen dat hij of zij homo is. In de gesprekken die gevoerd zijn met homojongeren die veel negatieve reacties kregen, benadrukken vooral de jongens dat zij *normaal* zijn en zo behandeld willen worden. Sommigen ergeren zich aan homo's die overdreven 'nichterig' voor de dag komen. Verder werd geconstateerd dat circa 5% van de homojongeren in het onderzoek een negatief zelfbeeld heeft. Homoseksuele meisjes hebben een minder positief zelfbeeld dan homoseksuele jongens en het zelfbeeld van biseksuelen is minder goed dan dat van homoseksuelen.
Ongeveer een op de acht homojongeren heeft (vaak) last van depressieve klachten. Homojongeren die zichzelf minder sekseconform vinden, zitten bovendien minder goed in hun vel. Homonegativiteit heeft een verband met het aantal depressieklachten, deze komen namelijk vaker voor naarmate er vaker negatieve reacties plaatsvinden. Verder hebben de respondenten die moeite hebben om hun seksuele voorkeur te accepteren, vaker last van stemmingsklachten. Wanneer de jongeren geen kinderwens hadden, waren zij ook kwetsbaarder voor depressieverschijnselen. Verrassend was dat de helft van de homojongeren die deelnamen aan ons onderzoek een uitgesproken kinderwens heeft.

Er zijn sterke aanwijzingen dat zelfmoordpogingen en zelfmoordgedachten vaker voorkomen bij homojongeren dan bij heterojongeren. Maar liefst 12% van de homojongeren in het onderzoek heeft ooit een zelfmoordpoging gedaan. Onder andere homonegativiteit, biseksualiteit, een religieuze opvoeding, en het ontbreken van een kinderwens verhogen de kans op een zelfmoordpoging. Het is echter nog een vraag voor toekomstig onderzoek hoe het verband verloopt tussen homospecifieke stressoren en een laag zelfbeeld, depressie of suïcidaliteit. Een verminderd psychisch welbevinden kan immers ook worden veroorzaakt door risicofactoren die niets met homoseksualiteit te maken hebben, maar die ertoe leiden dat homojongeren niet stevig genoeg in hun schoenen staan om goed te kunnen omgaan met homonegativiteit.
Tot slot is gekeken naar hulp en steun. Een meerderheid (66%) van de homojongeren zou wel steun of hulp willen ontvangen bij zaken die te maken hebben met zijn of haar seksuele voorkeur, terwijl ongeveer een derde ook daadwerkelijk hulp heeft gezocht hiervoor. Homojongeren zoeken het vaakst naar hulp via vrienden en via het internet. De populariteit van het hulp zoeken via internet komt echter ook doordat de respondenten voornamelijk via het internet zijn geworven.

11 Een blik op homojongeren: huidig beeld en de toekomst

Diana van Bergen en Jantine van Lisdonk (SCP)

11.1 Hoe vergaat het homojongeren in Nederland?

SameFeelings, het eerste grootschalige onderzoek onder 1636 homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren (homojongeren) in Nederland, geeft een algemeen beeld van de ervaringen die zij hebben met hun seksuele voorkeur, coming-out, acceptatie en negatieve reacties van anderen, zelfacceptatie en psychisch welbevinden. Het onderzoek vond plaats door middel van een online vragenlijst onder meisjes en jongens tussen 16 en 25 jaar die zich (ook) tot seksegenoten aangetrokken voelen. Vervolgens hebben we diepte-interviews gehouden met 30 jongeren die veel met homonegativiteit te maken krijgen. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen uit hoofdstuk 8 tot en met 10 met elkaar verbonden en vertaald naar aanbevelingen voor overheden en het maatschappelijk middenveld. Verschillen tussen meisjes en jongens worden belicht, evenals enkele kwetsbare subgroepen (§ 11.2). Graag willen we ook homojongeren zelf aan het woord laten. We hebben aan hen gevraagd wat er nodig is om emancipatie en acceptatie van homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren te bevorderen. In paragraaf 11.3 komen hun reacties en adviezen aan de minister van lesbisch en homo-emancipatiebeleid aan bod.

Algemeen beeld

De jongeren in het onderzoek ontdekken gemiddeld rond hun 13e dat ze zich (ook) aangetrokken voelen tot seksegenoten. De meeste jongens rapporteerden dat ze zich uitsluitend tot jongens aangetrokken voelen en driekwart noemt zichzelf homo(seksueel). Bij de meisjes is het beeld iets diffuser. Meer dan de helft van hen voelt zich in meerdere of mindere mate tot beide seksen aangetrokken. Iets meer dan de helft noemt zichzelf 'gay', een derde 'biseksueel' en slechts 13% 'lesbisch'. Bovendien komen de ervaringen met seksuele aantrekking, seksueel gedrag en zelfbenoeming bij meisjes minder strikt overeen dan bij de jongens. Van de jongeren die zich 'homo', 'gay' of 'lesbisch' noemen, voelen meisjes zich vaker dan jongens enigszins tot beide seksen aangetrokken en hebben ze vaker seks gehad met iemand van de andere sekse. Discrepantie in ervaringen met aantrekking, verliefd zijn, seksueel gedrag en relaties is gedeeltelijk toe te schrijven aan hun levensfase, waarin het ontdekken van seksualiteit nog in volle gang kan zijn. Daarnaast wijzen recente onderzoeken uit dat vrouwen seksuele voorkeur als meer fluide (flexibel en veranderlijk) en dus minder statisch ervaren dan mannen (Kuyper 2006; Diamond 2003).
In de interviews merken sommige jongeren op dat de omgeving duidelijkheid verwacht rondom de seksuele voorkeur en dat zij zichzelf in één hokje geplaatst voelen. Deze verwachting van anderen komt niet altijd overeen met de beleving van de jongeren zelf,

want van de deelnemers aan de vragenlijst benoemt een vijfde de seksuele voorkeur niet met een duidelijk label; een derde hanteert zelfs meer dan één label voor zichzelf. Dat een deel van de jongeren weinig uitgesproken of eenduidig lijkt in het benoemen van hun seksuele identiteit kan diverse redenen hebben. Vanwege hun levensfase zijn sommige jongeren waarschijnlijk nog zoekende. Ook kan de ambiguïteit rondom labeling gerelateerd zijn aan een verlangen als 'normaal' te worden gezien. Vanuit dit laatste perspectief is het begrijpelijk dat zij liever niet openlijk een seksueel label hanteren, aangezien dit juist het 'anders zijn' benadrukt. Vanuit maatschappelijk en wetenschappelijk perspectief is het interessant om meer inzicht te krijgen in de motieven van jongeren bij hun keuze voor een seksueel label en te bezien hoe die keuze samenhangt met opvattingen over seksualiteit, seksuele voorkeur en (verwachte) homonegativiteit. Wanneer de overheid en het maatschappelijk middenveld jongeren met gevoelens voor seksegenoten willen bereiken dan is het zinvol om er rekening mee te houden dat een deel van de jongeren zich niet herkent in traditionele labels als 'homoseksueel', 'biseksueel' en vooral 'lesbisch'.

Veel jongeren die aan het onderzoek deelnamen, hebben ooit een coming-out meegemaakt (91%). Met name biseksuele jongeren (en vooral de jongens), de jongste groep deelnemers (16-18 jaar) en religieuzen zitten relatief vaak *in de kast*. De gemiddelde periode tussen bewustwording van de niet-heteroseksuele voorkeur en coming-out is ruim drie jaar. Veel jongeren voelen zich kennelijk niet voldoende op hun gemak om vrienden en ouders al in hun zoektocht naar hun seksuele voorkeur in vertrouwen te nemen en hun ervaringen te bespreken en te delen. Juist voor jongeren die hun identiteit aan het vormgeven zijn, kan het individueel beleven van dit proces eenzaam, verwarrend en zwaar zijn, zoals uit sommige interviews bleek.

Wel blijkt een groot deel van de ouders en vrienden (ongeveer 70%) op de hoogte te zijn van de seksuele voorkeur van de jongeren in het onderzoek. Slechts weinig jongeren voelen zich niet geaccepteerd door hun ouders. Maar er zijn uitzonderingen (zie § 11.2). Non-acceptatie en homonegatieve reacties van anderen komen nog regelmatig voor. Ongeveer twee derde van de homojongeren in dit onderzoek heeft ooit te maken gehad met negatieve reacties. Het betreft vooral verbaal geweld. De meeste homonegatieve reacties vinden plaats in openbare ruimten zoals in de buurt en op school. De minste acceptatie ervaren jongeren op school. Ongeveer 17% van hen rapporteert dat medeleerlingen hun seksuele voorkeur niet of deels accepteren. Negatieve reacties in de persoonlijke omgeving komen in mindere mate voor, maar zijn niet uitzonderlijk. Een derde van de jongeren rapporteert homonegatieve reacties door vrienden, een kwart door ouders en een vijfde door familie.

Een deel van de jongeren heeft moeite met de eigen seksuele voorkeur. Bijna een vijfde van hen zou liever heteroseksueel zijn en eveneens een vijfde vindt het ongemakkelijk om openlijk te tonen dat hij of zij homo is. In de interviews die we hielden met homojongeren die veel homonegatieve reacties kregen, gaven met name de jongens aan dat zij normaal behandeld willen worden en dat sommigen zich daarom stoorden aan jongens die zich 'niet normaal', namelijk 'nichterig' gedragen. In paragraaf 11.3 gaan we dieper in op de kwestie van 'normaal willen zijn'. Verder stelden wij vast dat 5% van de homojongeren in het onderzoek een zelfbeeld heeft dat negatief is. Zorgwekkend is dat

bovendien bijna de helft ooit suïcidale gedachten heeft gehad, 12% ooit een zelfmoordpoging heeft ondernomen en 13% vaak last heeft van depressieve klachten. Factoren als het regelmatig ervaren van homonegatieve reacties, een religieuze opvoeding en het ontbreken van een kinderwens, verhogen de kans op depressieve klachten en het doen van een zelfmoordpoging. Dit zijn kenmerken waar jongeren zelf weinig invloed op hebben. Hoewel steun- en hulpverlening voor vragen en problemen rond de seksuele voorkeur waardevol kan zijn voor jongeren zelf (en 45% hier ervaring mee heeft), dient een structurele oplossing vooral gezocht te worden in het verbeteren van de sociale acceptatie van niet-heteroseksualiteit en het afwijken van gendernormen.

Verschillen tussen jongens en meisjes

Iets meer jongens dan meisjes hebben gerapporteerd dat ze homonegatieve reacties krijgen. Het aandeel van de homojongeren dat hier (zeer) regelmatig mee te maken krijgt, ligt eveneens hoger bij jongens dan bij meisjes. Vooral op school ontvangen de jongens meer homonegatieve reacties dan de meisjes. Een kanttekening hierbij is dat in de schoolomgeving de meisjes minder vaak dan de jongens tegen iedereen open zijn en vaker selectiever *uit de kast* zijn. Het is opvallend dat evenveel meisjes en jongens aangeven dat ze van buurtgenoten of onbekenden homonegatieve reacties hebben gekregen, aangezien in de media de aandacht vooral lijkt uit te gaan naar homodiscriminatie van mannen. Een verklaring, die ondersteund wordt door de data, kan zijn dat jongens vaker te maken krijgen met 'zwaardere' vormen van homonegatieve reacties of in een grotere frequentie dit soort reacties ontvangen. Jongens hebben iets vaker moeite met hun seksuele voorkeur dan meisjes. Anderzijds hebben meisjes vaker last van depressieve klachten en hebben ze vaker een zelfmoordpoging gedaan.

11.2 Aandacht voor kwetsbare groepen

In het onderzoek onder homo- en biseksuele jongeren kwamen enkele groepen aan het licht die wij graag expliciet onder de aandacht brengen. Het gaat om biseksuele, niet sekseconforme, jonge en religieuze jongeren. Helaas is het niet mogelijk gebleken om specifiek naar migranten te kijken, maar deze groep verdient zeker aandacht aangezien homoseksualiteit in diverse migrantengemeenschappen gevoelig ligt en acceptatie niet vanzelfsprekend is (zie deel 4).

Biseksuele jongeren

In veel onderzoeken onder niet-heteroseksuelen wordt er nauwelijks onderscheid gemaakt tussen biseksuelen en homoseksuelen. Deze studie laat zien dat het belangrijk is om dit wel te doen, omdat biseksuele jongeren hun seksuele voorkeur anders beleven dan homoseksuele jongeren, en omdat biseksuele jongeren het bovendien in een aantal opzichten lastiger hebben dan homoseksuele jongeren.
Ook komt biseksualiteit, zeker onder meisjes, relatief veel voor.
In vergelijking met homoseksuele jongeren vinden biseksuele jongeren hun seksuele voorkeur vaker onbelangrijk en zijn ze er minder vaak open over naar anderen toe. Dit geldt sterker voor de biseksuele jongens dan voor de biseksuele meisjes. Ook willen

en hebben biseksuele jongeren minder vaak contact met andere homo- en biseksuele jongeren. Deze verschillen in beleving kunnen toe te wijzen zijn aan de veronderstelling dat hun seksuele identiteit een minder belangrijk onderdeel van hun gehele identiteit uitmaakt. Echter, het is goed denkbaar dat 'biseksueel zijn' juist ingewikkelder en problematischer ligt voor jongeren zelf en mensen in hun omgeving, en ook hiervoor zijn aanwijzingen gevonden in dit onderzoek.
Veel biseksuele jongeren zijn relatief gesloten over hun seksuele voorkeur. Slechts een op de acht biseksuele jongens en een op de vier biseksuele meisjes is hierover open naar hun ouders toe. De biseksuele meisjes ervaren in vergelijking met homoseksuele meisjes niet minder acceptatie van hun moeder, familie, vrienden, medescholieren en studenten, collega's en medesporters. De groep biseksuele jongens die open zijn over hun seksuele voorkeur is te klein om te onderzoeken of zij meer of minder acceptatie ervaren dan (overwegend) homoseksuele jongens. Wel is het duidelijk geworden dat de biseksuele meisjes en jongens, in vergelijking met (overwegend) homoseksuele jongeren, hun familie, werkomgeving en schoolomgeving minder homovriendelijk vonden. Tegelijkertijd hebben de biseksuele jongeren minder vaak te maken gehad met negatieve reacties vanwege hun seksuele voorkeur. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat ze vaker *in de kast* zitten en minder vaak een relatie met een seksegenoot hebben en daardoor onzichtbaarder zijn. Het minder meemaken van homonegativiteit is op zichzelf positief, maar dat betekent niet dat biseksuele jongeren qua psychisch welbevinden beter af zijn dan homoseksuele jongeren. Het blijkt juist dat de biseksuele jongeren als groep een lager zelfbeeld hebben en meer suïcidaal gedrag vertonen dan homoseksuele jongeren.
In sommige opzichten verschillen de biseksuele jongens van de biseksuele meisjes.
Ze zijn overduidelijk vaker gesloten over hun seksuele voorkeur. Bovendien rapporteren ze vaker dan homoseksuele jongens dat ze liever hetero zouden zijn, terwijl biseksuele en lesbische meisjes hierin niet verschillen van elkaar. Het lijkt dus alsof biseksualiteit anders ligt voor meisjes dan voor jongens. In onze deelnemersgroep bevonden zich relatief weinig biseksuele jongens. Het is aannemelijk dat er minder jongens dan meisjes zijn die zich tot beide seksen aangetrokken voelen (De Graaf et al. 2005). Toch is het ook goed mogelijk dat er in wezen in verhouding meer jongens biseksueel zijn dan deze studie laat zien, maar dat biseksualiteit voor jongens dermate lastig ligt dat ze of minder deelnemen aan het onderzoek of minder vaak de positie van biseksueel innemen. Dit laatste is niet uit te sluiten. Op basis van de interviews zijn er aanwijzingen dat de jongens minder ruimte ervaren voor biseksualiteit dan voor homoseksualiteit. Er wordt sterker van hen verwacht dat ze een keuze maken voor 'hetero' of 'homo'. Meisjes hebben meer ruimte om te experimenteren met hun seksuele voorkeur en om biseksueel te zijn.
Terwijl biseksuele jongeren meer problemen ervaren op het gebied van hun acceptatie en meer suïcidaliteit rapporteren dan homoseksuele jongeren, ervaren ze juist minder vaak de behoefte om steun of hulp te krijgen vanwege hun seksuele voorkeur. Dit is opvallend. Het is belangrijk dat er meer zichtbaarheid en aandacht komt voor biseksuelen in beleid en hulpverlening. Tevens is het interessant om in opinieonderzoek onder de Nederlandse bevolking expliciet te vragen naar de houding tegenover biseksualiteit. Dit kan bijdragen aan inzicht in de kwestie of biseksualiteit in de samenleving gevoeliger of problematischer ligt dan homoseksualiteit.

Jongensachtige meisjes en meisjesachtige jongens

In het algemeen wordt verondersteld dat de houding tegenover homoseksuelen positiever is wanneer homoseksuelen sekseconform zijn: wanneer lesbische meisjes vrouwelijk zijn en homojongens mannelijk. De resultaten in dit onderzoek zijn grotendeels in lijn met deze verwachting. Het blijkt inderdaad dat jongensachtige meisjes zich, in vergelijking met meisjesachtige meisjes, minder geaccepteerd voelen door de moeder en medesporters. Bovendien rapporteren zowel de meisjesachtige jongens als de jongensachtige meisjes in vergelijking met de sekseconforme jongeren in het onderzoek minder acceptatie door collega's en medeleerlingen, meer ervaring met homonegativiteit en meer depressieve klachten. Voor de meisjes maakt de mate van jongensachtig zijn echter niet uit voor de mate van acceptatie door vrienden. Dit in tegenstelling tot de jongens. Jongens die meisjesachtig zijn ervaren namelijk dat ze minder goed geaccepteerd worden door hun vrienden. Dit komt overeen met de waarneming dat het vooral onder groepen jongens belangrijk is om je mannelijkheid te tonen (Buijs et al. 2008).

Tieners en middelbare scholieren

De homojongeren in het onderzoek die nog op de middelbare school (vmbo, havo/vwo) zitten, staan er wat betreft acceptatie, homonegativiteit en welbevinden slechter voor dan degenen die al in het vervolgonderwijs (mbo, hbo/universiteit) zitten. De tieners rapporteren meer homonegatieve ervaringen dan twintigers. Dit kan verschillende oorzaken hebben, die bovendien met elkaar samenhangen. Vanwege hun levensfase kunnen tieners onzekerder overkomen dan twintigers en dit maakt hen wellicht een aantrekkelijker doelwit voor pesterijen en andere negatieve reacties. Ook is het denkbaar dat twintigers als gevolg van homonegatieve reacties in het verleden inmiddels in het openbaar voorzichtiger en terughoudender zijn in hun gedrag, waardoor ze minder risico lopen op negatieve reacties. Dit was niet vast te stellen in dit onderzoek. Ten slotte is het mogelijk dat tieners meer homonegatieve reacties ontvangen dan twintigers, omdat hun leeftijdsgenoten zich sterker negatief uiten over homoseksualiteit. Een Amerikaanse studie heeft aangetoond dat jongeren op relatief homovriendelijke scholen naarmate ze ouder worden minder vaak openlijk afkeurend zijn naar homoseksuele en lesbische *peers*, terwijl hun opvattingen over homoseksualiteit niet wezenlijk veranderen als ze ouder worden (Horn 2006). In educatieve programma's die zich richten op het creëren van een homovriendelijker klimaat op middelbare scholen zou met deze bevinding rekening gehouden kunnen worden door aandacht te vestigen op zowel de opvattingen als de sociale reactie tegenover jongeren die afwijken van dominante seksuele en gendernormen.

Er zijn ook verschillen in ervaringen van jongeren in het middelbaar- en vervolgonderwijs. De middelbare scholieren (vmbo, havo/vwo) zijn negatiever over de homovriendelijkheid van hun school dan de studenten in het vervolgonderwijs (mbo, hbo/universiteit). Bijna een kwart van de scholieren vindt het schoolklimaat homo-onvriendelijk, tegenover een op de tien studenten in het vervolgonderwijs. Voor de relatief jonge groep die nog op de middelbare school zit, kunnen negatieve reacties en non-acceptatie bovendien relatief zwaar aankomen, omdat ze meestal sterker afhankelijk zijn van anderen en zich meer spiegelen aan hun *peers* dan de twintigers, die verder in het proces

van identiteitsontwikkeling en verzelfstandiging zijn. Ook is het aannemelijk dat hun psycho-emotionele vaardigheden voor het omgaan met negatieve reacties minder goed ontwikkeld zijn dan bij twintigers. Dit onderzoek laat ook zien dat homoscholieren en studenten van een hoger onderwijsniveau (havo/vwo en hbo/universiteit) lager scoren op depressie klachten en suïcidaliteit dan de homojongeren die op praktijk gericht onderwijs studeren (vmbo en mbo). Alhoewel niet vastgesteld kan worden dat deze lagere psychische gezondheid een gevolg is van een homo-onvriendelijker schoolklimaat, hebben we wel aangetoond dat de jongeren die regelmatig met negatieve reacties te maken krijgen, vaker kampen met een lagere zelfacceptatie, depressie klachten en vaker een zelfmoordpoging hebben gedaan.
Contact met andere homojongeren kan een goede buffer vormen om steun en informatie te vinden over het omgaan met non-acceptatie en homonegativiteit. Aangezien de jongste groep jongeren nog vaker *in de kast* zit, met meer homonegativiteit te maken krijgt en bovendien het schoolklimaat vaker omschrijven als homo-onvriendelijk, is het niet verwonderlijk dat de jongste groep (16-18 jaar) meer behoefte heeft aan contact met andere homojongeren dan de groep van 19-25 jaar. Tegelijkertijd heeft de jongste groep hier het minst ervaring mee. Deze uitkomst is begrijpelijk vanwege het feit dat ze minder mobiel zijn en vaak nog bij hun ouders wonen, maar tegelijkertijd ook zorgelijk. Vanuit de overheid en het middenveld is er reeds aandacht voor de jongste groep en dit dient vooral zo te blijven. Gezien de juridische beperkingen is het in dit onderzoek niet mogelijk gebleken om de ervaringen van homojongeren onder 16 jaar in kaart te brengen. Het zou interessant zijn om naar deze groep een aparte studie te verrichten, aangezien te verwachten valt dat deze groep nog meer problemen ervaart dan de 16-plussers.

Religieuze jongeren

Het religieus zijn of een religieuze achtergrond hebben, speelt een wisselende rol van betekenis in ervaringen van homojongeren. Religieuze jongeren zitten vaker dan niet-religieuze jongeren *in de kast*. Van de jongeren die *uit de kast* zijn, hebben de religieuze er vergeleken met de niet-religieuze langer over gedaan voordat ze een hun coming-out meemaakten. De acceptatie van ouders is minder goed onder de religieuze homojongeren, en vooral de evangelische jongeren ervaren hieraan een gebrek. Deze uitkomst is in lijn met de bevindingen van hoofdstuk 13, waar uitgebreid wordt ingegaan op de opvattingen en beeldvorming over homoseksualiteit vanuit orthodox-protestantse kringen en waaruit blijkt dat vooral de evangelische gemeenschap nog sterk afwijzend tegenover homoseksualiteit staat. Ten slotte blijkt dat de jongeren die religieus zijn opgevoed vaker een zelfmoordpoging hebben gedaan.

11.3 Adviezen van homojongeren voor de positieverbetering van homoseksuelen

Wat helpt homojongeren verder?

De homojongeren in dit onderzoek is een aantal zaken voorgelegd met de vraag of deze inspanningen volgens hen zouden helpen om de positie van homoseksuele, biseksuele en lesbische mensen in Nederland te verbeteren. Ze konden antwoorden geven variërend van ‘helpt veel’ tot ‘helpt weinig’ (zie tabel 11.1).

Tabel 11.1
Wat helpt om de positie van homoseksuelen te verbeteren, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	helpt veel	helpt (beetje)	helpt weinig
meer informatie en voorlichting over homo- en biseksualiteit	24	57	18
meer mensen die openlijk uitkomen voor hun homoseksualiteit/biseksualiteit	37	39	24
meer mensen die homoseksueel, lesbisch of biseksueel zijn en die 'gewoon' zijn	41	34	25
dat de media laten zien dat er veel verschillende homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen zijn	41	34	25

Bron: SCP (Same'09)

De jongeren verschillen niet sterk van mening over de vier voorgestelde activiteiten ter bevordering van de positie van homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen. Het werkt volgens hen het beste wanneer veel homoseksuelen er openlijk over zijn en 'gewoon zijn'. Ook helpt het volgens hen wanneer de media een gevarieerder beeld geven van homoseksuelen. Daarnaast verwacht een kwart van de respondenten veel van het informeren en voorlichten over homoseksualiteit. De vraag naar positieverbetering van homoseksuelen is ook nog op een andere manier gesteld, namelijk met de open vraag 'wat denk jij dat de minister van homoacceptatie het beste kan doen om de positie te verbeteren van jongeren die (ook) vallen op iemand van hetzelfde geslacht?' Ongeveer 750 jongeren hebben hier (kort) iets over geschreven. Zij geven het vaakst suggesties voor voorlichting op school, ongeveer een kwart van de antwoorden gaat hierover. Opvallend is dat ongeveer een op de zes respondenten de wens uitspreekt dat welk initiatief voor emancipatie er ook wordt ondernomen, dit in ieder geval ertoe moet leiden dat homojongeren als 'normaal' worden gezien, en niet als 'bijzonder' of 'vreemd'. Verder worden media-interventies geschikt geacht door ongeveer een op de tien jongeren die iets invulden. Daarnaast wil 10% van de respondenten die hun mening gaven, een uitbreiding of verbetering van de voorzieningen en activiteiten voor homojongeren zelf. Slechts een kleine groep (4% van degenen die iets invulden) vindt dat er op juridisch gebied maatregelen moeten worden genomen. Hoewel uit de enquête bleek dat veel jongeren denken dat het helpt als er meer mensen uitkomen als homo, wordt dit in de open antwoorden niet zo vaak genoemd, ongeveer 3% van hen benoemt dit. Hieronder worden de suggesties van de homojongeren meer gedetailleerd besproken.

De homovriendelijkheid op school

De homovriendelijkheid op school is voor verbetering vatbaar volgens veel homojongeren die een open antwoord invulden. Respondenten stellen daarom voor om homoseksualiteit beter bespreekbaar te maken en een veiliger schoolklimaat te scheppen. Omdat wij benieuwd waren in hoeverre scholen zich al bezig houden met het thema homoseksualiteit, is ook aan *alle* jongeren die deelnamen aan het onderzoek gevraagd of er op hun middelbare school binnen het lesprogramma ooit aandacht is

geweest voor homoseksualiteit of biseksualiteit? De meerderheid, namelijk 60% van degenen die hun middelbare schoolopleiding hebben afgerond, geeft aan dat er voorlichting is geweest op school. De vmbo-leerlingen vallen hierbij in negatieve zin op, van hen heeft 55% géén voorlichting gekregen.
De aandacht voor homoseksualiteit op school vindt het vaakst plaats bij biologieles of verzorging (tabel 11.1). Dit betekent waarschijnlijk dat homoseksualiteit voornamelijk in een kader van seksualiteit, het lichaam en gezondheid wordt geplaatst. Om emancipatie van homoseksuelen te bevorderen en homodiscriminatie tegen te gaan, is het echter van belang dat de maatschappelijke kant van seksuele diversiteit eveneens wordt belicht.

Tabel 11.2
Is er op de middelbare school aandacht geweest voor homo- en biseksualiteit?, homojongeren 16-25 jaar, 2009 (in procenten)

	vmbo/speciaal onderwijs		havo		vwo	
	volgt (n = 47)	hoogste opleiding afgerond (n = 238)	volgt (n = 88)	hoogste opleiding afgerond (n = 241)	volgt (n = 88)	hoogste opleiding afgerond (n = 322)
nee	60	49	36	41	26	41
bij biologieles of verzorging	23	33	53	43	62	48
bij maatschappijoriëntatie, godsdienst/levensbeschouwing, geschiedenis of Nederlands;	15	20	33	30	36	22
bij een ander vak	11	9	8	4	8	3
tijdens voorlichting door iemand van buitenaf	6	7	13	10	15	7
op een andere manier	2	3	2	2	3	4

Bron: SCP (Same'09)

Voorlichting wordt gezien als een belangrijk middel om de acceptatie van homoseksualiteit op school te stimuleren. Een originele suggestie voor voorlichting bestond uit een plan om naast verhalen van homo's zelf, verhalen van heterojongeren en volwassenen aan bod te laten komen over hoe zij met hun homovrienden of -familie omgaan; *good practices* van heteroseksuelen. Sommige respondenten menen dat deze voorlichting het beste onderdeel kan vormen van een diversiteitsbeleid op school, maar de meeste respondenten die voorlichting aanraden, menen dat dit een speciaal onderdeel in het lesprogramma moet zijn, en dat hiervoor bijvoorbeeld een lespakket ontwikkeld zou moeten worden. Ook worden er creatieve vormen van voorlichting gesuggereerd door een enkeling, zoals het bekijken van een toneelstuk of een performance waarin de artiest het thema homoseksualiteit heeft opgenomen. Daarbij vindt een enkeling dat er niet gewacht zou moeten worden tot de middelbare school, maar dat de voorlichting al in groep 7 of 8 van basisschool zou moeten starten. Ook denken veel homojongeren dat het goed zou zijn om schoolboeken en lesmethodes te gebruiken, waarin bij opgaven

en sommen voorbeelden worden gebruikt van homostellen. Een enkeling doet de suggestie om docenten te trainen hoe om te gaan met homonegatief gedrag van leerlingen. Ook ziet een enkele respondent graag dat meer docenten *uit de kast* komen, zodat zij een rolmodel kunnen zijn voor jongeren met homoseksuele gevoelens op school. Tot slot wordt bij schoolinterventies eveneens gedacht aan het uitbreiden van de Gay-Straight Alliances, waarbij homo- en heterojongeren samen voor acceptatie strijden.

> *Voorlichting, maar dan niet een uurtje een homo voor de klas laten staan, maar met elkaar praten, met een groepje aan een tafel te gaan zitten, of gewoon ergens heen gaan waar je normaal kan praten, dat het niet van één kant komt.* (respondent SameFeelings)

'Homo's zijn hele normale mensen!'

In het oog springt dat de respondenten door al de adviezen heen vaak benadrukten wordt dat homo's normaal zijn ('homo's doen ook gewoon boodschappen, volgen een opleiding of willen trouwen', zo schrijven enkelen van hen). De respondenten zeggen dat zij ervaren dat homoseksualiteit maar een deel van de persoonlijkheid is. In het verlengde hiervan stoort deze groep respondenten zich aan de stereotypen die bestaan over homoseksuelen en willen deze doorbreken en vervangen door een normaal of een divers beeld van de homopopulatie.

> *De vooroordelen proberen weg te halen, zoals: biseksueel zijn om stoer te doen, alleen maar vrouwelijke of overdreven homo's, alleen maar mannelijke of minder aantrekkelijke lesbische vrouwen.* (respondent SameFeelings)

Deze groep wil liever een *wij-gevoel* creëren tussen hetero's en homo's en benadrukken dat het karakter en de mens belangrijker zijn dan de seksuele voorkeur. De adviezen van degenen die er zo over denken, variëren van de hiervoor genoemde interventies (voorlichting of lespakketten) waarbij homo's overigens wel als 'normaal' moeten worden gepresenteerd, tot de mening dat er überhaupt geen aandacht moet komen voor homoseksualiteit. Men wil namelijk niet de indruk wekken dat de homo een aparte groep of diersoort is die 'abnormaal', 'bijzonder' of 'extreem' is of een 'probleem' vormt.

> *Het homo-zijn gewoon maken. Laten zien dat het niet absurd is of dat je dan plots in een roze berenvel langs de grachten rent... nee, dat het iets is dat in de persoon zit. Ik val op mannen en niet meer dan dat. (respondent SameFeelings)*

Spot de homo! Positieverbetering via media-interventies

De respondenten die mediakanalen geschikt achten voor positieverbetering denken hierbij vooral aan het zichtbaar maken van homoseksualiteit of het vergroten van kennis over homoseksualiteit.

> *Maak homoseksualiteit zichtbaar! Ik heb nu het idee dat de homo's zich verstoppen en dat is deels omdat een groot deel van de bevolking zich er toch nog op zijn minst lacherig over doet.* (respondent SameFeelings)

Daarnaast doet een aantal respondenten het voorstel om de zichtbaarheid van homoseksualiteit te vergroten door homofiguren toe te voegen in kinderboeken, tekenfilms of kinderfilms, soaps en reclames. Ook een nationale campagne zou kunnen helpen

bij de zichtbaarheid. Een *Postbus 51-* of *Sire*-spot wordt hiervoor een aantal keren als optie genoemd. Eén respondent stelt voor om een slogan te kiezen vergelijkbaar met de hiv-campagneslogan 'Zou je me niet meer aankijken als ik zou vertellen dat ik ook op vrouwen val?' Ofwel volgens buitenlands voorbeeld: 'discrimination hurts'. Ook denken enkele homojongeren dat het inzetten van boegbeelden hierbij kan helpen, bijvoorbeeld Bekende Nederlanders, die al dan niet zelf homoseksueel zijn.

> *Het zou leuk zijn voor een kindje met twee papa's om een reclame te zien over een nieuwe camper waar twee vaders en twee kinderen in zitten om op vakantie te gaan.* (respondent SameFeelings)

Enkele deelnemers vragen om aandacht voor de zichtbaarheid van homoseksuele meisjes en voor biseksualiteit. Voor wat betreft de kennisuitbreiding zien sommige deelnemers graag dat er positieve verhalen komen over homoseksualiteit in de media, met veel aandacht voor emoties. Centraal moet volgens deze respondenten dan staan dat homojongeren te maken krijgen met verliefdheid en relatievorming, dus zaken waar veel heterojongeren ook mee te maken krijgen. Ook zouden oorzaken van homoseksualiteit hierbij benadrukt moeten worden, dus dat het niet gaat om een zelfgekozen levensstijl, maar om iets wat aangeboren is. Suggesties voor de vorm waarin deze boodschap kan worden gebracht, zijn het uitzenden van documentaires over homojongeren, over hun coming-out en over hoe hun omgeving reageert. Ook wordt een voorstel gedaan om miniboekjes te publiceren waarin dergelijke verhalen te lezen zijn, en die dan bij te voegen bij populaire tijdschriften.

Activiteiten voor de doelgroep van homojongeren

Veel respondenten vinden dat er ook interventies nodig zijn gericht op homojongeren zelf. Enkele voorbeelden die genoemd worden zijn: het subsidiëren van homojongerenorganisaties en activiteiten voor homojongeren zoals weekendkampen. Hierbij wordt af en toe de suggestie gedaan om deze activiteiten ook vooral een ontmoeting tussen homoseksuelen en heteroseksuelen te laten zijn.

> *Gratis evenementen met muziek voor jongeren in de naam van de liefde, dus niet homoseksualiteit of heteroseksualiteit maar gewoon mensen die van mensen houden.* (respondent SameFeelings)

Overigens wordt er door een enkeling opgemerkt dat er in het noorden van Nederland erg weinig aanbod is voor homojongeren om elkaar te ontmoeten. Ook vindt een aantal respondenten dat er inspanningen moeten worden gedaan om deze activiteiten bij jongeren bekend te maken. Een aantal respondenten in het onderzoek zouden graag een uitbreiding van het aantal gay-vieringen (zoals Roze Zaterdag, Roze Maandag, enz.) zien, maar ook komen respondenten met nieuwe initiatieven zoals de *homojongerendag*, of een landelijke debattenreeks over homoseksualiteit.

> *Ik vind Nederland al heel ver met de homo-emancipatie, Roze Zaterdag was een prachtige dag om te zien hoe iedereen vrij kon lopen en voor zijn geaardheid kon uitkomen zonder ruzies of moeilijkheden.* (respondent SameFeelings)

Daarnaast wordt er aandacht gevraagd voor de groep homojongeren die hulp nodig hebben: met hun coming-out of om opgevangen te worden wanneer de situatie thuis vanwege de voorkeur onhoudbaar dreigt te worden.

Geen tolerantie voor homonegativiteit

De aanbevelingen voor interventies gericht op het aanpakken en voorkomen van homonegatief gedrag bestaan voornamelijk uit opmerkingen dat homonegativiteit zwaarder moet worden bestraft. Daarnaast worden enkele voorstellen gedaan zoals het lanceren van taakstraffen voor daders van homonegativiteit, of het instellen van een landelijk meldpunt voor homodiscriminatie. Ook denkt een deelnemer eraan om opvoedingsondersteuning te bieden aan ouders van kinderen die zich schuldig hebben gemaakt aan homonegatief gedrag. Om de veiligheid voor homojongeren op straat te verbeteren, vragen enkele deelnemers om meer politie en beveiligers in homo-uitgaansgebieden.

> *Bijeenkomsten organiseren met mensen die een hekel hebben aan homo's en lesbi's en met hun daarover gaan praten.'* (respondent SameFeelings)

Homoseksualiteit bespreekbaar maken in religieuze kring

Respondenten willen ook graag de relatie tussen homoseksualiteit en religie verbeterd zien; zij willen het onbegrip wegnemen en homoseksualiteit bespreekbaar maken in religieuze kringen. Dat zou volgens hun kunnen plaatsvinden aan de hand van programma's en voorlichting over homoseksualiteit in kerken en moskeeën. Eveneens denken respondenten aan een klimaatverbetering voor homoseksuelen op scholen met een religieuze grondslag. Als voorbeeld wordt vaak genoemd dat het uitsluiten van docenten op basis van hun seksuele voorkeur niet meer mogelijk zou moeten zijn, want dit straalt nog steeds het beeld uit dat homoseksualiteit 'slecht' is.

Tabel 11.3
Antwoord op de open vraag 'Wat denk jij dat de minister van homoacceptatie het beste kan doen om de positie te verbeteren van jongeren die (ook) vallen op iemand van hetzelfde geslacht?', homojongeren 16-25 jaar, 2009 (n = 727[a], in absolute aantallen)

homovriendelijkheid op school	
specifieke voorlichting	174
voorlichting als deel van diversiteitsbeleid	35
rolmodellen op school (bv. docent)	16
media-interventies	
meer homoseksuele rollen/karakters	24
nationale campagnes	38
BN'ers als boegbeeld	5
documentaires, miniboekjes	35
aanpak van homonegatief gedrag	71
activiteiten van homojongeren stimuleren	82
discours over homoseksualiteit normaliseren	115
stereotypen doorbreken	49
verbetering van relatie tussen religie en homoseksualiteit	47
interventies gericht op allochtonen	16
juridische maatregelen	20

a Dit is een schatting.

Bron: SCP (Same'09)

11.4 Tot slot

Dit eerste grootschalige onderzoek onder zowel meisjes als jongens die zich aangetrokkenvoelen tot seksegenoten was erop gericht om een algemeen beeld te krijgen over hun ervaringen meteen breed scala van onderwerpen. De animo om deel te nemen aan een dergelijk onderzoek was groot. Veel jongeren, en ook organisaties dit zich op homojongeren richten, reageerden enthousiast op het feit dat dit onderzoek plaatsvond. Het is uiteraard onmogelijk geweest om diepgaand op alle relevante thema's in te gaan, terwijl enkele kwesties nog duidelijk meer inzicht behoeven. Daarnaast is het zinvol om, net zoals reeds gangbaar is voor homoseksuele mannen (Schorer Monitor), een monitor te ontwikkelen om trends te kunnen waarnemen in de ervaringen van homoseksuele en biseksuele jongeren in Nederland.

DEEL 4

Ontwikkelingen in omgang met homoseksualiteit in enkele minderheidsgroepen

12 Minderheden over minderheden

Gert Hekma, Jan Willem Duyvendak en David Bos (UvA)

12.1 Achtergrond

In de hoofdstukken 13 tot en met 18 beschrijven we de veranderingen die zich sinds het begin van de jaren zeventig in Nederland hebben voltrokken in de omgang met homoseksualiteit en homoseksuelen. We concentreren ons op vijf minderheidsgroepen: Surinaamse, Marokkaanse, Turkse, Chinese en behoudend protestantse Nederlanders. Alvorens we aan die *casestudies* beginnen, schetsen we in dit hoofdstuk een beeld van de ontwikkelingen inzake homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving in haar geheel, en de samenhang met andere sociale veranderingen.
In de geschiedenis van homoseksualiteit in Nederland (zie Hekma 2004) is het begin van de jaren zeventig een keerpunt: de overheid schrapte artikel 248bis, erkende het COC, en liet homoseksuele mannen en vrouwen toe tot de krijgsmacht (zie hoofdstuk 1). Deze politieke besluiten waren voorafgegaan door veranderingen onder professionals: juristen en psychiaters beschouwden homoseksualiteit niet langer als een maatschappelijk gevaar of een stoornis, maar als een variatie, en zowel rooms-katholieke als protestantse pastors kweekten begrip voor 'de homofiele naaste'. Homoseksualiteit gold niet langer als een zonde, misdrijf of afwijking. Homo's en lesbo's waren ook zélf anders over homoseksualiteit gaan denken; ze beschouwden zichzelf niet langer als seksueel geïnverteerden ('nichten', 'potten' e.d.). Deze omslag in het denken over homoseksualiteit maakte deel uit van een 'seksuele revolutie', waardoor omstreeks 1970 al veel veranderd was in de omgang tussen mannen en vrouwen. Lang niet alle Nederlanders konden zich echter in die veranderingen vinden: behoudende protestanten, bijvoorbeeld, verzetten zich uitdrukkelijk tegen de nieuwe seksuele moraal.
Zulke stormachtige veranderingen waren voorbijgegaan aan de landen waaruit omstreeks 1970 grote aantallen migranten naar Nederland kwamen. Tot het begin van de jaren zestig had men hier te lande niet veel gunstiger gedacht over seks tussen geslachtsgenoten dan in landen als Suriname, Turkije, Marokko of China. Maar in tien jaar tijd was de publieke opinie over homoseksualiteit grondig veranderd.

12.2 Doorbraak van homo-emancipatie

De omslag in het denken over homoseksualiteit maakte deel uit van een bredere seksuele revolutie, die ook tot uitdrukking kwam in de omgang met voor- en buitenechtelijke seks, voorbehoedsmiddelen, abortus, pornografie, prostitutie, echtscheiding en seksuele variaties. De seksuele revolutie op haar beurt hangt samen met grootschalige ontwikkelingen die door historici en sociologen worden geduid als individualisering, ontkerkelijking en democratisering. Met individualisering wordt dan gedoeld op de ontwikkeling dat mensen minder afhankelijk werden van knellende sociale banden, in

het bijzonder van hun familie – een ontwikkeling die voor vrouwen, jongeren, homo's en lesbo's van groot belang is geweest. Met ontkerkelijking wordt niet alleen gedoeld op kerkverlating: ook velen die, voorlopig, lid bleven van een kerk gingen daar minder vaak heen of trokken zich minder aan van wat er werd verkondigd. Bovendien kregen menswetenschappelijke denkbeelden een grotere invloed binnen de kerken. Met democratisering doelt men op de ontwikkeling dat burgers zich minder lieten voorschijven door autoriteiten en anderen die gewend waren de eerste viool te spelen. Vrouwen en jongeren, met name studenten, kwamen sterker op voor hun belangen en verlangens. In Nederland betekende democratisering ook een uitbraak uit het verzuilde systeem waarin de meeste mensen zeer loyaal waren aan hun zuil, van krantenkeuze en sportclub tot dagelijkse boodschappen.

Deze emancipatie van vrouwen en jongeren biedt – naast individualisering en ontkerkelijking – een belangrijke achtergrond voor de verbeterde situatie van homo's en lesbo's. Met het verdwijnen van starre genderrollen verkregen vrouwen langzamerhand meer gelijke rechten. Zo konden gehuwde vrouwen vanaf 1955 in overheidsdienst werken, en waren ze vanaf 1956 handelingsbekwaam. Door de Bijstandswet van 1965 konden vrouwen scheiden zonder te hoeven terugvallen op hun familie. Dankzij verruiming van het woningaanbod konden jongeren eerder op zichzelf gaan wonen en zich aldus onttrekken aan het ouderlijke gezag. Ook homo's en lesbo's profiteerden hiervan.

Speelruimte voor sociaal en seksueel verkeer was voortaan ook buiten de deur ruimer voorhanden, althans in de grote steden. Al in de jaren vijftig had de hoofdstedelijke politie besloten dat het beter was dat homo's elkaar ontmoetten in de kroeg dan dat ze elkaar opzochten in urinoirs en parken. In Amsterdam ontstond zo een ruim, elders in Europa lang ongeëvenaard aanbod van cafés, disco's en sauna's.

De seksuele revolutie werd ook gestimuleerd door technische en organisatorische ontwikkelingen. Zo koppelde 'de pil', die in 1963 op de markt kwam, seksualiteit los van voortplanting: vrijen voor het huwelijk werd minder riskant. Dit leidde tot een 'algemene tolerantie ten aanzien van alle op basis van wederzijdse liefde aangegane relatievormen; dat heeft een positieve invloed op de acceptatie van homoseksuele en voorechtelijke relaties' (Schnabel 1973: 201). Het COC vond in de jaren van de seksuele revolutie een natuurlijke bondgenoot in de *Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming* (NVSH), die groeide naar 200.000 leden en een invloedrijk tijdschrift, *Sekstant*, uitgaf. De NVSH streed, aldus voorzitster Mary Zeldenrust-Noordanus in haar jaarrede van 1967, tegen seksuele en genderdichotomie en tegen alle strafwetten en regels die een vrijere seksuele omgang bemoeilijkten. De meeste wetten en regels die volgens de NVSH in de prullenbak konden verdwijnen, werden inderdaad – en zelfs sneller dan verwacht – afgeschaft of bijgesteld (Schnabel 1980; Hekma et al. 1990).

Niet alleen de context veranderde, maar ook de betekenis die aan seks en sekse werd gegeven. In de tweede helft van de twintigste eeuw voltrok zich een revolutie in gender- en seksueel gedrag. Heteroseksuele relaties voor en buiten het huwelijk werden algemener aanvaard en de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen verminderde. Dit had ook gevolgen voor homo- en lesborelaties. De nichten van een eerder tijdperk die voor onmannelijk werden versleten en voor 'tule' (heteromannen) gingen en de potten die onvrouwelijk gedrag vertoonden en het met 'femmes' deden, ruimden het veld voor

homomannen en lesbische vrouwen die relaties met elkaar aangingen en hun gendergedrag aanpasten. Homo's gingen zich meer mannelijk voelen en gedragen, en lesbo's meer vrouwelijk, terwijl hun zelfbewustzijn groeide. Het seksuele grensverkeer dat tussen nichten en heteromannen en tussen potten en 'femmes' bestond, verdween (zie voor de traditionele gendertyperingen de autobiografieën die Stokvis in 1939 verzamelde). Mannen en vrouwen die voor hun eigen sekse kozen, gaven voortaan vaak te kennen dat ze 'gewoon hetzelfde' wilden zijn. Gelijkwaardigheid in zowel hetero- als homoseksuele relaties werd vertaald naar seksuele gelijkheid, ook in de zin van meer open of uitwisselbare seksuele rollen, waar die voorheen erg vast hadden gelegen: traditioneel waren mannen actieve subjecten en vrouwen passieve objecten geweest.
Zoals we zullen zien, hielden behoudende protestanten en etnische minderheden, anders dan de meeste Nederlanders, vast aan seksuele ongelijkheid en absolute genderverschillen. Daardoor ontstond er een cultuurkloof op die terreinen tussen de kinderen van de seksuele revolutie en degenen die daar niets in zagen, die homoseks als abject bleven zien en van meisjes eisten dat ze maagd bleven tot het huwelijk.

Een andere relevante ontwikkeling was de groeiende professionele belangstelling voor homoseksualiteit. Naast politie en juristen ging het vooral om psychiaters en andere artsen, zielzorgers en psychologen. Laatstgenoemden begonnen vanaf de jaren vijftig (in het voetspoor van maatschappelijk werkers) werk te maken van 'levensmoeilijkheden'. Hun methode van 'counseling' bestond uit het aandachtig en empathisch luisteren naar wat de 'cliënt' bewoog. Zo ontstond er ruimte en begrip voor de beleving van homo's en lesbo's. Ook psychiaters en zielzorgers leerden zich die luisterende houding aan en maakten homoseksualiteit 'hoorbaar' – eerst alleen in de beslotenheid van de spreekkamer, maar spoedig ook daarbuiten (Bos 2005a).
In 1969 promoveerde psychiater Wijnand Sengers op het proefschrift *Homoseksualiteit als klacht*, waarin hij betoogde dat niet homoseksualiteit het probleem was maar de maatschappelijke reactie daarop. Alleen als homoseksuelen psychische klachten hadden, verdienden ze psychiatrische aandacht. Meestal was het doorverwijzen naar homoclubs het beste advies dat een psychiater kon geven (Houweling et al. 2004). Dat klonk radicaal, maar het was geen geheel nieuwe stelling. Zes jaar eerder, in 1963, had de gereformeerde psychiater F.J. Tolsma iets soortgelijks geschreven, in de tweede druk van een veelgelezen boek over homoseksualiteit. Hij verkondigde daarin ideeën die soms lijnrecht in tegenspraak waren met wat hij had gesteld in de eerste druk, verschenen in 1948 (Bos 1994). Ook zijn katholieke collega Kees Trimbos maakte een radicale ommekeer. Terwijl hij in 1953 het 'homoseksuele verschijnsel' nog had getypeerd als iets waarvoor een normaal mens alleen maar walging kon voelen, net als voor excrementen, stelde hij in 1961 voor om 'de homofiele vriendschap positief te waarderen en seksueel contact in een vaste verhouding te tolereren' (Oosterhuis 1992: 123, 209).
Homoseksualiteit werd omstreeks 1960 hoorbaar en zichtbaar. Homo's werden eind jaren vijftig hoorbaar op de radio en vanaf de eerste helft van de jaren zestig werden ze zichtbaar op de televisie. In het culturele leven, zoals in het theater en bij het ballet, kwam het thema op de planken. De optredens en de boeken van Gerard Reve brachten homoseksualiteit voor velen dichterbij.

De hier geschetste brede maatschappelijke ontwikkelingen van individualisering, ontkerkelijking en democratisering voltrokken zich in Nederland sneller en radicaler dan elders. Deze drie processen zijn in toegespitste vorm ook voor de Nederlandse homo-emancipatie van groot belang geweest en kunnen mede verklaren waarom de homo-emancipatie zich in Nederland relatief snel voltrok: het fundamenteel nieuwe idee van seksuele gelijkheid werd denkbaar toen verhoudingen waren gedemocratiseerd én geïndividualiseerd: mannen en vrouwen waren gelijkwaardig geworden en ontwikkelden zich tot zelfstandige individuen.
Niettemin lijkt zeker de accentuering van ontkerkelijking in alle verklaringen van homo-emancipatie een belangrijk specifiek element te missen, namelijk de rol van katholieke en protestantse zielzorgers, psychologen en psychiaters (zoals Trimbos en Tolsma). Toen gereformeerden, hervormden en katholieken vanaf 1960 meer accepterend tegenover homoseksualiteit kwamen te staan, ontstond de verrassende situatie dat deze kerkgenootschappen liberalen en socialisten in tolerantie bijbeenden. Socialisten en liberalen hadden zich in 1911 verzet tegen artikel 248bis en het daarna in wisselende mate opgenomen voor homorechten, maar na de oorlog hadden ze er vooral het zwijgen toe gedaan.
Ook democratisering biedt geen voldoende verklaring voor de veranderingen die zich in de jaren zestig voltrokken inzake homoseksualiteit. De homo-emancipatie lijkt immers sterk te hebben geprofiteerd van de in verzuild Nederland gebruikelijke hiërarchische verhoudingen: Nederlandse burgers waren gewend om te luisteren naar predikanten, pastoors, huisartsen, leraren en andere gezagdragers en toen dezen relatief progressieve opvattingen over homoseksualiteit begonnen te huldigen had dat een grote invloed op hun achterban. Het was echter zeker niet alleen een beweging van boven naar beneden, want zoals we eerder constateerden, veranderden professionals ook van mening doordat hun parochianen, gemeenteleden, patiënten en cliënten zich uitspraken over hun problemen. En al voordat Nederlanders van mening veranderden over seksualiteit veranderde hun seksuele en gendergedrag: ze 'knepen de kat in het donker' – zoals de groepen die in de hoofdstukken 13-18 aan het woord komen vaak nog steeds doen.
De verlichte opstelling die pastors omstreeks 1960 aannamen tegenover homoseksualiteit is interessant voor ons onderzoek want religie is evident een kernthema in de moeizame omgang van de hier te bespreken minderheden met homoseksualiteit. Intolerantie ten aanzien van homoseksualiteit wordt enerzijds vaak toegeschreven aan religieuze overtuigingen, maar anderzijds – of juist daarom – zouden religieuze voormannen (en wellicht ook een enkele voorvrouw) een belangrijke rol kunnen spelen in het vergroten van de acceptatie van homoseksualiteit.

12.3 Opleving van antihomosentimenten

De groeiende acceptatie van homoseksualiteit bleek bij de bestrijding van de aidsepidemie in de jaren tachtig, de invoering van de Wet Gelijke Behandeling (1994) en ten slotte de openstelling van het huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht (2001). Dat laatste was voor veel mensen het symbolische eindpunt van de strijd voor homo-emancipatie. Toch namen rond 2000 berichten toe over homoseksuele leraren die op hun school niet (meer) uitkwamen voor hun voorkeur, of vroegtijdig in de WAO verdwenen,

over jongeren uit migrantengroepen die geen voorlichting over homoseksualiteit op school accepteerden en over homomannen die in elkaar werden geslagen of lesboparen die hun woning uit waren gepest – berichten waarin migrantenjongens vaak als daders werden aangewezen. Zo ontstond de indruk dat de homo-emancipatie allerminst voltooid, en misschien wel op haar retour was.
Deze thematiek werd nationaal nieuws in mei 2001, toen NOVA een interview uitzond met de Marokkaanse imam Khalil El Moumni. Zijn uitspraken over homoseksualiteit wekten veel maatschappelijke commotie. Hij noemde homoseksualiteit niet alleen een zonde, maar ook 'een besmettelijke ziekte', die 'schadelijk is voor de Nederlandse samenleving' aangezien 'iedereen ermee besmet kan raken'. Ook had hij in een preek gezegd dat Europeanen lager stonden dan honden en varkens want die beesten kenden het homohuwelijk niet. Premier Kok, minister Van Boxtel (grotesteden- en integratiebeleid) en vele anderen spraken zich scherp uit tegen de imam en Kamerleden stelden voor hem uit te wijzen. Overigens bleek na de uitzending dat hij zich in het interview ook had gekeerd tegen antihomogeweld, maar dat gedeelte was niet uitgezonden (Hekma 2002).
Door deze en andere gebeurtenissen won de gedachte snel grond dat homoseksualiteit vooral problematisch ligt bij streng religieuze groepen, wier aantal en macht zou toenemen: naast de orthodoxe christenen van eigen bodem, kwam vooral de islam sterk in de aandacht te staan. De opkomst van Pim Fortuyn speelde hierin een katalyserende rol. In een sterk gepolariseerd politiek klimaat rees zijn ster snel. Als openlijk homoseksueel profileerde hij zich met een anti-immigratieprogramma waarin thema's als vrouwen- en homo-emancipatie een belangrijke rol speelden. Fortuyn claimde een tegenstelling tussen verlichte Nederlanders en achterlijke moslims, tussen een linkse kerk die het multiculturalisme verdedigde en rechtse realisten die pal voor de Nederlandse cultuur stonden. In zijn voetspoor volgden anderen zoals Ayaan Hirsi Ali, Rita Verdonk, Marco Pastors en Geert Wilders. In het debat kwamen moslims en homo's tegenover elkaar te staan als symbolen van respectievelijk religieus conservatisme en liberale vrijheid. Homoseksualiteit groeide uit tot een van de ijkpunten van integratie van moslims in Nederland – en moslimhomo's kwamen klem te zitten tussen 'eigen' en 'Nederlandse' cultuur. Homo's en lesbo's met wortels in Noord-Afrika of het Midden-Oosten kregen in mei 2001 een eigen plaats in de Arabische homobar Habibi Ana, die dat jaar ook met een oriëntaalse boot meevoer in de *Canal Parade*.
Naar aanleiding van de El Moumni-affaire begonnen COC, Humanistisch Verbond, de stichtingen Islam en Burgerschap en Yoesuf (centrum voor Islam en seksuele diversiteit) een organisatie, De Dialoog, die door het hele land bijeenkomsten organiseerde. Katholieken, protestanten, humanisten, moslims en soms joden legden daarin aan elkaar uit hoe ze binnen hun geloof aankeken tegen homoseksualiteit. Sommige Marokkaans- en Turks-Nederlandse leiders als Mohammed Sini, Ahmed Aboutaleb, Haci Karacaer en vooral Ahmed Marcouch speelden een belangrijke rol in dit debat. Zij spraken zich herhaaldelijk en duidelijk uit tegen homodiscriminatie en antihomogeweld. Tegenwoordig worden de bijeenkomsten dichterbij de doelgroepen georganiseerd, in de hoop dat ze zo meer effect hebben. In de bijeenkomsten van De Dialoog brachten moslims nieuwe verwijten naar voren: homo's zouden islamofoob zijn en ze zouden Marokkaanse jongens misbruiken.[1]

De relatie tussen homoseksualiteit en islam bleef op de agenda staan door nieuwe incidenten. Eind 2001 zei de Surinaamse geestelijk verzorger Abdullah Haselhoef bijvoorbeeld dat homoseks volgens de islamitische traditie de doodstraf verdient, en in 2004 bleek dat de Amsterdamse El Tawheed-moskee een boekje verkocht waarin moslims werden opgeroepen om homo's van een flatgebouw te gooien. Ook waren er geregeld berichten over Marokkaanse jongens die 'potenramden'.

In de recente discussies over homoseksualiteit draait het overigens niet alleen om moslims. Ook rooms-katholieken en behoudend protestanten worstelen met hun houding tegenover homoseksualiteit. Zo ontbrandde in de ChristenUnie in 2007 (kort na de toetreding tot het kabinet-Balkenende IV) een discussie over de vraag of homoseksuele leden (zoals Sander Chan) een officiële functie mogen vervullen in de partij. Daarnaast was er nog altijd de kwestie van 'weigerambtenaren', die vanwege morele bezwaren geen 'homohuwelijken' wilden sluiten. Homoseksuele leraren op christelijke scholen konden volgens de wet nog steeds worden ontslagen vanwege 'het enkele feit' van hun seksuele oriëntatie, maar wat betekende dat enkele feit nu eigenlijk? Niet alleen in de nationale media leidden deze zaken tot levendige discussies, maar ook – en meer nog – in de bladen van de behoudend protestantse zuil. Ook stonden er homo's en lesbo's uit eigen kring op die homoseksualiteit een gezicht gaven met organisaties als *ContrariO* en *RefoAnders*.

12.4 Enkele cijfers

In Nederland is sinds het midden van de twintigste eeuw veel veranderd en vaak ook verbeterd in de omgang met gender en seksualiteit. Het zou echter onjuist zijn om de suggestie te wekken dat er alleen nog maar werk aan de winkel is bij een paar 'achtergebleven' groepen. Uit eerder onderzoek (Keuzenkamp et al. 2006; Buijs et al. 2008) is gebleken dat er ook onder autochtone, seculiere Nederlanders sentimenten, opvattingen en praktijken bestaan die weinig ruimte laten aan mannen en vrouwen die zich aangetrokken voelen tot hun eigen sekse. In dit deel van het rapport richten we de aandacht echter specifiek op enkele minderheidsgroepen, waar sprake is van een relatief sterke afkeuring van homoseksualiteit.
Alvorens we duiken in de concrete gevalstudies, geven we eerst cijfers, omschrijvingen en uitgangspunten. Begin 2008 telde Nederland 3,2 miljoen migranten en hun nakomelingen: ingezetenen van wie minstens één ouder buiten Nederland werd geboren. Tezamen maken zij bijna een vijfde van de totale bevolking uit. Iets meer dan de helft van hen (dus ruwweg een tiende van de Nederlandse bevolking) is afkomstig uit 'niet-westerse' landen. In dit onderzoek concentreren we ons op ontwikkelingen in de grootste drie 'niet-westerse' etnische minderheden in Nederland: Turkse, Marokkaanse en Surinaamse Nederlanders. Arubaanse en andere Antilliaanse Nederlanders blijven buiten beschouwing; niet omdat homoseksualiteit onder hen algemeen aanvaard zou zijn, maar omdat we ons moesten beperken. Wel besteden we aandacht aan de op vier na grootste etnische minderheid, met een vrij lange migratiegeschiedenis in Nederland:

de Chinese gemeenschap, juist omdat over hen zo opvallend weinig bekend is. Tabel 12.1 geeft een beeld van de omvang van deze groepen.

Tabel 12.1
Niet-westerse migranten en hun nakomelingen in Nederland, 1 januari 2009 (in absolute aantallen en procenten)

	aantal personen x 1000	aandeel in de bevolking (%)	toename sinds 1-1-2000 (%)	aandeel tweede generatie
Turkse Nederlanders	378,3	2,3	23	48,4
Marokkaanse Nederlanders	341,5	2,1	30	51,2
Surinaamse Nederlanders	338,7	2,1	12	45,4
Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders	134,8	0,8	26	40,8
Chinese Nederlanders	50,4	0,3	69	30,6

Bron: Agtmaal-Wobma en Nicolaas 2009, tabel 2.1

De vijfde minderheid die we onder de loep nemen, is die van de behoudende protestanten. Uit eerder onderzoek is bekend dat ook in deze, wat vaag omlijnde, groep veel weerstand leeft tegen homoseksualiteit. De omvang van deze groep is niet zo eenvoudig vast te stellen.
In de eerste plaats is niet duidelijk wat er moet worden verstaan onder 'lidmaatschap' van een religieuze groep. In sommige onderzoeken gaat men uit van een subjectief criterium: tot welke religieuze stroming rekenen mensen zichzelf? In andere legt men een objectief criterium aan, namelijk of iemand geregistreerd staat als lid, bijvoorbeeld omdat hij of zij als kind is gedoopt (en zich niet heeft laten uitschrijven).
In de tweede plaats is niet precies duidelijk wat er moet worden verstaan onder 'behoudend protestants'. Bernts et al. (2006) onderscheiden naast de Protestantse Kerk in Nederland vier stromingen: vrijzinnig protestanten, bevindelijk gereformeerden, orthodox-gereformeerden en evangelische protestanten (inclusief Pinkstergelovigen). Deze indeling is niet waterdicht, want ook *in* de Protestantse Kerk in Nederland (PKN, het grootste protestantse kerkgenootschap) vindt men vrijzinnigen, evangelischen, bevindelijken en orthodoxen, en laatstgenoemde twee groeperingen overlappen elkaar ten dele. In hoofdstuk 13 gaan we nader in op deze classificatie en op de stijlverschillen tussen de genoemde groepen; hier volstaan we met het geven van wat cijfers (tabel 12.2).

Tabel 12.2
Religieuze gezindten in Nederland, 2006 (in absolute aantallen)

denominatie	leden x 1000	gemeenschappen	voorgangers
Rooms-katholieke Kerk	4406	1450	1908
Protestantse Kerk in NL (incl. Geref. Bond i/d PKN)	1944	1832	2173
orthodox-gereformeerd (GKV, CGK en NGK)	238	566	541
bevindelijk gereformeerd (excl. Geref. Bond i/d PKN)	221	390	117
evangelisch (o.a. pinkstergelovigen)	148 (wv. 88 pinkster-gemeente)	890	?
vrijzinnig protestants (doopsgezind, remonstrants, NPB)	19	225	177
overig christelijk	156	?	?
totaal christelijk	7132	?	?

Bron: Bernts et al. (2006), tabel 4.1

12.5 Vraagstelling en methode

In dit onderzoek gaan we na welke veranderingen zich sinds 1970 hebben voltrokken in de manier waarop er in vijf etnische of religieuze minderheidsgroepen wordt omgegaan met homoseksualiteit. We willen daarmee achterhalen welke condities bevorderlijk zijn voor emancipatoire ontwikkelingen en welke deze belemmeren. We letten zowel op condities binnen de betreffende minderheidsgroep als op de bredere maatschappelijke context. Ons onderzoek betreft dus ontwikkelingen rond de acceptatie of, algemener, het omgaan met homoseksualiteit in de vijf genoemde minderheden. We beantwoorden de volgende onderzoeksvragen:

- *Wat is er de afgelopen dertig à veertig jaar in deze gemeenschappen veranderd (of hetzelfde gebleven) in de manier van omgaan met homoseksualiteit en met homoseksuele mannen en vrouwen?*
- *Wat zijn keerpunten en mijlpalen geweest in deze ontwikkelingen?*
- *Waaruit komen deze veranderingen voort?*
- *Hoe zijn deze benut?*
- *Wat hield of houdt (verdere) ontwikkeling tegen?*

Om deze vragen te beantwoorden hebben we literatuuronderzoek gedaan naar wat uit media en eerdere onderzoeken bekend is over homoseksualiteit en homo-emancipatie in de vijf groepen. Daarnaast hebben we sleutelfiguren geïnterviewd,[2] ongeveer tien personen per groep. Het belang van de ene of de andere methode verschilde sterk per groep. Zo is over behoudend protestanten veel literatuur en schriftelijk bronnenmateriaal beschikbaar maar over de Chinezen vrijwel niet. Bij het selecteren van de sleutelfiguren hebben we in de eerste plaats gelet op de mate waarin zij bekend zouden

kunnen zijn met homoseksualiteit, homo-emancipatie en de veranderingen die zich wat dat betreft hebben voltrokken in hun gemeenschap. We hebben geprobeerd een substantieel aantal vrouwen te vinden maar dat is slechts ten dele gelukt, doordat in deze gemeenschappen sleutelfiguren vaak per definitie mannen zijn.

Noten

1 Dit was naar aanleiding van de affaire in 2003 rond de toenmalige directeur van PSV, die beschuldigd werd van het seksueel misbruiken van minderjarige jongens in het Eindhovense Anne Frank-plantsoen. Oebele Kooistra schreef later *Jongens huilen niet* (2006), waarin het vooral ging over seksueel misbruik van Marokkaans- en Turks-Nederlandse jongens door familieleden en *sugar daddies* (oudere homoseksuele mannen). Een op de tien van deze jongens zou te maken hebben gehad met seksueel misbruik. Het onderzoek is omstreden omdat het vooral is gebaseerd op informatie uit de derde hand. De media besteedden meer aandacht aan de *sugar daddies* dan aan de incest hoewel onduidelijk was hoe beide vormen zich getalsmatig tot elkaar verhielden en of die jongens niet zelf dat 'seksueel misbruik' hadden opgezocht, door rond te hangen in cruisinggebieden zoals het genoemde plantsoen.

2 In elk van de vijf groepen maakten we gebruik van hetzelfde interviewprotocol: zie voor de bijlage www.scp.nl, bij het desbetreffende rapport.

13 Naasten. Veranderingen in de omgang met homoseksualiteit onder behoudende protestanten in Nederland

David Bos, m.m.v. Karlijn Volke (UvA)

13.1 Nederlandse protestanten en homoseksualiteit

De mate waarin Nederlanders homoseksualiteit accepteren, hangt in hoge mate samen met religiositeit. Bijna acht op de tien die religie 'zeer belangrijk' vinden, staan er negatief tegenover (Adolfsen en Keuzenkamp 2006: 44). Zulke burgers moeten niet alleen worden gezocht in islamitische, maar ook in christelijke kring (Peters en Vellenga 2007). Dit hoofdstuk schetst een beeld van de ontwikkelingen in de omgang met homoseksualiteit onder protestanten, met name in behoudende protestantse kerkgenootschappen.[1] Daaronder verstaan we denominaties ter 'rechterzijde' van de Protestantse Kerk in Nederland (de grootste denominatie na de rooms-katholieke kerk), maar ook de 'rechterflank' van diezelfde PKN. De 'bezinning' op homoseksualiteit in deze gemeenschappen (althans, sommige daarvan) kwam op gang omstreeks 1970. Maar zoals we in hoofdstuk 12 zagen, was onder *mainline* protestanten (én katholieken) zo'n herbezinning al begonnen rond 1960.[2] Deze lange, veelzijdige geschiedenis wordt in detail beschreven in een afzonderlijke publicatie (Bos 2010). Hier beperken we ons tot het schetsen van de voornaamste ontwikkelingen, en (in § 13.7) van de manier waarop deze worden gepercipieerd en geduid door sleutelfiguren en deskundigen op het gebied van behoudend protestantisme in Nederland.
'Behoudende protestanten' vormen bepaald geen homogene categorie. Voor een goed begrip beginnen we daarom met een kort overzicht.

13.2 Protestants Nederland

13.2.1 Gereformeerden

Tweehonderd jaar geleden waren er in Nederland vier protestantse kerkgenootschappen[3] van enige omvang: de *Evangelisch*[4] *Lutherse Kerk*, de *Doopsgezinde Broederschap*, de *Remonstrantse Broederschap* en, veel groter, de *Nederlandse Hervormde Kerk*. Laatstgenoemde had tot het einde van de achttiende eeuw bekend gestaan als de Gereformeerde Kerk. 'Hervormd' was bedoeld als een eigentijds, inheems synoniem van 'gereformeerd', maar die laatste term zou in de loop van de negentiende en twintigste eeuw worden toegeëigend door groepen die zich niet konden vinden in de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk. Sommige scheidden zich daarom van deze kerk af, en vormden eigen kerkverbanden. De grootste daarvan waren de Gereformeerde Kerken in Nederland (die in 2004, met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch Lutherse Kerk, zou opgaan in de PKN). Daarnaast waren er behoudende protestanten die hervormd bleven, met name

de Gereformeerde Bond. Maar in 2004 scheidde een deel van die rechterflank zich af, en vormde de Hersteld Hervormde Kerk.
Vandaag de dag zijn er in Nederland grofweg vier soorten gereformeerden. Twee zijn niet meer dan bloedgroepen binnen de PKN: de 'hervormd-gereformeerden' (de Gereformeerde Bond) en de voormalige 'synodaal gereformeerden' (de vroegere Gereformeerde Kerken in Nederland). Twee andere bevinden zich buiten de PKN: enerzijds de 'bevindelijke' (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)[5] en de Hersteld Hervormde Kerk en, anderzijds, de 'orthodox-gereformeerden' (de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en de Nederlands Gereformeerde Kerken). De categorieën 'bevindelijk-gereformeerd' en 'hervormd-gereformeerd' overlappen enigszins. Beide tezamen worden soms aangeduid als 'reformatorisch' – al is die naam eigenlijk van toepassing op al de tot nu toe besproken protestanten: ze ontlenen hun identiteit aan de zestiende-eeuwse Reformatie.

13.2.2 Evangelischen

Daarnaast zijn er in Nederland sinds de negentiende eeuw ook protestanten die menen dat het in de gevestigde kerken niet zozeer ontbreekt aan instemming met de rechte leer als wel aan het beleven van een persoonlijke band met Jezus Christus, het blijmoedig delen van die 'levensveranderende' ervaring, en het uitdragen ervan aan hen die niet, of slechts op een conventionele manier christen zijn. Tot deze categorie rekenen we onder meer baptisten (niet te verwarren met doopsgezinden[6]), het Leger des Heils, de pinkster- en (volle) evangeliegemeenten, en vele migrantenkerken. Tussen deze geloofsgemeenschappen bestaan talloze verschillen, maar er zijn duidelijke 'familietrekken' (zie Bos 2010).
De evangelische beweging heeft ook invloed in kerken buiten de familiekring. Zo bestaat er binnen de PKN sinds 1995 een Evangelisch Werkverband. Invloedrijk zijn echter vooral jongerenorganisaties als Youth for Christ. Het grootste, bekendste en meest invloedrijke familielid is de Evangelische Omroep, maar deze kent sinds zijn oprichting een gemengd evangelisch-reformatorisch karakter (Vermaat 2007) en zijn ontwikkeling gaat een deel van de familie veel te ver.

13.2.3 Behoudende protestanten

Sociologisch beschouwd zijn de verschillen tussen behoudende protestanten in Nederland niet zozeer gelegen in hun geloofsleer als wel in de plaats die zij hun geloof willen geven. Wat dat betreft, zien we bij hen grofweg drie oriëntatiepunten of bakens: de kerk en haar geloofsleer (samengevat, met een knipoog naar Calvijn, als *Institutie*), het gelovig *innerlijk*, en de ongelovige *buitenwereld* (zie figuur 13.1). Die laatste twee staan voorop bij evangelische protestanten, met name pinkstergelovigen: zij leggen de nadruk op de individuele religieuze ervaring ('een persoonlijke band met Jezus') en het uitdragen daarvan, met moderne middelen, aan buitenstaanders. De details van de traditionele geloofsleer en andere religieuze instituties vinden ze minder belangrijk. Voor zowel bevindelijk-gereformeerden als orthodox-gereformeerden is juist die geloofsleer (en

de kerk die haar bewaart) echter hoogst belangrijk. Maar terwijl laatstgenoemden, met name vrijgemaakten, dat paren aan een sterke gerichtheid op de buitenwereld (bijvoorbeeld politiek engagement), richten bevindelijken (met name de Gereformeerde Gemeenten) hun aandacht veeleer op het (gelovig) innerlijk, en neigen ze tot 'wereldmijding'. Zoals we zullen zien, hebben deze stijlverschillen gevolgen voor de omgang met homoseksualiteit.

Figuur 13.1
Typologie van behoudende protestanten in Nederland

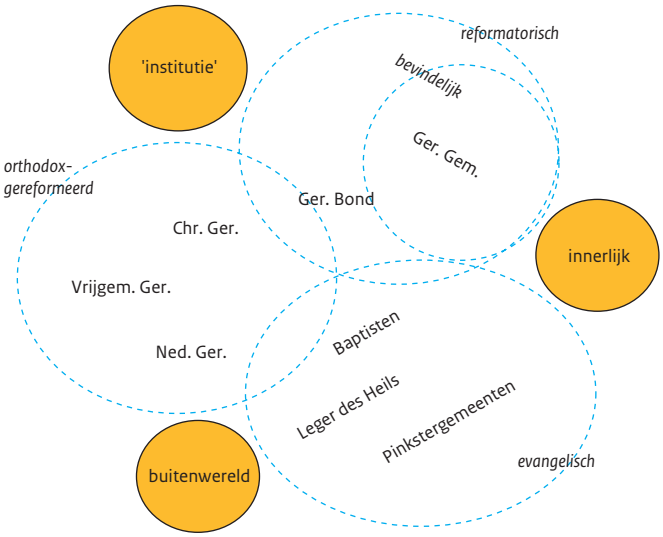

13.3 Opinie- en besluitvorming in de mainline protestantse kerken

In een recent verschenen, vuistdik handboek over de geschiedenis van het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw (Meijering 2007) komt het woord homoseksualiteit niet voor.[7] Wat de eerste helft van die eeuw betreft, is dat geen wonder. Alle kerkgenootschappen stonden toen heel afwijzend tegenover homoseksualiteit. Christelijke denominaties onderscheidden zich van elkaar door hun opvattingen over 'kerkorde' en geloofsleer, maar nauwelijks door een eigen seksuele moraal. Zoals we zagen in hoofdstuk 12, ontwikkelde de Nederlandse Hervormde Kerk in 1952 echter een nieuwe visie op seksualiteit, waarmee ze zich profileerde ten opzichte van haar grote rivaal, 'Rome' (Bos 2009). In de decennia daarna werd seksuele ethiek een godsdienstige *identity marker*, ook voor protestanten onderling.
Tegen het einde van de twintigste eeuw hadden de drie protestantse kerkgenootschappen die vanouds naast de Nederlandse Hervormde Kerk bestonden – de doopsgezinden, lutheranen en remonstranten – homoseksualiteit zo goed als volledig aanvaard. Elk van

de drie kende inmiddels openlijk homoseksuele predikanten, en vanaf 1986, lang voor het burgerlijk 'homohuwelijk', bood de Remonstrantse Broederschap de mogelijkheid van een 'zegenbede' over niet-huwelijkse, dus ook homoseksuele relaties (Geurtsen et al. 1991). De doopsgezinden volgden, en ook de lutheranen zouden in 1995 deze mogelijkheid hebben vastgelegd, als ze toen niet al ver 'samen op weg' waren geweest met de Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland. Acceptatie van homoseksualiteit in deze kerkgenootschappen werd vergemakkelijkt door hun vrijzinnige, moderne signatuur, die eerder was gebleken uit de toelating van vrouwen tot het predikambt.[8]
De besluitvorming in de Gereformeerde Kerken in Nederland en vooral de (veel pluriformere) Nederlandse Hervormde Kerk verliep minder snel, en ging gepaard met forse conflicten. We vatten deze geschiedenis samen in zo algemeen mogelijke termen, die men kan opvatten als stadia, zij het niet noodzakelijkerwijs in deze volgorde:

a. Erkenning dat homoseksuelen ook in de eigen gemeenschap voorkomen;
b. Pastorale zorg aan individuele homoseksuelen en hen die hun nastaan; pleidooi voor begrip en medeleven van heteroseksuelen;
c. Herijken van de theologische opvattingen over homoseksualiteit op contemporaine psychiatrische en vooral psychologische opvattingen, leiden tot de conclusie dat deze 'geaardheid' zelden te verhelpen is, dat het aangaan van een heteroseksueel huwelijk daarom moet worden ontraden, en dat ontkenning of onderdrukking schadelijk kan zijn; onderscheid tussen 'aard' en 'daad'.
d. Erkenning van het eigen tekortschieten, van de bijdrage die het afkeuren van homoseksualiteit heeft geleverd aan afkeer, uitsluiting, discriminatie, enzovoort;
e. Hoorbaar maken van homoseksuelen en hen die hun nastaan, door hen (anoniem) aan het woord te laten in eigen media;
f. Bespreekbaar maken van homoseksualiteit buiten de individuele pastorale zorg; oproep aan homoseksuelen en hen die hun nastaan om deel te nemen aan zo'n dialoog (en zich dus kenbaar te maken);
g. Zelforganisatie door ouders van homoseksuelen, vervolgens door henzelf;
h. Herbezinning op de heilige geschriften (i.c. de bijbel), leidend tot de conclusie dat homoseksualiteit zoals die nu wordt opgevat ('homofilie') niet bekend is geweest bij hen die deze geschriften te boek stelden, zodat de afkeuring van geslachtsverkeer tussen geslachtsgenoten niet zonder meer op van toepassing is; relativering van het onderscheid tussen 'aard' en 'daad';
i. Officiële toelating van openlijk homoseksuele ('praktiserende') leden tot gemeenschapsrituelen (i.c. het Avondmaal);
j. Officiële toelating van openlijk homoseksuele ('praktiserende') leden tot leidende, eervolle posities in de gemeenschap (als religieus gezagsdrager, i.c. 'ambtsdrager');
k. Openstelling van overgangsrituelen (i.c. doop en huwelijk) voor homoseksuele stellen en hun kinderen.

Al voordat de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch Lutherse Kerk opgingen in de PKN, hielden ze triosynodes. Een daarvan besloot op 24 november 2001 om in de nieuwe kerkorde de mogelijkheid te scheppen

voor het 'zegenen' van niet-huwelijkse relaties. Dit was een van de aanleidingen van het eerdergenoemde schisma in de rechterflank van de PKN, dat leidde tot de vorming van de Hersteld Hervormde Kerk.[9] Naast de hervormd-gereformeerden protesteerde ook het Evangelisch Werkverband: eind 2001 stuurde het aan alle kerkenraden een themanummer van zijn tijdschrift, *EW Actueel*, waarin homoseksualiteit onder meer werd aangeduid als 'een uitvinding van de duivel?' en 'een uiting van diabolische anti-liefde, een perversiteit in de meest letterlijke zin des woords'. Andere verbanden in de PKN (en het COC) protesteerden daar krachtig tegen.

13.4 Opinievorming onder orthodox-gereformeerden en in evangelische organisaties

De ontwikkelingen onder orthodox-gereformeerden en evangelischen zijn voor een groot deel te begrijpen als een reactie op ontwikkelingen in het *mainline* protestantisme (met name de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk) en in de wijdere samenleving. Maar orthodox-gereformeerden (vooral de vrijgemaakten) reageerden ook op evangelischen.
In 1973 publiceerde dr. J. Douma, de vrijgemaakt-gereformeerde hoogleraar ethiek, een boekje getiteld *Homofilie*, dat vaak zou worden herdrukt. De auteur maakte een scherp onderscheid tussen homoseksualiteit en homofilie: het eerste was onaanvaardbaar, maar 'homofilie' mocht worden geaccepteerd, al was het een gevolg van de zondeval. Aan die 'gebrokenheid van de schepping' hadden echter alle mensen schuld en deel. Zo ontstond er in de kerk ruimte voor 'homofiele' gemeenteleden: ze mochten er zijn, al mochten ze het niet doen (Douma 1973; zie ook Huttenga 2003). Nog geen jaar later verschenen er in het 'vrijgemaakte' *Nederlands Dagblad* twee paginagrote artikelen, waarin een anonieme 'homofiel' zijn gevoelsgenoten opriep om zich te laten kennen.
De aanleiding voor deze artikelen was niet alleen Douma's boekje, maar ook een reeks uitzendingen van de Evangelische Omroep, waarin bekering, genezing en huwelijk waren voorgesteld als remedie.[10] Dat was ook de strekking van een boekje van EO-voorzitter ds. W. Glashouwer (1970) en van *Getuigenis van een genezen homosexueel* (Bos 1969). De door Bos geciteerde ex-homoseksueel, Johan van de Sluis, stichtte in 1975 de Evangelische Hulp Aan Homofielen (EHAH, nu Different) (Dubois en De Jonge 2005: 242). Daarnaast kwam Stichting Een Nieuwe Schepping, die eveneens therapie aanbood – totdat de directeur moest erkennen dat hijzelf nog steeds homo was (Koolhaas en Maris 1992: 85-102; Creemers 2006).
In evangelisch Nederland werd de EHAH een begrip. Maar ze ondervond veel weerstand van de homobeweging: het gebouw werd enkele keren beklad, en in 1983 vielen activisten zelfs het pand binnen en ontvreemdden er documenten (Dubois en De Jong 2005: 243). Ook orthodox-gereformeerden moesten weinig hebben van de evangelische aanpak: met hun stelling dat de homofiele 'aard' moest worden aanvaard kwamen zij niet alleen tegemoet aan de progressieve buitenwacht, maar distantieerden zij zich ook van de evangelischen (zie o.a. Cavier 1979; *Nederlands Dagblad*, 19 januari 1980).
Begin jaren tachtig begonnen vrijgemaakte ouders van homofiele kinderen zich te organiseren, en dat deden vervolgens ook die jongeren zelf: in 1990 stichtten zij ContrariO.

Toen ontbrandde in vrijgemaakte kring een discussie over de houdbaarheid van Douma's onderscheid. ContrariO kreeg steun van predikanten en andere opinieleiders, trok veel leden en ontwikkelde grote naamsbekendheid.[11]
Mede onder invloed van ContrariO veranderde de EO haar opstelling. Vanaf 2002 maakte ze homoseksualiteit bespreekbaar, onder meer met een zeer uitgebreid webdossier, waarin uiteenlopende meningen en ervaringen naast elkaar staan: hetero worden is nog maar één mogelijkheid. Ook de EHAH matigde haar therapeutische pretenties: in plaats van 'genezing' of 'bevrijding', spreekt Different (zoals EHAH sinds 2004 heet) slechts van 'verandering' – het 'verminderen of verbleken' van homoseksuele gevoelens.[12] Different publiceerde in 2006 met overheidssubsidie een lespakket. Dat stimuleerde ContrariO om hetzelfde te doen. Naast ContrariO was in 2006 een tweede zelforganisatie gekomen: RefoAnders. Deze richt zich vooral op reformatorischen of bevindelijk-gereformeerden, en raadt onthouding aan.
In de orthodox-gereformeerde kerken bleef het officiële standpunt ongewijzigd, maar vanaf het einde van de jaren negentig waren er veel incidenten die duiden op verandering. In de Nederlands Gereformeerde Kerk verleende een gemeente onlangs homo's en lesbo's gelijke rechten, terwijl een andere haar predikant ontsloeg, omdat hij samenwoonde. In de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt veroorzaakte historicus prof. George Harinck in 2008 opschudding met een interview waarin hij onder meer zei: 'Mannenvriendschappen: prima. [...] Relaties? Geen probleem.' (*Nederlands Dagblad*, 26 januari 2008; zie ook 5 februari 2008). Maar 'verontrusten' dwongen hem een deel van zijn woorden in te slikken (*Nederlands Dagblad*, 8 februari 2008). De hardste botsingen vonden plaats in de Christelijk Gereformeerde Kerk. Zo publiceerde theoloog en psycholoog dr. Bert Loonstra *Hij heeft een vriend* (2005), waarin hij betoogde dat er de kerk ruimte moest zijn voor 'homoseksuele relaties in liefde en trouw' – en zelfs voor het 'opdragen' daarvan (zie Van den Berg 2008). Behoudende medepredikanten en leden dreigden met een scheuring, waarop Loonstra zijn boek uit de handel nam.

13.5 Opinievorming onder bevindelijk-gereformeerden

Onder hervormd-gereformeerden was de herbezinning op homoseksualiteit al rond 1990 op gang gekomen. Onder (andere) bevindelijk-gereformeerden zien we weinig verandering, maar in 2007-2008 verscheen een reeks artikelen in *De Saambinder*, het orgaan van de Gereformeerde Gemeenten (Van Aalst 2007-2008; zie ook Ravve 2009). De auteur, een predikant, pleitte voor het erkennen en bespreekbaar maken van homoseksualiteit. Anderzijds riep hij zijn lezers op om niet toe te geven aan de maatschappelijke druk om 'de homoseksuele levenswijze' te aanvaarden. Ook anderen beklagen zich over deze druk en noemen hem in één adem met nazisme, decadentie en de eindtijd.[13]
Het gevoel dat hun iets 'door de strot wordt geduwd' is wijd verbreid onder reformatorischen, zo blijkt uit een grootschalig onderzoek waaraan vooral SGP-stemmers deelnamen (Oomen et al. 2009). Slechts een kleine minderheid zei 'homoseksuele praktijken' te accepteren, maar een aanzienlijke minderheid accepteert wel 'gevoelens'. Een even grote minderheid (26,3%) zei dat ze zulke gevoelens in de afgelopen vijf jaar meer waren gaan accepteren – al hadden ze moeite met 'de uitingen daarvan'.[14] In hun omgeving

zagen respondenten nog meer verandering: 52% bespeurt daar een beetje, en 11% zelfs een sterke toename van acceptatie.
Waardoor waren de respondenten van mening veranderd? Naar eigen zeggen niet door ContrariO en RefoAnders, laat staan door het overheidsbeleid, maar wel door 'gesprekken met mensen om mij heen', gevolgd door discussie in de krant, de kerk en daarbuiten. Homoseksualiteit is in deze kringen de afgelopen jaren intensief besproken: 55% van de respondenten zei dat ze de publieke discussie over homoseksualiteit *geheel* hadden gevolgd (Oomen et al. 2009: 74).

13.6 Opinievorming in evangelische kerkgenootschappen sinds 1980

Over veranderingen in de omgang met homoseksualiteit onder de derde groep behoudende protestanten, de evangelischen, kunnen we weinig met zekerheid zeggen: daarvoor is deze wereld te veelvormig en te vaag omlijnd. Eraan voorbijgaan mogen we echter niet, want evangelische christenen lijken vaak sterk afwijzend te staan tegenover homoseksualiteit. In 1980 publiceerde het COC een rapport over Youth for Christ (Van Dooren et al. 1980). Later in de jaren tachtig verkondigde het evangelistenechtpaar Lucas en Jenny Goeree dat aids een straf van God was.
Representatiever voor de evangelische wereld zijn de baptisten. Wat homoseksualiteit betreft schaart een deel van hen zich achter Different. Dat geldt vooral voor 'vrije bapstistengemeenten', die niet zijn aangesloten bij de Unie van Baptistengemeenten. Homoseksualiteit was een van de twistpunten die ertoe leidden dat sommige gemeenten zich losmaakten van de Unie (zie Hoekstra en Ipenburg 2008: 322). Ook was het een directe aanleiding voor het opstappen, in 1986, van op één na alle docenten van het baptistenseminarie.[15] Dergelijke crises deden zich ook daarna voor: homoseksualiteit werd een open zenuw. De Unie, beducht voor polarisatie, lijkt het onderwerp uit de weg te gaan.
Dat geldt eveneens voor het Leger de Heils, dat in 1983 in opspraak kwam wegens vermeende homodiscriminatie. De oproep van een piepkleine 'roze brigade' (1992) bleef onbeantwoord. Majoor Bosshardt verleende steun, maar behoudende heilssoldaten kwamen daartegen in het geweer. Het hoofdkwartier hult zich in stilzwijgen.
Ook in de pinkstergemeenten drongen (in 1991) enkele homoseksuele gelovigen aan op acceptatie, maar zonder resultaat. Ze gingen hun eigen weg, met Evangelisch Charismatische Vieringen, thans Evangelische Roze Vieringen geheten. pinkstergemeenten kwamen in opspraak in 2008, toen bekend werd dat sommige van hun voorgangers (onder wie de voormalige ChristenUnie-politica Yvette Laclé, geboren Lont) *healings* hielden om mensen af te helpen van homoseksualiteit en zelfs hiv. Het gerucht dat ook legerpredikanten zulke 'homohealings' zouden praktiseren, werd met klem weersproken door de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten (VPE).[16] In veel pinkstergemeenten wordt homoseksualiteit echter afgekeurd – een afkeuring die niet altijd duidelijk wordt onderscheiden van afkeer. Zo schreef de Hengelose voorganger E.S. Herbig in 1998 over 'vieze en vuile zonden'. Herbig werd aangeklaagd wegens opzettelijke belediging (art. 137c WvS) maar vrijgesproken – net als RPF-leider Leen van Dijke, kardinaal Simonis en, later, imam El Moumni.[17]

Om een beeld te krijgen van mogelijke veranderingen richtten we een schriftelijk verzoek om informatie aan zeven landelijke kerkgenootschappen, aangesloten bij het Landelijk Platform Pinksterbeweging.[18] Het oudste en grootste liet weten: 'Als VPE en aangesloten gemeenten zijn wij ons intern aan het bezinnen op het onderwerp homoseksualiteit en zijn derhalve momenteel nog niet in staat daar extern uitspraken over te doen.'[19] Rafaël Nederland schreef: 'Rafaël Nederland is als organisatie nog maar 20 jaar oud. In die 20 jaar is ons standpunt niet gewijzigd. Dat standpunt is (veel te) kort geformuleerd dat we de mens, dus ook de hs mens aanvaarden en willen helpen, maar dat we geloven dat de Bijbel geen ruimte geeft voor praktiserende hs.'[20] De overige vijf kerkgenootschappen, die alle veel kleiner zijn, reageerden niet of lieten weten geen tijd te hebben.

13.7 Perceptie en duiding van de ontwikkelingen onder behoudende protestanten

13.7.1 Verdere opzet van dit onderzoek

In het voorgaande hebben we (voornamelijk op basis van literatuur en schriftelijke bronnen) een overzicht gegeven van veranderingen in de manier waarop zowel *mainline* als behoudende protestanten omgaan met homoseksualiteit. We hebben gezien dat sinds enkele jaren ook onder orthodox-gereformeerden en, in veel mindere mate, bevindelijk-gereformeerden sprake is van herbezinning en discussie – die dikwijls gepaard gaat met heftige conflicten. Om daar meer zicht op te krijgen, bespreken we de uitkomsten van diepte-interviews (afgenomen door Karlijn Volke) met sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen (zie de lijst aan het eind van dit hoofdstuk). Aan de hand van dit materiaal (in totaal meer dan 125.000 woorden transcriptie) willen we niet zozeer laten zien *wat* er zoal veranderd of aan het veranderen is – de literatuur en schriftelijke bronnen spreken daarover duidelijke taal – als wel hoe die veranderingen, en de verschillen die daarin aanwijsbaar zijn, worden gepercipieerd en geduid.
Vanwege het karakter van de discussie hebben we veel sleutelfiguren ondervraagd die deskundig zijn op het gebied van godsdienst en godgeleerdheid: de helft van de respondenten heeft theologie gestudeerd. Vier van hen zijn persoonlijk thuis in de evangelische gemeenschap; zes zijn dat in de orthodox-gereformeerde kerken; de overigen zijn hervormd-gereformeerd of bevindelijk-gereformeerd, of zijn enkel beroepshalve bekend met behoudend protestantisme (HS). Vrouwen zijn onder de respondenten zeer zwak vertegenwoordigd – dit is een mannenwereld – en jongeren eveneens, maar dat laatste is een bewuste keuze: we wilden inzicht krijgen in langetermijnontwikkelingen. Een van de interviews was met een echtpaar, dat we als uit een mond laten spreken (JAH). Eén respondent wilde anoniem blijven, omdat hij beducht is voor de reacties van de homobeweging en consorten. Vijf respondenten zijn homoseksueel, 'hebben homogevoelens', of hebben die gehad. Van deze vijf zijn niet minder dan vier veranderd van kerkgenootschap. Dat alleen al bevestigt de relevantie van dit onderzoek.

13.7.2 Manieren van spreken (en zwijgen)

'Het gaat niet meer over "homoseksualiteit", maar over "homo's"', zegt GH. 'Dat woord "homoseksualiteit" is ook zo expliciet; "homo" is wat luchtiger, wat speelser.' Vroeger werd 'homo' in gezelschap nauwelijks gebezigd: 'Je vermeed het, omdat het niet beschaafd was. [...] Je zegt ook niet "kut" of iets anders dat met seks te maken te heeft. [...] En "homo" heeft natuurlijk altijd met seks te maken – *onmiddellijk*.' (GH)
Voordat het begrip 'homoseksualiteit' of 'homofilie' in zwang raakte, waren er andere, bedekte termen in zwang: zowel JAH als KB vertelt dat in de jaren vijftig mannen die niet warmliepen voor het andere geslacht werden aangeduid met de uitdrukking 'die heeft geen vrouwenvlees'.
Een veelgenoemde verschuiving is de opkomst en ondergang van de term 'homofilie'. Tot voor enkele decennia was deze gangbaar in (behoudend) protestantse kring. 'Toen spraken we ook over "negers", bijvoorbeeld; dat klinkt nu misschien heel denigrerend.' (HS) In de jaren zestig en zeventig was 'homofilie' progressief, maar '[...] geleidelijk aan zag je dat homofilie alleen gebruikt werd door de mensen die daar tegen waren.' (RG) Het stijlboek van *de Volkskrant* schrijft hierover: 'Als bijvoeglijk naamwoord schrijven we liever *homoseksueel* dan "homofiel", omdat dit laatste woord een EO-achtige bijklank heeft gekregen.' (Van Gessel et al. 1997: 84). Vandaag de dag gebruikt ook de EO echter in haar (zeer uitvoerige) webdossier de term homoseksualiteit. Deze verschuiving heeft zich eveneens voltrokken in het *Nederlands Dagblad*: 'Je wilt verstaan worden, dus als een term als badinerend wordt ervaren, dan gebruik je hem niet meer.' (KB) Maar niet overal is 'homofilie' verleden tijd: 'In pastoraal taalgebruik in orthodox-gereformeerde kring wordt gezegd "onze *homofiele* broeders en zusters" of "onze homofiele naasten".' (JAH)
Ook de term 'geaardheid', die eveneens opgang maakte in de jaren zestig, blijkt omstreden, vooral in evangelische kring:

> *Different [voorheen: de EHAH] heeft zich altijd verzet tegen de term geaardheid. [...] Wij zijn er ook niet helemaal gelukkig mee, maar echt veel betere termen hebben we niet. [...] Bij RefoAnders spreken wij van 'mensen met homogevoelens'.* (JAH)
> *Vroeger noemde het COC het 'geaardheid', later gingen ze over 'gerichtheid' spreken, omdat wij [EHAH/Different] dat ook deden. Maar dan bedoelden ze met gerichtheid ook je levensstijl. [...] En nu noemen ze het een onveranderbare identiteit...'* (JS)

De toon van het spreken over homoseksualiteit (of homofilie) is eveneens veranderd: volgens GH is ze luchtiger geworden – zo kun je nu iemand terloops vragen of hij of zij misschien homo of lesbisch is. En volgens JQ is de toon nu 'meer integer en vragenderwijs'.
Gevraagd naar de manier waarop er 'vroeger' werd gesproken over homoseksualiteit noemen de respondenten trefwoorden als 'zonde' en 'taboe', maar ook 'onkunde en geheimzinnigheid' en termen die eerder duiden of afkeer dan op morele afkeuring: 'vreemd', 'vieze mensen', 'schuttingtaal'. 'Vroeger dacht men: iemand moet gewoon niet zo raar doen.' (JAH) Vóór de jaren zeventig werd volgens JS in de kerk (i.c. de Christelijk Gereformeerde Kerk) eigenlijk niet anders over homoseksualiteit gedacht dan in de buitenwereld. Een onbedoeld gevolg van dat taboe en die onwetendheid was een zekere

speelruimte: 'Men liet het oogluikend toe, want de predikanten [...] wisten er ook geen raad mee.' (JS) Enkele respondenten vertellen van bedekte liefdesrelaties:

> *Mijn vader deed eind jaren vijftig belijdenis, nadat hij catechisatie had gehad van een dominee, van wie je achteraf zegt: dat was waarschijnlijk gewoon een homo. [...] Maar dat werd niet in de openbaarheid gebracht. En op die manier werden er ook wel relaties getolereerd. [...] De kerkenraad was daar heus wel van op de hoogte, maar die praatte daar gewoon niet over.* (KB)

Vooral relaties tussen vrouwen bleven vaak onbenoemd:

> *In de kerk waarin ik opgroeide [in de jaren zestig] waren twee oudere dames, twee wijkverpleegkundigen. Terugkijkend [...] zegt men: 'O ja, die waren lesbisch!' En alles wijst daar dan op. Maar daar dacht niemand over. [...] Pas met de opkomst van het feminisme zie je [...] dat er ook aandacht komt voor vrouwelijke seksualiteit en dus ook voor lesbische voorkeuren.* (RG)

Voor de jaren zeventig gold homoseksualiteit als iets dat ver af stond van de leefwereld van behoudende protestanten: '"Dat hoort bij hoeren, dat hoort bij zeelui en bij zwarte-negers-die- jazzmuziek-maken..." Die hoek. Kortom: "Daar komen wij nooit mee in aanraking."' (GH) In de jaren zeventig drong het besef door – alleen doordat er op school aandacht aan werd besteed – dat homoseksualiteit ook in eigen kring voorkwam. Volgens PW is dat besef in de Gereformeerde Gemeenten pas sinds kort doorgedrongen, door de activiteiten van ContrariO en RefoAnders: 'Gangbaar was dat homo's dat waren die mensen die in Amsterdam vieze dingen met elkaar deden. [...] Maar dat ze gewoon in de kerk zaten, ja dat was wel even schokkend.'[21] In de Gereformeerde Bond is er volgens PAH inmiddels ook een predikant van wie 'iedereen' weet dat hij homo is; net als een stafmedewerker van de Hervormd- Gereformeerde Jeugdbond. 'En dat zijn dingen die vijftien jaar geleden niet zouden hebben gekund.' (JAH) Ook in die tijd kwam het echter zelfs in heel behoudende gemeenten wel voor dat bekend was dat iemand homo was:

> *Wij hadden in onze eerste gemeente [1975-1979] [...] een vriendenpaar, twee mannen die elke zondag bij ons in de kerk kwamen. Iedereen wist eigenlijk wel dat ze homo waren. Zij deelden ook de overtuiging van de gemeente dat je dan in onthouding hoorde te leven, maar ze trokken wel heel veel samen op. [...] Ze zaten naast elkaar in de kerk en dat vond iedereen gewoon. Dat werd volledig geaccepteerd. [...] Terwijl het een heel zware gemeente was. [...] En die ene knul die paste ook heel vaak op onze kinderen.* (JAH)

Zo'n bedekte, discrete manier van omgaan met homoseksualiteit was niet de stijl van evangelische jongeren in die jaren. In vergelijking met vooral bevindelijk-gereformeerden maakten zij homoseksualiteit veel eerder 'bespreekbaar', al wilde dat niet zeggen dat er te praten viel over het toestaan van vrijen of relaties:

> *Ook binnen Youth for Christ [...] hadden wij wel degelijk allerlei mensen die... [stilte] [...]. Dat wist je ook van elkaar, dat werd ook geaccepteerd, maar het werd niet geaccepteerd als je dat zou praktiseren...'* (DS)

13.7.3 Pers en omroep: hoorbaarheid en zichtbaarheid

Nieuw aan de manier waarop er tegenwoordig in orthodox- (en bevindelijk-)gereformeerde kring wordt gesproken over homoseksualiteit is dat homoseksuele mannen en vrouwen daarin zelf een belangrijke stem hebben. 'Het is niet meer zo dat er over hen en voor hen wordt beslist. [...] Als anderen dat al zouden doen, dan zul je altijd zien dat een homo reageert en zich dan ook als zodanig kenbaar maakt.' (GH) De redactie van het *Nederlands Dagblad* geeft al sinds het midden van de jaren zeventig veel ruimte voor zo'n binnenperspectief: 'Er is een sterke behoefte om homo's zelf aan het woord te laten. [...] Dat is ook bij de opinieredactie echt beleid...' (KB) Een moeilijkheid voor de ND-redactie is dat homo's die kiezen voor onthouding vaak niet geheel uit de kast zijn, en daarom ook niet zo snel bereid zijn om in de krant hun verhaal te doen. Ook vrouwen blijken daar vaak niet voor te porren:

> *Heb je eindelijk een christelijke lesbische vrouw gevonden, zegt ze: 'Nee, ik wil toch niet geïnterviewd worden.' Dat is prima, maar voor het publieke debat is het jammer.* (KB)

De redactie van het ND hecht aan een goede verstandhouding met christelijke homoorganisaties, voor het geval homoseksualiteit in het nieuws is: 'Onze lezers willen dan weten hoe de christelijke homo's reageren.' (KB) Anderzijds wil de redactie ook bezwaarden en verontrusten aan het woord laten:

> *Ons beleid is: je moet laten zien wat speelt. [...] Dus je kiest mensen die zeggen 'O, wat verschrikkelijk!' maar ook een homo of een moeder die schrijft 'Eindelijk wordt er eens wat over gezegd, en deze kant moeten we op.' Dat plaats je allebei, en alles wat er tussenin zit.* (KB)

Wat de eigenlijke opinievorming betreft – waar ook de hoofdredactie zelf, door middel van commentaren, aan deelneemt – is er sinds de invoering van de Wet Gelijke Behandeling (WGB) volgens KB weinig veranderd:

> *Sinds 1994-95 is ons beleid eigenlijk steeds dit geweest: enerzijds proberen we homohaat en geweld tegen homo's tegen te gaan – en ondersteunen we ook dat daar vanuit de overheid initiatieven voor worden genomen – maar anderzijds claimen wij altijd ruimte voor mensen die zeggen dat volgens de bijbel homoseksuele relaties niet geoorloofd zijn. [...] Wij hebben eigenlijk continu als boodschap afgegeven: 'Trek daar niet een uniforme lijn in. [...] Geef mensen de ruimte om daar een weg in te vinden.' [...] In interne beleidsstukken van rond 1995-96 wordt gezegd: 'Over tien jaar is dat allemaal heel anders.' Maar [...] het spectrum aan standpunten is eigenlijk niet veranderd.* (KB)

Naast kranten als het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad* speelt ook de EO een belangrijke rol in de meningsvorming over homoseksualiteit: 'Die invloed is enorm,' zegt GH, en niet alleen inzake dit onderwerp. Hij bespeurt een 'democratisering van opinievorming': naast of zelfs in plaats van theologen en andere deskundigen komen ook leken aan het woord: 'Een presentator als Andries Knevel stelt ervaring voorop.' (GH) In 1982 liep HS, als student theologie, een maand lang stage bij de EO, die toen nog fel strijd voerde tegen de moderne cultuur en tegen andere, progressieve christenen:

> *Enerzijds 'Wij hebben een Woord voor de wereld' en anderzijds 'Ze moeten ons ook altijd hebben.' Dus slachtoffer en elite tegelijk... [...] Knevel en Van den Brink laten iedereen vrolijk kwekken zonder dat ze daar direct een morele reactie op hebben; dat zou toen ondenkbaar zijn geweest.'* (HS)

Sinds de jaren negentig is die spanning tussen gelovige en 'moderne cultuur' verminderd. De EO is *salonfähiger* en machtiger geworden, zegt HS:

> *Het is daarnaast ook het medium dat dwingt tot concessies. Gewoon de eisen die aan een publieke omroep gesteld worden, inclusief de professionaliteit – van programmamakers die de beroepseer belangrijker gaan vinden. [...] De kijkcijfers [...] waren minder belangrijk dan nu.* (HS)

Wat homoseksualiteit betreft heeft de EO volgens HS een wending gemaakt 'van veroordeling naar pastoraat'. Die wending hangt volgens KB samen met het behalen van de A-status, in 1992: 'Toen [...] hebben ze heel veel personeel binnen gekregen, en kregen ze ook van binnenuit meer de druk om homoseksualiteit te accepteren.' Van de nieuwe medewerkers, zo suggereert KB, waren sommigen zelf homoseksueel: 'In bepaalde beroepen (vooral creatieve beroepen, maar ook onder predikanten, en in de journalistiek) werken gewoon meer homo's dan in andere. [...] Dus daar heb je gewoon met elkaar te maken...' Ook JS noemt dat als een verklaring: 'De EO die heeft behoorlijk wat mensen werken die zelf homoseksuele gevoelens hebben, die ik ook ken; die ook bij Different zijn geweest.' Volgens hem is de EO gezwicht voor 'de volksmening' dat homoseksualiteit een onveranderbaar gegeven is. 'Het is niet op wetenschappelijke gegevens dat men er anders over is gaan denken; het is meer een mentaliteitsverandering...' (JS) Ook het (oogluikend) toestaan van een homoseksuele levensstijl is volgens hem 'erin geslopen'.. Een ontwikkeling die de respondenten niet noemen, is dat omroepen meer aandacht zijn gaan besteden aan homoseksualiteit. Ook wat dat betreft heeft zich een belangrijke verandering voltrokken, zo concluderen we uit een bescheiden peiling (zie tabel 13.1). In de jaren zeventig kwam homoseksualiteit aan de orde in pakweg honderd programma's: twee promille van het totale radio- en tv-aanbod. Van die uitzendingen werd een vijfde à een zesde verzorgd door protestantse zendgemachtigden, met name de IKON (alias: het IKOR). Zij produceerde in 1978 bijvoorbeeld *Hoera, een homo!?*: een dramaserie over een onderwijzer die een vriend heeft, en daarom zijn vaste aanstelling dreigt te verliezen.[22] Eerder vertoonde ze een uitvoerige discussie tussen een vrijzinnige en een rechtzinnige theoloog over de aard van de bijbel – gedemonstreerd aan de hand van Sodom (zie Deurloo en Graafland 1976). Wie van de twee de voorkeur van de makers had, was geen vraag. Evenals andere progressieve omroepen (met name de VPRO) distantieerde de IKON zich krachtig van de opvattingen van de EO. Homoseksualiteit werd zo een onderwerp waarmee beide omroepen duidelijk maakten waar ze stonden – de ene links, de andere rechts van de NCRV.

Laatstgenoemde had veel meer zendtijd dan de IKON en de EO, maar besteedde aanvankelijk veel minder aandacht aan homoseksualiteit; misschien omdat ze de kerk in het midden wilde houden. Maar in de late jaren tachtig nam ze de leiding, met een twaalfdelige radioleergang over theologie en homoseksualiteit (1989). Ook de EO besteedde

daar toen een tijdlang meer aandacht aan, onder meer naar aanleiding van aids en het Wetsvoorstel Gelijke Behandeling. De laatste jaren had ze het er bijna even vaak over als de NCRV, hoewel die er telkens een schepje bovenop deed. Doordat ook andere, niet-protestantse omroepen hetzelfde deden, kwam homoseksualiteit in het afgelopen decennium zo'n vijf à zes keer vaker aan de orde dan in de jaren zeventig (0,8% à 0,9% in plaats van 0,1% à 0,2% van de programma's). Voor men dit bestempelt tot een blijk van 'seksualisering', dient men ook op andere onderwerpen te scoren. Dan blijkt dat ook het aandeel van programma's over 'godsdienst', 'God' of 'goden' sinds de jaren negentig meer dan verdubbeld is.

Tabel 13.1

Aantal radio en tv-uitzendingen over 'homoseksualiteit', 'homofilie' en dergelijke, totaal en per protestantse zendgemachtigde, 1970-2009

			idem, per protestantse zendgemachtigde				
	aantal uitzendingen, over alle onderwerpen	aantal uitzendingen over homo*	IKON	NCRV	EO	IKON+ NCRV+ EO	idem, als percentage van alle uitz. over homo*
1970-74	31.390	44	**5**	1	2	8	**18**
1975-79	34.322	61	6	3	1	10	16
1980-84	44.984	130	11	2	4	17	13
1985-89	73.114	340	11	**20**	10	41	12
1990-94	114.499	743	19	22	12	53	**7**
1995-99	115.226	814	19	59	7	85	10
2000-04	131.813	1.094	25	70	**36**	131	12
2005-09	191.922	1.707	29	82	72	183	11

De bron (http://zoeken.beeldengeluid.nl) is geraadpleegd door te zoeken op 'homo*'. Het aantal uitzendingen is ietwat vervuild, daar niet is gecontroleerd op het voorkomen ´homo sapiens´, ´homogeen´ e.d. Ook is niet gecontroleerd op dubbele records. Verder is het denkbaar dat uitzendingen niet zijn opgenomen in de database van het Instituut voor Beeld en Geluid.

13.7.4 Coming-out

Volgens vrijwel alle respondenten hangen de veranderingen in de omgang met homoseksualiteit voor een belangrijk deel samen met het uitkomen van homoseksuele mannen en vrouwen in de eigen gemeenschap. Hoewel er enige discussie is over de manier waarop dat het beste kan geschieden (zo pleit RefoAnders voor *coming true* in plaats van coming-out), blijkt dat onder (behoudende) protestanten – anders dan in veel etnische minderheden – eerlijkheid hoger wordt gewaardeerd dan discretie. Coming-out dwingt respect af, zegt GH, en hetero's ontdekken daardoor '[...] dat homo's gewone mensen zijn met normale verlangens die iedereen heeft.' Bovendien noopt het de omgeving om zich te laten kennen:

> *Zo'n coming-out dwingt ook de gemeenschap tot een coming-out: 'Nou moet ik tonen wat ik waard ben!' [...] Zo'n homo die zich kenbaar maakt, wordt door iedereen op de koffie ge-*

vraagd. Niet omdat ze voor homoseksualiteit zijn, maar omdat ze met hem te doen hebben, en dat niet omdat-ie ziek is, maar omdat dat lastig is – christen en homo. Terwijl zo'n homo dat misschien helemaal niet zo ziet. Die zegt: 'Ja maar, hoor eens: hetero en christen is ook best lastig.' Zo. (GH)

Uitkomen wordt dus verwelkomd, maar niet als het op een demonstratieve manier gebeurt:

In mijn gemeente [...] is er ook een man binnengekomen die getrouwd was geweest [...] en hij zei ook: 'Ik ben homo.' Dat werd ook goed opgepikt. [...] Een paar weken later had-ie een vriend en kwamen ze hand in hand de kerk in. Ja, en dat vinden vooral oudere mensen dan provocerend. (GH)

Publieke manifestaties als, met name, de jaarlijkse botenparade hebben volgens velen een negatief effect op de acceptatie van homoseksualiteit. Een van de respondenten geeft blijk van de afkeer die manifestaties bij hem oproepen:

Kijk als ik zo'n Gay Pride in Amsterdam [zie], dan ga ik drie keer over mijn nek. Afschuwelijk. Wat dat vind ik dus demonstratief. En dan denk ik: 'Jongens, doe je broek nou eens naar beneden en kijk of het past? Het past gewoon helemaal niet!' [lacht] Excuseer me [lacht]. Doe toch normaal. Daar heb ik wel even moeite mee. Tegelijkertijd zie ik de strijd in de levens van mensen. Ik bedoel: alsjeblieft, God houdt van je; je mag er zijn. (DS)

Hoewel het op prijs wordt gesteld als homo's en lesbo's zichzelf kenbaar maken, verkiest men kennelijk hoorbaarheid boven zichtbaarheid. Ook wordt er heel negatief gereageerd op vrouwen (met name moeders) die na een aantal jaren huwelijk erachter komen dat ze lesbisch zijn, en dan scheiden:

Want als je getrouwd bent (en je hebt nota bene kinderen), dan kan dat helemaal niet. [...] Kijk, er wordt niet geredeneerd van: 'Ze heeft nu haar ware identiteit ontdekt.' [...] Nee, er wordt veeleer gezegd: 'Als het dan al zo is [...] dan zou ze toch [...] gewoon moeten blijven waar ze is, en er het beste van zien te maken.' Ik denk dat dat wel een heel zwaarwegend punt is: breking van het huwelijksverbond. (JAH)

Ten grondslag aan zulke afwijzende reacties van sommige orthodoxe, traditionele gelovigen ligt volgens RG een fundamenteel andere manier van ethisch redeneren:

Het gaat niet eens zozeer tegen homoseksueel zijn, maar [tegen] de onderliggende gedachte dat je trouw moet zijn aan jezelf. [...] Nee, vindt men, je moet je leven niet vormgeven naar je innerlijke gevoelens, je moet het vormgeven naar externe regels. (RG)

In dat opzicht is er volgens hem een belangrijk verschil tussen enerzijds orthodox- en bevindelijk-gereformeerden en anderzijds evangelischen. Eerstgenoemden benadrukken waarden als verantwoordelijkheid en gehoorzaamheid (aan Gods Wet of Woord), laatstgenoemden onderstrepen het belang van tamelijk subjectieve waarden als echtheid en (emotionele) authenticiteit. Ook HS bespeurt dat onder evangelischen: 'Gevoelens worden veel belangrijker dan dogma's. [...] Muziek is een middel geworden waarmee men communiceert en niet zozeer het gesproken woord.'

Ook de twee meest uitgesproken evangelische respondenten bespeuren dat mensen door de kennismaking met homo´s van vlees en bloed van mening veranderen, maar zij waarderen dat heel anders. Volgens hen leidt het ertoe dat mensen in hun omgeving slappe knieën krijgen:

> *Mensen gaan om, als het dichtbij komt. [...] Dan ben je geneigd het goed te praten.* (JS)
> *Zodra iemand in zijn persoonlijke levenssfeer iemand kent die homo is, verandert zijn mening. [...] Aan de ene kant is dat lovenswaardig, want het gaat altijd om gezichten, om mensen. [...] Maar aan de andere kant denk ik: als jij als christen echt gelooft dat de bijbel Gods Woord is, wil je dan buigen voor God of voor de publieke opinie? Wat is nou belangrijker? De eerste christenen waren erg tegendraads, die gingen voor de leeuwen. Durven we dat überhaupt nog [...]? [Interviewer: Wat gebeurt er dan, als je voor de leeuwen gaat?] Nou, dan staan er in de krant allemaal heel lelijke dingen over je geschreven.* (DS)

13.7.5 Invloed van binnenuit of van buitenaf?

Respondenten loven unaniem de bijdrage van christelijke homo-organisaties als Refo-Anders en, vooral, ContrariO – al vinden evangelischen het bedenkelijk dat de laatste vereniging zich niet uitspreekt tegen vrijen ('praktiseren'). Veel respondenten zijn echter negatief over het overheidsbeleid, dat te weinig rekening zou houden met gewetensbezwaren, en over de seculiere homobeweging, i.c. het COC. Dat zou namelijk een karikaturaal beeld schetsen van behoudende christenen, en hun te weinig ruimte geven om op hun eigen manier om te gaan met homoseksualiteit:

> *Mensen die niet gelovig zijn, interesseert het geen bal of wij nou geloven in de wederopstanding van Christus. [...] Maar voor seksualiteit ligt dat natuurlijk anders. Mensen die niet gelovig zijn, weten dat het gewoon een hot item voor ons is, en dan probeert men maar om het toch aan ons op te leggen. [...] Dat is net als met Asterix en Obelix: er was nog één klein dorpje in Frankrijk dat niet voor de Romeinen had gebogen...* (JAH)

Het emancipatiestreven van de (seculiere) homobeweging (en van de overheid) wordt kennelijk ervaren als inmenging van een vreemde mogendheid in binnenlandse aangelegenheden, dus als grensoverschrijding. Dat zet weleens kwaad bloed:

> *Als niet-religieuze organisaties zich gaan bemoeien met wat er in de kerk gebeurt, kunnen mensen van de kerk zoiets hebben van: 'Waar bemoeien jullie je mee?' En dat is de naam die het COC nogal heeft gekregen.* (MD)
> *Het COC begrijpt niet wat er speelt binnen de christelijke gemeenten. Het beeld dat zij van homo-emancipatie hebben, werkt juist averechts onder christenen. [...] Het COC is uitgesproken antichristelijk. Ze hebben een slechte reputatie binnen de christelijke gemeenten.* (SC)
> *Dus het nadeel van COC is hun agressie en hun oorlog tegen iedereen die anders denkt. [...] Terwijl ik nog steeds denk dat het niet echt Gods bedoeling kan zijn. Het is ook ingewikkeld met de voortplanting en al dat soort dingen meer. Ik ben toch blij dat niet iedereen zo is, anders zou het een soort puzzel worden.* (DS)

Volgens sommige behoudende christenen zijn *zij* inmiddels een verdrukte minderheid:

> *Er wordt ook binnen de homowereld ontzettend geaasd, om te kijken waar behoudende christenen kunnen worden gepakt. [...] Ja, wie discrimineert wie, hé? Wij zijn vaak heel zachtmoedig en dit [homo-zijn] wordt eigenlijk al heel lang door ons geaccepteerd.* (JAH)

In de beleving van deze respondenten (met name de evangelischen onder hen) is de homobeweging buitengewoon machtig:

> *Wat ik van het COC in de loop van de tijd gezien heb, is dat zij strategisch gewerkt hebben [...] door groepen die tegen zijn één voor één aan te pakken. En daarmee monddood te maken. [...] Youth for Christ is na die tijd [1980] zeer voorzichtig geworden. Ze spreken zich er niet meer over uit. [...] Angst voor de agressie van de homobeweging. [...] Op het moment dat ik in publiek debat zou zeggen 'Homoseksualiteit is tegen Gods bedoeling, en dus zonde.' moet je eens opletten wat er dan met mij gebeurt. Hoe ik dan word aangevallen. [...] Dan krijg ik de stront over me heen. [...] Ook in de kerk is daar agressie over. [...][fluistert:] Ik denk alleen: Wat is dat voor kracht? Wat zit daarachter? En dat vind ik zo beangstigend.* (DS)

Deze respondent plaatst de druk die hij en de zijnen ervaren vanuit de homobeweging en de overheid ('een enorme intolerantie van de toleranten') in apocalyptisch perspectief:

> *De bijbel belooft ons dat dat heel erg gaat worden. In de Openbaring van Johannes staat dat we op een gegeven moment allemaal een chip hebben in onze handen en in ons voorhoofd. En dat niemand kan kopen of verkopen die niet zo'n chip heeft en dat we daarmee onder een soort totalitair systeem een machtcontrole komt, van een macht die de Antichrist heet.*[23] (DS)

Eigener beweging komt DS (die als enige anoniem wil blijven) terug op de commotie die eind 2001 ontstond over de eerdergenoemde publicatie van het Evangelisch Werkverband:

> *Hier hebben ze ons gepakt, op dit stukje. [...] Daar gaan we inderdaad te kort door de bocht: 'Is homofilie een uitvinding de duivel?' [...] En dan krijg je gigantische agressie tegen je, waarvan ik dan op een gegeven moment denk [...]: daar zit wel degelijk een andere kracht achter – van agressie, en iets wat niet van God is. Is het dan niet juist een bevestiging dat het hier gaat om een uitvinding van de duivel? [...] Er staat een tekst in de bijbel dat je niet hebt te strijden tegen vlees en bloed, maar de machten en de overheden.*[24] *Dat wil zeggen: het gaat niet om strijd tegen mensen, maar er zit een soort geestelijk kracht achter.* (DS)

Naar deze respondent meent, maakt de controverse over homoseksualiteit dus deel uit van een kosmische, apocalyptische krachtmeting van Goed en Kwaad.

13.7.6 Invloed van het overheidsbeleid

Zoals we in paragraaf 13.5 zagen, zijn de (bevindelijk-gereformeerde) respondenten van Oomen et al. (2009) er veelal van overtuigd dat de toegenomen acceptatie van homoseksuelen niet te danken is aan de overheid, noch aan de christelijke homo-organisaties. Onze respondenten denken daar heel anders over:

Eigenlijk bepaalt in zekere zin Plasterk nu het tempo waarin die aanvaarding verder gaat. [...] En je moet onderschatten wat een effect dat heeft op die kringen. Er is nu wel verzet, maar men heeft nu ook in het achterhoofd: 'We moeten er iets mee.' (GH)
Wat ik ook wel merk is dat door de houding van de overheid (minister Plasterk) en de subsidie die met name ContrariO ontving, er ook in de orthodoxere kerken veel aan het veranderen is. (EG)
Vooral de beleidsnota Gewoon homo zijn heeft een belangrijke omkeer gegeven in onze kring. Men werd zich hierdoor bewust dat er nu echt een visie moet komen. (JQ)

Zelfs JS, representant van een organisatie die zeer kritisch staat tegenover het streven om homoseksualiteit te aanvaarden, bespeurt gunstige effecten van het huidige overheidsbeleid:

[...] bij de aanvraag van subsidie hadden wij een gesprek met Plasterk, waarbij al deze organisaties vertegenwoordigd waren. En dan zie je dat die andere organisaties ons niet alleen zien als vijand, maar meer als gelijkwaardig. (JS)

In de jaren tachtig en vroege jaren negentig liepen behoudende protestanten (en rooms-katholieken) te hoop tegen de Wet Gelijke Behandeling (WGB), maar nu die wet er eenmaal is, zo constateert HS, leggen ze zich erbij neer. In de praktijk valt het namelijk wel mee: de WGB gaat niet of nauwelijks ten koste van de godsdienstvrijheid en ze biedt gelovigen ook de mogelijkheid om te protesteren tegen de discriminatie die zijzelf menen te ondergaan. Toch heeft de WGB volgens de respondenten een belangrijke bijdrage geleverd aan de homo-emancipatie – zij het niet zozeer waar het leerkrachten als wel waar het leerlingen betreft: 'Via die weg worden christelijke organisaties gedwongen om beleid aan te passen.' (MD) Ook de toezending[25], in 2004, van een exemplaar van het homojongerenblad *Expreszo* (dat door veel behoudend-protestantse scholen werd weggegooid of geretourneerd), heeft volgens sommigen uiteindelijk een positief effect gehad: '[...] dat heeft scholen wel aan het denken gezet: Dit niet, maar wat dan wel? Toen is Different vrij snel met een lespakket gekomen en toen heeft ContrariO gedacht: Nu moeten wij als de sodemieter aan de slag gaan...' (MD)

13.7.7 Verschillen tussen denominaties en groepen

'Globaal kun je zeggen: hoe orthodoxer, hoe moeilijker [homoseksualiteit ligt]', stelt RG, maar hij constateert ook dat de meningsvorming onder orthodox-gereformeerden de laatste jaren sterk in beweging is:

In de vrijgemaakte kerken, daar rommelt het heel erg op dit moment. En afgezien van een aantal hardliners is die kerk in zijn geheel gewoon aan het liberaliseren. Voor een deel omdat de basismentaliteit van onze samenleving, onze cultuur doordringt: 'Er zijn nu eenmaal gewoon homo's. Mag je van hen vragen dat zij alleen blijven?' (RG)

De ontwikkeling in de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt lijkt iets minder snel te gaan dan in de Nederlands Gereformeerde Kerk, maar sneller dan in de Christelijk Gereformeerde Kerk en dan onder 'reformatorischen' (met name bevindelijk-gerefor-

meerde kerkgenootschappen als de Gereformeerde Gemeenten). GH verklaart dat laatste uit een kerkhistorisch gegroeid verschil:

> *Vrijgemaakten zijn – en dat heeft te maken met het feit dat het Kuyperianen zijn – op de samenleving gericht. Ze hebben geen bezwaar tegen tv, ze hebben geen bezwaar tegen meisjes in broeken en ze gaan mee met de laatste mode. Ze zijn opener naar de samenleving en ondergaan dus ook meer invloed.* (GH)

Alle gereformeerden tezamen, zo benadrukken veel respondenten, verschillen echter van evangelischen. Dat verschil bestaat volgens GH, MD, RG en ook JS onder meer hierin dat men in gereformeerde kring weinig geloof hecht aan de mogelijkheid om homoseksualiteit te 'genezen' – of hoe dat tegenwoordig ook genoemd wordt. Volgens GH en MD komt dat gebrekkige geloof niet zozeer voort uit andere psychologische, als wel uit andere theologische overtuigingen. Gereformeerden zijn dieper doordrongen van 'de gebrokenheid van de schepping' en van de beperkingen die deze met zich meebrengt voor de 'levensheiliging' – de mogelijkheid om als christen een 'rein' en deugdzaam leven te leiden:

> *In die evangelische beweging ligt dat veel strikter [...]: 'Jouw christelijkheid blijkt in hoe heilig jij leeft.' [...] Een gereformeerde zegt: 'Dat kan niet. Jij zult struikelen, elke dag en altijd weer.' [...] Als je leeft vanuit dat [evangelicale] Amerikaanse heiligingsidee dan leef je enorm op haren en snaren. Als jij dan toch in zonde valt, zoals bij die televisiedominees, ja dan moet je snikkend op de televisie. Waarvan een gereformeerde zegt: 'Dan kun je elke dag wel snikkend op de televisie.'* (GH)

Zelfs orthodox-gereformeerden (van divers kaliber) zijn sceptischer over het vermogen van mensen om zich levenslang te onthouden van seks.
Als gevolg van hun streven naar levensheiliging zijn evangelische christenen (met name pinkstergelovigen van migrantenkerken) volgens RG en HS geneigd om homoseksualiteit te vereenzelvigen met het kwaad (dat overwonnen moet en kan worden), ja zelfs met de Boze:

> *Er wordt heel snel gedemoniseerd. [..] Ofwel je wordt aangestuurd door God, Jezus, de Heilige Geest, óf door demonen – en dat is niet best.* (HS)
> *Het wordt soms ook heel direct gekoppeld aan duivelse machten die moeten worden uitgedreven. [...] En daarbij is de basisgedachte: we leven in een kosmische strijd tussen God en de duivel, waarin wij niet alleen strijders zijn, maar ook het terrein waarop die strijd zich afspeelt. [...] En eigenlijk maakt het dan niet zo heel veel uit of homoseksualiteit nu een zonde of ziekte is, want het is allemaal iets van de duivel en het moet allemaal verdwijnen.* (RG)

Zulke ideeën kunnen ook gedijen doordat een aanzienlijk deel van de evangelische en pinkstervoorgangers geen academische opleiding heeft genoten en zich richt op mensen met een lage sociaaleconomische status.
Een ander verschil tussen gereformeerden en evangelischen is volgens GH dat eerstgenoemden niet streven naar het aantrekken van nieuwe leden. Daardoor bestaan plaatselijke gemeenten gewoonlijk uit hele gezinnen of zelfs families en valt het hun zwaar om leden uit te stoten of van zich te vervreemden. Evangelische gemeenten kunnen dat

gemakkelijker, doordat daar toetreding plaatsvindt op basis van een individuele, vrijwillige keuze – en het ledenverloop sowieso vaak groot is (De Bruijne et al. 2009). Dat is gunstig voor individuele homoseksuele gemeenteleden (ze kunnen er desgewenst snel uit), maar ongunstig voor het bevorderen van sociale acceptatie in deze kring: van binnenuit wordt daar nauwelijks op aangedrongen. Dat laatste verklaart misschien waarom deze gemeenschappen homo-emancipatie zozeer associëren met de streken van vijandige buitenstaanders, de grillen van een verdorven overheid, of zelfs de listen van de Vorst der Duisternis.

13.8 Prakkiseren over praktiseren

In het voorgaande hebben we een overzicht gegeven van een lange, complexe ontwikkeling, die onvoltooid is. De herbezinning op homoseksualiteit onder protestanten in Nederland begon een halve eeuw geleden, in een tijd waarin het overgrote deel van de Nederlandse bevolking weinig wist, maar niets moest hebben van homoseksualiteit, en seksuele ethiek nog maar nauwelijks een rol speelde in de manier waarop kerkgenootschappen zich ten opzichte van elkaar profileerden. De verandering onder *mainline* protestanten verliep opmerkelijk snel, en lijkt veel te hebben bijgedragen tot de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving in haar geheel. In de eerste fase werd een prominente rol gespeeld door predikanten. Dezen waren zonder uitzondering academisch gevormd en waren het dus aan hun stand verplicht om nieuwe medische, psychologische en sociologische inzichten serieus te nemen. Ze traden echter minder op als theologen dan als 'pastors': de opkomst van 'de homofiele naaste' hangt nauw samen met de beroepsontwikkeling van predikanten en andere zielzorgers in die jaren – in het bijzonder met hun toenadering tot de geestelijke gezondheidszorg (Bos 2005a).
Pastors maakten homoseksuelen hoorbaar op een moment dat dezen nog maar weinig zichtbaar waren; ze pleitten voor naastenliefde op een moment dat er nog geen sprake was van gelijke rechten, en traden op als zaakwaarnemers voor de homobeweging, die toen nog maar weinig gewicht had. Ze vestigden de aandacht op 'de aard' in plaats van op 'de daad' en verschaften 'homofielen' daarmee een fatsoenlijk voorkomen. Dankzij de verzuilde infrastructuur raakte deze visie op (homo)seksualiteit snel en wijd verbreid – ook buiten de eigen zuil. Anderzijds hing de emancipatoire ontwikkeling samen met *ont*zuiling en ontkerkelijking: synodaal-gereformeerden (de Gereformeerde Kerken in Nederland) begonnen zich in deze jaren, net als rooms-katholieken, te ontworstelen aan hun subculturele isolement (Hendriks 1971; Dekker 1992). Die trend overtuigde kerkelijke gezagsdragers ervan dat ze zich op een andere, minder autoritaire manier moesten verhouden tot gemeenteleden (of parochianen). De emancipatie van homo's en lesbo's hing dus samen met die van religieuze minderheden.
De ontwikkeling die zich in de jaren zestig onder *mainline* protestanten heeft afgespeeld, heeft zich daarna gedeeltelijk herhaald in behoudend protestantse gemeenschappen – eerst onder vrijgemaakten en sinds kort onder bevindelijken. In deze ontwikkelingen herkennen we zes à zeven van de elf stadia van acceptatie die we onderscheidden in paragraaf 13.3: van de 'Erkenning dat homoseksuelen ook in de eigen gemeenschap

voorkomen' tot of tot en met 'Zelforganisatie door ouders van homoseksuelen, vervolgens door henzelf'.
Maar daar houdt het meestal op: deze kerkgenootschappen (behoudens de Nederlands Gereformeerde Kerken) hebben in hun officiële besluitvorming nog vrijwel niets afgedaan van hun officiële afkeuring van homoseksueel vrijen en verkeren. Een van de redenen daarvoor lijkt de angst dat men, door daaraan te morrelen, 'de synodalen achterna gaat', en dus ten prooi valt aan identiteitsverlies – of scheuring. Dat duidt op een belangrijk verschil tussen de huidige situatie en die van vijftig jaar geleden. Toen vond de herbezinning op homoseksualiteit plaats op een vrijwel onverkend terrein en was seksuele ethiek nog geen belangrijke *identity marker.* Nu echter zijn alle coördinaten van dat veld bekend en kunnen de spelers niet meer bewegen zonder de verdenking te wekken dat ze 'overlopen', 'doordraven', of juist 'terugkrabbelen', 'afglijden', 'schuiven' of 'draaien'. Dat wil zeggen dat de manoeuvreerruimte van gezagsdragers of opinieleiders in deze gemeenschappen beperkt is. Homoseksualiteit is inmiddels een onderwerp waartoe ze zich *moeten* verhouden, maar waarover ze eigenlijk maar weinig kunnen zeggen zonder zich onmogelijk te maken bij achterban of buitenwacht, links of rechts. Dat is lastig voor hen, maar niet per se ongunstig voor de emancipatie: het vergroot de kans dat deze gezagsdragers, uit verlegenheid, het aan ervaringsdeskundigen (en andere experts) overlaten om zich uit te spreken. Zoals we hebben gezien, is het (zich) hoorbaar maken van homoseksuele mannen en vrouwen een belangrijke factor van emancipatie: protestantse aanvaarding van homoseksualiteit is veelal 'uit het horen'.
De verrassendste bevinding van dit onderzoek, zo menen we, is dat gedurende de afgelopen 25, ja zelfs de afgelopen 5 jaar, de opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit heeft geleid tot zo veel en zo hoog oplopende conflicten onder (behoudende) protestanten in Nederland. Homoseksualiteit zit hun klaarblijkelijk hoog – wellicht vanwege de aard van de zaak, maar waarschijnlijk ook omdat het geassocieerd wordt met andere strijdpunten. Het overzicht van stadia van aanvaarding (zie § 13.3) kan dat verhelderen: de volgende stap (na 'zelforganisatie door [ouders van] homoseksuelen') is het met andere ogen bezien van althans enkele bijbelteksten. Daar moeten sommigen niet aan denken. Homoseksualiteit is daarmee een schoolvoorbeeld en lakmoestest geworden (zie Deurloo en Graafland 1976; Houtman en Weiskerke 2003a, 2003b, 2003c; Van Bekkum 2003); het ligt in de vuurlinie tussen progressieve en conservatieve christenen. Een typisch twintigste-eeuws maatschappelijk verschijnsel (seksualiteit als expressie van authenticiteit) wordt aangegrepen om een typisch negentiende-eeuwse kwestie uit te vechten: het recht van het historisch-kritisch lezen van de bijbel. Jonge wijn in oude zakken is explosief – vandaar dat het zo vaak knalt in de kerken. Voor de homoseksuele leden van deze gemeenschappen is het een twijfelachtige eer dat over hun hoofden heen een strijd wordt uitgevochten over de koers en toekomst van kerk, geloof, gemeenschap of partij.
Een groot verschil met vijftig jaar geleden is dat homoseksualiteit zich toen nog nauwelijks voordeed in de buitenwereld. Vandaag de dag kan men daar niet meer omheen – en evenmin om het overheidsbeleid in dezen. De klacht van behoudende, met name bevindelijke protestanten over 'intolerantie van de toleranten' moet ernstig worden genomen, maar ook in historisch perspectief worden geplaatst. Dit verwijt is namelijk al zo oud als Isaäc da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) of zelfs nog een halve

eeuw ouder. In delen van de Republiek, met name Walcheren, was het huis te klein toen de Staten-Generaal in 1773 een nieuwe psalmberijming invoerden. Ergernis over zulke overheidsbemoeienis lijkt veel te hebben bijgedragen tot het ontstaan van kerkelijke afscheidingen in de vroege negentiende eeuw – de opkomst van nieuwe gereformeerden. De hedendaagse wrevel over het overheidsbeleid inzake homoseksualiteit is dus stevig geworteld in een oude grief, een onbehagen in de Verlichting.
Uitgerekend in die zin zijn ook de meest behoudende protestanten echter ergens modern. 'When traditional cultures no longer feel left alone,' merkte de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz ooit op, 'tradition ceases to be tradition in the traditional sense of the word.' (geciteerd in Ruthven 2007: 33). In allerlei opzichten zijn bevindelijk-gereformeerden andere mensen dan ze een eeuw of twee geleden waren – niet in de laatste plaats omdat hun opleidings- en vooral hun welstandsniveau enorm is toegenomen, terwijl hun kindertal is gedaald. Ook in de Gereformeerde Gemeenten is seks geen patriarchale voortplantingsdaad meer, maar een expressie van intimiteit, identiteit, verbondenheid, enzovoort. En ook hier vindt de psychologie ingang als hulpwetenschap van de theologie (zie Van Aalst 2007-2008: deel 4). Dat belooft wat, maar het *garandeert* geen vooruitgang. 'Traditionele' protestanten zouden op dit punt de hakken in het zand kunnen zetten, om zichzelf ervan te overtuigen dat ze onveranderd zijn. 'Verlichte' buitenstaanders zullen hen gewillig bevestigen in die illusie – en daar worden ze dan allebei beter van.
Hoewel evangelischen veel meer openstaan voor de buitenwereld dan bevindelijk-gereformeerden, en veel meer oog hebben voor het innerlijk dan orthodox-gereformeerden, hebben juist zij de grootste moeite met homoseksualiteit. Opmerkelijk is vooral hun weigering om seksuele voorkeur te aanvaarden als een gegeven. Daar voeren ze wetenschappelijke argumenten voor aan, maar hun weigering lijkt veeleer samen te hangen met religieuze 'familietrekken' (zie Bos 2010), met name hun voluntarisme, dualisme, Amerikanisme, wantrouwen jegens wetenschap en nadruk op levensheiliging.[26]
Hier is het zinvol om terug te keren naar onze typologie van soorten behoudende protestanten (zie § 13.2.3). De mate waarin behoudende protestanten homoseksualiteit accepteren, blijkt weinig te maken te hebben met de mate waarin zij belang hechten aan de traditionele geloofsleer of de kerkorde die deze bewaakt (*Institutie*). 'Laagkerkelijke', 'ondogmatische' pinkstergelovigen, bijvoorbeeld, hebben immers minstens zo veel moeite met homo's en lesbo's als vrijgemaakten en Gereformeerde Bonders. Zelfs de mate waarin ze zich oriënteren op de ongelovige *buitenwereld* (bevindelijken versus vrijgemaakten én evangelischen) blijkt geen goede voorspeller. Van meer belang is de mate waarin ze gericht zijn op het gelovig *innerlijk*. Doordat evangelischen (met name pinkstergelovigen) en bevindelijken het innerlijk beschouwen als de eerstaangewezen plaats waar godsdienst zijn beslag moet krijgen, is daar weinig ruimte voor profane zaken als seksuele gevoelens of identiteit. Voor vrijgemaakten daarentegen is het innerlijk religieus vrij indifferent. Dat is alweer een aanwijzing dat acceptatie van homoseksualiteit niet afhangt van de mate, maar van de vorm van 'openheid' of 'moderniteit'.
Evangelische (en bevindelijke) protestanten zijn dus geneigd vraagtekens te plaatsen bij een van de eerste stadia van acceptatie van homoseksualiteit: de vaststelling dat deze 'geaardheid' zelden te verhelpen is (zie § 13.3). Zelfs als het aansturen op 'verandering'

niet leidt tot 'exorcisme', *healings* of 'bevrijdingspastoraat' heeft het belangrijke gevolgen, want 'mensen met homogevoelens' hebben, zo beschouwd, eigenlijk pas recht van spreken zodra die gevoelens zijn verdwenen of 'verbleekt'. In evangelische en pinksterkerken, waar in vele tongen wordt gesproken, komen homoseksuele gelovigen moeilijk aan het woord. De enige goede homo's of lesbo's zijn de beschaamde en berouwvolle, die bereid zijn te 'verbleken'. Dat is niet wat je verwacht in een kleurrijke gemeenschap, waar de leden vaak niet wit, en hun kousen zelden zwart zijn.
Zorgelijk is bovendien dat sommige bevindelijk-gereformeerden en evangelischen (zelfs in de PKN) homoseksualiteit en homo-emancipatie rechtstreeks in verband brengen met de duivel en diens trawanten. Dat beperkt de mogelijkheden van de overheid (laat staan de homobeweging) om verandering te bevorderen: in de ogen van sommige gelovigen kan zij geen goed meer doen. Dat wil niet zeggen dat ze het dan maar moet laten, maar dat haar inspanningen gericht moeten zijn op het faciliteren van aandrang van binnenuit. Nu reeds leidt dat tot verandering, al erkent men dat niet. Zoals we zagen, zegt een aanzienlijk deel van de bevindelijk-gereformeerden de afgelopen jaren van mening te zijn veranderd, maar naar eigen zeggen enkel als gevolg van gesprekken met mensen in hun omgeving. Zouden die gesprekken niet iets te maken hebben gehad met het overheidsbeleid – en met de manier waarop ContrariO, RefoAnders of Different (met steun van de overheid) homoseksualiteit hoorbaar en zichtbaar hebben gemaakt?[27]
In vergelijking met hun soortgenoten in (andere) etnische minderheden hebben homo's en lesbo's in behoudend-protestantse kring een belangrijk voordeel: in hun gemeenschap wordt eerlijkheid hoger gewaardeerd dan discretie. Van dat gegeven kunnen ze gebruikmaken, door zich zichtbaar of althans hoorbaar te maken en daarmee van binnenuit aan te dringen op verdere aanvaarding.

Noten

1 De Rooms-katholieke Kerk laten we geheel buiten beschouwing, evenals Jehova's getuigen, mormonen en dergelijke. Met 'behoudend' en 'rechts' bedoelen we geloofsopvattingen, met name over de historiciteit en het gezag van de bijbel en de belijdenisgeschriften.

2 *Mainline protestant* is een in de VS gebruikelijke aanduiding van protestantse kerkgenootschappen naast de *fundamentalist/evangelical* en de *historically black churches*.

3 De term 'kerkgenootschappen', die rond 1800 werd gemunt, wordt door sommige protestanten als krenkend ervaren (Bos 1999: 101-103). Hij wordt hier gebruikt ter aanduiding van landelijke (of althans: bovenlokale) kerkverbanden. De term 'Kerk' is daartoe minder geschikt, daar hij ook wordt gebruikt ter aanduiding van de plaatselijke geloofsgemeenschap, oftewel 'gemeente'. In dit hoofdstuk (alsook in Bos 2010) gaan we voorbij aan de discussie over homoseksualiteit in het (behoudend) protestantse onderwijs. Zie daarover onder meer de *Visienota (homo)seksualiteit* (2008) van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs.

4 In deze naam betekent 'evangelisch', net als in het Duits, zoveel als 'protestants'.

5 In het vervolg spreken we van 'GerGem': een algemene, losse aanduiding van alle *Gereformeerde Gemeenten*, al dan niet 'Oud', 'in Nederland' dan wel 'in Nederland en Noord-Amerika', en al dan niet 'buiten verband'. De verschillen tussen deze denominaties laten we rusten, al zijn er aanwijzingen (Oomen et al. 2009) dat vooral in de *Oud*-Gereformeerde Gemeenten homoseksualiteit heel moeilijk ligt.

6 Baptisten zijn in de verte verwant aan de eerdergenoemde doopsgezinden (alias mennonieten), die al sinds de zestiende eeuw de volwassenen- of belijdenisdoop praktiseren (De Vries 2009). Laatstgenoemden evangeliseren echter niet en zijn uitgesproken vrijzinnig. Ook doen ze niet aan 'overdopen', en worden dopelingen niet geheel ondergedompeld.
7 Ook Gerard Reve, Kees Trimbos en Alje Klamer (radiopastor van IKOR/IKON, en pionier van homopastoraat) worden niet genoemd.
8 Doopsgezinden in 1905, remonstranten in 1921, lutheranen in 1931. In de Nederlandse Hervormde Kerk ging het stapje voor stapje, van 1951 tot 1967. De Gereformeerde Kerken in Nederland volgden in 1969 (Van Lieburg 1997: 17).
9 'Het is juist dat de kerkordelijke mogelijkheid tot het inzegenen van niet-huwelijkse levensverbintenissen één van de aanleidingen voor de breuk van 2004 geweest is, waaruit de HHK [Herstelde Hervormde Kerk] voortgekomen is. [...] Bij alternatieve levensverbintenissen moet immers vooral gedacht worden aan homoseksuele relaties. De Heere noemt dat in Zijn Woord een gruwel [...]. Overigens verwerpen wij mensen met een homoseksuele gerichtheid niet. Wij willen hen een pastorale hand reiken en een volwaardige plaats geven in de gemeente. Maar de homoseksuele praxis wijzen wij af.' (Schriftelijke mededeling, op 22 december 2009, van ouderling W. de Kloe, lid van het Breed Moderamen van de HHK. Zie ook Hoekstra en Ipenburg 2008: 204).
10 'Kerk en theologie: homofilie'; deel 2 en 3 werden op tv uitgezonden op 9 november 1972 en 11 januari 1973. De KRO-televisie reageerde op 20 november 1973 met een uitzending getiteld 'Misbruik van de bijbel' (www.beeldengeluid.nl, geraadpleegd april 2010; zie ook Glashouwer 1970; De Vries et al. 1973).
11 In het *Nederlands Dagblad* kwam ContrariO alleen al vanaf begin 2002 niet minder dan 77 keer ter sprake (www.nd.nl, geraadpleegd december 2009).
12 Voor de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap was dat echter reden om op 8 januari 2009 de subsidie aan Stichting Onze Weg stop te zetten.
13 R. Seldenrijk, *Als je je anders voelt* (2004), geciteerd in *Nederlands Dagblad*, 13 november 2004. Over de boze reactie van reformatorische scholen op toezending van het homojongerenblad *Expresso*, schreef Seldenrijk: 'Het is hun door de strot geduwd, kun je het hun dan kwalijk nemen dat ze kotsen?'
14 Onduidelijk is wat de respondenten zich voorstelden bij 'uitingen': monogame homoseksuele liefdesrelaties of manifestaties als de jaarlijkse botenparade?
15 Schriftelijke mededeling (op 23 december 2009) van prof. dr. O.H. de Vries.
16 'Persverklaring over vermeende homohealings in Krijgsmacht', woensdag 29 juli 2009; zie www.vpe.nl, geraadpleegd december 2009.
17 LJN AB2294, Gerechtshof Arnhem, 21-000117-00. In een interview met *Nieuwe Revu*, in 1996, had RPF-leider Leen van Dijke homoseksualiteit vergeleken met diefstal. De Reformatorische Politieke Federatie (1975) ging met het (vrijgemaakte) Gereformeerd Politiek Verbond op in de ChristenUnie (2001).
18 Deze genootschappen zijn te vinden op www.pinksterbeweging.nl onder de link Deelnemers (website geraadpleegd december 2009).
19 Schriftelijke mededeling (op 3 december 2009) van algemeen secretaris Sebastiaan van Wessem.
20 Schriftelijke mededeling (op 17 december 2009) van office manager Jacqueline Penso.
21 In 1990 organiseerde de instelling waar PW toen werkzaam was (het Gliagg, een voorloper van Eleos), een symposium over homoseksualiteit. 'Toen werd er gezegd: "Nou Piet, dat zou jij wel kunnen doen, want jij hebt een patiënt in behandeling die homoseksuele gevoelens heeft." Dus daarmee was ik deskundige.'(PW)

22 Het vraagteken in de titel was toegevoegd met het oog op de kerkelijke achterban (Wieten en Van den Oetelaar 1996: 306).

23 DS zinspeelt op de volgende bijbeltekst: 'Toen zag ik een tweede beest [...] Het dwong de aarde en alle mensen die erop leefden het eerste beest [...] te aanbidden. [...] Verder liet het bij alle mensen [...] een merkteken zetten op hun rechterhand of op hun voorhoofd. Alleen mensen met dat teken – dat wil zeggen de naam van het beest of het getal van die naam – konden iets kopen of verkopen. [...] Het getal is zeshonderdzesenzestig.' (Openbaring 13:11-12, 16-18, Nieuwe Bijbelvertaling).
Deze tekst heeft dikwijls als inspiratiebron gediend voor apocalyptische scenario's, gepopulariseerd door Hal Lindsey's bestseller *The Late, Great Planet Earth* (1970, in 1975 vertaald als *De planeet die aarde heette*), door films als *A Thief in the Night* (1972) en *A Distant Thunder* (1978) en door de zestiendelige reeks romans (deels verfilmd) van Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins: *Left Behind* (1995-2007, vertaald als *De laatste bazuin*). Zie ook Harding 1994.

24 DS zinspeelt op de volgende bijbeltekst: 'Trek de wapenrusting van God aan om stand te kunnen houden tegen de listen van de duivel. Onze strijd is niet gericht tegen mensen maar tegen hemelse vorsten, de heersers en de machthebbers van de duisternis, tegen de kwade geesten in de hemelsferen.' (Efesiërs 6:11, Nieuwe Bijbelvertaling).

25 Gefinancierd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

26 Voluntarisme is de gedachte dat – anders dan calvinisten stellen – het afhangt van de individuele, vrije keuze van de gelovigen of zij 'gered' zullen worden. Dualisme: de overtuiging dat zowel in ieder mens als in de buitenwereld slag wordt geleverd tussen God en de duivel, wiens werkzaamheid soms zo reëel wordt geacht dat sommige mensen 'exorcisme' of 'bevrijdingspastoraat' zouden behoeven. Levensheiliging: het krachtens de 'wedergeboorte' of bijkomende genadegaven overwinnen (in plaats van enkel beheersen) van zondige neigingen. Amerikanisme: oriëntatie op religieuze groepen, organisaties en publicaties in de VS. Van de zeventien boeken die Stichting Onze Weg – nauw verwant aan Different – op haar website aanbeveelt, zijn slechts twee oorspronkelijk Nederlands, de rest is Amerikaans (www.onzeweg.nl, geraadpleegd december 2009).

27 'Als er geen homobeweging was geweest,' schreef Herman van Wijngaarden van de Hervormd Gereformeerde Jeugdbond, 'had ik nu niet als christen-homo mijn verhaal gedaan. Want dan had de kerk het onderwerp nog steeds doodgezwegen.' (*Nederlands Dagblad*, 17 april 2009). Met de manier waarop de homobeweging homoseksualiteit op de agenda heeft gezet, was de auteur niet zo gelukkig.

Bijlage bij hoofdstuk 13 Geïnterviewde sleutelfiguren en (ervarings)deskundigen

	naam	geb.	kerkgen.	beroep / discipline	functie/deskundigheid
BL	Bert Loonstra (schriftelijk, gedeeltelijk)	1956	CGK	Theoloog / psycholoog	Predikant CGK Emmeloord. Was tevens behandelaar Eleos. Auteur van *Hij heeft een vriend* (2005; uit de handel genomen)
DS	Anonieme predikant	1948	PKN (Evangel.)	Theoloog	Gemeentepredikant. Werkte in de jaren zeventig bij Youth for Christ.
EG	Emmy Ganzevoort-Van Duin (schriftelijk, gedeeltelijk)	1937	PKN	Verpleegkundige	Vrijwilliger van Caritas, praatgroep van christelijke ouders van homoseksuelen
GH	George Harinck	1958	GKV	Historicus	Hgl. VU en TUK; dir. Hist. Doc. centr. Ned. Prot. (VU) en van Archief- en doc. centr. GKV
HS	Hijme Stoffels	1952	(GKN); deskund. orth. & ev.	Theoloog / socioloog	Hgl. Godsdienstsoc. VU; auteur van o.a. *Wandelen in het licht* (1990) en *Als een* briesende *leeuw* (1995)
JAH	Jan Hoek	1950	PKN (GB)	Theoloog	Bgw. hgl. aan PThU (Kampen) en Ev. Theol. Fac. Leuven, docent CH Ede. Bestuurslid RefoAnders
	Alie Hoek-Van Kooten	1949	PKN (GB)	Arts	Arts bij Eleos. Was werkzaam bij Refoweb en de CH Ede, en lid van Cie.-Cnossen. Auteur van o.a. *Trouw en teder* (2009)
JQ	Johan Quist (schriftelijk, gedeeltelijk)	1961	PKN (GB)	Ondernemer (ICT)	Oprichter en voorzitter van RefoAnders (2006)
JS	Johan van der Sluis	1939	Evangel. (CAMA Parousia) (ex-CGK)	Verpleegkundige / hulpverlener (gepens.)	Hoofdpersoon van *Ik ben niet meer 'zo'*. (1969); oprichter en ex-directeur van EHAH, thans Different, en Stichting Onze Weg
KH	Klaas Hoorn (schriftelijk, gedeeltelijk)	1959	ex-CGK	Docent aan christelijke Pabo	Oprichter van Caritas (2006), praatgroep van christelijke ouders van homoseksuelen. Geportretteerd in EO documentaire *Uit de schaduw*
KB	Koert van Bekkum	1970	GKV	Theoloog, journalist	Adjunct-hoofdredacteur *Nederlands Dagblad* sinds 2002
MD	Marco Derks	1980	ex-GKV	Theoloog	Docent, onderzoeker, essayist; lid ContrariO; projectcoördinator voor LKP, CHJC, ContrariO
OV	Olof de Vries (schriftelijk, gedeeltelijk)	####	Baptist (Unie)	Theoloog	Emeritus-hoogleraar vanwege de Unie van Baptistengemeenten aan de Universiteit Utrecht

	naam	geb.	kerkgen.	beroep / discipline	functie/deskundigheid
PW	Piet Wagenaar	1957	GerGem	Psycholoog, seksuoloog	Hulpverlener bij Eleos en vrijgevestigd psychotherapeut / seksuoloog; auteur van *Samen genieten* (2007)
RG	Ruard Ganzevoort	1965	(ex) NGK	Theoloog	Hgl. Praktische theologie aan de VU; was ook lector CH Windesheim (Zwolle) en gemeentepredikant. Was in de jaren tachtig actief bij Youth for Christ.
SC	Sander Chan	1979	Evangel.	Politicoloog	Promovendus VU, voormalig bestuurslid ChristenUnie

Legenda: CGK = Christelijke Gereformeerde Kerken; CH = Christelijke Hogeschool; CHJC = Christelijk Homo Jongeren Contact; GB = Gereformeerde Bond in de PKN; GerGem = Gereformeerde Gemeenten; GKN = Gereformeerde Kerken in Nederland (opgegaan in PKN); GKV = Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt; LKP = Landelijk Koördinatie Punt groepen kerk en homoseksualiteit; NGK = Nederlandse Gereformeerde Kerken; PKN = Protestantse Kerk in Nederland; PThU = Protestantse Theologische Universiteit (gelieerd aan PKN); TUK = Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen; VEG = Volle Evangelie Gemeenten; VU = Vrije Universiteit Amsterdam

14 Leven en laten leven; Surinaamse Nederlanders over homoseksualiteit

Gert Hekma, m.m.v. Dartanjan Anderson (UvA)

14.1 De Surinaamse gemeenschap

Surinamers zijn al lang in Nederland maar tot 1960 gaat het om een kleine groep van vooral mannen: studenten, zeelui, muzikanten, soldaten. Daarna komt de migratie op gang, die omvangrijk wordt vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 en opnieuw kort voor 1980 – vanaf dat jaar konden Surinamers niet langer vrijelijk naar Nederland emigreren. Kleine golfjes zijn er na de decembermoorden van 1982 en de economische crisis begin jaren negentig wanneer mensen huis en haard verlaten om politieke en economische redenen. In Nederland wonen bijna evenveel Surinamers als in Suriname, 360.000 tegen 440.000. De Surinaamse bevolking is divers samengesteld: ruim een kwart is Hindostaan[1], een zesde Creool, een zevende Marron en een even groot aantal Javaan; een achtste tot slot is van gemengde afkomst. In Nederland is twee vijfde Creool, een derde Hindostaan, een achtste Javaan en een tiende Marron. Er zijn dus aanzienlijk meer Creolen en iets meer Hindostanen in Nederland dan in Suriname (Choenni en Harmsen 2007). De Creolen zijn meest christelijk (Evangelische Broedergemeente, rooms-katholiek). De Hindostanen zijn meest Hindoe, maar een derde is, net als vrijwel alle Javanen, moslim. De Surinaamse bevolking vormt een interessante lappendeken. Enkele informanten wijzen op de tolerantie in Suriname, waar de verschillende etnische groepen relatief vreedzaam zouden samenleven en de synagoge naast de moskee staat. Diversiteit is in Suriname de norm (AR[2]).

> *Suriname is de beste* melting pot *die ik ken. Daar wonen de meeste soorten mensen bij elkaar, in vrede. Een synagoge en een moskee op één terrein met dezelfde tuinman, dat kan daar. Dat kan doordat mensen zich niet zo uitspreken over dingen. Doordat ze een beetje afstand van elkaar houden in hun privéleven.* (AH)

Die tolerantie is een Surinaams geloofsartikel. Ze strekt zich echter niet altijd uit tot homoseksuelen. Dit hoofdstuk bespreekt hoe onder Surinaamse Nederlanders over homoseksualiteit wordt gedacht en welke ontwikkelingen zich onder hen hebben voorgedaan sinds de jaren zeventig. Het onderzoek is gebaseerd op literatuurstudie en op interviews met sleutelfiguren (zie de lijst aan het eind van dit hoofdstuk).

14.2 Ervaringen met homoseksualiteit in Suriname

Tussen de verschillende bevolkingsgroepen bestonden verschillen in de manier waarop homoseksueel gedrag werd beleefd en geaccepteerd. Onder Creoolse volksvrouwen bestond een traditie van *matiwerk*: vrouwen die vriendinnen waren, woonden soms samen en hadden ook seks met elkaar (*mati* staat voor vriend(in) of makker en *matiwerk*

voor lesbische seks; ook homomannen gebruiken het woord *mati* soms voor zichzelf en onder heterojongens in Nederland is het een algemene term voor vriend). Deze relaties waren niet exclusief, de meeste vrouwen hadden daarnaast contacten met mannen, van wie ze vaak financieel afhankelijk waren. Ze waren hun echtgenotes of buitenvrouwen (buitenechtelijke partners). Deze vrouwen hadden geen homo- en ook geen heteroseksuele identiteit. In een matrifocale wereld van moeders die hun kinderen alleen of met een andere vrouw opvoedden, namen deze vrouwen een centrale positie in. Veel respondenten verwijzen naar deze traditie die ze uit hun jeugd kenden met tantes die samenwoonden met andere vrouwen. Het seksuele aspect werd nooit heel direct besproken. Deze traditie bestond zeker sinds 1900 en vindt volgens Gloria Wekker haar oorsprong in Afrika, want ze bestaat ook elders in het Caribische gebied (zie Wekker 1994b, 2006). Uit de literatuur valt op hoe ongedwongen erover wordt gesproken: 'Mijn tante wou me ook [het *matiwerk*] leren, ze is een zusje van m'n moeder. Ik zei haar van het hoeft niet...' Het zou een geval van intergenerationele incest zijn geweest (Terborg 2002: 131). Het fenomeen is algemeen bekend onder onze respondenten. LJ vertelt van vrouwenverenigingen waar in 1968 'elke zondag een feest was met eten en dans. *Mati*-verenigingen werden ze genoemd. De vrouwen gingen seksueel met elkaar dansen en hadden veel plezier.' Het was volgens hem vooral iets Creools dat 'een beetje dubbel bekeken werd'. Die vrouwen golden volgens DM als gevaarlijk; je kon beter niet bij hen in de buurt komen. Jaloezie onder de *mati* leidde soms tot stevige vechtpartijen. DM had in zijn jeugd een Hindostaanse buurvrouw die mati was en stelde daarover vragen aan zijn moeder, die zulke nieuwsgierigheid niet op prijs stelde. Die buurvrouw zelf zei openlijk dat ze niet van mannen hield. De respondenten spraken niet over vrouwen met een lesbische identiteit, waarschijnlijk omdat van zo'n identiteit geen sprake was in het toenmalige Suriname; zulke vrouwen vonden hun weg waarschijnlijk in de matiwereld.
GW maakte met deze traditie kennis in de Bijlmer in de jaren zeventig en deed er vervolgens onderzoek naar in Suriname. Ze ziet de Surinaamse samenleving als transnationaal – er bestaan sterke overeenkomsten tussen beide culturen aan weerszijden van de oceaan, ook door het intensieve reisgedrag. Zij benadrukt dat *matiwerk* sterk verschilt van lesbisch zijn: het gaat om een seksuele praktijk en niet om een identiteit, de *mati* zijn goed geïntegreerd in de Surinaamse samenleving, hun seksuele relaties zijn met zowel mannen als vrouwen, hun kinderen voeden ze meestal met vriendinnen op en hun feesten zijn niet naar sekse, klasse en leeftijd georganiseerd zoals in de Nederlandse lesbische gemeenschap, maar daar komen mannen en vrouwen van alle klassen en leeftijden: 'daar zie je twee vrouwen heel innig dansen, hun mannen staan aan de kant biertjes te drinken.' GW gebruikte voor de titel van haar boek een zegswijze van Creoolse vrouwen 'ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar verlies mijn waarde niet', anders gezegd, ze hebben een promiscue leefstijl en zien dat niet als negatief. Deze vrouwen kennen een relatief vrije seksualiteitsbeleving waarbij lesbische seks niet wordt uitgesloten.
Over homomannen dachten alle groepen negatiever. LJ herinnerde zich van zijn jeugd in Paramaribo:

> *Wat ik in Suriname kende over mensen die homo waren, dat was heel negatief. Er zaten hele zware sancties op. Mensen gingen het gekkenhuis in. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij een*

bekende figuur in Suriname. Dat was Chini Bleij. Als hij op straat liep werd hij bekogeld en honden werden op hem af gestuurd.

AR ontdekte op zijn negende in 1962

[...] dat de gevoelens die ik had vielen onder homoseksualiteit. Dat was per toeval; omdat ik altijd neusde in boeken en in de encyclopedie van mijn vader kwam ik toevallig op het woord homoseksualiteit. Maar dat was heel negatief, want in die encyclopedie stond dat homoseksualiteit een ziekte was. [Op school werd hij bespot en belachelijk gemaakt.] Een tijdje noemden ze me Beverly op school, omdat ze vonden dat ik deed als een presentatrice van de televisie toen. Dat vond ik echt verschrikkelijk, dus ik leed er echt onder. Op mijn 18e overwoog ik zelfs om zelfmoord te plegen.

Zijn vader, een alcoholist, was een 'homohater' die vond dat ze zulke mensen 'dood moeten maken'. Toen DM, heteroseksueel, 7 of 8 jaar was,

[...] woonde er een man een paar huizen verderop bij ons in de straat. Hij was een zeer knappe zwarte man. Hij stond er bekend om dat hij van jongens hield. Ik weet nog heel goed dat mijn moeder ons waarschuwde dat 'als jij naar school gaat, mag jij niet langs zijn voordeur.' Je moest oversteken. En dat was niet omdat hij onaardig was. Het was een uiterst vriendelijke man. [..] Maar mijn moeder was altijd bang dat er een soort van bacterie over zou kunnen vliegen en dat je ook homo zou worden. Dat het besmettelijk was.

Uit nieuwsgierigheid ging hij met vriendjes door de spleetjes van zijn huis naar binnen gluren maar ze werden betrapt en de kieren werden dichtgesmeerd. Daarna boorden ze gaatjes en ook dat werd ontdekt zodat het een mysterie bleef wat er in dat huis gebeurde. De zoon van DM's tante was homo maar met zijn neef was het niet besmettelijk en tegen hem koesterde zijn moeder geen overwegende bezwaren: 'Net als jij mijn kind bent, is hij ook mijn kind. Het kind van mijn zus is ook mijn kind. En een kind gooi je niet weg. Met welke gebreken je kind ook zit.' Op homoseksualiteit rustte een zwaar taboe maar in de familie werd het vaak toch geaccepteerd, zij het met moeite. Voorwaarde was wel dat er geen ruchtbaarheid aan werd gegeven. Volgens LJ was het

[...] in de jaren zestig, 'wat niet weet, wat niet deert'. Je kon rustig je gang gaan, maar niet in het openbaar. Ze praatten er niet over en lieten het zo min mogelijk, of helemaal niet weten. En dan kun je bijna alle kanten op, dus ook op seksueel gebied. Er is heel veel mogelijk als je het maar niet erover hebt.

Ook AH zegt dat het geen gespreksonderwerp was in Suriname. Maar er werd wel over gesmoesd en dat klonk heel spannend. Zij wijst erop dat geheimhouding niet alleen gold voor mannen die op mannen vielen, maar ook voor buitenvrouwen en een heleboel andere dingen. Bekend worden als homo of lesbo was een groot risico in een klein land als Suriname, waar het geroddel mensen het leven erg lastig kon maken vanwege reputatieschade. Het was geen lolletje een Chini Bleij te zijn.

14.3 Termen en theorieën

Er zijn allerlei termen voor homo's en lesbo's in Suriname. Naast *mati* vermeldt Terborg (2002: 131), zonder verdere uitleg, de term *griti meid* in Sranan. Volgens Wekker (2006: 184) betekent *griti* wrijven. Schuurvrouw of -meid is een ander, sprekend woord voor lesbiennes. *Plata preti* in Sranan of *platte borden* in Surinaams Nederlands is een ander woord voor *mati*. Deze woorden die de *mati* zelf gebruiken, worden ook gebruikt door derden maar in denigrerende zin. Terwijl *matiwerk* voor lesbische seks niet heel lelijk klinkt, hebben de woorden voor mannelijke homoseksualiteit meestal een negatieve lading. AR noemt *boeler* en *gomman* (letterlijk reetkerel). *Boeler* zou een variatie zijn op *bougre* of *bugger*, Franse en Engelse equivalenten van sodomiet, en boeleren is een oud Nederlands woord voor ontucht plegen. Deze termen verwijzen naar middeleeuwse ketters die vanwege hun herkomst *Bulgaren* werden genoemd. Erg bekend zijn deze woorden niet. Caïro (1948-2000), bij leven de bekendste Surinaamse schrijver, schreef een boelgedicht (Breunissen 1982), maar volgens GL wordt het woord *boeler* in Nederland niet meer gebruikt. Toen LJ naar Nederland vertrok, kreeg hij een waarschuwing mee: 'Kijk uit! Je moet geen *boeler* worden. […] Het was iets van Hollanders, het was iets van Nederland. Het was een *bakra* ding' (bakra betekent blanke Nederlander). Volgens AH waren er geen woorden voor homoseks en willen 'Nederlanders alles een naam geven, en een stempel en een hok. Daar kom je nooit meer uit. Surinamers zijn veel meer *go with the flow*, ze kijken veel meer naar wat je doet, wat je inbreng is dan wat je achter je eigen gesloten deur doet, dat is jouw zaak.' Het idee dat er geen Surinaamse termen voor homoseks bestaan en dat er niet over wordt gesproken, lijkt onjuist. Woorden bestaan er zeker voor. Over al dan niet spreken bevestigen de respondenten dat veel over homoseks wordt gepraat maar meestal op fluistertoon. Naar inhoud is het meestal geroddel, zelden een serieus gesprek.
In Suriname bestonden verschillende theorieën over homoseksualiteit. AR leerde uit een Nederlandse encyclopedie dat het een ziekte was. DM's moeder dacht dat het besmettelijk was en dat contact met homo's jongens tot homo maakte. Homoseks was voor de katholieke kerk misschien een zonde, maar pater Mulder koos rond 1970 openlijk partij voor de homo's – terwijl psychiater Abrahams juist dacht dat homoseksualiteit een ziekte is die valt te genezen (Goossensen 1980; zie ook Krolis 1972, die er net zo over dacht). Daarnaast zijn er ook typisch Surinaamse verklaringen. Volgens Astrid Roemer bestaat een homo-heterodichotomie niet in Suriname maar 'heerst de idee dat een mens uit een man én een vrouw voortkomt en derhalve beide zijden in één persoon geïntegreerd zijn.' Mensen die zeggen dat ze 'een onontkoombaar verlangen [hebben] te verkeren met iemand van hetzelfde geslacht' zullen een afwijzende reactie krijgen, omdat ze zijn 'blijven steken in iets wat altijd in beweging hoort te zijn'. Het gaat naar het wereldbeeld van Roemer niet om etiketten, maar om de liefde zelf (Coppieters 1990). Caïro (geciteerd in Breunissen 1982) vertelt iets dergelijks over het Creoolse geloof, maar is minder positief. Mensen hebben zowel een mannelijke als een vrouwelijke component. Mannen worden *boeler* als de vrouwelijke component bij hen te sterk wordt. Dat is *wisi* (hekserij) of *oemaleba* (een kwade vrouwelijke geest), verschijnselen die kunnen worden uitgebannen door de medicijnman. De *boelers* moeten weer terugkeren naar 'het ware mannenschap'. De opvattingen van Roemer en Caïro zijn ontleend aan de Creoolse wintireligie.

Deze genderideologie bood ruimte voor *boelers* zolang ze maar voldeden aan de eis van kinderen krijgen. Volgens Caïro hebben Indianen en Hindostanen vergelijkbare ideeën. Ondanks deze niet zo homo-onvriendelijke opvattingen dachten de meeste Surinamers negatief over homoseksualiteit.

14.4 Homo's en homobeweging in Suriname

Geheimhouding en afwijzing betekenden allerminst dat homoseksuele contacten zeldzaam waren. GL zegt: 'Ik denk dat driekwart van de Surinaamse mannen biseksueel is. Al mijn beste vrienden hebben het met mij gedaan toen ik uitkwam. Want die vonden je allang leuk.' Recent onderzoek bevestigde dit beeld – 60% van de Surinaamse mannen zou homoseksuele contacten hebben gehad; over vrouwen wordt niet gesproken (*De Ware Tijd*, 30 november 2006). Net als bij de *schuurvrouwen* zullen de meeste van deze *boelers* en *mannen van de koffiemolen* (Caïro, verwijst naar masturbatorisch handwerk) geen identiteit hebben ontleend aan die homoseks. Ze waren geen homo's of lesbo's in de Nederlandse betekenis van het woord. Volgens Terborg (2002: 129) zijn homo en hetero geen exclusieve categorieën en hebben mensen homo- en heterocontacten naast elkaar. Zij vertelt hoe twee vrienden die een afspraak hadden met twee meisjes die niet kwamen opdagen, al *kras* (geil) waren en toen elkaar hebben afgetrokken: 'Yu e klop gi mi en mi e klop gi yu' (ik trek jou af en jij trekt mij af) (Terborg 2002: 133). Al haar respondenten kennen homo's en lesbo's en zouden niet vreemd opkijken als twee mannen of twee vrouwen op een feest met elkaar dansen. Mannen experimenteren met elkaar en de nieuwe rijken in Suriname kopen seks van jongens die zich prostitueren. De relatieve publieke openheid rond homoseksualiteit in Suriname is volgens haar van recente oorsprong en ontstond door toedoen van toeristen uit Nederland die geen geheim meer maakten van hun seksuele voorkeur. Die openheid en tolerantie zouden weer minder in de familie gelden (Terborg 2002: 133). Terwijl de ruimte voor publieke homoseksualiteit zou zijn toegenomen, geldt dit niet voor de privéwereld van families.
Juist mensen die zich als homoseksueel of lesbisch identificeerden, zullen onder de migranten oververtegenwoordigd zijn geweest omdat ze betere kansen op een homoleven in Nederland dan in Suriname zagen. 'Per saldo is het altijd nog voordeliger in Holland als homo te leven', aldus Edgar Caïro (Breunissen 1982: 4). Toen Bram Bol (1981) in 1978 in *Sek* een oproep plaatste om met homoseksuelen uit Suriname in contact te komen, kreeg hij een reactie: of hij niet wist dat alle homo's uit Suriname naar Nederland waren gegaan. Toen hij er drie jaar later heen ging, ontdekte hij echter dat er genoeg homoleven te vinden was in Paramaribo op huisfeesten en op straat. Hij vermeldt dat Surinaamse homoseksuelen bij de onafhankelijkheid van het land een manifest aanboden aan het parlement, waar de afgevaardigden er smakelijk om gelachen zouden hebben. Het Nederlandse wetsartikel 248bis dat van 1911 tot 1971 seksuele relaties van een meerderjarige (21 jaar of ouder) met een minderjarige verbood, was in Suriname nog van kracht tot 1994. In dat jaar ging de beschermde leeftijd voor homoseksuele contacten van 21 naar 18 terwijl het voor heteroseksuele 16 jaar bleef.
Het is onduidelijk wanneer een homobeweging in Suriname ontstond. Bol (1981) had geen weet van pogingen tot zelforganisatie behalve dat ene pamflet, maar Caïro

(Breunissen 1982) maakt melding van de oprichting van de *Surinaamse Werkgroep Homoseksualiteit* (SWH) in 1981, kennelijk geïnspireerd door het voorbeeld van de *Werkgroep van Surinaamse Homofielen* (*SuHo*) die in 1980 in Nederland was opgericht. Volgens Terborg (2002: 132) is de SWH snel weer verdwenen door het vertrek van de belangrijkste activisten naar Nederland. Sindsdien zijn er onregelmatig homogroepen in Suriname geweest, zoals de gay club *Matapi* (Brathwaite 1994) en het *Forum of Lesbians, All-sexuals and Gays* (FLAG). Ook is het homoleven er georganiseerder geraakt en was er in de jaren negentig een homobar – *Small Talk* – in Paramaribo (Groenendijk 2000). De FLAG was van oorsprong een Jamaicaanse organisatie die een regionaal netwerk ontwikkelde. Op een congres ontdekten Surinaamse FLAG-leden dat hun land zou behoren tot de tolerantste van de Caribische landen die op homogebied geen goede reputatie hebben zoals Castro's Cuba, Jamaica met zijn homofobe reggaecultuur of buurland Guyana. Volgens Boris Dittrich van *Human Rights Watch* hebben 'alle landen in het Caribisch gebied antihomowetgeving, op Suriname na' (www.borisdittrich.nl; interview *Volkskrant* 17 december 2009).
Gezien de sterke contacten tussen Surinamers in Suriname en Nederland en de vergelijkbare omvang van beide groepen bestaat er een grote wederzijdse invloed. Het betekent niet direct aanpassing van Surinaamse opvattingen en gebruiken aan Nederlandse. Zo leeft de *mati*traditie voort in de Bijlmer volgens GW, die daarin een inspiratiebron ziet voor blanke lesbiennes die samen kinderen willen opvoeden, terwijl de Nederlandse openheid invloed heeft op wat in Paramaribo gebeurt. In Suriname zijn er naast *boelers* en *mati's* ook homo's en lesbo's gekomen en *boeleren* en *matiwerk* zijn in Nederland niet uitgestorven.

14.5 Homoseksueel in Nederland

Binnen het gezin en op school [in Suriname] werd seks niet besproken. Je probeerde dus uit boeken informatie te halen. In 1968 verscheen een artikel – 'Homo in Holland' – in de Panorama. Daarin stond een club in Nederland, het COC, uitgebreid beschreven. Wat het was, waar het voor stond en waar het op was gericht. Het ging ook over de emancipatie van homoseksuele mannen in Nederland. Dat ze dezelfde rechten zouden krijgen en ook hand in hand op straat konden lopen. Ik dacht dáár moet ik zijn! (LJ)
LJ ging in 1971 in Nederland studeren, nam het nummer van *Panorama* mee in zijn koffer en zocht binnen de kortste keren de homobeweging op waar hij actief werd binnen de *Haagse Interactie Groep Homofiele Jongeren* (HIGH). Maar hij 'had geen aansluiting bij de mensen van de homo-emancipatiebeweging'. Caïro vertelt dat veel van zijn zwarte vrienden werden gediscrimineerd in de witte homotenten. Soms durfden ze er niet eens heen te gaan (Breunissen 1982). AR voelde zich niet thuis onder blanke homomannen:

> *Ik heb alle straatstenen gedweild van Amsterdam bij wijze van spreken. Het was toen vooral een witte gay scene en ik had altijd een slecht gevoel als ik weer in zo'n café of disco of restaurant was geweest. Het was altijd zo gericht op seks en uiterlijk en ik haatte dat op den duur. Ik zocht iets waarin ik mezelf herkende en daar was het in ieder geval niet. [Daarentegen had hij in de Surinaamse gemeenschap nooit een probleem ervaren]. Toen ik verder ging nadenken was homoseksualiteit overal te zien binnen de Surinaamse gemeenschap. Er werd niet over gesproken, maar voor de rest werden de mensen gewoon geaccepteerd en met respect behandeld.*

De in Nederland geboren JH was op zijn 12e jaar van huis weggelopen en leefde daarna op straat en in de opvang. Hij verdiende zijn geld in de mannenprostitutie. Na zes jaar ging hij weer naar huis, waar hij uit de kast kwam. Hij werd geaccepteerd, hoewel zijn moeder nog een tijdje bleef geloven dat het wel weer overging omdat hij zo geworden zou zijn door 'manipulatie' in de witte homowereld. Bij de acceptatie hielp het zeker ook dat tezelfdertijd een neef op de buis verscheen die over zijn leven als homoseksuele sekswerker vertelde.
Voor DM, geen homo, betekende Nederland seksuele vrijheid:

> *Iets als een seksshop, dat was een hele openbaring. In Suriname kwam je dat hele fenomeen niet tegen. En hier zag je een penis in de etalage. Dus ik dacht, nou goh, je kunt hier van alles kopen, je kan een vagina kopen. Dus dan zie je een veel meer open samenleving dan in Suriname. In Suriname, als wij alleen maar een halfblote vrouw in een krant zagen of in een voorlichtingsboekje over borstamputatie, dan keek je geen eens en dan moest je moeder ook niet zien dat je daarnaar keek. Hier lag alles open en bloot dus dat was van een gesloten situatie naar een open situatie.*

SK geeft voor de Hindostaanse gemeenschap aan dat het daar moeilijk blijft liggen. De houding is

> *[...] passief agressief. Het is meer in de trant van, 'nou ja, het is jouw leven. Je moet maar zelf weten wat je doet. Je moet het maar zelf bepalen want naar ons luister je toch niet meer.' Weet je, een soort schuldgevoel aanpraten. Doen alsof ze er niets over hoeven te zeggen, maar ondertussen steken onder water geven van: 'je hebt ons wel een beetje te schande gemaakt, dat je dat goed door hebt.' [Vooral dat kinderen niet trouwen, betekent een grote teleurstelling voor ouders:] Het huwelijk, trouwen, kinderen krijgen, dat staat zo ontzettend hoog in die cultuur. [Voortplanting is] zo ontzettend belangrijk dat de begrippen 'homo' en 'lesbisch' verwarring scheppen.*

Ze doorbreken namelijk het ideale plaatje. Daarom praat men er onder Hindostanen liever niet over en bestaat er een struisvogelpolitiek.
AR ziet een klassenverschil in homoacceptatie. Hij kende jongens uit de arbeidersklasse die 'helemaal met zichzelf in de knoop zaten omdat ze door hun familie niet werden geaccepteerd en via allerlei rituelen werd er geprobeerd om ze te genezen van die homoseksualiteit.' Volgens AH is het tevens een kwestie van kleur: 'Dan ga je echt niet uit de kast komen als je donkerder bent of van een lage sociale klasse komt. Dan ga je in het bos wat doen als je andere behoeftes hebt.' Eenmaal in Nederland kwamen volgens AR veel homo's en lesbo's in de Bijlmer terecht. De Bijlmer heeft altijd bekend gestaan als een soort vrijplaats voor mensen die een afwijkende mening hebben. Ook witte mensen. In de jaren zeventig, toen hij daar als student terechtkwam, woonden er allerlei *gay couples* en lesbiennes en die werden niet weggepest hoewel iedereen ervan wist.

JH, die elders in Amsterdam was opgegroeid, kwam in de Bijlmer terecht na een wild leven van zwerven door de stad en hoereren in de Paardenstraat. 'Later toen ik 18 was, kwam ik in de Bijlmer in aanraking met de Surinaamse *way of life*. Onder de homo's en lesbiennes.' Daar bleek een heel opvangcircuit voor jonge homo's en lesbo's te bestaan.[3]

Er waren Surinaamse homo-, lesbo- en gemengde feesten terwijl hij daar in het witte homocircuit nooit van had gehoord. Die scene vond geen aansluiting bij de homowereld in het centrum. Dat waren heel speciale feesten waarnaar men lang toeleefde en waarin men veel investeerde. Er ontstonden relaties en ze werden er ontbonden, er werd geklept en gevochten. Het waren voornamelijk de meiden die vochten maar de jongens konden er ook wat van. Het ging om jaloezie, vreemdgaan. De Bijlmer was rijk aan homoleven maar JH had ook te maken met geweld dat tegen hem en zijn transseksuele vriendin was gericht. Heteroseksuele AH denkt juist dat er geen specifiek antihomogeweld is in de Surinaams-Nederlandse gemeenschap. Het is dat verhaal van '*it's your business*. Val mij daar niet mee lastig want *it's your business*.' Het verschil tussen beide perspectieven zal vast ook zitten in de openheid van JH en zijn transseksuele vriendin.
Met de komst naar Nederland dachten de meeste homo's en lesbo's bevrijd te zijn van de kwaadspraak die in Suriname bestond. Maar omdat ze op plekken zoals de Bijlmer kwamen wonen, raakten ze niet los van de sociale controle. Daarom was Max Lievendag van de *SuHo* er een groot voorstander van 'dat Surinaamse homo's snel uit hun isolement stappen' en zich losmaken van hun sociale taboes. Hij koos ervoor Nederlander te zijn. Die stap van een Surinaamse *boeler-* en *mati-* naar een Nederlandse homocultuur zag niet iedereen in de SuHo zitten (Goossensen 1980). Surinamers konden naar het COC en homokroegen of seksshops gaan, maar ze werden ook geconfronteerd met andere opvattingen over homoseksualiteit die ze niet altijd op prijs stelden: ze vonden hun Nederlandse soortgenoten te openlijk, te seksueel, te individueel. Soms hadden ze met discriminatie te maken. De integratie die Lievendag voorstond, had kennelijk zijn prijs. Niemand maakte er gewag van dat zwarte mannen met open armen in de Hollandse homoscene werden ontvangen. Er was ook geen enkele respondent die de aan zwarte mannen en vrouwen toegeschreven seksuele capaciteiten naar voren haalde. Tegelijk bestond er in de Bijlmer een zwarte subcultuur voor *mati's* en *boelers* en ontstond er een zwarte homobeweging waar ze zich soms beter thuis voelden.

14.6 Homobeweging in Nederland

In het Surinaams-Nederlandse maandblad *Madison Magazine* (maart 1972) reageert de *Surinaamse Werkgroep Homofilie* (SWH – niet te verwarren met de vrijwel gelijknamige groep die later werd opgericht in Paramaribo) op een eerder artikel in dat blad, waarin de heer Kroll homoseksualiteit een neurose had genoemd. Het is het enige teken van leven van de SWH dat wij zijn tegengekomen. Daarna valt alleen voor de jaren tachtig van een echte Surinaams-Nederlandse homo- en lesbobeweging te spreken. Eerst de *SuHo* (1980-1985) en aan de vrouwenkant *Sister Outsider* van Gloria Wekker en anderen (1983-1986). Daarna deden Surinamers actief mee aan *Strange Fruit* (1989), een multiculturele homo- en lesbovereniging. Pas in 2009 komen er met de *Roze Zaterdag* in Den Haag en de Amsterdamse *Gay Canal Parade* weer zwarte homo-initiatieven, maar is er dan nog geen homo- of lesbobeweging. Wel is sprake van een aantal kleinschalige initiatieven. Vooral de Haagse stichting *Hindustani* is zeer actief op homogebied en bedient verschillende etnische minderheden. Vanuit stichting *Malaica* (de opvolger van *Yoesuf*) zet de Hindostaanse Anita Shiwally zich sinds kort in voor homo's en lesbo's uit haar groep. In de Rotterdamse

homobar *Cosmo* zwaait een Surinaamse Nederlander al tijden de scepter en in Amsterdam is de *Reality* een bar speciaal voor zwarte homo's en hun vrienden. Vanwege de toestroom van lesbo's heeft de eigenaar in 2009 een nieuwe bar voor vrouwen geopend.

Toen LJ in Nederland ging studeren, koos hij voor psychiatrische verpleegkunde omdat hij begreep dat daar positief over homoseksualiteit werd gesproken. Hij schreef de scriptie *Homofielen uit Suriname, een Vergeten Groep in de Nederlandse Samenleving* (1980). Hij vond

> *[...] homo-emancipatie prima, maar hier is een groep waar totaal geen aandacht voor is. Over dit onderwerp heb ik geprobeerd om binnen de Surinaamse verenigingen en gemeenschappen literatuur te vinden, wat er al geschreven was; en het was minimaal. Er was bijna niks wat al op papier stond. Dus het was ook een van de eerste stukken waarin iemand openlijk over homoseksualiteit zou gaan schrijven.*

Hij kwam na het voltooien van die scriptie in een NOS-uitzending van het Surinaamse programma *Zorg en Hoop* samen met zijn moeder en Max Lievendag. Ze kregen veel reacties en het COC bood hun een ruimte om een bijeenkomst te plannen. Op 5 september 1980 was de eerste bijeenkomst in Amsterdam, waar een dertigtal mensen op afkwam. Toen is de *SuHo* opgericht. Met de aidscrisis kwam een terugslag door alle zieken en door het werk dat de SuHo op vrijwilligersbasis deed. LJ kijkt terug: 'We konden wel met COC meedoen als SuHo maar we moesten aan allerlei voorwaarden en regels en toestanden voldoen en daarom voelden we ons niet zo thuis.' Een door alle inspanningen uitgeblust *SuHo* begon midden in de crisis aan een winterslaap. LJ heeft de emancipatie naar eigen zeggen voortgezet op microniveau in zijn directe omgeving door zich met zijn partner als homoseksueel (paar) te laten zien. Tevens hielp hij als hulpverlener homo's.
Van 1984 tot 1987 bestond de lesbische groep *Sister Outsider* die door vier Surinaamse vrouwen onder wie GW was opgericht vanwege het racisme dat ze ervoeren in de lesbische en feministische gemeenschap. Hun activiteiten waren vooral cultureel en literair en ze organiseerden salons en feesten. Twee keer nodigden ze de Amerikaanse lesbische schrijfster Audre Lorde uit naar Amsterdam. De tweede keer had zij een discussie met de Surinaamse schrijfster Astrid Roemer over de lesbische identiteit waar zij voor opkwam 'omdat ze zich primair identificeert met vrouwen, omdat ze haar kracht put uit contacten met vrouwen'. Roemer vond het niet nodig zich zo te benoemen. De leden van Sister Outsider waren het juist helemaal met Lorde eens, maar GW is er tegenwoordig 'genuanceerder' over gaan denken. De groep doekte zichzelf in 1987 op toen twee van de vier leden naar het buitenland verhuisden (Hermans 2002).
Strange Fruit werd opgericht in 1989 na een studiedag van het Jongeren Advies Centrum over homoseksualiteit in Turkije. Het was vanaf het begin een multicultigroep waarbij zich veel Surinaamse homoseksuelen aansloten. AR was in 1971 in Utrecht geologie gaan studeren en ging vervolgens in Amsterdam naar de filmacademie. Hij had slechts één negatieve ervaring met discriminatie door Surinaamse Nederlanders toen hij folderde voor het COC. Hij werkte als filmmaker en maakte in 1990 een documentaire over een zwarte Surinaamse gay jongen:

> *Dat was voor die tijd een enorme doorbraak, dat zo'n jongen openlijk op de lokale tv kwam. Hij was betrokken bij een groep jongens die heette* Strange Fruit. *Toen ben ik daarnaartoe*

gestapt en ik kwam daardoor andere jongens tegen (Marokkaans, Nederlands, Surinaams, Antilliaans). Het voelde zo goed en ik herkende mezelf.

Overigens zaten bij Strange Fruit ook vrouwen, zoals Anna Krul. JH kwam bij deze organisatie terecht rond 1990:

Strange Fruit is opgericht vanuit een bepaalde noodzaak die er toen was bij een groep jongeren die te maken hadden met homogeweld, problemen in thuissituaties, met behuizing et cetera. En vanuit die noodzaak hebben we ons georganiseerd. [...] Strange Fruit was een succes door een gebrek aan kennis [met betrekking tot migranten] van reguliere instellingen en organisaties. Zodra het allochtoon of migrant heette, wisten ze zich geen raad, ze wisten niet waar ze de mensen naartoe moesten verwijzen. En ineens had je Strange Fruit! Dus we hadden het hartstikke druk. [...] In een ander opzicht was Strange Fruit ook weer geen succes want het bestaat natuurlijk niet meer. [...] Die buitenwacht had ons beter moeten ondersteunen en faciliteren in onze weg naar deskundigheid. Ondersteuning geven in ons bestaan als rechtspersoon. De meeste migrantenorganisaties lopen stuk op boekhouding en administratie.

JH vertelt verder over het stuklopen van Strange Fruit binnen het COC:

Als je werkt vanuit een witte organisatie raken je eigen belangen achterop. Je moet meedoen aan de orde van de dag. Zo ben ik bijvoorbeeld met een project binnen de Schorer Stichting bezig geweest. Om een website te bouwen die gericht is op allochtonen die leven met hiv en aids zijn we een jaar of anderhalf bezig geweest met afstemmingen. Ze vonden het belangrijk dat we overeenstemming moesten bereiken met alle andere interne organen van Schorer. We zijn daar anderhalf jaar mee bezig geweest en die overeenstemming is nooit bereikt [lacht] en de website is nooit in de lucht gegaan. Als je het zelf doet dan is die website zo in de lucht [lacht].

Ook CG (Marokkaanse sleutelfiguur) van Stichting *Nafar* en CC (Turkse sleutelfiguur) van het Turkse *Homoloket* wijzen op dergelijke problemen. FZ bevestigt vanuit de Amsterdamse overheid de voortdurende botsing tussen witte en zwarte homo-organisaties. De laatste functioneren slecht vanuit een bureaucratisch perspectief terwijl de eerste lange tijd weinig oog hebben gehad voor de belangen van minderheden. Volgens haar heeft het Amsterdamse COC op dit punt recentelijk een gunstige ontwikkeling doorgemaakt.

14.7 Religie

'Of je nou hindoe of moslim bent, binnen de twee geloven was [homoseksualiteit] voor Hindostanen toen niet bespreekbaar. Het was een zonde, iets wat niet mocht, verboden, punt uit.' Dit zegt LJ over de jaren zestig-zeventig. In Nederland had hij met de *SuHo* opnieuw te maken met religie: 'Maar wat ik van de godsdiensten weet is dat het allemaal op een negatieve manier benaderd is. Toen wij bezig waren met de *SuHo* hebben we de imam, hindoe priesters, ook christelijk gelovige mensen gevraagd om over dit soort zaken te spreken.' Maar dat kwam erg moeizaam op gang. DM, zelf imam, ziet een verschil tussen leer en praktijk:

In Suriname, in de moslimgemeenschap, daar gebeuren dingen en geen enkele imam kan mij zeggen dat het niet bestaat. Alles gebeurt zolang je het maar niet naar buiten brengt. Zolang je je dusdanig gedraagt dat anderen – en zeker niet je ouders – erop afgerekend kunnen worden door de gemeenschap is er niks aan de hand. Als je een zoon hebt die homoseksueel is, 'doe je dingen, maar doe het stiekem'.

DM wijst op de spanning en de angst die ontstaat door de discrepantie tussen het verbod op homoseks en het stiekem wel mogen doen. Een jongen doet het, raakt ermee 'besmet' en als hij het niet discreet genoeg doet, wordt hij verstoten. Die ambivalentie en onduidelijkheid maakt de discussie over homoseksualiteit zo moeilijk. Hij kreeg er zelf mee te maken toen hij als voorzitter van de Nederlandse moslimraad werd uitgenodigd voor de startbijeenkomst van de Stichting Yoesuf in 1998. Het was een volledig witte bijeenkomst zodat hij het gevoel kreeg dat zijn gemeenschap hem liet stikken:

Ik moest het woord voeren namens de Nederlandse moslimraad en ik heb toen een uitspraak gedaan. Ik had mij niet gerealiseerd dat de pers aanwezig was. Ik zei in mijn toespraak: 'Ik vind het nogal hypocriet dat imams doen alsof seksualiteit niet voorkomt binnen de islam, dat ze hun koppen in het zand steken.' Nou, de dag erna maakten de Volkskrant en Trouw een heel groot bericht op de voorpagina en die schreven: 'Moslim voorman noemt imams hypocriet.' Ik kreeg de moslimgemeenschap over me heen, ik werd verketterd. Ik werd de moskee uitgestuurd, ik mocht in geen een moskee meer bidden.

DM heeft toen besloten geen theologische discussie meer aan te gaan want die 'verliezen de komende honderd jaar'. Homoseks is volgens de koran verboden en die kan je niet veranderen. Voor hem is het belangrijk naar de sociale context te kijken en jongeren goed op te voeden. Naar zijn zeggen worden jongens in koranscholen verkracht, betast, gepijpt, doen moslims het met geiten en ezels, lopen ze soa's op en het wordt allemaal ontkend. Hij wil kijken naar de consequenties van dit verzwijgen. Er zijn mannen die hun vrouwen en ongeboren kinderen met soa's besmetten. 'We moeten iets doen met het thema homoseksualiteit omdat er veel huwelijken mislopen. Jongens en meisjes worden gedwongen om te huwen alleen om de familie-eer te beschermen en na een halfjaar zijn ze uit elkaar. Dan zijn er twee families die elkaar dramatisch bestrijden.' Hij wil het perspectief verleggen van de koran naar de actuele situatie in Nederland, van religie naar samenleving.

Er bestaan grote verschillen tussen generaties en groepen. In het verleden was volgens DM de imam een gezagsfiguur maar voor jongeren geldt dat nu veel minder want ze zitten op internet. Voor Surinaamse Nederlanders die geen Arabisch spreken, heeft de koran een andere betekenis dan voor hen die het wel spreken. Naar zijn mening is het grootste probleem dat imams de ogen sluiten voor hedendaagse problemen en dat er dogmatisch over homoseks wordt gesproken. Hij was bij het sterfbed van een vader en citeert diens klachten over de uitsluiting van zijn homoseksuele zoon: 'Een schat van een jongen. En het is en blijft mijn kind. Maar straks als ik overlijd mag hij niet aan de [moslim]rituelen doen. Hij mag dit niet, hij mag dat niet en hij mag me ook niet begraven.' DM regelde dat de zoon wel mee kon doen.

Het hindoeïsme is net zo moralistisch als de islam in de Surinaams-Nederlandse context. SK zegt daarover dat het geloof misschien niks tegen homoseks heeft, maar 'dat het door de mensen zelf erin is gebracht en dat mensen het nu dan koppelen aan de religie zelf' vanwege het verhaal van jongens, meisjes en voortplanting. Van Hindo(e)staanse meisjes weten we hoe moeilijk zij zich kunnen onttrekken aan huwelijkseisen van de ouders; met homoseksuele relaties ligt het nog moeilijker. De Creoolse wintireligie biedt meer speelruimte voor verschillende genderrollen (zie § 14.3) maar ook daar blijven trouwen en kinderen krijgen een onontkoombare sociale verplichting.

14.8 Verschillen tussen diverse groepen

Tussen de diverse groepen in Suriname bestaan grote verschillen. AH meent: 'Vergeleken met alle groepen die nog vrij homogeen zijn, staat de [raciaal] gemengde groep het meest open voor homoseksualiteit. Nou ja, in Suriname is iedereen gemengd maar…'. Ze vervolgt: 'De Hindostanen zijn wel zeker behoudender dan andere groepen in Suriname.' GL zegt dat 'Creoolse Surinamers het accepteren want iedereen heeft wel een familielid dat zo is, maar bij de Hindostanen slaan je broers je in elkaar als je homo bent, of je moet het huis uit.' Ook zijn Creoolse vrouw, met wie hij vijf jaar was getrouwd, accepteerde het toen hij homo werd. Het algemene gevoel is dat de Creolen en de gemengde groep meer open zijn over homoseksualiteit en seksualiteit in het algemeen en dat Hindostanen (ongeacht geloof) en Javanen er moeite mee hebben. Over de Marrons hebben we geen informatie gehoord. De antropologe Caplan (1987: 23-24) wijst in een overzichtsartikel op een onderscheid tussen Afrikaanse culturen, die vruchtbaarheid en ook seks hoog waarderen, en Mediterrane en Aziatische culturen, waar de keuze van de juiste maagdelijke echtgenote van het grootste belang is en seksueel plezier minder telt. Bij de eerste gaat het om seks en voortplanting, in de tweede om kaste en stand. In beide systemen is weinig ruimte voor homoseks, omdat die niet tot voortplanting leidt dan wel buiten het systeem van huwelijk en klasse valt. Een ander verschil is dat Afrikaanse culturen het onderscheid tussen lichaam en ziel niet zo benadrukken en seksualiteit zien als een integraal onderdeel van prettig leven. Deze culturele tweedeling lijkt ook in Suriname tussen enerzijds zwarte en anderzijds Hindostaanse en Javaanse culturen te bestaan en meer een kwestie van cultuur dan van religie te zijn. Hoewel seks verschillend wordt gewaardeerd, bieden beide systemen weinig ruimte voor homo- en lesboseks. Daarnaast bestaan er grote verschillen tussen Surinaamse en Nederlandse opvattingen over seks en homoseks. Over het kleur bekennen zegt AR:

> *Ik zou zeggen dat het [in Nederland] makkelijker is om uit de kast te komen. Maar wat versta je onder uit de kast komen? Dat is iets wat mij enorm tegenstond in de witte gay scene. Die mensen moeten constant laten zien dat ze gay zijn, waar ze dan ook komen. Bij Surinamers is dat helemaal niet zo. Ik kan mezelf als voorbeeld nemen. Ik ben op seksueel gebied gewoon gay. En dat is voor mij gewoon de natuurlijkste zaak van de wereld. Ik heb soms discussies hierover met Marokkaanse vrienden van me en het gaat soms echt fout [lacht]. Ik zeg altijd dat een dag 24 uur heeft en ik meer ben dan mijn homoseksualiteit. Als een dag 24 uur heeft dan ben ik ongeveer een kwartier bezig met mijn seksualiteit en de rest van de 24 uur ben ik [allemaal andere dingen].*

Volgens AH denken Nederlanders dat ze zo geëmancipeerd zijn als vrouw of als homo, 'maar dat is natuurlijk niet zo. We zijn hier heel hypocriet. We dénken dat het zo is.' DM geeft een positievere visie op Nederland maar blijft ambivalent: 'De film *Jihad for Love* [over homoseksuele moslims wereldwijd], daar werd ik zelf ook emotioneel over. Er is het idee dat in Nederland heb je vrijheid, je mag hier gay zijn. […] Toch kun je niet zomaar zeggen dat een openlijk uitkomen voor je seksualiteit alles goed maakt, zelfs in Nederland. Als je kijkt naar christelijke partijen, naar de SGP.'
Dezelfde respondent wijst erop dat Surinamers (en Turken of Marokkanen) gemakkelijk intiem met elkaar kunnen zijn en liefde voor een man kunnen voelen, maar dat kan niet in Nederland – daar is het gelijk gay. Zelf koestert hij als hetero warme gevoelens voor mannen en bewondert hij de schoonheid van Marokkanen. Intimiteit in de hamam, zoenen bij een afscheid, het kan allemaal en wordt niet direct als homoseksueel gezien. Op vakantie in Marrakesh was hij verrast door de homo- en travestieprostitutie: 'Voor nog geen eens 5 euro ga je met de mooiste man.' Hij ziet een kloof tussen witte en andere Nederlanders – aan de ene kant meer homoacceptatie onder de eersten en aan de andere meer homo-erotiek bij Surinamers, Marokkanen en Turken.
Uit de verhalen van de respondenten komt naar voren dat Nederlanders meer dan Surinaamse Nederlanders hun seksuele identiteit benadrukken. Voor de eersten is het meer een integraal en overheersend onderdeel van hun leven. Ze zouden explicieter zijn in het kleur bekennen en duidelijker in het spreken over seks, terwijl de laatsten gemakkelijker zijn in het beleven van homo-erotiek en homoseks. De opvattingen van Surinaamse Nederlanders zijn misschien negatiever over homoseks, ze leggen zich ook eerder neer bij de dingen zoals ze lopen en hebben een houding van 'leven en laten leven'. Zo zien ze het in ieder geval zelf graag want tegelijk erkennen ze dat het lang niet altijd zo eenvoudig ging.
De algemene opinie van de respondenten is dat Surinaamse Nederlanders een gemakkelijker houding hebben tegenover homoseksualiteit dan Marokkaanse en Turkse. Dat geldt voor meer seksuele thema's. Volgens AR is het niet meer zo moeilijk om erover te praten bij Surinamers, 'maar bij mijn Marokkaanse vrienden, daar is zelfs het praten over heteroseks en -relaties al moeilijk.' De Gay Krant publiceerde in 1995 een vraaggesprek met Surinaamse Roy en Marokkaanse Lofty. De eerste meent 'dat de Surinaamse en Antilliaanse cultuur qua opvattingen vrijer zijn dan de Marokkaanse cultuur' (in Hofstede 1995). GL kent als kroegbaas de etnische groepen: 'Bij de Antillianen kan het nog steeds niet, bij de Afrikanen is het weer erger en bij de moslims nog erger.' In zijn café ziet hij vaak getrouwde mannen die vroeg bij hem in de kroeg komen zodat ze om 11 uur weer thuis kunnen zijn bij hun vrouw. JH benadrukt eerst de overeenkomsten maar kent ook de verschillen:

> *Ik denk dat de verschillen niet zo groot zijn. Bijvoorbeeld de hypocrisie tegenover homoseksualiteit. Ik denk dat het overal hetzelfde is. […] In cultureel opzicht is homoseksualiteit in de Surigemeenschap al langer geaccepteerd. Of in spirituele zin of als een soort karikatuur. Mannen verkleden zich als vrouwen en dat wordt goedgepraat want die man heeft een Aisa [godin van de aarde uit het wintigeloof]. Daarom gedraagt hij zich zo. Het geldt ook voor vrouwen die heel mannelijk zijn.*

14.9 Veranderingen sinds 1980

LJ merkt in zijn hulpverleningspraktijk dat er 'in het begin heel veel werk was op het gebied van suïcide en suïcidaliteit. Dat mensen zo klem zaten dat ze soms zelfmoord pleegden. Ik vind persoonlijk dat het een heel stuk minder is geworden als ik dat zie in mijn praktijk.' JH zegt hetzelfde maar volgens hem waren vooral transgenders suïcidaal. Tegenwoordig hebben ze goede posities en gaan ze gewoon naar hun werk.
Vrijwel alle respondenten wijzen op de toegenomen bespreekbaarheid van homoseksualiteit onder Surinamers in Nederland. LJ kijkt terug: 'Er is heel veel veranderd in positieve zin. Het taboe is er nog steeds, het is alleen een stuk minder dan in de jaren zeventig. We zitten hier in Nederland in een maatschappij waarin op politiek en mediagebied dat soort zaken veel meer belicht wordt. Mensen komen daarmee gewild of ongewild in aanraking en het zet hen aan het denken.' LJ wijst verder op religieuze tv-programma's zoals van de NMO (moslim) of OHM (hindoe) die homoseksualiteit expliciet kiezen als gespreksonderwerp. AH twijfelt of er nu veel is veranderd: 'Het is wel wat meer geaccepteerd maar het is nog steeds niet een onderwerp dat je aan de borreltafel bespreekt, dat mensen zeggen, "Goh, ja mijn neef met zijn vriend."' Het is minder taboe maar men blijft discreet.
In de eigen media komt het thema aan de orde en er zijn rolmodellen gekomen aan mannen- en vrouwenkant. Surinamers, vooral Creolen en die van gemengde afkomst, kunnen tegenwoordig openlijk homoseksueel zijn. LJ wijst op advocaat Gerard Spong en trendwatcher Adjiej Bakas. Aan de vrouwenkant zijn er de schrijfsters Thea Doelwijt, Astrid Roemer en Joanna Werners, de politica Ellin Robles en de wetenschapster Gloria Wekker. Er is een Surinaamse elite ontstaan in Nederland waarvan ook lesbo's en homo's deel uitmaken. LJ is redelijk optimistisch ondanks de negatieve berichten die je hoort vanuit bepaalde religieuze groepen. 'Het lijkt alsof homoseksualiteit weer behoorlijk onder druk staat maar ik denk dat het een tijdsgeest is. Ik maak me daar niet zoveel zorgen over.'
In de ogen van AR vormden 'de beginjaren negentig een soort hoogtepunt van homoemancipatie in Nederland. In die tijd is de Gay Pride ontstaan en al dat soort dingen. Die reflectie had je ook in de Surinaamse gemeenschap, want die wordt hoe dan ook beïnvloed hier.' Het was de tijd van *Strange Fruit*, een multiculturele gay organisatie die clubs in andere steden zoals Nijmegen, Den Haag en Eindhoven heeft geïnspireerd. Tegenwoordig gaat het meer via internet. 'Ik denk dat er een positieve ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Dat de Surinaamse gemeenschap in Nederland veel meer de homo's en lesbo's accepteert en respecteert. Dat mensen er niet over praten, is hetzelfde gebleven.' JH is ronduit negatief over de veranderingen na 2000: 'Als je kijkt naar het uitgaanscircuit is er bijna niets. Belangenbehartiging, jongerenopvang, er is gewoon helemaal niets. Al die jaren en al die inspanningen en al die emancipatie [voor 2000], het ligt gewoon op zijn gat.' Van jongeren verwacht hij weinig, 'die noemen zich sowieso niet meer homo of lesbisch. Ze vinden dat het een negatieve lading heeft of ze willen zich anders betitelen of ze vinden zich meer *straight acting*. "Ik pot, jij flikker", dat is er niet meer.' Ook het toenemend geweld draagt in zijn ogen bij tot een slechter homoklimaat.

Volgens AH gaat de verandering in 'baby steps. In de sport, ik denk het niet. Ik denk eerder in geloofshuizen en op televisie, of cabaret, maar de sportwereld denk ik niet. Het is ietsje minder smoes geworden.' De stereotypen zijn ook veranderd maar niet verdwenen. 'De echte *fairies*. Dat het heel verwijfd was en dat je het meteen kon zien en herkennen.' Kunstzinnig, een hoge stem, aanstellerig en ook losbandig, dat is verdwenen. Nu is het meer 'dat het *all over the place* is. Dat het je buurman is, of je neef, of de minister of... weet je? Er zijn meer *role models*.' Zij lijkt deze opschuiving van nicht naar doorsnee-homo positief te waarderen. Maar ook een ander soort radicaliteit wijst ze af vanuit Surinaamse discretie: 'Dat *over-the-top*' [van witte Nederlanders] zou een beetje moeten afzwakken en minder militant zijn—want het is net zo fundamentalistisch als de andere kant, "Jij móet dat vinden! En jij móet voor het homohuwelijk zijn!" Als het zo gesteld wordt dan ben ik er helemaal niet voor. Snap je? Het wordt me wel door de strot geduwd. [...] Ik denk dat het van beide kanten een beetje naar elkaar toegaat. Want het *over-the-toppe* in Nederland, dat gaat er op een gegeven moment ook wel af.'
SK zegt over Hindostanen dat 'er nog wel heel veel winst te behalen is. Ik denk dat het geleidelijk aan steeds beter is geworden. Het is geleidelijk gegaan [...]', dus zonder echte mijlpalen. 'In Nederland is het toch wat meer bespreekbaar geworden.' Waar twee culturen mengen wordt toch iets overgenomen en zien ook Hindostanen de gay parade.

14.10 Kansen op verandering

Volgens LJ komt emancipatie van boven (politiek) en van beneden. De persoonlijke emancipatie is misschien het belangrijkst, het 'moet vanuit het hart komen'. AH waarschuwt voor politieke dwang want 'dat werkt voor heel veel groepen averechts.' Kennismaking met lesbo's en homo's van vlees en bloed ziet LJ als de beste weg om verandering te bewerkstelligen. AH denkt dat vrouwen er meer open voor staan. 'Ze zien het gewoon als een *fact of life*. Ze zeggen "het is mijn zoon" of "het is mijn broer". Vrouwen zijn meer geneigd om de gemeenschap bij elkaar te houden dan uit elkaar te drijven. Ze zijn meer geneigd om over eigen zaken heen te stappen omwille van de goede vrede. En bij mannen speelt heel iets anders mee; dat is gewoon ego en een hoop testosteron.' Het blijft evenwel de vraag hoe de discretie van homo's en lesbo's te doorbreken want zij zullen toch de harten moeten raken.
De media hebben een grote rol gespeeld. Volgens AH heeft 'Paul de Leeuw heel veel betekend voor de openheid rond homoseksualiteit.' In de vorige paragraaf noemden we de Surinaamse rolmodellen die door kranten, radio en televisie nationale bekendheid kregen. AR trekt het weer breder: 'Gewoon meer informatie. Dat er meer over gesproken wordt. Taboes worden op tafel gelegd en besproken.'
Aan de politiek wordt geen grote rol toegeschreven. Eerder citeerden we respondenten die een top-downbenadering afwezen omdat ze het gevoel krijgen dat homo-emancipatie hen door de strot wordt geduwd. AR heeft 'nooit gehoord van een politicus of religieuze leider binnen de Surinaamse gemeenschap die op een onderdrukkende of een beperkende manier heeft gesproken over mensen die homoseksueel of lesbisch zijn.'
De respondenten noemden overigens geen enkele naam van een Surinaamse politicus die de homozaak verdedigde. Negatieve geluiden zijn er trouwens wel degelijk, zoals van

voormalig CU-politica Yvette Lont die in 2007 zonder succes voorstelde praktiserende homo's en lesbo's uit haar partij te weren en van homogenezer Adolfo Bakkaman. Volgens AR zijn zij uitzonderingen.
LJ heeft zijn hoop gezet op seksuele burgerrechten: 'Ik heb het idee dat het steeds duidelijker wordt dat discriminatie van seksuele voorkeur hetzelfde is als discriminatie vanwege huidskleur. Dat het niet iets is van een vrije keuze. Ik hoop dat het voor mensenrechten op hetzelfde niveau getrokken zal worden.' Hier ligt een duidelijke taak voor de nationale politiek.
Verschillende respondenten noemen opleiding en informatie als positieve punten. AH zegt het als volgt: '[...] dat er heel veel Surinamers hier in Nederland wonen nu. En dat ze hier verder *educated* op dit gebied zijn geworden. Ik denk dat dát de belangrijkste factor is, dat er langzaam een kanteling komt hier, en ook daar in Suriname.' Hoewel zij dit een essentieel aspect vindt, hebben we de andere respondenten er niet zo duidelijk over gehoord en ook niet over het belang van seksuele voorlichting. Ook op dit punt blijven de Surinamers discreet en spreken ze liever over liefde, seksualiteit en emancipatie in algemene termen.
Als het over emancipatie van homoseksualiteit gaat, tonen de meeste respondenten een gematigd optimisme. Voor een enkeling gaat het te langzaam of is het te zeer gebonden aan bepaalde milieus die al liberaal waren. Anderen bepleiten voorzichtigheid met emancipatie, zoals DM: 'Ik praat niet over homoseksualiteit. Het ligt te gevoelig. Maar je kunt wel praten over seksuele emancipatie want het geldt ook voor bi- en heteroseksuele mensen.' Soa's treffen ook hen en niet alleen homo's. Hij vraagt zich af wat met seksuele emancipatie wordt bedoeld: 'Als je er met mensen over praat, heb je tien verschillende meningen en geen rode draad. Dus ik denk dat we beter naar de leefwereld van mensen kunnen kijken. Hoe ziet de leefwereld van de Surinamer eruit als het gaat over seksualiteit.' En dat gebeurt zeker in zijn islamitische milieu te weinig.
Andere respondenten laten zien hoe divers de meningen zijn over emancipatie. *Strange Fruit* wilde het liever over liefde en relaties dan over seks hebben. JH ziet graag steun van overheden: 'Concrete inloopplekken waar je binnen kan lopen zijn er helemaal niet. Kijk naar Amsterdam, het COC, de Schorer Stichting, er is niets. *Veilige Haven* is er en dat moet beter geregeld worden. [..] Daarnaast zou het goed zijn als er weer wel een sterke zwarte migrantenorganisatie aanwezig was.' De Amsterdamse overheid zou dat ook graag willen, want om alle Amsterdammers bij elkaar te houden, heeft ze het gezicht van allochtone homo's en lesbo's wanhopig nodig, hoe zwak hun organisaties in het verleden ook geweest mogen zijn (FZ).
JH snijdt een ander interessant punt aan, namelijk hoe belangrijk overdracht van kennis tussen de verschillende homogeneraties is: 'Onder homoseksuelen en waarschijnlijk ook lesbiennes is contact met ouderen vaak een middel geweest naar zelfstandigheid en vrijheid. In hoeverre je dat in sommige gevallen wel of niet prostitutie noemt, moet je zelf bepalen. Daar speelt een zekere machtsverhouding mee. Dat je een bepaalde vergoeding kan krijgen. En daarnaast kwam ik via ouderen ook in contact met andere mensen van mijn leeftijd. Het was altijd een soort doorgang naar meer contacten.' Dit is geen specifiek punt van Surinamers want zulke overdracht bestaat tegenwoordig vrijwel nergens

meer in de homo- en lesbowereld terwijl het een goede manier is om culturele, sociale en economische bronnen aan te boren voor jonge zwarte en blanke homo's en lesbo's. AR ziet een aanknopingspunt in cultuur: 'Omdat Surinamers toch iets hebben van leven en laten leven. Surinamers maken ook altijd grappen.' Daardoor zou het wel goed komen, maar die open houding bood in het verleden zeker geen soelaas voor antihomoseksuele sentimenten. Een ander 'voordeel' van de Surinaamse cultuur brengt AH naar voren: 'Mensen rekenen elkaar af op openbare dingen en wat je achter je eigen deur doet, dat blijft meer geheim. Daar kunnen we van leren in Nederland.' Homoseksualiteit als privégeheim terwijl heteroseksualiteit de openbare norm blijft, die weg terug zullen veel Nederlanders niet erg appreciëren.

14.11 Blokkades voor verandering

De belangrijkste blokkades voor verandering zijn normen van huwelijk en voortplanting. In alle etnische groepen bestaat die druk die bij de Creolen minder ligt in het wettelijke huwelijk, maar meer in het aangaan van heterorelaties. Kinderen krijgen is een afgeleide norm. Vooroordelen over *boelers* vertonen grote gelijkenis met wat Turken en Marokkanen denken over *ibnes* en *zemels*: ze doen vieze dingen en verleiden jongens tot homoseks. Aan de lesbokant bestaat er een negatieve houding tegenover de volksklasse *mati's*. Een homoseksuele identiteit zoals Nederlanders die nu enkele decennia kennen, vinden Surinamers te uitgesproken, overmatig seksueel en erg rigide. Ze geven de voorkeur aan discretie boven duidelijkheid en aan een half woord boven heldere taal. Over religie als obstakel voor homo-emancipatie bestaat verschil van mening. Voor Creolen vormt godsdienst niet echt een hinderpaal en hetzelfde geldt voor Hindoestanen die hun godsdiensten gebruiken als een schaamlap voor sociale vooroordelen. Nieuwe evangelische religies zoals die van Lont en Bakkaman vormen wel een evidente blokkade. Imam DM ziet grote problemen met de islam omdat moslims, en daarbij denkt hij vooral aan niet-Surinaamse, hun ogen sluiten voor de Nederlandse sociale en seksuele realiteit.

AH is bevreesd voor de *urban culture* van jongeren van diverse etnische afkomst. Deze groepen zouden elkaar eerder versterken in het negatieve dan in het positieve. De *getto youths* ontwikkelen gemeenschappelijk antihomogedrag als een manier om zich af te zetten tegen Nederlanders. 'We leven in een land waar het bijna door de strot geduwd wordt: "je moet er zo over denken want anders ben je fout" en "als je er anders over denkt, kun jij beter je mond houden".'

JH wil liever het relationele dan het seksuele benadrukken. Mede daarom is *Strange Fruit* 'overgestapt naar mannen die van mannen houden en vrouwen die van vrouwen houden zonder het seksuele te benadrukken. Dat bood meer ruimte voor alle andere dingen die daartussen nog leefden.' JH, die zelf naar eigen zeggen een rijk seksueel leven had, waarschuwt tegen de nadruk op het seksuele in de homowereld. Het is evenwel de vraag of zo'n voorzichtige strategie, waarvan ook DM een voorstander is, bestaande emotionele afkeer wegneemt.

Max Lievendag wijst in een interview uit 1980 op het functioneren van Surinaams-Nederlandse instellingen die 'zich niet hebben gerealiseerd dat er nog meer noden zijn dan huisvesting en uitkeringen. Aan de seksuele emancipatie zijn ze domweg nog niet toegekomen. Homoseksualiteit wordt in vele gevallen doodgezwegen.' Hij vervolgt dat die stichtingen ervoor zorgen 'dat de Surinaamse gemeenschap niet integreert met de Nederlanders' (Goossensen 1980). Onze respondenten lieten zich niet[4] uit over Surinaams-Nederlandse instellingen, die tot dusver geen belangrijke rol hebben gespeeld in het homodebat zoals Turkse en Marokkaanse.

14.12 Samenvatting

Surinaamse Nederlanders zijn op homo- en lesbogebied nogal ambivalent en defensief. Ze vinden de Nederlandse homo's te expliciet en rigide, terwijl ze zelf aan discretie en fluïditeit de voorkeur geven. Ze hechten minder aan een homo- of lesbo-identiteit en vinden homoseksualiteit maar een klein deel van hun leven. De witte homoscene is te veel gericht op seks en de homobeweging te confronterend. De overheid is tegelijk te dwingend in het opleggen van homo-emancipatie, waarvan sommigen het gevoel hebben dat die hen door de strot wordt geduwd. Tegelijk hebben Surinaamse Nederlanders nauwelijks een zichtbare eigen homo- of lesbowereld ontwikkeld en zeker geen eigen emancipatiebeweging. Ze zijn defensief naar de Nederlandse en tegelijk naar de Surinaamse cultuur toe, die ze beurtelings prijzen om openheid en vrijheid en kritiseren vanwege geroddel en discriminatie. Na een veelbelovend begin van emancipatieactiviteiten in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zijn ze in de nieuwe eeuw vrijwel stil komen te liggen. Op twee punten hebben Surinaamse Nederlanders evenwel een voordeel: ze zijn beter geïntegreerd in de Nederlandse samenleving en ze hebben een soepeler houding tegenover heteroseksualiteit dan de andere minderheidsgroepen. Toch laat de onrust in de Bijlmer rond heterofundamentalisten zoals Lont en Bakkaman zien dat acceptatie van homoseksualiteit in de Surinaamse gemeenschap nog lang geen gelopen race is.

Noten

1 We maken een onderscheid tussen Hindostanen (de bevolkingsgroep die afkomstig is van het Indische subcontinent) en Hindoestanen, die het Hindoeïsme als religie aanhangen.
2 We gebruiken in dit hoofdstuk initialen om de informanten en sleutelfiguren aan te duiden. Wie deze mensen zijn kunt u lezen in de lijst met sleutelfiguren.
3 JH noemt de namen van Patrick Klaver, John Kruiden en Marita Pols.

Bijlage bij hoofdstuk 14 Respondenten interviews Surinaamse groep

	naam	leeftijd	beroep	afkomst
1	Jerry Iwan Haimé (JH)	42 jaar	homoactivist	Creools
2	Aldith Hunkar (AH)	46 jaar	journaliste	Creools
3	Lionel Jokhoe (LJ)	58 jaar	psycholoog, homoactivist	Hindostaans
4	Glen Lepelblad (GL)	59 jaar	kroegbaas (Cosmo Rotterdam)	Creools
5	Derwisj Maddoe (DM)	ca. 55 jaar	imam	Hindostaans
6	Marian Markelo (MM)	44 jaar	onderwijs, winti-priesteres	Creools
7	André Reeder (AR)	55 jaar	filmmaker	Creools
8	Sharina Khoenkoen (SK)	24 jaar	studente	Hindostaans
9	Gloria Wekker (GW)	59 jaar	professor	Creools
10	Francina van der Zee (FZ)		ambtenaar	Nederlands

15 'Gewurgd door taboes'; veranderingen in de acceptatie van homoseksualiteit in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland

David Bos, m.m.v. Naïma Bouchtaoui (UvA)

15.1 Marokkanen in Nederland

In 1969 sloot de Nederlandse overheid een overeenkomst met de Marokkaanse regering voor het werven van tijdelijke fabrieksarbeiders. De migratie uit de Maghreb was echter al ruim voor die tijd op gang gekomen. Zo waren er in 1964 niet minder dan 2270 arbeidsvergunningen verleend aan Marokkaanse werknemers. De meesten waren op eigen gelegenheid gekomen, vaak via Frankrijk, België of Duitsland, waar de arbeidsomstandigheden minder gunstig waren gebleken (Cottaar et al. 2009: 45, 77). Ze kwamen uit alle delen van Marokko – maar slechts voor een miniem deel uit de Rif – en vestigden zich vooral in de grote steden, met name Utrecht. Evenals andere 'gastarbeiders' – een eufemisme waar de aardigheid snel vanaf was – werkten ze vaak lange diensten, en woonden ze samen in goedkope pensions. Daardoor kwamen ze weinig in aanraking met Nederlanders van de koude grond. Maar als ze dat wel deden, bleek soms dat zij, net als andere Mediterrane jongemannen, *sex appeal* hadden (Cottaar et al. 2009: 143). Zoals we zullen zien, bleken niet alleen vrouwen daar gevoelig voor.
Voor zover ze hier als vrijgezel waren gekomen, trouwden ze echter meestal met een vrouw uit het land van herkomst (Lucassen en Penninx 1999: 59). Hoewel in 1974 een punt werd gezet achter de werving van gastarbeiders, kwam er zo een nieuwe migratiestroom op gang. Jongemannen werden huisvaders, met vrouwen en kinderen aan hun zijde. Doordat ze hun pensions of gastgezinnen verruilden voor een eigen woning en doordat hun kinderen naar school gingen, werden ze zichtbaarder voor de buitenwereld. In plaats van taal- of kleurverschil traden culturele en religieuze verschillen op de voorgrond: deze Mediterranen bleken merendeels moslims. Ook in hun eigen beleving won religie aan belang, want velen begonnen hun godsdienst serieuzer te nemen (Landman 1992: 42). Eerder was daar niet veel van gekomen, want het leven van gastarbeiders liet weinig ruimte voor het naleven van religieuze verplichtingen. Bovendien was er in de buitenwereld weinig dat daaraan herinnerde en in de pensions, hoe vol ook, was de geloofsdwang gering. Roken en een biertje drinken was niet ongebruikelijk; religieuze ernst was iets voor later (Cottaar et al. 2009: 189).
In de tweede helft van de jaren zeventig kwamen er Marokkaanse gebedshuizen, waarvan de meeste zich aansloten bij de Unie van Marokkaanse Moskee-Organisaties in Nederland (UMMON; zie Landman 1992: 41-48, 158). Omstreeks 1975 verschenen ook twee seculiere organisaties, die de Marokkaanse gemeenschap jarenlang zouden verscheuren: de Amicales (gesticht door de Marokkaanse regering) en een links, democratisch alternatief: het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN). Al in datzelfde jaar organiseerde dit KMAN twee hongerstakingen door Marokkaanse arbeiders die

uitgezet dreigden te worden. Beide acties werden gesteund door linkse politici, pastors én homo's. Laatstgenoemden deden alsof ze een relatie hadden met de illegale mannen.
Vandaag de dag staat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland in een kwade reuk – veel meer dan andere etnische minderheden. Ze wordt vaak in verband gebracht met criminaliteit, vooral door jongemannen. Inderdaad zijn het percentage verdachten en het percentage jongeren die een Halt-maatregel opgelegd kregen veel hoger dan in andere etnische groepen (*Jaarrapport Integratie 2008* (CBS 2008: tabel B8.5).
De identificatie met Nederland is in de Marokkaanse gemeenschap echter sterker dan in de Turkse en het percentage personen die liever in het land van herkomst zouden willen wonen, is er beduidend kleiner. Wellicht is het daaraan te danken dat 'mocro's'[1] hun achterstanden (die ze op haast alle terreinen hebben, ook ten opzichte van andere allochtonen) snel inhalen. Opmerkelijk veel Marokkaanse Nederlanders braken door als schrijver, acteur, sporter, cabaretier of politicus.

15.2 Mocro's, homo's en lesbo's

De eerste Marokkaans-Nederlandse romancier was Hans Sahar, met zijn schelmenroman *Hoezo bloedmooi* (1995). Homoseksualiteit speelt daarin een prominente rol: de hoofdpersoon verdient de kost door zich te prostitueren voor zowel heren als dames. Ook Hafid Bouazza schreef in zijn debuut, *De voeten van Abdullah* (1996), over geslachtsverkeer tussen geslachtsgenoten.
Wetenschappelijke verkenningen van homoseksualiteit en Marokkaanse cultuur verschenen al lang voor die tijd. Zo promoveerde in 1977 psycholoog Andreas Eppink op een onderzoek naar vriendschap en seksualiteit in Marokko. Daarbij ging hij uitvoerig in op Marokkaanse opvattingen over seks tussen mannen en op de beleving daarvan.[2] In de jaren tachtig werden daar ook scripties over. Deze wetenschappelijke belangstelling lijkt vooral te zijn gewekt door de opkomst van hiv/aids. Zo verrichtten Amsterdamse antropologen onderzoek naar 'seksuele relaties en beschermingsgedrag' (Van Gelder en Lamur 1993).
Een enquête onder bijna 1000 middelbare scholieren (Danz et al., 1993) leerde onder meer dat de Turks en Marokkaans-Nederlandse jongeren veel minder kennis hadden over seksualiteit dan hun autochtone leeftijdsgenoten. Velen waren zelfs niet bekend met de termen 'homo-' en 'heteroseksueel'. Ook uit *Jeugd en Seks 95*, waaraan meer dan 7000 scholieren deelnamen, bleek dat de allochtonen onder hen (18%) merendeels afwijzend stonden tegenover homoseksualiteit. Dat bleek eveneens uit een veel kleinschaliger onderzoek, *Hoe roze is Amsterdam?* Van de 700 respondenten was 10% van Turkse of Marokkaanse komaf. Dezen bleken in alle opzichten het negatiefst te staan tegenover homoseksualiteit.[3]
De houding van Marokkaanse of islamitische Nederlanders tegenover homoseksualiteit was inmiddels ook een politieke kwestie: in 1997 publiceerde Pim Fortuyn zijn pamflet *Tegen de islamisering van onze cultuur,* waarin hij onder meer waarschuwde voor de intolerantie van moslims jegens homo's. Een paar jaar eerder had hij juist een parallel getrokken tussen de emancipatie van deze twee groepen:

> *Ik denk, dat we via allochtonen een heel belangrijke en vitale impuls kunnen krijgen. [...] We moeten ze wel een beetje te vriend houden. We moeten niet een soort splitsing in de samenleving hebben. [...] Het zijn problemen van voorbijgaande aard, kijk maar naar het verschijnsel homoseksualiteit. [...] Als je ziet, hoe in een periode van 25 jaar de positie van homoseksuelen is geëvolueerd naar iets waar velen, met name in ons soort milieus, niet meer exclusief op aangesproken willen worden, dan ben ik even optimistisch over allochtonen.*
> (GayKrant,
> 8 maart 1994)

Vanaf het midden van de jaren negentig verschenen er steeds meer berichten over de pesterijen die homo's en lesbo's op school of in hun buurt te verduren hadden van allochtone, met name Marokkaanse jongens (zie o.a. Overbeek 1996). Berichtgeving daarover door NOVA, op 3 mei 2001, leidde tot de bekende 'El Moumni-affaire'.[4] Nog geen twee maanden later zond de IKON een documentaire uit over een homoseksuele jongen van Turkse komaf en zijn ouders: *Angst voor de liefde en de imams*. En in datzelfde jaar maakte Julia von Graevenitz, in opdracht van COC Nederland, de documentaire *Achter elke kleur*, over allochtone homojongeren.[5] In 2002 begon De Dialoog, een reeks bijeenkomsten 'over homoseksualiteit, religie, levensbeschouwing, cultuur en ethiek'.[6]

Homozelforganisaties

In maart 2001 had Atef Salib, een ondernemer van Egyptische, Koptische komaf, in Amsterdam het café *Habibi Ana* ('M'n liefje') geopend: de eerste openlijke Arabische homobar ter wereld. Vanaf 2004 kreeg de bar een gelijknamige stichting naast zich, die gedurende enkele jaren informatie, sociaal-culturele activiteiten en opvang aanbood. De drijvende kracht was een student van Palestijnse komaf, Ossama Abu Amar. Een eigen kantoor en 'inloopruimte' voor deze stichting werd in 2005 geopend door toenmalig wethouder Ahmed Aboutaleb. Stichting Habibi Ana werkte bij tijd en wijle samen met Stichting Yoesuf (1998-2008), opgericht door Omar Nahas: een socioloog van Syrische afkomst, die enkele boeken schreef over islam en homoseksualiteit (Nahas 1997, 2001, 2005). Yoesuf verbreedde later haar werkterrein tot islam en seksuele diversiteit, jongeren en vrouwen.

De dansfeesten van Habibi Ana trokken aanzienlijke aantallen Marokkaanse homojongeren – net als, jaren eerder, de avonden van Secret Garden (1996) – maar deze jongeren speelden noch in de stichting, noch in de bar een prominente rol. De meeste vrijwilligers of medewerkers hadden hun *roots* in het Midden-Oosten, en waren zonder hun familie naar Nederland gekomen. Bovendien spreken veel Marokkaanse Nederlanders nauwelijks Arabisch (of Frans), zodat ze weinig inspiratie kunnen ontlenen aan ontwikkelingen in Marokko of de wijdere Arabische wereld.[7]

Een van de zeer weinig openlijke homo's van Marokkaanse komaf is Chafik Gadir, die sinds jaar en dag couscousmaaltijden organiseert voor homojongeren. Nadat Stichting Habibi Ana ter ziele was gegaan, legde hij – samen met twee autochtone Nederlanders – de grondslag voor een soortgelijke zelforganisatie, maar dan specifiek voor Noord-Afrikaanse jongeren: Stichting Nafar. Ook deze stichting is niet langer actief. Opvang van homojongeren die door hun ouders zijn verstoten of worden bedreigd, wordt sinds

enkele jaren geboden door Veilige Haven, een project van Schorer, COC Amsterdam en HVO Querido. Rotterdam Verkeert lanceerde een project voor allochtone homojongeren: i2rotterdam. In Den Haag bestaat een telefonische hulplijn voor die doelgroep en eind 2008 werd Stichting Secret Garden heropgericht door de Algerijns-Nederlandse Emir Belatoui.

15.3 Opzet van dit onderzoek

In de rest van dit hoofdstuk schetsen we een beeld van de veranderingen die zich in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland hebben voltrokken in de acceptatie van of, breder, de omgang met homoseksualiteit. Literatuur en schriftelijke bronnen daarover zijn schaars, dus we baseren ons vooral op diepte-interviews (afgenomen en uitgeschreven door Naïma Bouchtaoui) met personen die de Marokkaanse gemeenschap van binnenuit kennen. Bij het selecteren van deze informanten hebben we gestreefd naar spreiding over maatschappelijke sectoren en hebben we de voorkeur gegeven aan opinieleiders. Dat ging ten koste van de spreiding over de seksen (we interviewden slechts twee vrouwen), over het land (slechts één informant woont buiten de Randstad), en over de leeftijdsgroepen (slechts drie informanten zijn jonger dan 40). Dat laatste is geen bezwaar, omdat we vooral benieuwd zijn naar de veranderingen die zich sinds 1970 hebben voltrokken.

Ervaringsdeskundigen

Bezwaarlijk is wel dat we slechts twee homoseksuele informanten hebben gesproken. Om tegemoet te komen aan dit gebrek aan 'binnenperspectief' analyseren we eerst de interviews met Marokkaanse homojongeren die werden opgenomen in de bundel *Mijn geloof en mijn geluk* (El Kaka en Kursun 2002) en in de brochure *Kun jij verliefd worden op wie je wilt?* (COC 2008).[8] In totaal gaat het om acht jonge vrouwen (van wie één biseksueel) en zes jongemannen (van wie één zichzelf geen homo vindt). Elf van de veertien waren ten tijde van het interview jonger dan 30 (van wie twee zelfs jonger dan 20).
Van de acht vrouwen waren vijf 'uit' tegenover hun ouders: soms omdat ze het hadden verteld, soms omdat hun ouders het hadden geraden, of omdat het hun ter ore was gekomen. Van de zes jongemannen daarentegen was er slechts één van wie de ouders wisten dat hij homo is. Een van de redenen voor dit verschil zou kunnen zijn dat vrouwen in vergelijking met mannen vertrouwelijker omgaan met hun ouders, althans met hun moeder. Bovendien staan vrouwen meer onder druk: 'Vertellen ze het niet, dan worden ze [...] geacht te trouwen met een man.'[9] Niet minder dan drie van de acht vrouwen waren een heteroseksueel huwelijk aangegaan – en inmiddels gescheiden. Mannen kunnen zich misschien gemakkelijker onttrekken aan huwelijksdwang, althans zolang ze (zoals de meeste geïnterviewden) nog jong zijn.
Van de jongeren die niet uit waren tegenover hun ouders was er één die dat wel zou willen. De meeste anderen beschouwden het echter als een heilloze weg. Ze hechtten groot belang aan de band met hun ouders en wilden die niet op het spel zetten. Sommigen van hen vonden coming-out niet alleen strategisch maar ook *moreel* verkeerd: het zou 'egoïstisch' en 'respectloos' zijn.

Uit eerder onderzoek weten we dat homo's en lesbo's met een niet-westerse achtergrond 'het' vaak eerder vertellen aan een broer of zus dan aan hun ouders (Duyvendak et al. 2006: 92). Dat blijkt ook te gelden voor veel van deze jongeren. De ouders van de jongeren die het wél te horen hadden gekregen, hadden daar meestal heel negatief en geëmotioneerd op gereageerd. Na verloop van tijd waren de meesten echter bijgedraaid. Vaak was de lieve vrede hersteld (of behouden) doordat het probleem in het gezin wordt doodgezwegen en zorgvuldig wordt stilgehouden voor de buitenwereld. Alleen de ouders van Nazha Arsim, die vrome moslims zijn, hadden meteen nuchter en zelfs positief gereageerd. De ouders van Nadia daarentegen, die 'er eigenlijk niet zo veel aan doen', bleken heel conservatief te denken over homoseksualiteit '[...] omdat het niet van het geloof mag.' Dat laatste oordeel werd door geen van de jongeren in twijfel getrokken, en sommigen waren het er zelfs roerend mee eens.[10] Dat leidde soms tot een heftig conflict tussen seksuele en religieuze verlangens.[11]
De meeste jongeren hielden vast aan de islam, maar lieten zich kritisch uit over de moslimgemeenschap. Hoewel hun geloof hun soms schaamte- of schuldgevoelens bezorgde, herkenden deze jongeren – merendeels jonge vrouwen – in de islam ook een aansporing tot eerlijkheid, authenticiteit of zelfontplooiing en dus een bevestiging van hun keuze om tegen de stroom in te gaan.[12] In hun alledaagse omgeving werd homoseksualiteit beschouwd als iets dat eigen zou zijn aan westerlingen of ongelovigen.
Toch bespeurde één meisje (Jihan) wel enige acceptatie: op het mailadres dat ze met een vriendin in het leven riep, maroclesbian@hotmail.com, ontving ze opvallend veel steunbetuigingen van Marokkaanse hetero's. Ook een van de jongens (Faisal) zag vooruitgang, in die zin dat jongeren zich minder zouden aantrekken van hun omgeving: 'Er zijn niet zoveel Marokkanen die homo zijn en zo relaxt zijn als ik, maar het worden er wel steeds meer. Het is namelijk niet abnormaal om homo te zijn, dat weet toch iedereen.'

Na ruimte te hebben gegeven aan deze 'ervaringsdeskundigen' bepalen we ons tot de meningen van sleutelfiguren (zie de lijst aan het eind van dit hoofdstuk). In de diepte-interviews die we met hen hielden, volgden we hetzelfde interviewprotocol als bij de andere etnische of religieuze minderheden.

15.4 Traditionele opvattingen over en omgang met 'homoseksualiteit'

'In Marokko was je per definitie ontspoord als je seks had met mannen', stelt AM, maar het kwam wel degelijk voor. Volgens OC is het een publiek geheim dat zelfs sommige imams 'stiekem homoseks opzoeken.'[13] DEB wist al vanaf z'n twaalfde dat homoseksualiteit bestond en dat het niet geaccepteerd werd; scheldwoorden kende hij zelfs vanaf zijn vroegste jeugd.
Gevraagd naar de termen die in Marokko en in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland werden en worden gebruikt voor homoseksualiteit, noemen de respondenten vooral *zeml*.[14] 'Het westerse begrip homoseksualiteit kenden we niet, we kenden alleen *zeml*.' (OC) Deze term is typisch Marokkaans: ze komt noch voor in het klassiek of Modern Standaard Arabisch, noch in andere dialecten dan *dariža*, de Marokkaans-Arabische omgangstaal – en daarin is het zowat de enige term (AM). Volgens AbM heeft zeml 'niet

automatisch een negatieve betekenis', maar de overige respondenten benadrukken dat het een scheldwoord is: 'Vandaag de dag durf ik dat zelf ook niet in de mond te nemen, bij mij thuis.' (AM) Dat verklaart misschien waarom Sd, die als kind maar weinig contact had met andere Marokkaanse Nederlanders, het nooit hoorde gebruiken. HB noemt zeml een 'equivalent voor flikker', en MS vertaalt het als 'nicht'.
Anders dan het Nederlandse scheldwoord 'mietje' zinspeelt zeml niet alleen op gender (i.c. onmannelijkheid) maar ook, specifieker, op seksuele activiteit – of liever gezegd passiviteit.[15] De term wordt niet alleen gebruikt als een scheldwoord voor jan en alleman (zoals 'homo!') maar ook ter aanduiding van jongens die daadwerkelijk seks hebben met andere jongens of mannen, of daar althans van worden beticht: 'Het meisje van de jongens.' (OC) Kenmerkend voor een zeml is dat hij in dat seksuele contact een ondergeschikte rol speelt:

> *Als je zeg maar de actieve homoseksueel bent, dan ben je een man; daar is niets mis mee. [...] Maar als je het 'gebruiksvoorwerp' bent, 'het lijdend voorwerp', dan word je anders beschouwd.*[16]

OC typeert de zeml met de treffende contaminatie 'neukpaaltje': een 'pispaaltje' (iemand die zich alles moet laten welgevallen) én een (potentieel) seksueel object. 'We hadden een zeml in de groep en die werd getolereerd. [...] Hij had pas een probleem als hij er openlijk mee liep te koketteren. [...] Hij was altijd iemand die erbij liep en afhankelijk was van de jongens in de groep. Alsof het een orde in de gevangenis is.' (OC)
Uit de term zeml spreekt dus een opvatting van homoseksualiteit die nauw samenhangt met *same-sex peer groups*, de daarin gecultiveerde mannelijkheid, en het bevestigen daarvan door seksuele activiteit (met name penetratie). De term werd en wordt in Marokko toegepast op jongens of mannen die er niet in slagen om hun mannelijke eer hoog te houden, doordat ze zich niet kunnen (of willen) verweren tegen de seksuele avances van geslachtsgenoten – of althans tegen de aantijging dat ze daarvoor open zouden staan (Eppink 1977: 111, 125). Door zijn 'onmannelijke' gedrag verspeelt een zeml niet alleen zijn individuele mannelijke eer maar zet hij ook de reputatie van zijn familie op het spel. AM vond het daarom opmerkelijk dat hij eens hoorde hoe een moeder haar eigen zoon, die erg verwijfd was, lachend uitmaakte voor 'zeml'. CG kende in Marokko een zeml die met de vrouwen kookte en boodschappen deed, en in die rol helemaal werd geaccepteerd.
Naast zeml noemen sommige respondenten ook de termen *lûtiy* en *liwât*, die beide zijn afgeleid van de Arabische uitdrukking *qawm lût*, 'het volk van Loet', onder joden en christenen beter bekend als de inwoners van Sodom. Net als in de bijbel (Genesis 18-19) wordt in de koran (zie o.a. 7:80-81; 26:165-166; 27:54-55; 29:28-29) verteld dat dit volk door God werd uitgevaagd, maar een verschil is dat Loet (alias Lot, Lût) in de islam wordt geëerd als 'profeet' (net als Ibrahim/Abraham, Moesa/Mozes, e.a.). Vandaar misschien dat HB lûtiy opvat als 'een beschaafde term, die je kunt vergelijken met "homo".' AM wijst echter op de negatieve connotaties en merkt op dat de term niet vaak wordt gebruikt: 'Ik hoor het vaker hier in Nederland dan in het dorp waar ik ben opgegroeid.' Die opkomst van lûtiy (of liwât) is wellicht te danken aan de 'voordelen' die deze term heeft ten opzichte van zeml: a) het is geen scheldwoord, en kan dus ook in beschaafd gezelschap worden gebruikt; b) het is klassiek Arabisch in plaats van dialect; c) het vestigt de aandacht op

religieuze (in plaats van culturele) bezwaren tegen geslachtsverkeer tussen geslachtsgenoten en d) het heeft zowel betrekking op jongens of mannen die 'nemen' als op hen die 'zich laten nemen' – net als het hedendaagse, westerse concept 'homoseksualiteit'.[17] HB, AM en AEO noemen nog enkele minder courante termen, respectievelijk *šâdd jens* ('afwijkende seksualiteit'), *šâddi* en *šudûd* – afleidingen van het klassiek Arabische *šâdd*: 'geïsoleerd', 'eenzaam', 'abnormaal', 'uitzonderlijk', 'ongewoon'.[18] Deze termen worden gebruikt in Arabische media maar niet in de omgangstaal, laat staan in de koran (AEO). Ondanks de verwijzing naar 'afwijking' is dit volgens AM en HB een vrij neutrale term,[19] en AEO benadrukt dat het niet per se iets met seksualiteit te maken heeft. Een 'voordeel' is bovendien dat deze term, anders dan *liwât*, zowel op mannen als op vrouwen kan worden toegepast. Maar een belangrijk nadeel van deze en alle eerdergenoemde termen is dat ze (vanwege de negatieve connotaties) niet fungeren als zelfbenaming.
Dat laatste geldt wél voor de standaard Arabische termen term *mithliyy (al-jins)* of *jinsiyy mithliyyan* ('zelfde [sekse]', 'ook zo', 'gay') en *mithliyya jinsiyya* ('gelijkgeslachtelijkheid', ofwel homoseksualiteit). In het Midden-Oosten worden ze veel gebruikt[20] maar opmerkelijk genoeg noemt geen van de respondenten ze. Ook blijkt alleen Sd bekend met *janûsiy*[21], de door de Syrisch-Nederlandse socioloog Omar Nahas gemunte term, die is overgenomen door Stichting Nafar (in 2007) en, eerder, door de Schorer Stichting.[22] Dat doet vermoeden dat dit soort initiatieven, althans wat het spraakgebruik betreft, weinig impact heeft gehad.

15.5 Confrontatie met homoseksualiteit in Nederland

MS (geboren in 1957) was op z'n vijftiende naar Nederland gekomen en zat als negentienjarige op de MTS. Daar had hij een leraar voor wie hij brieven schreef aan een jongeman in Marokko: 'Zeer ingetogen liefdesbrieven. Ik sprak zelf niet met hem over homoseksualiteit, maar in de brieven stonden dingen als dat hij die jongen miste...' Ook had hij medeleerlingen die zich homo noemden. Toch duurde het nog enkele jaren voor hij erachter kwam dat iemand in zijn directe omgeving homo was: 'Dat was een Nederlandse man. Ik vond het een *zeer* aardige man, erudiet, en ik zou het nooit geloofd hebben, totdat het mij werd verteld.'
AM (geboren in 1969, in Nederland sinds 1979) had in Marokko al gehoord over homoseksualiteit, maar leerde pas homo's van vlees en bloed kennen toen hij, in de tweede helft van de jaren tachtig, bij de politie kwam werken. DEB had in Marokko en Algerije zelf al mannen gekend die op een bedekte manier lieten blijken dat ze niet hetero waren, of over wie dat werd gefluisterd. Toen hij in de vroege jaren zestig als jongeman naar Nederland kwam, werd hij vrijwel meteen geconfronteerd met openlijke homo's:

> *Er waren toen, in de jaren zestig, homo's die de gastarbeiders kwamen bezoeken. En niet alleen voor gemeenschap. Ze gaven ook veel geld en ze hielpen met invullen van papieren, aanvragen, verzekeringen. [...] Bij deze mensen was zoveel menselijkheid. En weet je waarom? Dat besef ik nu pas: omdat ook zij toen een minderheid waren. [...] Natuurlijk waren er ook andere motieven, maar [...] ze kwamen niet alleen voor de mannen puur voor de mannen. [...] Ze trokken zich het lot van die gastarbeiders aan.* (DEB)

Op de middelbare school van MC (waar hij een van de weinige allochtone leerlingen was), ging op een gegeven moment het gerucht dat een decaan homo zou zijn: 'Dat sloeg echt in als een bom, want we kenden niemand die homo was. […] Ook voor de autochtone leerlingen was het echt een schok.' Later zag hij in de trein eens twee mannen met elkaar zoenen: 'Daar was ik wel echt van geschrokken; ik vond het gewoon vies.'
Onder Marokkanen in Nederland kwam homoseksualiteit in de jaren zeventig en tachtig echter niet ter sprake in beschaafd gezelschap. Geen van de respondenten kreeg er thuis iets over te horen. 'Binnen de moskee werd het ook niet besproken en op school ook weinig', stelt MC. Op de islamitische weekendschool werd er weleens aandacht aan besteed, maar enkel als '[…] iets wat zich duizenden jaren geleden heeft afgespeeld.' (MC) Verder hoorde hij weleens verhalen over een jongen in de wijk die was misbruikt door een man, en scholden hij en zijn vrienden weleens iemand uit voor 'flikker'. 'Maar ik had eigenlijk niet zo goed door wat het nu precies inhield.'
Volgens AbM kwam homoseksualiteit niet ter sprake omdat er een grote afstand bestond tot de *mainstream* Nederlandse samenleving: het ging hun niet aan, vonden ze, en ze werden er niet op aangesproken. Ook volgens DEB is die aanvankelijke afzijdigheid een belangrijke verklaring: tegen de tijd dat Marokkanen zich in Nederland begonnen te vestigen, was de revolutie van de jaren zestig en zeventig achter de rug en was de discussie voorbij. Dat de Marokkaanse gemeenschap als conservatief te boek staat, komt volgens hem ten dele doordat de *mainstream* Nederlandse samenleving of cultuur sinds de jaren zestig snel is veranderd:

> *In de jaren zestig, toen ik net hier in Nederland kwam, zag ik geen verschil tussen de waarden en normen in Marokko en de waarden en normen van Nederland. […] De meesten waren gelovig en het geloof bepaalde het leven. […] De waarden en normen waren zo streng in Nederland!* (DEB)

15.6 Wat is er (sinds 1970) veranderd?

'Als iemand in de zeventiger jaren bij mij was gekomen om met mij te spreken over dit onderwerp dan zou ik misschien hebben gezegd: "Waar *heb* je het over?"', vertelt DEB, 'Niet omdat ik in de zeventiger jaren niets over homo's wist. Wat ik nu weet wist ik toen ook over homoseksualiteit. Maar het is nu bespreekbaar. […] Je kan er nu niet meer omheen.' Ook HB heeft de indruk dat homoseksualiteit vandaag de dag vaker ter sprake komt. 'Maar tegelijkertijd denk ik dat mensen er gewoon niet zo heel erg mee bezig zijn.' Sd (die zelf lesbisch is, en veel jonger) bespeurt echter nauwelijks vooruitgang: nog steeds heerst er onwetendheid, angst, afkeer en onbegrip. Een belangrijk verschil is wel dat er tegenwoordig veel meer informatie is, dat er belangenverenigingen zijn, en dat Marokkaanse Nederlanders meer worden geconfronteerd met homoseksualiteit. Ook MC en AB merken op dat dit een belangrijk onderwerp is geworden in het publieke debat. Daarbij wordt er vandaag de dag op een wezenlijk andere manier gesproken over homoseksualiteit:

Tien jaar geleden was het nog alleen 'kan niet', 'gebeurt niet', 'doe je niet', 'hou het op afstand', 'is vies', 'is goor', 'ziek'. Maar nu gaat het erover van: 'OK, it exists. Als moslim behoor je dat niet te praktiseren, je hoeft het niet te accepteren maar je dient het wel te respecteren.' (MC)

DEB bevestigt dat: 'We zijn eraan gewend, we weten dat het bestaat, we zien ze ook, op straat bijvoorbeeld; we schrikken er niet meer van en het is bespreekbaar.' Ook HB bespeurt, ondanks de moeilijkheden die sommige Marokkaanse jongens veroorzaken, 'veel meer openheid', meer kennis en acceptatie:

Gelatenheid is het woord. [...] Het is een voldongen feit, het heeft geen zin om moeilijk te doen over iets wat er gewoon is. [...] Die acceptatie betekent niet dat ze homo's omarmen [...] maar ze weten dat het er is, en respecteren het.

Ook OC maakt een dergelijk onderscheid: 'Ze [homo's en lesbo's] worden getolereerd, niet geaccepteerd. Ze [Marokkaanse Nederlanders] kunnen met hen praten; dat is geen probleem.'
Terwijl er volgens Sd vandaag de dag op een hogere, heftiger toon wordt gesproken over homoseksualiteit, is volgens HB de toon juist milder geworden. Zo'n matiging constateert OC in de toon die imams aanslaan over homoseksualiteit (zie ook § 15.8). Alleen AbM bespeurt een duidelijke verslechtering, die hij toeschrijft aan de verdringing van idealisten door instellingen en personen die handelen uit eigenbelang:

Meer elites die zogenaamd deskundig zijn over de Marokkaanse zaak. [...] Het COC heeft ook een sterke lobby. En dat verschaft ze macht. Ze hebben niet echt meer een ideële instelling.

Waar homo's en migranten in de jaren zeventig solidair met elkaar waren, staan ze volgens hem nu tegenover elkaar. Hij stelt zelfs dat de homobeweging (met name het COC) haar wil probeert op te leggen, en dat ze niet openstaat voor de wensen van migranten.

15.7 Waaruit komen deze veranderingen voort?

Gevraagd naar maatschappelijke of culturele veranderingen (in Nederland of Marokko) die van invloed zijn op de acceptatie van homoseksualiteit noemen de respondenten de integratie van Marokkaanse Nederlanders, onder andere als gevolg van opleiding en verandering in migratiepatroon. DEB signaleert dat de Marokkaanse gemeenschap in hoge mate openstaat voor invloeden van buitenaf, bijvoorbeeld doordat er 'ondanks al het bloot' veel wordt gekeken naar Nederlandse televisieprogramma's. Volgens hem zijn sinds de jaren zeventig de verhoudingen tussen ouders en kinderen, mannen en vrouwen sterk veranderd: 'Tegenwoordig is iedereen de baas.' (DEB) Volgens MC worden ook relaties met een niet-moslim door steeds meer ouders geaccepteerd:

Tien jaar geleden was het niet alleen not-done, je kwam het huis niet eens meer in. [...] Maar inmiddels hebben ze kleinkinderen gekregen en ineens kan het wel, en is het allemaal koek en ei. [...] Tien jaar geleden zou een vader zijn kind het liefst in elkaar slaan [...] maar nu merk je dat mensen zeggen: 'Doe wat je wilt doen, maar laat mij met rust.'

Ook gedwongen huwelijken zouden vandaag de dag nog maar zelden voorkomen. HB heeft de indruk dat in veel gevallen homoseksualiteit, net als andere ondeugden, wel door de vingers wordt gezien: 'Als je er maar niet al te veel nadruk op legt.' AEO bevestigt dat en verschaft een religieuze legitimatie van dit gedoogbeleid:

> *We weten dat het gebeurt, ook als moslim kun je dit zijn, maar men moet er discreet mee omgaan. [...] Wat je doet in je huis daar heeft niemand iets mee te maken. Niemand is perfect. [...] Homoseksualiteit is een zaak tussen God en het individu.*

Scheiding tussen privé en publiek geeft dus een zekere ruimte voor het accepteren van andermans homoseksualiteit. DEB verbindt deze scheiding met die tussen kerk en staat:

> *Alle hemelse boeken [bijbel en koran] zijn er heel duidelijk over. Maar we hebben het nu niet over de religie, maar over de samenleving. [...] Wij zijn geen islamitisch land waarin wat de islam zegt de wet is. [...] Geloof is een privékwestie.*

Toch gelooft geen van de respondenten dat verbetering te danken (of te verwachten) is van individualisering. 'Mensen zijn schapen', stelt HB, en OC bespeurt juist een proces van collectivisering als reactie op de afweer in de buitenwereld:

> *Ik denk dat Marokkanen liever bij elkaar klonteren, for the time being. [...] Ik schrik me iedere keer weer kapot hoe negatief Holland is geworden ten aanzien van Marokkanen hier in Nederland.*

Op deze ontwikkeling en de negatieve uitwerking ervan op de sociale acceptatie van homoseksualiteit wijzen ook AbM *('In deze tijd accepteert niemand iemand.')*, HB *('Iedereen trekt zich terug. Men gaat elkaars cultuur afwijzen en bespotten.')*, AEO *('Ik verwacht dat mensen zich zullen terugtrekken en niet meer hun best zullen doen om toenadering te zoeken.')* en AB *('[...] de geslaagde Turkse en Marokkaanse jongens en meisjes voelen zich erg gefrustreerd in Nederland. [...] En dat uit zich hierin dat ze conservatiever worden. [...] Men wordt nu aan beide kanten in het vooroordeel bevestigd.')* Het somberst gestemd is AbM:

> *Homoseksualiteit kan alleen geaccepteerd en gerespecteerd worden in een land waar gelijkwaardigheid centraal staat. [...] Maar in een land waar er juist nadruk wordt gelegd op de verschillen heeft niemand een toekomst. De toekomst voor Marokkanen is: weg uit dit land!*

15.8 Keerpunten en mijlpalen

Vrijwel alle respondenten noemen de El Moumni-affaire een keerpunt. 'El Moumni was de bom: toen brak de discussie los', stelt AEO. Hijzelf merkte dat toen hij in die tijd met een vriend wandelde door een mooi park. Hij had die dag traditionele Marokkaanse kleding aan, en was dus herkenbaar als moslim:

> *We waren rustig aan het wandelen en aan het babbelen, totdat er op een gegeven moment een groep mensen aankwamen en die begonnen op een vijandige manier iets te zeggen [...] dat we moesten oprotten naar ons eigen land, als we een probleem met homo's hadden, want in Nederland is iedereen homo. Wat kwamen wij hier eigenlijk doen?*

Een gunstig effect van deze affaire is volgens sommigen dat het onderwerp homoseksualiteit en islam op de agenda is gezet: 'Voor die tijd was het niet echt een thema, tenzij je daar als gezin mee werd geconfronteerd.' (MS) 'El Moumni heeft Europa wakker geschud.' (CG) Gunstig was ook dat er, vanwege dit schandaal, betere contacten tot stand kwamen tussen moslims en de overheid (bijvoorbeeld het Contactorgaan Moslims en Overheid) en het COC. Maar volgens Sd werd de zaak overschaduwd door een andere kwestie: 'Mensen waren eigenlijk vooral benieuwd of hij nu wel of niet het land uit zou worden gezet.' Veel ongeletterde moslims leken te vinden dat hij gelijk had. Al met al hebben zijn uitlatingen en de manier waarop NOVA deze in het nieuws bracht vooral een negatieve uitwerking gehad:

> *Hij heeft veel mensen pijn gedaan. [...] En het ergste is dat hij een golf van woede heeft veroorzaakt. [...] Bovendien is er sinds die tijd ook een wet aangenomen, dat imams niet zomaar in Nederland mogen blijven. [...] Hij heeft het verpest voor veel imams.'* (AEO)
> *Ik heb niet bepaald gemerkt dat daardoor de discussie over homoseksualiteit werd opengebroken. Allesbehalve. [...] Dit zorgt er alleen maar voor dat mensen meer tegenover elkaar komen te staan. En altijd weer wordt homoseksualiteit gebruikt om te laten zien hoe verkeerd moslims zijn.* (MC)
> *Marokkanen of moslims werden weggezet als homohaters en die zouden daarvoor zogenaamd hun rechtvaardiging vinden in de koran. [...] Maar het heeft er wel toe geleid dat mensen erover zijn gaan praten.* (HB)

Dat laatste bendrukken ook anderen. El Moumni werd voor sommigen een held, maar in feite is hij door de knieën gegaan: 'El Moumni heeft zich aangepast. Is milder gaan preken. Hij is teruggekrabbeld.' (AB) Volgens MS is het niet alleen uit angst voor de buitenwereld dat imams zich vandaag de dag minder negatief uitlaten: 'Er zijn ook imams die [...] dit soort dingen niet geloven. Zij weten dat dat gewoon niet kan in deze samenleving.' (MS)

Na El Moumni

AEO lijkt, hoewel hij zelf dat verband niet expliciet legt, lessen te hebben getrokken uit de El Moumni-affaire. Toen ook in zijn gemeente een autochtone homo bleek te worden gepest door Marokkaanse jochies en de politie daar niets aan deed, stapte hij af op zowel het slachtoffer als de daders:

> *Zij begonnen meteen zichzelf te verdedigen: 'Hij doet dit, hij doet dat.' Ik heb toen gezegd: 'Maakt niet uit! Die man is een mens en als je vindt dat wat hij doet niet correct is of niet goed is, ga naar hem en ga een gesprek aan. De islam schrijft dit gedrag niet voor.' [...] Vervolgens ben ik naar de man gegaan die werd gepest. [...] Hij legde toen uit dat hij al drie keer melding had gedaan bij de politie, maar dat die er niets mee deden. [...] Ik legde hem toen uit dat binnen de Marokkaanse cultuur homoseksueel gedrag wordt beschouwd als iets vreemds. Maar [...] dat het niet bij de cultuur hoort om mensen te treiteren vanwege hun gedrag. Daar heeft niemand wat mee te maken.*

In een vrijdagpreek naar aanleiding van deze affaire herhaalde AEO in het openbaar dat religieuze voorschriften alleen binnen de religieuze kring geldig zijn: 'Je gaat niet met

een niet-moslim in discussie over dat hij iets doet wat niet toegestaan is in de islam. [...] We komen hier aan tafel en we laten de godsdienst thuis.'[23]
Een belangrijke bijdrage aan het bespreekbaar maken van homoseksualiteit is volgens SD ook geleverd door De Dialoog. Die bijeenkomsten trokken vooral jongeren, maar ook ouders en laagopgeleiden. Ook AbM noemt dit iets nieuws, maar volgens hem doen moskeeën er niet uit overtuiging aan mee: 'Ik denk dat subsidies ermee te maken hebben. [...] Het is allemaal hypocrisie.' Volgens DEB daarentegen stellen imams controversiële onderwerpen als (homo)seksualiteit ter sprake omdat ze hun prediking relevant willen maken voor de actualiteit: 'Stel je voor dat een imam het niet heeft over radicalisering, of over homo's, of over emancipatie, of over de economische crisis. Waar moet hij het *dan* over hebben?' (DEB) De islamitische traditie biedt volgens hem aanknopingspunten om het omgaan met homoseksuele medeburgers bespreekbaar te maken: 'Binnen de religie staat bijvoorbeeld de omgang met de buren centraal.'
Volgens HB heeft ook de publiciteit over het potenrammen door Marokkaanse jongens bijgedragen tot bezinning over homoseksualiteit. Sd, HB en MC noemen met name Marcouch, '[...] die dit onderwerp op de agenda heeft gezet, maar er vervolgens zelf van beticht wordt homo te zijn.' (Sd) Ook Haci Karacaer en Tariq Ramadan worden genoemd (al is geen van beiden Marokkaans), evenals Stichting Yoesuf en Habibi Ana.
Alleen CG noemt Rashid Ben Ali, de Marokkaanse, openlijk homoseksuele kunstenaar die in 2005 werd bedreigd vanwege zijn schilderijen waarop hij imams te kijk zette, onder meer door hen uitwerpselen te laten uitbraken. Volgens hem had dat een negatieve uitwerking: allochtone homo-organisaties '[...] zochten toegang tot imams, maar hij scheet erop, en zo raakte de toegang geblokkeerd.' In het algemeen gesproken ziet CG een opgaande lijn tot ongeveer 2003; daarna ging het bergafwaarts. Hij wijt dat onder meer aan de professionalisering van organisaties: daardoor raakten organisaties vervreemd van hun achterban of doelgroep. Ook Stichting Yoesuf was volgens CG niet meer dan 'een speeltje van Nahas en Van Bommel'. Autochtone professionals zijn te expliciet voor oudere Marokkaanse mannen, en dat schrikt af – ook Marokkaanse homojongeren, want die deinzen terug voor publiciteit. Stichting Habibi Ana was volgens CG te rommelig en werd bovendien gedomineerd door niet-Marokkaanse Arabieren, die weinig ophadden met Marokkanen. Ook volgens MS hebben organisaties als Stichting Habibi Ana en Yoesuf weinig bijgedragen tot de acceptatie: 'Dat wat was niet iets wat gezinnen bereikte.'
Een mijlpaal was volgens CG wel dat Bar Habibi Ana in 2001 met een eigen, oriëntaalse boot deelnam aan de Amsterdamse *canal parade*. Belangrijk waren naar zijn idee ook de bijeenkomsten van De Dialoog. Opmerkelijk genoeg noemt geen van de respondenten het 'Anti-Homo Manifest: Geen nicht in het licht' dat het Marokkaanse internetmagazine El Qalem ('De pen') publiceerde op 10 november 2004 – een week na de moord op Theo van Gogh. Destijds wekte deze column (door Mohamed Jabri) veel opschudding, maar die lijkt nu vergeten.[24]
Over de invloed van media zijn de respondenten weinig te spreken en evenmin over die van politieke en religieuze gezagsdragers, met één uitzondering: de rol van het UMMON-bestuur, met name Driss El Boujoufi. Grote invloed daarentegen, zo menen de respondenten, heeft het persoonlijke contact met homo's en lesbo's van vlees en

bloed: 'Dan komen mensen erachter dat het gewoon mensen zijn, met wie je kan praten en lachen.' (MC) Het kennismaken met homo's en lesbo's zou vooral een positief effect hebben als hun seksuele voorkeur pas na enige tijd ter sprake komt. 'Kijk, als moslims je eenmaal kennen, en je hebt een goede relatie met hen, dan word je geaccepteerd, ongeacht of je homo bent of niet.' (OC) HB is daarom hoopvol gestemd: 'Als mensen buiten komen, ze hebben een baan of ze zitten op school, dan kan het niet anders dan dat ze in contact komen met homo's.'
Ook het op afstand 'kennismaken' met openlijk homoseksuele bekende Nederlanders heeft volgens sommigen een positief effect. Volgens HB geldt dat zelfs voor een controversiële figuur als Pim Fortuyn: 'Ik denk dat als Marokkanen hem zagen, dachten: "Wat nou, flikker!" Maar hij was ook erg populair omdat hij een aansteller was, een dandy.'
Over het effect van manifestaties als de *canal parade* zijn de respondenten verdeeld.
De meesten bespeuren dat men in de Marokkaanse gemeenschap aanstoot neemt aan het open en blote karakter ervan. Maar volgens Sd en HB komen ook Marokkaanse gezinnen ('met kinderwagens en hoofddoeken') kijken en beleven zij er plezier aan.

15.9 Wat staat (verdere) verandering in de weg?

HB vindt het '[...] echt jammer dat er niet meer mensen zich uitspreken.' Dat is volgens haar vooral spijtig omdat in de Marokkaanse gemeenschap, 'als we de rotjochies buiten beschouwing laten', velen niets tegen homo's en lesbo's hebben. Kennelijk is het moeilijk om homoseksualiteit ter sprake te brengen. Dat komt alleen al doordat er sowieso niet gemakkelijk in het openbaar wordt gesproken over seks – al is volgens velen de islamitische theologie minder antiseksueel dan de traditioneel christelijke. 'Hier in Nederland heb ik echt niets meegekregen over seksualiteit en in Saoedi-Arabië wel,' zegt MC. Toen hij in Saoedi-Arabië zou gaan studeren, werd hij door familie, vrienden en kennissen gewaarschuwd: 'Het is een jongensschool, je moet wel oppassen dat je daar geen homo wordt!' Inderdaad bleek het daar weleens voor te komen dat jongens het met elkaar deden en hoewel dat werd bestraft, leek niemand zich erover te verbazen.
HB en OC benadrukken de rol van religieuze bezwaren tegen homoseksualiteit, maar ze noemen die in één adem met noties van burgerlijk fatsoen en (mannelijke) eer: 'Veel mensen, in de jaren zeventig, hadden geen religieuze argumenten, zij vonden gewoon dat je geen man was. De islamisering van de hele zaak kwam pas later [...], met *the rise of global islam*.' (OC)
Is het in de Marokkaanse gemeenschap al wat gemakkelijker geworden om uit de kast te komen? 'Het is makkelijker als een *ander* het is', zegt HB daarover: homoseksualiteit van buitenstaanders wordt meer aanvaard dan voorheen. 'Maar het is ook nu ontzettend moeilijk voor homo's om het op te biechten aan de familie.' In Marokko zelf zijn er artiesten als de zanger Hajib, van wie 'iedereen' weet dat hij homo is: 'Als je het maar [maatschappelijk] gemaakt hebt, dan maakt het niet meer uit.' (Sd) Toch heeft ook Hajib nooit echt kleur bekend: 'Daar is Marokko nog niet aan toe.' Hier te lande lijkt dat niet heel anders: ook de Marokkaans-Nederlandse politici en kunstenaars die de respondenten noemen (allen jongemannen) zijn ofwel niet openlijk homo, of ze treden niet

in die hoedanigheid naar buiten, en spelen niet of nauwelijks een rol in de publieke meningsvorming.[25]
DEB constateert '[...] dat de (moslim)homo's zichzelf nog niet hebben geaccepteerd. [...] Zij kunnen niet zeggen: "Hier ben ik, en ik kan er niets aan doen."' In de Marokkaanse gemeenschap leeft volgens hem echter al wel het besef dat homoseksualiteit ook in eigen kring voorkomt:

> *Vroeger was de kast dicht en nu zijn de kastdeuren wel open maar er is nog niemand uitgekomen. [lacht] [...] Vroeger wist je niet wat erin zat en mocht je er niet over praten. Nu weten we wat er in de kast zit, maar we hebben het er nog niet uitgehaald om er openlijk over te kunnen praten.*

Volgens MC is het in de Marokkaanse gemeenschap wel degelijk makkelijker geworden om uit de kast te komen: 'Dat merk ik steeds aan een nonchalantere houding.' Net als hij geven HB en Sd echter zonder aarzeling aan dat 'eerlijk uitkomen' voor je homoseksualiteit minder wordt gewaardeerd dan daar 'discreet' over zijn. 'De Marokkaanse gemeenschap is een gemeenschap die alles doet met discretie.' (HB) Sd twijfelt zelfs aan het nut en de noodzaak van coming-out: 'Het gaat niet alleen om jou, die mensen (ouders en verdere familie) hebben er ook direct last van, omdat zij erop worden aangesproken.'
Over de vraag hoe je moet omgaan met een zoon of dochter die homoseksueel is, wordt niet gepreekt: 'Mensen durven daar niet over te praten en dat is een probleem.' (DEB) AM vertelt dat in sommige (neo-orthodoxe) moskees imams 'stiekem een soort spreekuur' houden voor leden van de geloofsgemeenschap die worstelen met homoseksuele gevoelens. 'En de adviezen zullen vast zijn "Je moet vasten", [lacht] maar het is mooi om te zien dat er ruimte bestaat om het vertrouwelijk te bespreken. En dat is wel echt nieuw.' Volgens AM komen zulke pastorale initiatieven enerzijds voort uit de behoefte van imams om te bewijzen dat ze overal verstand van hebben, en anderzijds uit de behoefte van gelovigen om te praten over taboe-onderwerpen: 'Mensen kunnen daar niet op een normale manier over spreken, met vrienden of familieleden. [...] Zo'n imam is dan een uitkomst.' Dergelijke 'biechtgespreken' zijn te vergelijken met imams op televisie en op internet, aan wie gelovigen anoniem vragen kunnen voorleggen. MC wordt zelf geregeld geconsulteerd:

> *Een keer in de drie maanden komt er wel een jongere voorbij die hiermee worstelt en raad zoekt. Ik probeer mensen altijd duidelijk te maken dat niet het gevoel het probleem is, maar wat je ermee doet. En ik adviseer ze ook om discretie voorop te stellen.*

Een traditionele imam als AEO daarentegen heeft nooit meegemaakt dat gelovigen hem vertelden dat ze homoseksueel waren:

> *Homoseksualiteit wordt gezien als iets ergs en daar kom je niet zomaar mee naar buiten. [...] Mensen schamen zich hier erg voor. Zo veel Marokkaanse jongens zijn criminelen, maar geen ouder die naar mij toekomt en zegt: 'Mijn zoon is een loverboy of 'Mijn zoon steelt.' Laat staan dat ze gaan zeggen dat hun zoon een homo is. Marokkanen kennen verlegenheid, dat is: niets zeggen omdat je bang bent voor wat mensen gaan zeggen.*

Met die 'verlegenheid' bedoelt AEO kennelijk een soort 'valse schaamte', die voortkomt uit mensenvrees. Als voorbeeld noemt hij iemand die honger heeft en toch maar weinig durft te eten, omdat hij bang is dat anderen hem gulzig zullen vinden. Hij contrasteert dat met 'goede schaamte', die voortkomt uit respect voor anderen. Als voorbeeld van dat laatste noemt hij een roker die geen sigaret zal opsteken in aanwezigheid van een imam. Ook die vorm van schaamte (of respect, consideratie) weerhoudt mensen ervan om homoseksualiteit ter sprake te brengen.
Als gevolg van de onzichtbaarheid van Marokkaanse homo's en lesbo's wordt homoseksualiteit in de Marokkaanse gemeenschap veelal beschouwd als iets van buitenstaanders: autochtone Nederlanders, westerlingen, ongelovigen. 'Het is natuurlijk wel altijd iets van de ander. Niet van: "Dit behoort bij ons."' (HB) Ook volgens AM ontbreekt dat bewustzijn. In de Marokkaanse gemeenschap ziet men nu wel onder ogen dat sommige Marokkaanse jongens zich misdragen tegenover (autochtone) homo's en lesbo's, maar niet dat ook in *eigen* kring sommigen homo zijn.

> *Binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn er geen vorderingen in de zin van: 'Hoe gaan we onze homo's beter faciliteren?' Dat is er nog lang niet, want homoseksualiteit wordt nog steeds ontkend. En [...] de gezinnen, die hebben het heel moeilijk. [...] Het probleem is dat je er niet over kan praten. Je kan niet naar de moskee, niet naar vrienden toe; het is echt heel triest. [...] Marokkanen worden gewurgd door taboes. [...] Het ontkennen van het probleem kan, want de homo's blijven weg.* (AM)

Het negeren van homoseksualiteit in eigen kring heeft volgens AM niet alleen te maken met religieuze verboden, maar ook met angst: '[...] als iedereen het maar normaal gaat vinden [...]; als je het niet verafschuwt, dan wordt het risico te groot dat jongens homo worden.' Ook OC bespeurt smetvrees: 'Marokkanen in het algemeen, ook al zijn ze hoogopgeleid, zijn bang om voor een homo te worden aangezien als ze met homo's omgaan.'

15.10 Verschillen tussen subgroepen

Binnen de Marokkaanse gemeenschap zien veel respondenten verschil tussen mannen en vrouwen: laatstgenoemden staan volgens hen minder afwijzend tegenover homoseksualiteit: 'Ik denk dat het met herkenning te maken heeft. Het is veilig en heel vertrouwd.'(HB) Vrouwen die met homo's omgaan hoeven niet, zoals mannen, beducht te zijn voor hun reputatie: 'De Marokkaanse mannen [...] zijn meteen op hun pik getrapt als ze homo's moeten accepteren, want dan zijn ze bang dat mensen denken dat ze zelf homo zijn. Maar vrouwen, ook met hoofddoeken, zijn soms heel open over homoseksualiteit.' (OC) AbM verklaart die openheid uit solidariteit tussen twee onderdrukte groepen, zoals die in de jaren zeventig ook bestond tussen homo's en gastarbeiders: 'Ze [vrouwen] zijn solidair met de slachtoffers omdat ze zelf ook slachtoffers zijn.' AM wijst erop dat veel Marokkaanse vrouwen zelfs lol beleven aan homo's: 'Ze kleden hem aan als vrouw, en laten hem optreden en dansen – zolang ze maar niet geconfronteerd worden met zijn seksualiteit.' Alleen DEB meent dat Marokkaanse vrouwen homoseksualiteit *minder* snel accepteren dan mannen: als ze te horen krijgen dat hun zoon homo is, zijn vooral zij daar kapot van. Hij ziet een verband met de manier waarop de ongelijkheid

tussen de seksen door vrouwen zelf in stand wordt gehouden: 'Want als ik kijk, dan zie ik dat de jongens alles mogen van hun moeders en de meisjes worden strak gehouden.' Een ander belangrijk verschil is volgens velen dat tussen Marokkanen van het platteland en degenen die afkomstig zijn uit de steden. 'En dan is er ook nog een scheidslijn tussen Marokkanen uit de steden in het noorden en Marokkanen uit de steden in het zuiden. Die laatsten zijn namelijk nog opener.' (OC) Zij die afkomstig zijn uit de Rif – zoals de overgrote meerderheid van de Marokkaanse Nederlanders – zouden veel conservatiever zijn dan laatstgenoemden. Dat zou vooral hiermee samenhangen dat ze veel zwaarder tillen aan het hoog houden van de mannelijke eer en de reputatie van de familie. Onder Marokkanen in Nederland zou het verschil echter vervagen, en volgens AbM en DEB is het inmiddels niet meer van belang. AM wijst er evenwel op dat er onder Marokkanen nog altijd sprake is van scherpe tegenstellingen: 'De Marokkaanse gemeenschap is een gemeenschap die erg denkt in etniciteit – waar kom je vandaan? welke taal spreek je? – en soms ook huidskleur.' (AM)
Vrijwel alle respondenten signaleren verschillen tussen de generaties. Zo zegt AEO: 'De eerste generatie praat er niet over. Zij zeggen dat iets *harâm* is en praten er niet over. De volgende generatie zijn mensen die weten dat het *harâm* is, maar ze kunnen er ook over praten. [...] Zij gaan er heel neutraal mee om.' (AEO) Toch staan jongeren volgens de respondenten niet altijd toleranter tegenover homoseksualiteit dan ouderen, want naast leeftijd of migratiegeschiedenis speelt religie een belangrijke rol. De kans dat een onderwerp als homoseksualiteit ter sprake komt in een moskee hangt volgens AB in hoge mate af van de stroming waartoe dat gebedshuis behoort. De bestuurders van de UMMON (Mohammed Echarrouti en Driss El Boujoufi) hebben volgens hem een sterke greep op wat er in moskeeën wordt verkondigd, bijvoorbeeld door middel van 'preeksuggesties'. In de 'vrije' moskeeën komt een onderwerp als homoseksualiteit volgens hem minder gauw ter sprake. De derde stroming bestaat uit moskeeën die zich oriënteren op de Arabische, 'fundamentalistische' islam: '[...] jongere, enthousiaste salafisten [...] die zoeken naar 'de echte islam'. In zulke (salafistische of 'fundamentalistische') moskeeën en groepen komt volgens AB homoseksualiteit het meest ter sprake: 'Zij beschouwen zichzelf als intellectuelen. Zij houden zich rationeel bezig met heel veel geloofszaken; dat zijn onderwerpen waar zij zich toe moeten verhouden.'(AB) 'Die salafisten die vinden *alles* verboden', zegt AEO, 'Die gaan zelfs stappen verder dan de eerste generatie, terwijl ze wel jong zijn.' Hoewel deze groepen homoseksualiteit ter sprake brengen, verwerpen ze pleidooien voor acceptatie als 'nieuwlichterij'. 'Dan zeggen ze: "Ja maar dat is niet de *echte* islam." En daarmee maken ze eigenlijk de discussie dood.' (AB)

15.11 Toekomstverwachting

Over de manier waarop de omgang met homoseksualiteit in de Marokkaanse gemeenschap zich verder zal ontwikkelen, zijn enkele respondenten (met name AM) somber gestemd, vanwege de polarisatie in Nederland. Daardoor is het moeilijk om ontspannen en open om te gaan met heikele onderwerpen: 'Er is een gevoel van onbehagen en in zo'n klimaat kun je niet verwachten dat er progressieve ideeën worden ontwikkeld.' (AB) Veel andere respondenten denken echter dat de huidige spanningen van voorbijgaande

aard zijn. Wat MS hoopvol stemt, zijn vooral de vorderingen in de sociaaleconomische integratie van Marokkaanse Nederlanders: 'Mensen die erin slagen hun opleiding af te ronden en [...] volop deelnemen aan de samenleving en daarmee de gewone wereldse waarden internaliseren.' Ook DEB bespeurt een steeds sterkere oriëntatie op de *mainstream* Nederlandse samenleving: 'Er wordt zo veel gesproken over "de Marokkanen", maar de Marokkanen zijn een aflopende zaak. Jij bent geen Marokkaan! Mijn kinderen zijn geen Marokkaan!' MC noemt een specifiekere ontwikkeling:

> *Ik zie een toekomst waar er veel meer over wordt gesproken en waar dit onderwerp veel meer ingebed zal worden. [...] Ik denk dat in de toekomst [...] jongeren die dit soort gevoelens hebben daar meer mee naar buiten durven te treden.*

15.12 Conclusie

In een recente jeugdroman, *Blijf van me af!*, vertelt Mohamed Sahli (2009) hoe de 12-jarige Ali ontdekt dat hij homo is, hoe hij dat zorgvuldig verbergt voor zijn homofobe klasgenootjes – maar het uiteindelijk wél vertelt aan zijn moeder, die daar heel lief op reageert. Zo'n *happy end* is niet erg waarschijnlijk, maar het verschijnen van dit soort fictie[26] duidt erop dat het onderwerp 'mocro's en homo's' tot de verbeelding spreekt. Alleen al daarom is te verwachten dat buitenstaanders de Marokkaanse gemeenschap zullen blijven aanspreken op haar omgang met homoseksualiteit. Waar het accepteren daarvan omstreeks 1970 nog tamelijk progressief was, is het inmiddels een maatstaf van goed burgerschap. En waar Marokkaanse Nederlanders tot de jaren negentig veelal, samen met homo's en lesbo's, werden beschouwd als slachtoffers van vooroordelen en discriminatie, staan ze nu te kijk als daders.[27]

In de afgelopen jaren hebben verschillende opinieleiders van Marokkaanse origine zich uitgesproken voor het accepteren of althans bespreekbaar maken van homoseksualiteit, ook in eigen kring. Daartoe werden ook initiatieven genomen, zij het meestal niet in specifiek Marokkaans verband. Homoseksualiteit lijkt in de Marokkaanse gemeenschap tegenwoordig inderdaad meer te worden besproken dan tien, en zeker veertig jaar geleden. In dat gesprek klinken nu gezaghebbende stemmen, maar opmerkelijk genoeg – ook in vergelijking met andere etnische en religieuze minderheden – ontbreken die van Marokkaanse homo's en lesbo's zelf. Dat is des te merkwaardiger daar juist Marokkaanse Nederlanders zo vaak doorbreken als schrijver, journalist of (klein)kunstenaar: aan individualisme geen gebrek.

Wat weerhoudt *moho's* ervan om zich te laten horen? Onvolkomen beheersing van het Nederlands, Arabisch of Frans? De prominente rol van religieuze organisaties in de Marokkaanse gemeenschap? Haar lage organisatiedichtheid? Of is het juist een teken van integratie dat Marokkaans-Nederlandse homo's en lesbo's geen eigen verbanden vormen? Zelfs in dat laatste geval leidt het tot een onwenselijk resultaat: doordat moho's niet alleen onzichtbaar, maar ook onhoorbaar zijn, gaan discussies over 'Marokkanen en homo's' over hun hoofden heen – en daarmee wordt onbedoeld de indruk bevestigd dat homoseksualiteit vooral een zaak is van Nederlanders van de koude grond. Behalve de stemmen van Marokkaanse homo's en lesbo's ontbreken ook die van hun ouders, broers en zussen en verdere verwanten. Doordat zij de seksuele identiteit van hun familielid

zorgvuldig stilhouden, bevestigen ze onbedoeld – en tot hun eigen ellende – de gedachte dat homoseksualiteit een schande voor de familie zou zijn. Vooralsnog duidt niets op een doorbreking van deze *conspiracy of silence*.
Het zou mooi zijn als Marokkaans-Nederlandse homo's en lesbo's daartoe zelf een eerste stap zouden zetten – en zij die dat aandurven, verdienen alle steun. Maar wie hen domweg aanspoort om 'kleur te bekennen', verwacht te veel van hen en vergroot hun gevoel van onmacht en vervreemding. Wat hen weerhoudt van *coming-out* is immers niet slechts schaamte of vrees maar ook 'consideratie' (Eppink 1977) met hun naaste omgeving. Dat rekening houden met de familie, soms versterkt door parentificatie,[28] is op zichzelf niet aanbevelenswaardig, want het kan resulteren in een onderlinge wurggreep. Maar vooralsnog is het een realiteit die homo's en lesbo's van Marokkaanse origine plaatst voor een levensgroot loyaliteitsconflict.
Er valt daarom meer te verwachten van een ander soort 'coming-out', namelijk die van *heteroseksuele* Marokkaanse Nederlanders. Als het klopt dat velen van hen niets tegen homo's en lesbo's hebben, zou het goed zijn dat zij daar eens voor uitkwamen. Maar kunnen buitenstaanders daarop aandringen zonder de indruk te wekken dat er 'alweer' een loyaliteitsverklaring wordt geëist? Nu al leeft er in de Marokkaanse gemeenschap (net als onder behoudende protestanten) irritatie over de manier waarop moslims ter verantwoording worden geroepen over hun omgang met homoseksualiteit. Progressieve opinieleiders in de Marokkaanse gemeenschap plukken daar de wrange vruchten van. Evenals in eerder onderzoek (zie o.a. Eppink 1977; Buijs et al. 2008) is ook hier gebleken dat het taboe op homoseksualiteit in de Marokkaanse gemeenschap niet zozeer samenhangt met religieuze verbodsbepalingen als wel met cultureel geheide opvattingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid, activiteit en passiviteit, eer en schande. In het land van herkomst werd geslachtsverkeer tussen mannen beschouwd als een ondeugd die oogluikend kon worden toegestaan, zolang ze beperkt bleef tot een bepaalde levensfase, zolang de betrokkenen discreet te werk gingen en ze hun mannelijkheid hooghielden. Door het bewaken van deze grenzen (tussen jeugd en volwassenheid, privé en openbaar, mannelijk en vrouwelijk) bestond er een gedoogruimte voor seks buiten het huwelijk. Het laat zich denken dat ook mannen en vrouwen die 'echt', 'overtuigd' homoseksueel waren daar met plezier gebruik van hebben gemaakt. In de hedendaagse, Nederlandse context lijkt deze ruimte echter te bezwijken door de veel ruimere beschikbaarheid van heteroseksueel contact[29] en door de confrontatie met homoseksualiteit als 'geaardheid' in plaats van 'gelegenheid' of gedrag.
Doordat ook in de Nederlandse samenleving, met inbegrip van de Marokkaanse gemeenschap, andere idealen van, en opvattingen over seks en geslacht opgeld doen, verliest het eerdergenoemde taboe aan vanzelfsprekendheid. Dat wil echter niet zeggen dat het verdwijnt; het wordt nu voorzien van een nieuwe, overwegend religieuze legitimering: afkeer wordt 'gerationaliseerd' tot afkeuring. Dat proces gaat gepaard met pogingen om homoseksualiteit toch een zekere plaats te geven, door het trekken van nieuwe grenzen. Een daarvan is de stelling dat het religieuze verbod op homoseksualiteit hier, in een seculiere, pluriforme samenleving als Nederland, alleen van kracht is binnen de eigen gemeenschap. Deze afgrenzing biedt mogelijkheden om goed nabuur-

schap te ontwikkelen tussen allochtone hetero's en autochtone homo's, maar veroordeelt de homo's en lesbo's in eigen kring tot (innerlijke) ballingschap.
Een andere grens is die tussen 'zijn' en 'doen', 'aard' en 'daad' – dezelfde grens die al een halve eeuw wordt beproefd door westerse (behoudende) christenen. Gezien de ervaringen in protestantse kring (zie hoofdstuk 13) is het de vraag of deze grens houdbaar zal blijken, maar een belangrijk voordeel zou kunnen zijn dat het ruimte schept voor het bespreekbaar maken van 'zo zijn' in een omgeving waarin men niet gemakkelijk spreekt over 'zo doen'. Met dit onderscheid zou ook een vriendelijker, respectvoller woordgebruik ingang kunnen vinden, in plaats van de thans gangbare termen, die getuigen van afkeuring en afkeer.
Een derde grens is die tussen 'privé' en 'publiek'. Wanneer daarmee bedoeld wordt dat het uiting geven aan homoseksuele identiteit niet thuishoort in de openbaarheid, lijkt dit onderscheid tot mislukken gedoemd. Nederlandse homo's en lesbo's zullen zich immers niet gemakkelijk laten terugdringen uit het openbare leven, en politici lijken voorlopig niet af te brengen van het idee dat acceptatie van homoseksualiteit een publieke aangelegenheid is. Sommige respondenten hebben echter een ander onderscheid op het oog: dat tussen de geloofsgemeenschap en de individuele gelovige. Homoseksualiteit, zo zeggen ze, is een zaak tussen God en het individu. Een nadeel van die opvatting zou kunnen zijn dat men moho's en hun omgeving aan hun lot overlaat, en er verder het zwijgen toe doet. Maar een voordeel van zo'n geïndividualiseerde, geprivatiseerde opvatting is dat ze ook heteroseksuele leden van de Marokkaanse gemeenschap de belevings- en bewegingsruimte geeft waar velen naar snakken.

Noten

1 http://nl.wikipedia.org/wiki/Mocro, geraadpleegd op 25 april 2010.
2 Over seks tussen vrouwen was Eppink vrijwel niets te weten gekomen. Zie ook Borra 1997; Steinberger 1999; Bos 2005b.
3 Ongeveer de helft antwoordde niet op de vraag hoe ze zouden reageren als een van de eigen kinderen of vrienden homoseksueel zouden blijken; volgens de onderzoekers duidde dit erop dat homoseksualiteit voor hen een taboe is.
4 Hekma 2002; zie ook hoofdstuk 12. Kort voor de El Moumni-affaire schreef journalist Harm Botje (2001: 123): 'Het lijkt mij [...] heel goed als een imam die het antidiscriminatie-artikel overtreedt en bijvoorbeeld tot haat aanzet tegen homoseksuelen, een keer voor de rechter wordt gebracht.' Zie over preken tegen homoseksualiteit Cherribi 1999: 164-166; zie ook Cherribi 2010.
5 Deze documentaire werd alleen vertoond 'in een homovriendelijke omgeving' – hetgeen zijn impact uiteraard sterk beperkte.
6 Al in 2000 organiseerde Rotterdam Verkeert een themavond over 'homoseksualiteit in de multiculturele samenleving' onder de titel De Dialoog (Könnig 2000).
7 In april 2010 verscheen de eerste aflevering van een Marokkaans 'queer magazine' met een eigen website: http://www.mithly.net

8 Ook Vuylsteke (2008) interviewde homo's van Marokkaanse komaf, maar deze waren allen woonachtig in België. Dat geldt overigens ook voor een van de respondenten in El Kaka en Kursun (2002), namelijk Sidi.

9 Aldus Jihan. Ook als vrouwen wél opening van zaken geven, zou dat gevaar (of verstoting) overigens dreigen.

10 Zo zegt Jamal: 'God heeft het verboden, wat welke stichting of persoon ook zegt.'

11 Zo zeg Latifa: 'Ik schaam me voor Allah, ik schaam me om Hem als lesbienne te aanbidden.'

12 'Ik denk niet dat Allah wil dat ik mijn homoseksualiteit onderdruk, want dan zou ik mezelf niet zijn.' (Latifa) 'Ik kan mijn geaardheid niet onderdrukken en dat weet Allah ook.' (Souad) 'Ik ben gevlucht [...] en Allah zou mijn keuze alleen maar toejuichen.' (Miloeda) 'Volgens mij wil de islam dat ook, dat je toegeeft aan je gevoelens, dat je jezelf bent en je gelukkig voelt.' (Mimoun) '[...] Allah wil dat de mens gelukkig is [...] en dat kan alleen als ik mijn geaardheid niet verloochen...' (Jihan)

13 Volgens Westermarck (1926, vol. I: 198, geciteerd in Eppink 1977: 126) was het '[...] a common belief among the Arabic-speaking mountainers of Northern Morocco that a boy cannot learn the Koran well unless a scribe commits pederasty with him.'

14 Ook wel geschreven als *zemel*, *zamel*, *zâmel of zamell*. De herkomst van het woord is niet geheel duidelijk. Op het eerste gezicht lijkt het afgeleid van het klassiek Arabische werkwoord *zâmala* (derde vorm van z-m-l: 'gezelschap houden, begeleiden, vergezellen') en het daarmee samenhangende zelfstandig naamwoord *zamîl*: 'collega', 'ambtgenoot', 'klasgenoot', 'schoolvriend' (Hoogland et al. 2003a: 402; zie ook Harrel et al. 1966: 225). Wehr (1980: 382) geeft bovendien de betekenis 'accomplice' (medeplichtige). Waarschijnlijk moet de herkomst van *zeml* echter elders worden gezocht. In zijn woordenboek van Marazig, een Zuid-Tunesisch dialect, noemt Boris (1958: 251) het werkwoord *zammal* (de tweede vorm van z-m-l), dat hij vertaalt als 'porter sur le dos, porter de toute manière' (op de rug dragen, alle manieren van dragen). *Zâmel* vertaalt hij als 'chameau de charge' (vrachtkameel) en, kennelijk daarvan afgeleid, 'imbécile'. Ook het Algerijns- en Tunesisch-Arabische woordenboek van Beaussier en Ben Cheneb (1958: 441) wijst in die richting: naast *zâml* ('pédéraste passif', enz.) vermeldt het de vrouwelijke vorm *zâmla*: 'bête de somme et charge qu'elle porte' (lastdier en de vracht die het draagt). *Zeml* zinspeelt dus niet zozeer op 'gezelschap', 'kameraadschap' of 'collegialiteit' (en dus gelijkwaardigheid) als wel op 'dienstbaarheid' of 'ondergeschiktheid' – in het bijzonder door iets of iemand 'op je rug' toe te laten. Die betekenis van z-m-l (maar dan zonder seksuele bijklank) is ook aanwijsbaar in de standaard Arabische uitdrukking *muhammalan wa muzammalan*: 'bepakt en bezakt' (Hoogland et al. 2003a: 402)

15 Van Mol (1983) vertaalt *zâmel* (meervoud: *zwâmel*) als 'passieve pederast', wellicht in navolging van Beaussier en Ben Cheneb (1958: 441), die het vertalen als 'bardache, mignon, Cynède imberbe, pédéraste passif'. Eppink (1977: 111) omschrijft het als '[...] óf iemand die gedwongen wordt, of iemand die zelf toestaat "beslapen" te worden – eventueel voor geld.' Westermarck (1926, vol. I: 483, geciteerd in Eppink 1977: 128) noemt *z-zámel* in één adem met *m-mfsûd*: 'boy prostitute' (*fâsid* betekent 'slecht', 'verrot', 'verdorven', enz.).

16 Aldus MS. Eppink (1977: 115) wijst erop dat een man die handig is in het versieren van jongens 'met goedmoedige plagerij' wordt aangeduid als *sahsâh* (op p. 127 gespeld als *sahšâh*), terwijl een man die de ondergeschikte rol speelt, wordt uitgescholden voor *hássas* oftewel 'ouwe *zemell*' (vgl. Westermarck 1926, vol. I: 483).

17 Ondanks de uiterst negatieve connotaties van deze term kan het gebruik ervan dus worden opgevat als een teken van 'modernisering': een afscheid van traditionele opvattingen over (homo)seksualiteit.

18 Van Mol en Bergman 2001: 220; zie ook Wehr 1980: 461 en Eppink 1977: 108. Hoogland et al. (2003b: 470) vertalen 'homoseksualiteit' als *lûtiyya*, *liwât(a)* en *mithliyya jinsiyya*.

19 Ook het in Marokko gebruikte Franse woord *fiotte* is volgens HB vrij neutraal, al is het een straatwoord, en betekent het volgens het woordenboek zoveel als 'mietje' of 'nicht'. 'Fiotte/fiote : homme peu viril ; petite canaille, homme sans épaisseur ; pédéraste efféminé, passif ; minable, pas courageux ; terme très méprisant désignant un pédéraste passif ; terme de mépris.' (www.languefrancaise.net/recherche/liste.php, geraadpleegd op 30 september 2009).

20 Zie www.bintelnas.org/10muqadeema/transl-ar.pdf, geraadpleegd op 30 september 2009. Zie ook Hoogland et al. 2003a: 839 en de website van het in april 2010 gelanceerde 'queer Moroccan magazine' Mithly, http://www.mithly.net/.

21 Ook wel geschreven als *janousi*. De Arabische term *jins* betekent 1) geslacht, genus, klasse, soort; 2) ras; 3) sekse, geslacht; 4) seks. *Jinsiyya* betekent zowel nationaliteit als seksualiteit. Wikipedia (ar.wikipedia.org) vertaalt homoseksualiteit als *mithliyya jinsiyya* en *muyûl mithliyya*, waarbij *muyûl* zoveel betekent als 'neigingen' en *mithliyya* zoiets als 'zelfde', 'gelijke' of 'gelijksoortige'. Ook op zichzelf hebben afleidingen van de stam *j-n-s* (zoals *janûsi* en *janûsiyya*) een dergelijke connotatie, want de tweede vorm van het werkwoord (*jannasa*) betekent onder meer 'gelijkmaken', en de derde en zesde vorm (*jânasa* en *tajânasa*): 'to be akin, be related, similar, be of the same kind of nature, be like s.o. or s.th.' (Wehr 1980: 141).

22 Zie de Nederlands-Arabische brochure *Jij en jongens (Inta w-es-šebâb)*, Schorer Stichting september 2003. Ook Souad lijkt niet bekend met de term *musâhaqa*, die Wehr (1980: 400; zie ook Hoogland et al. 2003a: 470) vertaalt als 'tribadery, lesbianism'.

23 Met deze uitspraak distantieert AEO (net als DEB) zich van 'islamisten' (alias: fundamentalisten), die vinden dat de islam gestalte moet krijgen in heel het leven. Zie Landman 1992: 174-180.

24 Ook Buijs et al. (2008) noemen dit manifest niet, ofschoon ze concluderen dat afkeer van publieke uitingen van homoseksualiteit een van de vier motieven is voor antihomoseksueel geweld.

25 Geen van de respondenten noemt de Marokkaans-Franse romanciers Rachid O. (die in 1994 debuteerde met *L'enfant ébloui*) en Abdellah Taïah, auteur van onder meer *L'armée du salut* (2006, vertaald als *Broederliefde*). Laatstgenoemde verscheen op de voorpagina van het Marokkaanse opinieweekblad *TelQuel* van 15 juni 2007 als '[...] de eerste Marokkaan die de moed heeft om te bekennen dat hij anders is.'

26 De televisieserie *Shouf shouf* had op 25 juni 2009 een aflevering ('Body fight') over een Marokkaans-Nederlandse fitnessleraar die probeert te verhullen dat hij homo is.

27 Daar staat tegenover dat er sinds enkele jaren ook meer aandacht wordt besteed aan de oververtegenwoordiging van Marokkaanse jongens onder de slachtoffers van seksueel geweld (zie o.a. De Graaf et al. 2005; Kooistra 2006, zie echter hoofdstuk 12, noot 1).

28 Parentificatie is het verschijnsel dat kinderen of adolescenten verantwoordelijkheid dragen voor het welbevinden van hun ouders, in plaats van andersom.

29 Deze ontwikkeling werd voorspeld door Eppink (1977: 111): '[...] homoseksueel kontakt met jongens zal afnemen wanneer meer hetero-sexueel kontakt mogelijk wordt, zoals b.v. in Nederland voor buitenlandse werknemers.'

Bijlage bij hoofdstuk 15 Geïnterviewde sleutelfiguren

	naam	m/v	lft	opleiding	beroep / functie
AB	Abdulwahid van Bommel	M	65	Letteren, Conservatorium, Theologie (Istanbul)	Ex-directeur NMO; auteur, islamitisch geestelijk verzorger/ voorganger
AbM	Abdou Mehnebi	M	57	MBO/HBO (Techniek, Frankrijk)	Oprichter KMAN; voorz. Stedelijke Marokkaanse Raad; EMCMO
AM	Ahmed Marcouch	M	40	HBO (Politieschool)	Ex-politie; politicus: stadsdeelvoorzitter Slotervaart
AO	Ahmed el Ouazzani	M	60s	Imamtraining (Marokko)	Imam, Eindhoven
CG	Chafik Gadir	M	45	MBO Inrichtingswerk	Voormalig activist bij Secret Garden, COC, (Stichting) Habibi Ana en Nafar;; schreef brochure *Jij en jongens* (Schorer)
DB	Driss el Boujoufi	M	64	Lagere school	Voorzitter UMMON; vice-voorzitter Contactorgaan Moslims en Overheid
HB	Hassnae Bouazza	V	36	WO (Letteren)	Journalist, programmamaker
MC	Mohammed Cheppih	M	32	WO (Theologie, Medina)	Ex-politicus, voorganger, initiatiefnemer Slotervaartmoskee
MS	Mohammed Sini	M	52	LTS, MTS, HBO, WO	Directeur ROC; oprichter en voorzitter Islam en Burgerschap (opgeheven); lid Nationale Unesco cie., etc.
OC	Ossama (Sam) Cherribi	M	49	WO (Sociologie en filosofie in Rabat, Parijs, Amsterdam)	Universitair hoofddocent; werkte o.a. bij ACB en als Kamerlid; auteur van *Imams d'Amsterdam* (1999)
Sd	Souad	V	35	MBO/HBO (Politieschool)	Politiebrigadier; actief in homobeweging

16 Als er maar niet openlijk over gesproken wordt; Turkse Nederlanders over homoseksualiteit

Gert Hekma, m.m.v. Bram Hendrawan (UvA)

16.1 De Turkse gemeenschap in Nederland

In Nederland wonen 380.000 personen van Turkse herkomst. De eerste mannelijke immigranten kwamen hier in de jaren zestig en zeventig als 'gastarbeiders' en vanaf eind jaren zeventig volgden hun verloofden, vrouwen en kinderen. De meeste migranten komen van het platteland in Centraal Turkije. Naast de soennitische hoofdstroom leven in Nederland ongeveer 100.000 alevieten, die bekend staan als liberaler in hun religieuze opvattingen en daarom in het verleden in Turkije werden vervolgd. Stedelingen uit Istanbul en Ankara zijn liberaler dan plattelanders, maar van hen zijn er weinig naar Nederland gekomen. De ongeveer 40.000 Turkse Koerden zijn wat conservatiever en leven hier naast 25.000 Koerden die uit Irak, Iran en Syrië komen (Van Wilgenburg 2006). De Turkse Nederlanders vormen een groep die Nederlanders zien als minder lastig dan Marokkaanse of Antilliaanse Nederlanders. De laatste groepen kennen respectievelijk ruim anderhalf en tweemaal zoveel verdachten van criminele feiten als Turkse Nederlanders (Van Noije en Wittebrood 2009). Eerwraak komt onder Marokkaanse Nederlanders niet voor, wel onder Turkse (en vooral onder de Koerden). Turkse Nederlanders zijn verder, net als Marokkaanse, minder geïntegreerd in de Nederlandse samenleving, zien zich vaker als religieus en hebben minder moderne opvattingen over man-vrouwverhoudingen dan Surinaamse of Antilliaanse Nederlanders; ook zijn de verschillen tussen eerste en latere generaties klein – er is slechts geringe verandering van Turkse opvattingen in Nederlandse richting vast te stellen.
Dit hoofdstuk bespreekt hoe Turkse Nederlanders denken over homoseksualiteit en welke ontwikkelingen zich onder hen hebben voorgedaan sinds de jaren zeventig. Het onderzoek is gebaseerd op literatuurstudie en op interviews met sleutelfiguren (zie de lijst aan het eind van dit hoofdstuk).

16.2 Homoseksualiteit in Turkije

Het Ottomaanse Rijk kende aan de mannenkant een rijke geschiedenis van knapenliefde en travestie met sultans die jongensharems onderhielden en soldaten die knapen meenamen op krijgstochten om hen als echtgenotes te dienen (El-Rouayheb 2005). Istanbul was rond 1900 een metropool waarheen Europeanen en ook Nederlanders trokken om hun oriëntalistische en homoseksuele verlangens te bevredigen (Feenstra Kuiper 1905). Aan dat verleden kwam een eind in de Eerste Wereldoorlog. In de jaren twintig werd Turkije een seculiere staat waar homoseksuele handelingen niet strafbaar waren. Met de scheiding van kerk en staat die nu weer onder druk staat, kreeg het land een voorbeeldfunctie in de islamitische wereld. Omdat de seculiere staat weinig verandering bracht

in traditionele gender- en huwelijksverhoudingen, bleef homoseksualiteit er algemeen voorkomen in discrete vormen. Er serieus over spreken was lang vrijwel onmogelijk.
Er bestaat een scherp onderscheid tussen de man die penetreert en degene die gepenetreerd wordt, de *ibne* (flikker, nicht). Omdat veel mannen wel homoseks hebben, bestaat er volgens JS geen scherp onderscheid tussen homo en hetero zoals in Nederland. AvB spreekt van een intieme mannenwereld die hij als homo-erotisch ervoer, zeker als mannen elkaar gingen wassen en masseren in de hamam. De *ibne* is een totaal abjecte figuur naar de publieke mening, 'heel erg iets smerigs' (JS) – zoiets als vroeger in Nederland de sodomiet, bruinwerker of buikschuiver. Anale seks zou vooral een kwestie zijn van oudere 'actieve' mannen met 'passieve' jonge jongens die het gevaar lopen eraan verslaafd te raken – dan worden ze een *ibne*. Het idee bestaat onder Turken dat 'kontneuken zo lekker is dat het een verslavende werking heeft voor degene die genomen wordt' (Everaert en Lamur 1993: 126). Lesbische relaties worden ook afgekeurd maar vallen minder op. Iedereen moet trouwen en dat is voor lesbiennes (die 'giraffes' heten volgens JS) vaak erger dan voor homo's, omdat gehuwde mannen meer homoseksuele vrijheden hebben dan gehuwde vrouwen.
Er zijn veel bekende kunstenaars in Turkije die 'homo' zijn zoals de zangers Zeki Müren, een onvervalste nicht, en Bülent Ersoy – die een transseksuele operatie onderging en als vrouw erkend is door de staat. Bekende zangers en modeontwerpers van een nieuwe generatie steken hun seksuele voorkeur niet langer onder stoelen of banken. Gewone homo's en lesbo's zaten ondergronds tot er in de late jaren tachtig openheid ontstond. Sindsdien verschijnen er studieboeken en romans rond homoseksualiteit in het Turks. Vrouwenemancipatie heeft een hoge vlucht genomen in hedendaags Turkije en 25% van de hoogleraren is vrouw tegen 10% in Nederland (*Volkskrant*, 28 september 2006). Het zijn die vrouwelijke hoogleraren die niet alleen aan gender maar ook aan (homo)seksualiteit aandacht besteden in hun onderwijs. De grote steden en vooral Istanbul, tegenwoordig een *gay capital*, kennen een levendige homoscene. Sinds lang bestaat er een omvangrijke en soms gewelddadige wereld van transseksuele prostitutie. In Ankara is een nationale homo-organisatie (Kaos) en in Istanbul hebben ze Lambda. In beide groepen zijn ook lesbo's actief. Sinds een tiental jaren organiseren deze groepen demonstraties in de grote steden, mede om het zwijgen over LGBT's (ofwel Lesbians, Gays, Bisexuals and Transgenders) te doorbreken. Een ander belangrijk strijdpunt is de militaire dienstplicht, die overigens ook voor Nederlandse Turkse mannen geldt. Homomannen worden niet in het leger toegelaten en als ze wel door de mazen van de keuring komen, lopen ze bij ontdekking van hun voorkeur een goede kans seksueel vernederd te worden door medesoldaten. Daarom doen veel dienstplichtigen grote moeite afgekeurd te worden door visueel (dus pornografisch) materiaal aan te leveren van hun homoseksuele activiteiten als *ibne*. Hoewel het leger, verdediger van de seculiere Turkse staat, nog steeds met dit zeer negatieve concept werkt, noemt een groeiende groep homomannen zich tegenwoordig gay en proberen zij juist afstand te nemen van de verachte figuur van de *ibne*.

16.3 Homoseksualiteit in Nederland

De Turken in Nederland zijn sterk gericht op Turkije: ze kijken via schotels naar de Turkse tv, lezen Turkse kranten en, anders dan bij Marokkaanse Nederlanders, zijn hun iconen eerder Turkse dan Nederlandse Turken. Ze vormen een tamelijk gesloten gemeenschap die weinig aansluiting zoekt of vindt bij de Nederlandse samenleving. Ze hebben hun eigen organisaties die goed functioneren. De sociale controle is zo sterk dat aan de ene kant kleine criminaliteit of antihomogeweld onder Turks-Nederlandse jongemannen minder voorkomt, terwijl aan de andere kant een soepele toegang tot de Nederlandse (homo)wereld voor die jongeren wordt bemoeilijkt. Wanneer er problemen met 'moslims' worden ervaren in Nederland, geldt dat veel minder voor Turkse dan Marokkaanse Nederlanders.
Onder de Turkse Nederlanders bestaat weer een grote variatie. Volgens FK, voorzitter van de HAK-DER (Federatie van Alevitische Gemeenschap Nederland) zijn de alevieten liberaler op seksueel gebied dan andere Turken, al hangt veel af van hun afkomst (platteland of stad) en opleidingsniveau. Koerdische Turken zijn juist weer traditioneler dan gewone Turken en zij zetten volgens CC hun kinderen die homo of lesbo zijn gewoon op straat. De meeste Nederlandse Turken komen van het Anatolische platteland en hebben tamelijk conservatieve opvattingen over gender- en seksuele verhoudingen. Zeker de eerste generatie heeft weinig meegekregen van de modernisering die zich in Turkije heeft voorgedaan, waardoor sommige respondenten menen dat homo's en lesbo's beter af zijn in Turkije dan in Nederland, terwijl andere van mening zijn dat leven in Nederland voor Turkse homo's een groot voordeel oplevert. HKU (die hier in zijn studententijd woonde) drukte deze ambivalentie uit bij zijn terugkeer naar Turkije: 'liever homo in Turkije dan Turk in Nederland'.
In de jaren zeventig vormde homoseksualiteit van of onder Nederlandse Turken geen publiek probleem. Ze waren alleenstaande mannen. Hoe ze hun seksuele plezier vonden, bij vriendinnen, sekswerksters of seksegenoten, weten we niet. Tien jaar later meldden Everaert en Lamur (1993: 128) dat de mannen parken bezochten voor homoseksuele contacten. In de beginperiode heerste een zekere onbekommerdheid over het thema. Net als andere gastarbeiders leefden sommige Turks-Nederlandse mannen als hippies die jointjes rookten, meisjes versierden en zich weinig gelegen lieten liggen aan de islam. Volgens HKA hadden ze geen integratieproblemen toen: 'Die gasten hadden allemaal een vriendin. Ze gingen allemaal uit. Ze gingen allemaal vreemd.' Ze waren hier gekomen om geld te verdienen en met morele vragen hielden ze zich niet bezig.
De jonge AK speelde in Turkije erotische spelletjes met jongens en nadat hij in 1970 als 8-jarige naar Nederland was verhuisd, ging hij daarmee door. Op zijn 12e raakte hij verliefd op een zeeman met wie hij zijn eerste seksuele ervaring had. Hij ontdekte dat hij homoseksueel was en wist snel de weg te vinden naar andere homomannen, eerst in een bar, later op de baan (publieke homo-ontmoetingsplek). Hij ging er op zijn 15e vandoor met een Nederlandse man en belde zijn vader na twee weken. Die was woedend, maar via het *Jongeren Advies Centrum* (JAC) werd de zaak gesust. Ali keerde terug naar huis en mocht niet meer met homo's omgaan. Om dat te voorkomen werd Ali (die een Nederlandse stiefmoeder heeft) teruggestuurd naar een oom in Istanbul. Hij hield het daar niet uit en

keerde met toestemming van de betrokkenen terug. Op de baan kwam hij kort daarop voor het eerst een Turkse homo tegen en later een andere in een bar. Die jongens noemden zichzelf Italiaans of Indisch – dat klonk toen beter – en werden daar ook voor aangezien.
Eind jaren zeventig ontmoette AK enkele homoseksuelen van verschillende etnische komaf nadat hij bij Reyer Breed in het radioprogramma *Ook zo* was geweest. Ze vormden een gezelligheidsgroep meer dan een strijdbare beweging. Ze gingen regelmatig samen eten en voelden zich welkom bij het COC en in de homowereld. Een nieuw gezicht met een ander kleurtje werd op prijs gesteld. Hij herinnerde zich geen problemen rond homoseksualiteit in etnische kring – ondanks de eerdere negatieve ervaringen met zijn vader.
Volgens MA hadden het COC en verschillende migrantenorganisaties zoals zijn *Hollanda Türkiyeli Isçiler Birligi* (HTIB, Turkse Arbeidersvereniging in Nederland) in 1979 of 1980 samen een pamflet uitgebracht waarin ook bestrijding van homodiscriminatie een thema was. Toen MA het pamflet uitdeelde op de Amsterdamse Albert Cuypmarkt, kreeg hij klappen van een Turks-Nederlandse man die het niet zag zitten. Net als het *Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* was de HTIB een linkse organisatie, in dit geval nauw verbonden met de Turkse communistische partij. In die tijd waren er nog nauwelijks moskeeën of islamitische organisaties. De aanhang van deze linkse vakbonden was niet per se homovriendelijk, maar de leiders beseften dat homo's net als gastarbeiders hun rechten opeisten. Sommige voelden juist solidariteit omdat veel gastarbeiders in de beginperiode te maken hadden met homomannen, vooral als die hen als leraar Nederlands leerden of als vrijwilligers actief waren in organisaties voor buitenlanders. Net als bij heterovrouwen speelden daarbij naast sociale ook erotische motieven: de nieuwkomers waren aantrekkelijke alleenstaande jonge mannen, die exotisch waren en niet aan een gezin waren gebonden. Verschillende respondenten spraken waarderend over zulke homoseksuele contactpersonen. JS noemt haar homoseksuele leraar Engels de beste docent die ze ooit heeft gehad (Doppert en Hermans 2006: 89). Ook HKA en andere allochtone sleutelfiguren zoals Aboutaleb, Sini en Hirsi Ali spraken zich publiekelijk in soortgelijke bewoordingen uit. Aboutaleb betreurde het dat de tweede generatie de homomannen die hem op weg hielpen in Nederland nu uitscheldt en bedreigt.
Op 7 december 1987 organiseerde JS een studiedag rond homoseksualiteit voor Turkse Nederlanders in het kader van haar werk voor het Amsterdamse JAC, omdat veel van huis weggelopen allochtone homojongens daar hulp zochten. Haar collega's vroegen zich af of er wel Turkse homo's en lesbo's bestonden – zo onbekend was homoseksualiteit onder etnische minderheden. Zij kreeg zeer tegengestelde reacties op haar voorstel: homoseksuelen van Turkse komaf die het initiatief zeer waardeerden omdat ze in eenzaamheid verkommerden en hetero's die geweldig op homo's scholden en zeiden dat zoiets in de Turkse cultuur niet bestond en er zeker niet thuishoorde. De Turkse psycholoog Arslan Yüzgün, die over het thema had geschreven, beantwoordde vragen van de deelnemers over homoseksualiteit. Hij vond dat het probleem te lang niet aangekaart was omdat er 'belangrijker' zaken waren om je voor in te zetten of zoals iemand zei: 'Mensen moeten voor hun ideologie vechten, niet voor hun kont!' (Şimşek 1988: 2) Het was tijd om homoseksualiteit aan de orde te stellen, vooral ook omdat taboes de problemen zoals met de

politie of in het gezin alleen maar verergerden. Die problemen bleken uit een interview met een jonge homo van Turkse afkomst die van huis was weggelopen nadat zijn vader hem twee keer in elkaar had geslagen. Hij had bekend meer van mannen dan van vrouwen te houden toen zijn moeder een huwelijk met een Turks-Nederlands buurmeisje probeerde te arrangeren. In het opvanghuis had een weggelopen meisje van Turkse komaf hem gevraagd 'of hij vrouwenkleren droeg' – kennelijk een eerste associatie bij mannen die een voorkeur voor mannen hebben (idem: 32-35). Volgens Yüzgün hadden homomannen er in Turkije moeite mee zich als homoseksueel zichtbaar te maken en daarom zouden ze een vrouwenrol aannemen of transseksueel worden (idem: 27). De weggelopen homojongen verkeerde liever met vriendinnen dan met mannen van Turkse afkomst omdat die 'zo hard [zijn]. Ze moeten zich bewijzen en nogmaals bewijzen.' Later schreef JS (Şimşek 1990) dat ondanks die afkeer van homoseksualiteit Turkse heteromannen liever naar een mannelijke dan een vrouwelijke sekswerker gingen, omdat ze met een homoman beter hun gevoelens zouden kunnen delen. Hoewel intieme relaties tussen vrouwen in Turkije algemeen geaccepteerd waren, golden lesbische vrouwen als verraadsters 'omdat zij de man die [sociaal] zo hoog staat, niet kiezen als partner.' De studiedag bracht geen prettig nieuws en eindigde met een oproep voor betere hulpverlening die het best kon worden geboden door mensen uit de eigen etnische en seksuele groep.

De studiedag was aanleiding tot het oprichten van *Strange Fruit*, een homo- en lesbische club voor alle etnische minderheden. Anders dan de *SuHo* en *Sister Outsider*, die allebei vooral op Surinaams-Nederlandse homo's en lesbo's waren gericht, was deze organisatie als eerste interetnisch. Ze heeft ongeveer tien jaar activiteiten in Amsterdam ontplooid. Ze begon met succesvolle feesten voor allochtone homo's en lesbo's, verzorgde voorlichting en bood desgewenst hulp. De groep bestond vooral uit Surinaams-, Antilliaans- en Arabisch-Nederlandse jongeren en trok in mindere mate homo- en lesbojongeren uit andere minderheidsgroepen – van Turkse Nederlanders was geen sprake meer.

De aidsthematiek leidde tot onderzoeken naar seksueel gedrag in etnische kring en in 1993 verschenen er twee studies over Turkse Nederlanders. Everaert en Lamur (1993: 126 e.v.) bevestigden het bekende beeld dat mannen van Turkse afkomst niet voor hun seksuele voorkeur uitkwamen en dat alleen mannen die de passieve rol innamen, 'echte' homo's of *ibne's* waren. Omdat ze geen Turkse Nederlanders van de tweede generatie konden vinden en ook vreesden dat die hier nooit in detail over zouden spreken, interviewden ze niet hen maar hun blanke partners. De acht blanke respondenten hadden uitsluitend passieve anale sekscontacten met hun veertien vrienden van Turkse komaf; zij waren het 'vrouwtje' voor hun partners, die zich als de man zagen. Op het gebied van orale seks waren de verhoudingen minder eenzijdig. Alle Turkse mannen wilden gepijpt worden en drie hadden geen bezwaar tegen pijpen (idem: 131). Een blanke man die orale sekscontacten met een Koerdische jongen had, verloor deze vriend toen die bemerkte dat er over hem geroddeld werd – en binnen de kortste keren had hij een Nederlandse vriendin en kon zijn homopartner hem vergeten (idem: 128). De drie homoseksuelen van Turkse afkomst die wel geïnterviewd wilden worden en die naar Nederland kwamen om een geliefde of als asielzoeker, keerden zich tegen deze seksuele praktijk en ideologie en beklemtoonden de gelijkwaardigheid van homorelaties. Zij waren ook de respondenten

die beter waren geïnformeerd over aids en veilige seks en vaker condooms gebruikten (idem: 134-135). De auteurs constateerden dat Turkse Nederlanders naarmate ze hier langer woonden en hoger opgeleid waren minder vooroordelen hadden over seksualiteit. In een ander onderzoek onder 1000 jongeren uit etnische minderheden bleek dat juist Turks-Nederlandse jongens zich vaak lichamelijk aangetrokken voelen tot jongens (48% naast 35% van de Marokkaanse en 18% van de Nederlandse jongens; respectievelijk 29%, 21% en 12% van de meisjes) en tegelijk onbekend waren met woorden die daarop betrekking hebben. Seksuele voorlichting kregen ze niet van hun ouders (Danz et al. 1993). Een kort daarna verschenen onderzoek naar jeugd en seks liet zien dat jongeren uit etnische minderheden meer moeite hadden met homoseksualiteit dan witte (Brugman et al. 1995). Een onderzoek van Forum onder allochtone leerlingen (De Vries 1998) bevestigde deze bevinding: zij hadden vooral veel moeite met homoseksualiteit van hun broers en zussen. Bij de jongeren van Turkse origine twijfelde de helft tussen niet accepteren en verstoten. De positieve uitkomst was dat ouders geen bezwaar hadden tegen voorlichting over homoseksualiteit mits die neutraal werd gegeven. De hoge cijfers voor zowel aantrekking als vooroordelen geven aan dat in het bijzonder jongens van Turkse afkomst – meer dan meisjes of Marokkaanse jongens – hangen tussen aantrekking en weerzin. Hetzelfde beeld kwam naar voren uit de studie van Everaert en Lamur (1993) en het rapport van Şimşek (1988): mannen van Turkse afkomst vinden homoseks smerig en toch doen ze het veel en gretig.
De negatieve houding van Turkse Nederlanders komt ook naar voren uit bevolkingsonderzoek. Met Marokkaanse Nederlanders scoren zij het laagst in attitudeonderzoek vergeleken met Surinaamse of blanke Nederlanders en op hun websites zeggen ze vaak lelijke dingen over homo's (zie Keuzenkamp et al. 2006: 47-52 en 61-66). Recent onderzoek onder 49 jongens van Turkse en Marokkaanse afkomst van 14-18 jaar wijst uit dat beide groepen zeer negatief blijven denken over homoseksualiteit, de Marokkanen meer dan de Turken, terwijl alle knapen denken dat het bij Marokkanen wel en bij Turken niet voorkomt. Dat Turken naar eigen inzicht minder homoseks zouden vertonen, kan een resultaat zijn van een grotere sociale controle en een cultuur van verzwijgen in hun groep of van hun nationale trots die verhindert zo'n voorstelling maar te overwegen (Schouten en Van der Velden 2009). Uit onderzoek naar antihomogeweld in Amsterdam kwam naar voren dat althans in het peiljaar 2007 Turkse Nederlanders ondervertegenwoordigd waren onder de geweldplegers, maar ook dat hun opvattingen over homoseks niet veel negatiever waren dan die van Marokkaanse (Buijs et al. 2009.

16.4 Homo- en lesbo-initiatieven

Naast *Strange Fruit* kwamen in Nijmegen en Den Haag de allochtone homogroepen *Brown Blossom* en *Culture Shock* van de grond waar ook Turkse Nederlanders bij betrokken waren. Oprichter Yilmaz van de Haagse organisatie schreef over homofobie onder Turkse Nederlanders voor wie huwelijk en kinderen krijgen het hoogste doel was (Yilmaz 1994). Homoseksuelen hoorden bij de psychiater thuis en aan hen zou omgang met kinderen verboden moeten worden, omdat homoseksualiteit en pedofilie één pot nat zouden zijn. Ook hij wees op de acceptatie van intieme relaties onder vrouwen – zolang ze zich

gedeisd hielden en schikten naar de regels van de mannenmaatschappij. Er bestonden naar zijn zeggen piepkleine kringen van Turkse homo's, waar discretie essentieel was om geheimhouding voor een boze buitenwereld te garanderen. Yilmaz klaagde over de geringe medewerking of juist verkeerde bemoeienis van homo- en migrantenorganisaties bij allochtone homo-initiatieven – een klacht die later steeds zou terugkeren.
In 1992 zond de NOS drie documentaires van AK uit waarvan twee een homoseksueel thema hadden, *Blikken verraden* over een homoseksuele balletdanser en *De kleur van de liefde* over de lesbische bareigenares Güner Kuban. Zij bestierde de gemengde homodisco Homolulu in Amsterdam (zie ook Kuban 1993). De films werden ook vertoond bij de Amsterdam HTIB (MA). AK kreeg naar eigen zeggen veel positieve reacties over zijn films, ook van Turkse Nederlanders.
In 1995 startte de recente immigrant CA het *Independent Platform of Turkish Homosexuals* (IPOTH) dat een kort en stormachtig bestaan had. Deze jonge Turk was zeer aanwezig in de media en had een prima gevoel voor publiciteit. Hij begon in 1997 opvanghuis *Het Roze Dak* voor van huis weggelopen homo- en lesbojongeren en meldde daarbij dat ook een moskee meebetaalde. Het huis stond niet alleen open voor Turks-Nederlandse moslims, maar ook voor jongeren uit andere groepen – een van de eerste klanten was een blanke jongen. Later was er sprake van plannen voor een homomoskee die geleid zou worden door een homoseksuele imam. Bij de Gay Games in Amsterdam in 1998 bad een groep moslims op het HomoMonument. Volgens CA was het IPOTH daardoor bij moskees op de kaart komen te staan en had hij daarna tientallen voordrachten gegeven over homoseksualiteit. In de media was hij populair want hij zag er goed uit en was goedgebekt. CA verdween in 2000 even snel uit de media als hij erin verschenen was en het IPOTH met hem nadat de subsidies voor zijn organisatie waren gestopt. CC was beheerder van *Het Roze Dak* maar stopte met zijn activiteiten voor het IPOTH: 'CA wilde graag een moskee voor homo's maar ik was het daar helemaal niet mee eens omdat niemand dat nodig had.' AK had bewondering voor CA's acties maar 'biddende moslims bij het homomonument, dat slaat echt nergens op.' Andere respondenten hadden niet eens gehoord van CA's activiteiten – kennelijk drong hij vooral door tot de Nederlandse media, die veel mensen van Turkse origine niet zien.
Naast IPOTH ontstond in 1998 de Stichting *Yoesuf* als de meest stabiele factor in het homo-allochtone landschap. Ook *Yoesuf* was sterk aan één persoon gebonden, de Syrische vluchteling Omar Nahas. De stichting specialiseerde zich in islam en homoseksualiteit en organiseerde bijeenkomsten en studiedagen die meer door witte dan door zwarte Nederlanders werden bezocht en meer door homovrienden dan door homohaters. Later richtte zij zich tevens op hulpverlening en had ze een telefonische hulplijn en een wekelijkse inloopmiddag in Utrecht. In 2001 publiceerde Nahas zijn *Islam en homoseksualiteit*, waarin hij uitlegde dat de koran niet zozeer homoseksualiteit als wel seksueel misbruik veroordeelt, en waarin hij respect vroeg voor homo's en lesbo's. Het boek had niet op een beter moment kunnen verschijnen – direct na de El Moumni-affaire (zie § 16.5).
Aan Turks-Nederlandse kant organiseerde Hakan Kuyucu, die voor studie naar Nederland was gekomen, van 2004 tot 2006 feesten zoals *Turkish Delight* met zijn organisatie *Harem Events*. Daarnaast weerde hij zich in panels en in de media. Het waren de eerste feesten specifiek voor homo's en lesbo's van Turkse afkomst, die er massaal op afkwamen.

Bij zijn vertrek deed hij de genoemde uitspraak 'Liever homo in Turkije dan Turk in Nederland', waar hij vele honderden reacties op kreeg, vooral van liberale maar ook van conservatieve Nederturken. De eerste steunden hem omdat hij opkwam voor homo's en Turken. De laatste groep hield misschien niet van homo's maar wel van Hakans kritische opmerkingen over Nederland. De feesten werden na Hakans vertrek overgenomen door stichting *Pera*, die regelmatig de feesten *Pink Istanbul* in Paradiso organiseert.
Het recentste initiatief is het *Homoloket* waaraan CC meewerkt. Het is gericht op informatieverstrekking over homoseksualiteit voor familie en vrienden van homo's en lesbo's en op psychologische en maatschappelijke hulpverlening, zie het drietalige homoloket.web-log.nl, waar Turks de belangrijkste voertaal is.

16.5 Migranten- en moslimorganisaties

In 2000 begon de HTIB na een lange stilte bijeenkomsten voor haar leden rond homoseksualiteit te organiseren. Eerst in Noordwijkerhout met 400 aanwezigen en met een vertegenwoordiging van het COC en in 2002 in Veldhoven met 280 gasten. Daar sprak voor het eerst een Turkse homo, HKU, en een Turks-Nederlandse moeder vertelde dat ze het heel moeilijk had gehad met haar lesbische dochter en nachtenlang niet had kunnen slapen, maar: 'Ik ben er nu blij mee. Zij is mijn dochter. Het is haar keuze geweest. Ik sta nu achter haar.' (MA)
Na de affaire-El Moumni en de opkomst van Pim Fortuyn (zie inleiding) ontstond in 2001 een gevoel van urgentie rond homo-emancipatie dat uitdrukking kreeg in allemaal panels van het Dialoogproject over homoseksualiteit en religie, in het bijzonder de islam. Hoewel Turkse Nederlanders zoals HKA hier vanaf het begin aan deelnamen, werd het meer als een Marokkaanse zaak gezien (zie hoofdstuk 15). De HTIB stelde in 2008 een manifest op over homo-emancipatie in Turkse kring met zes andere Turks-Nederlandse organisaties, FNV, COC en Vluchtelingen Organisatie Nederland in aanwezigheid van burgemeester Cohen om homodiscriminatie in Turkse kring te bestrijden en de dialoog nieuw leven in te blazen.[1]
Een ander middel om de discussie op gang te brengen was het boek *Mijn geloof en mijn geluk* van Imad el Kaka en Hatice Kursun (2002) met verhalen van jonge moslims over hun homoseksuele en lesbische gevoelens. Zes Marokkaanse en vier Turkse jonge vrouwen, vijf Marokkaanse en drie Turkse jongens, de meeste met de Nederlandse nationaliteit, deden mee naast zes anderen van diverse komaf (zie ook § 16.6). Dit boek vormde een opsteker en referentiepunt voor al diegenen die met het thema islam en homoseksualiteit worstelden – homo's en lesbo's zelf en al hun familieleden en vrienden. Bij de presentatie in Paradiso spraken naast HKA verschillende homoseksuele en lesbische moslims.
HKA, directeur van *Milli Görüş* (meestal beschouwd als een conservatieve koepel van moskees), benadrukte in zijn toespraak hoe homoseksueel Turkije is. Volgens hem moeten moskees hoewel de islam homoseksualiteit afwijst, een onderscheid maken tussen religieuze opvattingen en hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Dat laatste betekent respect hebben voor anderen zoals homoseksuelen, hetgeen helemaal geldt in een stad als Amsterdam. Deze opvattingen sluiten aan bij die van de Surinaams-Nederlandse

imam Maddoe (Surinaamse sleutelfiguur), die het belangrijk vindt dat zijn collega's zich meer op de Nederlandse sociale en seksuele context richten. De achterban van HKa had moeite met het liberale karakter van zijn boodschap en vond dat hij te ver voor de troepen uitliep; hij zou volgens hen zelfs verder gaan dan de katholieke kerk. Overigens vond HKa de ideeën van CA over een homo-imam en bidden met homo's dwaas, omdat het homo's vrij staat in elke moskee te bidden. Hoewel homoseks naar de islam verboden is, weten volgens hem alle Turken dat het bestaat en erkennen ze het stilzwijgend – als er maar niet te openlijk over wordt gesproken. Dat zwijgen heeft HKa dapper doorbroken, met steun van enkele mensen van het *Amsterdam Centrum Buitenlanders* (ACB), zoals Gijs von der Fuhr, die zelf discretie betrachtten over hun homoseksualiteit. Net als over andere leiders uit moslimkring die het opnamen voor homo-emancipatie, zoals Marcouch en MA, gingen mensen denken dat HKa zelf wel homo zou zijn.
Over de islam bestaan duidelijke opinies. Volgens HKa verbiedt de islam homoseks maar dat betekent niet dat moslims homo's moeten verketteren. Seks hoort in het huwelijk en dient de voortplanting – dat is natuurlijk en homoseks is onnatuurlijk. AvB wil net als Omar Nahas de islam moderniseren en van z'n dogma's afhelpen. Volgens AvB zegt de koran weinig over homoseks en bestaat er ook geen strafmaat voor. Wat er wel zondig aan is, blijft onduidelijk omdat het verhaal van Lot (dat overeenkomt met de bijbelse Sodomlegende) vaag is (zie ook Van Bommel 2003). Omar Nahas (2001) wees erop dat het eerder om seksueel misbruik dan om (anale) homoseks gaat. Jamel (2001) benadrukt dat de koran homoseksuele handelingen moreel niet anders waardeert dan heteroseksuele zoals buitenechtelijk verkeer. Maar vrijwel iedereen is het erover eens dat naar de dominante mening van Nederlandse imams en moslims homoseks van mannen zondig is en niet mag. CC verwijst naar het soefisme (een liberale stroming in de islam die de nadruk meer legt op innerlijke beleving dan op uiterlijke regels en vooral beroemd is vanwege dans, muziek en poëzie), dat homovriendelijker is en aangeeft dat iedere mens twee genders heeft: mannen zijn een beetje vrouw en vrouwen een beetje man. Vrouwelijke homoseksualiteit wordt in de context van de islam zelden besproken en is niet als zodanig verboden (Nahas 2001: 70) – wel weer als buitenechtelijke seks. Vrouwen mogen zich ook niet als mannen gedragen zoals mannen zich niet als vrouwen mogen gedragen. De profeet veroordeelde mannen die vrouwen (*köcek* of *muhannes* in het Turks) evenals vrouwen die mannen na-apen (Vennix en Vanwesenbeeck 2005: 54). In het Turkse systeem waar sekse-inversie zo nauw verbonden is met homoseks, betekent dit dat ook homoseksueel gedrag waarbij sekserollen worden omgekeerd of omgebogen, *haram* (zondig) is. De relativerende boodschap ten aanzien van homoseks van korankenners als AvB en Omar Nahas verdient volgens verschillende respondenten grotere bekendheid. Net als de situatie dat veel moslimmannen het verbod op homoseks overtreden – waarschijnlijk meer in Turkije en Marokko dan in Nederland.

16.6 Homo's, lesbo's en homoseksualiteit nu

Gedurende de hele periode spelen vanaf 1980 ongeveer dezelfde thema's. In de eerste plaats is er algemene erkenning dat er een taboe bestaat rond homoseksualiteit onder Turkse Nederlanders, die soms ontkennen dat zoiets smerigs onder hen zou voorkomen.

De meeste mensen zeggen, ten tweede, dat homoseks in Turkije vooral iets is van 'het doen', er vast veel over roddelen maar het zelden serieus bespreken. Niemand zou 'zo' zijn. Er is wel een vocabulaire om erover te spreken maar dat is vooral negatief; de bekendste woorden zoals *ibne* duiden iets abjects aan waar niemand zich graag mee identificeert. Pas recentelijk beginnen jonge Turken in Turkije en Nederland zich schoorvoetend als homo of gay te identificeren. Er is een neutraal woord ontwikkeld dat een vertaling van homoseksualiteit is, *escinsel* (gelijke sekse). Ten derde is er de invloed van homoleven in Turkije – via de media horen de Turken in Nederland van bekende homo's in Turkije, van discussies in de media over aard en plaats van homoseksualiteit, soms van de eerste oprispingen van de homobeweging daar. Die ontwikkeling lijkt belangrijker te zijn voor de Turken in Nederland dan wat er hier op homogebied gebeurt gezien hun gerichtheid op Turkse media.

Het taboe richt zich traditioneel vooral op passieve homoseks en vrouwelijkheid van mannen en op de *ibne* als de personificatie daarvan. Zijn gedrag behoort tot het smerigste en slechtste wat een gewone Turk zich kan voorstellen – daar zijn alle respondenten het over eens. Het is zo erg dat het onbespreekbaar is. Acceptatie van homo's is zo moeilijk omdat associaties direct in die richting gaan. Het zal tijd kosten om zulke vooroordelen te bestrijden, zonder te ontkennen dat homomannen anale seks hebben. Mannelijkheid bij meisjes waarderen ouders volgens CC daarentegen juist wel en zij voeden hun dochters zo op dat ze een 'beetje bijdehand zijn, een beetje *butch* zijn' (*butch* is een mannelijke lesbienne). Hoewel dit ten voordele van sommige lesbiennes zou kunnen werken, blijft het huwelijk ook voor hen de norm. Als jonge vrouwen homoseksuele voorkeuren tonen, moet een huwelijk ze weer normaal maken.

Deze constellatie leidt ertoe dat homoseksueel kleur bekennen lastig is voor jonge Turken, soms ook wordt het gezien als iets dat niet bij de Turkse cultuur hoort of als een vorm van westers neokolonialisme (Massad 2007). Verschillende respondenten spreken van de drama's die zich afspelen rond homoseksuele kinderen. We hebben gezien wat er met AK gebeurde toen hij er met een geliefde vandoor ging. Volgens JS, die bij het JAC werkte, reageerden ouders hysterisch, sloegen ze er soms op los en dreigden ze zelfs met moord. Sommige kinderen liepen weg van huis en andere werden versneld uitgehuwelijkt of teruggestuurd naar Turkije in de hoop dat ze zulke fratsen af zouden leren. Volgens AK komen zulke situaties nog steeds voor hoewel er vaker begrip en acceptatie is.

In het boek *Mijn geloof en mijn geluk* (El Kaka en Kursun 2002) staan verhalen van vier lesbo's van Turkse afkomst waarvan er een positief is en twee ambivalent zijn, de vierde houdt het nog geheim. De 21-jarige Tuana, die een chatsite onderhoudt voor Turkstalige lesbiennes, heeft accepterende ouders maar heeft het nog niet aan haar vader verteld. Deze zei als reactie op een Turks tv-programma over homoseksualiteit dat kwaadsprekerij over homo's uit den boze was omdat Allah zelf zulke mensen had geschapen. Haar broer reageerde juist negatief en wilde niet 'naar die vieze homo's kijken'. Zij probeert zelf 'zo weinig mogelijk aan de islam te denken want zodra het geloof mij overheerst, kan ik geen vrede hebben met mijn geaardheid' (idem: 47-48). De 27-jarige Leyla is getrouwd met een Marokkaanse Nederlandse. Hoewel haar ouders progressief zouden zijn, stuurden ze haar naar een dokter voor een pilletje en nam haar moeder haar mee naar een dame die met magie de lesbische ban wilde doorbreken. De arts barstte in

lachen uit en bij die dame liep Leyla weg. Hoewel haar familie haar huwelijk accepteert, is haar vader nog nooit langsgekomen en willen haar ouders en broers graag dat haar voorkeur en relatie geheim blijven (idem: 69-73). Toen de 39-jarige studente Gülşer thuis op tafel als een signaal homoboeken liet slingeren, reageerden haar intussen overleden ouders niet eens. Ze sprak met hen trouwens nergens over en voelde een grote emotionele en culturele kloof tussen haar analfabete moeder en haarzelf (idem: 65-66). De 21-jarige studente Güler uit Gent probeert een goede moslim te zijn maar vreest dat haar vader fysiek geweld tegen haar zal gebruiken als hij erachter komt dat ze lesbisch is. Daarom wil ze niet uit de kast komen (idem: 88-89). De bezwaren lijken niet zozeer religieus te zijn maar meer met een Turkse cultuur samen te hangen waar homoseksualiteit onbespreekbaar is en families bang zijn dat lesbokinderen de eer van de familie aantasten omdat ze niet huwen en geen kinderen krijgen. Dat moet geheim blijven.
De ervaringen van de Turkse homojongens zijn beduidend negatiever. In de vier volgende levensverhalen zien we drie verschillende reacties. De eerste en laatste jongen kwamen (gedwongen) uit de kast en kapten met hun familie (of andersom), waarbij de ene een echte nicht is en de ander juist een macho. De tweede hield zijn homoseksuele voorkeur verborgen, trouwde een vrouw en deed het stiekem met mannen. De derde huwde een lesbienne, beide partners lieten elkaar vrij in hun liefdesleven en kwamen niet uit de kast. De eerste jongen, de 23-jarige Hakan, studeert voor kapper en wist vanaf zijn 14e dat hij, naar eigen zeggen, een nicht was. Zijn vader sloeg hem in elkaar omdat hij buikdanste. Hij reageerde zich af door te stoppen met eten en ontwikkelde anorexia nervosa. Toen hij mode wilde gaan studeren, kreeg hij er niet alleen van langs van zijn vader maar ook van zijn broers, die hem 'kankerhomo' noemden. Volgens hen had hij een 'wijf moeten zijn'. Hakan liep van huis weg en moest psychiatrisch opgelapt worden (idem: 119-121). De 21-jarige Mehmet komt uit een conservatief gezin en werd tegen zijn zin uitgehuwelijkt. Toen hij 10 jaar was, werd hij op school uitgescholden voor mietje en kankerflikker en daardoor voelde hij zich betrapt – want hij had fantasieën over mannen. Als gehuwde man bezoekt hij zo nu en dan een Nederlandse man voor een 'snelle wip' (idem: 125-129). De 27-jarige Evren uit Brussel is een biseksueel die gelukkig getrouwd is met een vrouw die van vrouwen houdt. Deze situatie houden ze geheim voor beide families om problemen te voorkomen. Zijn vrouw en hij ervaren hun moslimachtergrond niet als een handicap (idem: 169-173). De 31-jarige Syrisch-Turkse Ohran Bucakli hield altijd al van jongens maar werd op zijn 18e min of meer gedwongen in een gearrangeerd huwelijk met een importbruid en kreeg twee kinderen. Hij voetbalde en kickbokste en speelde de machoman. Op zijn 26e kocht hij een computer, ontdekte de homowereld en vond een geliefde. Zijn familie brak met hem omdat hij haar eer had aangetast. Hij verhuisde van Uden naar Amsterdam maar nog steeds haat hij zichzelf soms omdat hij homo is, want een goede moslim kan geen homo zijn (*Volkskrant*, 26 september 2009).
Het lijkt er bij homomannen aanzienlijk harder toe te gaan dan bij lesbovrouwen.
De achtergronden van de weerstand zijn vergelijkbaar, maar bij *ibnes* en nichten komt er nog bij dat mannelijke (anale) homoseks en vrouwelijkheid van mannen sterke weerzin oproepen. Vergeleken met vrouwen hebben mannen weer het voordeel dat ze meer bewegingsvrijheid hebben, want meisjes worden geacht thuis te blijven zitten.

Omdat zoveel mannen homoseks hebben en promiscue zijn terwijl ze dat tegelijk afwijzen, is volgens AvB, die als spiritueel raadsman hun binnenwereld leerde kennen, de reactie op openlijke homoseksualiteit zo angstig en hard – ze zijn bang voor hun eigen homoverlangens. Hier speelt het algemeen voorkomen van homoseksuele gevoelens en gewoontes de Turken parten, terwijl het in Nederland juist een pre zou kunnen zijn voor participatie en integratie.
Homoseksualiteit is direct verbonden met mannen- en vrouwenrollen, die in de Turkse gemeenschap erg rigide zijn en vastliggen, zelfs onder alevieten (JS, FK). De man heeft de dominante en de vrouw de ondergeschikte rol in (seksuele) relaties. Mannen kennen twee genderbepalende rituelen in hun leven die hen tot man maken: besnijdenis en huwelijk (CC). Natie, mannelijkheid, eer en kinderen bepalen zijn leven (CC). Vrouwen spelen een belangrijke rol in het overdragen en verdedigen van het traditionele systeem van seks en gender zoals bij het arrangeren van huwelijken. Juist het doorbreken van deze sekserollen is essentieel voor acceptatie van alternatieve vormen van seksualiteit en gender zoals homoseksualiteit of ongehuwd samenwonen. Scholen op religieuze basis – helemaal die gescheiden onderwijs voor jongens en meisjes bieden – bevestigen meestal de traditionele sekserollen. Terwijl homo's en lesbo's van Marokkaanse komaf gemakkelijker een keuze voor zichzelf kunnen maken, durven de Turkse niet uit de kast te komen uit angst voor hun familie.
Genderrollen zien de meeste Turken als natuurlijk. Voor huwelijk, seks en voortplanting zijn een man en een vrouw nodig want zo is de menselijke natuur. In deze visie is homoseksualiteit onnatuurlijk, waarbij het weinig uitmaakt of het om een goddelijke of biologische natuur gaat; die verschillende opvattingen versterken elkaar waarschijnlijk. Om zulke ideeën te bestrijden, is HKU ervoor om duidelijk te maken dat homoseks een natuurlijke vorm van seks is.
Er is discussie over de vraag of je homoseksualiteit als een (natuurlijke) vorm van identiteit of als een geaardheid moet brengen. JS is daartegen en meent dat het mensen in hokjes indelen een westers model is. Overigens heeft ze kort ervoor gezegd dat de Turkse gemeenschap een homo direct herkent – dus daar zijn ook hokjes zoals die van de *ibne*. Onderwijs en voorlichting doen er goed aan om duidelijk te maken dat een hokje of label nog niet betekent dat er een identiteit aan vastzit. Seks met een persoon van hetzelfde geslacht, zoals veel 'heteroseksuele' Turken praktiseren, maakt iemand nog geen homo of lesbo. Ook volgens HKA geldt homoseksualiteit erg als een identiteit in het Westen en denken Nederlanders dat de erkenning van die identiteit het eindpunt is van homo-emancipatie. Maar volgens hem kan het weleens heel anders gaan. Het arrogante Westen kon weleens van een koude kermis thuiskomen met het geloof in zijn eigen modellen op seksueel of ook politiek en economisch gebied. 'Al dat gehamer op de Nederlandse identiteit is een teken dat onder Nederlanders enorme twijfels bestaan over identiteit. Want anders praat je er niet over.' Hetzelfde geldt voor een homo-identiteit: Turkse 'mensen weten het maar ze maken er geen issue van.'

Over de vraag wie meer betrokken kunnen worden bij homo-emancipatie bestaan duidelijke meningen. Imams zullen hun mening niet snel veranderen en orthodox blijven. Voor heteromannen is homoseksualiteit bedreigender dan voor heterovrouwen.

Moeders, zussen en nichten staan vaak positiever tegenover homo's en homo-emancipatie, zeker als het om hun eigen familie gaat. CC kende een moeder die met haar 20-jarige zoon make-up voor hem ging kopen. Vooral vrouwen zijn nieuwsgierig volgens JS maar dat geldt ook voor jongeren. AvB was verbaasd hoe open moslims spreken over seksualiteit als ze de kans krijgen erover te spreken. Zulke nieuwsgierigheid en openheid kunnen worden ingezet om homoseksualiteit te bespreken en daar informatie over te verschaffen. Vaak blijkt dat de bestaande ideeën over homoseks en homoseksualiteit meer op emotie (vies) dan op begrip berusten en dat ze op een rationeel niveau soms gemakkelijk zijn te veranderen (Van Maaren 2004). Want door de onbespreekbaarheid steken ze volgens hem niet diep; dat is eerder het geval met emoties van walging die betrekking hebben op de *ibne*, zijn (anale) seksualiteit en vrouwelijk gedrag. Dit geldt opnieuw meer voor mannen dan voor vrouwen. Het lijkt daarom interessant om de nieuwsgierigheid die wordt geconstateerd bij vrouwen en jongeren in te zetten bij het emancipatiebeleid. Waarbij de kanten die afkeer verwekken, niet uit discretie of moraliteit overgeslagen dienen te worden – daar zit de kern van de meeste antihomogevoelens (Buijs et al. 2009). Veel ouders accepteren homoseksualiteit uiteindelijk wel van hun eigen kinderen – hoe moeilijk het proces ook is (zie hiervoor het initiatief van een Homoloket). JS schat dat nu een kwart van de Nederlands-Turkse families homoseksuele kinderen accepteert. Het thema kan breder getrokken worden, want afwijzing geldt ook voor andere vormen van autonome seksuele keuzes van kinderen zoals huwelijkspartners of het al dan niet trouwen. Volgens FK was de eerste generatie alevieten zeer negatief over homoseks, de tweede generatie kon zich voorstellen dat een kind homo of lesbo kan zijn en de nieuwe generatie discrimineert nauwelijks meer. Deze liberalisering geldt ook voor partnerkeuze en seksualiteit meer algemeen. Doordat de alevieten de normen en waarden van de andere Turken niet delen, en zelfs door hen werden vervolgd, zoeken ze eerder aansluiting bij de Nederlanders. CA bestrijdt overigens de grotere acceptatie bij alevieten en liberalen vanuit zijn ervaring bij het Roze Dak. Volgens hem zijn orthodoxe gezinnen door de opvatting dat het om een relatie tussen Allah en hun kind gaat, juist toegevender. Het algemene beeld is dat homoseksualiteit in de meeste gevallen een lastig probleem is voor Turks-Nederlandse families maar dat er positieve uitzonderingen bestaan. Familiebanden zijn vaak destructief voor het individu, dat eisen en geboden opgelegd krijgt waaraan het vaak niet kan voldoen. Daarom is het belangrijk gezinnen bij homo-emancipatie te betrekken en in het bijzonder moeders en dochters, omdat zij net als homo's en lesbo's slachtoffers van het heteroseksisme zijn en soms, zoals Marcouch (2009) voorstelde in zijn homonota, achter de deuren van gezinnen te kijken wat daar gebeurt als er noodsignalen komen en hulpverleners te trainen om zulke signalen te herkennen.

Het is opvallend hoe afwezig lesbische vrouwen zijn in alle debatten. Dat heeft verschillende redenen en wel in de eerste plaats dat de discriminatie zich vooral richt op de figuur van de *ibne*: de vrouwelijke homo die zich passief laat gebruiken. Ook is de seksualiteit van vrouwen van oudsher meer onderdrukt: hun was geen eigen seksuele expressie toegestaan of het nu homo- dan wel heteroseksueel was, zelfs binnen het huwelijk, waar de man de spelregels bepaalde. Toch wordt de eer van families evenzeer geschonden door een homozoon als door een lesbodochter, vooral als ze niet heteroseksueel

trouwen en geen kinderen krijgen. Voor lesbische vrouwen lijkt vooral een versterking van seksuele autonomie van vrouwen en een vergroting van zichtbaarheid van lesbiennes en lesbisch leven belangrijk te zijn, omdat er dan meer herkenningspunten op seksueel gebied ontstaan.

16.7 Veranderingen sinds 1980

De eerste opvallende verandering is de opkomst en ondergang van Turkse homo-organisaties in Nederland. CA en HKU, buitenstaanders in het Turkse milieu, slaagden erin om in de periode 1995-2005 de Turkse homo zichtbaar te maken. Nu bestaat er nauwelijks iets meer. Een andere verandering lijkt een verharding van wederzijdse standpunten tussen Nederlandse en Turkse Nederlanders te zijn en een verscherping van de tegenstelling van Turk en homo. Nog steeds is het traditionele huwelijk een gebruikelijke seksuele route voor Turks-Nederlandse homo's en lesbo's met misschien een geheim homo- of lesboleven daarnaast. Tegelijk is sinds 2001 de Turkse gemeenschap in Nederland onder druk komen te staan en organiseren verenigingen als HTIB homoactiviteiten terwijl meer Turks-Nederlandse jongeren besluiten half of helemaal uit de kast te komen.
Er komt steeds meer informatie via Nederlandse en Turkse media over homoseksualiteit, ook op internet. De nieuwe media zijn een zegen maar vormen ook een middel van sociale controle, omdat roddels via mobieltjes en langs andere wegen sneller een grotere groep bereiken.
Traditionele opvattingen over homoseksualiteit zijn niet veranderd, maar wel meer onder vuur komen liggen door activiteiten van Turkse sleutelfiguren zoals HKA, MA en JS en aan homokant CA, HKU en CC, en ook door discussies in Turkse en Nederlandse media. Negatieve oordelen over lesbo's en meer nog homo's blijven desondanks springlevend en betreffen vooral passief gedrag van homomannen, afwijking van genderrollen en huwelijksdesertie. Ze zijn meer cultureel dan religieus geïnspireerd. Toch wijzen juist homo's en lesbo's die uit de kast gekomen zijn, op de druk die van de islam uitgaat. Zo zegt de hiervoor (§ 16.6) genoemde Ohran: 'Een man hoort niet bij een man. Absoluut niet. Mijn geloof is daartegen, het staat in de koran.'
Bij deze ontwikkelingen wordt de rol van de eigen organisaties met aan de homokant COC en Schorer en aan de Turkse kant HTIB en ook van algemene instellingen wisselend beoordeeld. Terwijl homo- en etnische organisaties hoog opgeven van hun activiteiten, laten gemengde clubs van homomoslims en -Turken een kritischer geluid horen. Zo hebben het Amsterdamse COC en etnische homo-organisaties conflicten gehad door een gebrek aan wederzijds begrip (wij/zij-denken) of kleurenblinde voorlichting door het COC. CA is er trots op dat hij allochtone homoclubs op de kaart zette en subsidies van het COC afsnoepte voor zijn IPOTH. CC, eveneens van het IPOTH, beklaagt zich dat hij met zijn verzoeken om ondersteuning zoals voor een ruimte of een telefoonlijn nooit gehoor vond bij het COC. Soortgelijke klachten klinken ook in Surinaamse en Marokkaanse kring. FZ (zie Surinaamse sleutelfiguren), die bij de gemeente Amsterdam werkt, bevestigt de problemen met het COC op dit punt maar ziet sinds een paar jaar een sterke verbetering. HKA verwijt het COC dat hun activiteiten meer zijn geïnspireerd door het binnenhalen van subsidies om de organisatie draaiende te houden dan door

de wens begrip te kweken voor homoseksualiteit onder moslims. Volgens hem kun je dat beter overlaten aan de moslims zelf. Zijn tegenspeler MA vindt ook dat het COC te weinig initiatief toont, maar keert zich tevens tegen religieus homoseparatisme van islamitische dan wel christelijke homo-organisaties. De openlijk homoseksuele leraar Peter van Maaren en ook DL beklagen zich over de gesloten deuren bij schooldirecties, COC en Schorer als zich problemen rond etniciteit en homoseksualiteit voordoen (Doppert en Hermans 2006: 63-65). CC ergert zich aan de HTIB omdat ze alleen maar actief zijn geworden op homogebied nadat er subsidies te verdelen waren. Volgens hem zijn witte psychologen onbekend met de specifieke problemen van Turken en denken ze niet aan een homoseksuele thematiek als dat niet uitgesproken wordt – en dat doen Turken meestal niet. Zo had Hakan (El Kaka en Kursun 2002: 121-122) anorexia nervosa ontwikkeld vanwege zijn problemen als Turkse homo maar het homoaspect merkten de hulpdiensten niet op. Ook zijn volgens CC Nederlandse hulpverleners die hun verdiensten op basis van de omvang hun clientèle krijgen, huiverig voor concurrentie van allochtone instellingen. Op het concrete niveau van hulpverlening en organisatie is er nog steeds te weinig afstemming en samenwerking.

Etnische en moslim homo-organisaties hebben een kleine maar essentiële rol in het emancipatieproces, omdat zij gezicht geven aan homoseksualiteit bij nieuwe en oude Nederlanders. Op het ogenblik leiden ze een marginaal bestaan of zijn ze opgedoekt. Ze waren vaak afhankelijk van een moedige leider (zoals CA bij IPOTH, Omar Nahas bij Yoesuf of HKU bij Harem Events), die bij zijn vertrek een gapend gat achterlaat. Structurele versterking van deze organisaties lijkt een eerste vereiste, omdat zij als geen ander de problemen en mogelijkheden van homo-emancipatie in etnische kring kennen en allochtone homo's en lesbo's een gezicht geven in de media en elders. Zij zullen ook beter in staat zijn de verschillende etnische groepen te bewerken. Maar daar zijn ze nu te zwak voor.

In het onderwijs is er ook te weinig veranderd. DL, MA en ZA wijzen op het belang ervan en betreuren het dat op grond van artikel 23 van de Grondwet religieuze scholen zelf kunnen bepalen hoeveel en wat voor seksuele voorlichting ze geven. Multicultureel instituut Forum heeft het thema homoseksualiteit en seksuele voorlichting in 1995 op de agenda gezet, omdat er spanningen bestonden. ZA zou graag zien dat voorlichting over homoseksualiteit onderdeel was een algemene seksuele vorming met thema's als man-vrouwverhoudingen, seksuele moraal, puberteit. Hij vindt dat scholen een visie moeten ontwikkelen rond seksueel burgerschap. Dat gebeurt niet, omdat niet alleen islamitische maar ook christelijke scholen zich verstoppen achter genoemd artikel van godsdienstvrijheid voor scholen. Ook Turkse ouders, die zelf vaak niks doen aan seksuele vorming van hun kinderen, zijn meestal tegen seksuele voorlichting op school. ZA vindt het onbegrijpelijk dat publieke voorzieningen voor onderwijs worden gebruikt om privé-opvattingen over seksualiteit aan kinderen op te leggen. Seksuele vorming is geen vrijblijvend onderwerp, omdat naar artikel 1 niet gediscrimineerd mag worden. 'Maar ja, dat is weer typisch Nederlands. Er wordt omheen gedraaid.' (ZA) Ook schoolbesturen blijven in gebreke omdat ze geen visie en beleid ontwikkelen en de overheid zet hen er ook niet toe aan, waardoor thema's van seksuele diversiteit niet op de agenda staan. Volgens MA moet seksuele vorming beginnen op de basisschool.

Terwijl JS vindt dat de overheid voldoende doet, hebben MA en ZA een andere opinie als het om het onderwijs gaat. MA gaat nog een stap verder en vindt dat overheden en ook zelforganisaties juist veel te weinig doen op het gebied van homo-emancipatie. HKU deelt die mening. Het is allemaal te vrijblijvend met dit 'gezinskabinet', dat zelfs nog discussieert over de vraag of een ambtenaar verplicht kan worden een homo- of lesbostel te trouwen. 'Hallo, waar zijn we mee bezig', vraagt MA zich af.
De Nederlandse overheid is traag met onderwijs over seksueel burgerschap en in de opvattingen van Nederlandse Turken over seksualiteit en homoseksualiteit verandert ook weinig. Hoewel er enige beweging lijkt te zitten in de houding tegenover de partnerkeuze van kinderen, die steeds vaker daarover onderhandelen en zelf hun keuzes maken (zie Brenninkmeijer et al. 2001), is dat minder het geval bij Turkse dan bij Marokkaanse Nederlanders vanwege grotere sociale controle in Turkse kring (Sterckx en Bouw 2005). Die positieve ontwikkeling telt weer minder voor homo- en lesbokoppels, die meestal niet voldoen aan de volgende eis van kinderen krijgen. Heteroparen van wie het huwelijk misschien niet de instemming van de ouders heeft, planten zich meestal wel voort. De troost van kleinkinderen verzoent veel families met ongewenste hetero- maar nog niet met homorelaties.

16.8 Samenvatting

Op maatschappelijk terrein zien de respondenten twee tegenstrijdige ontwikkelingen. Aan de ene kant is er een positieve invloed van de Nederlandse samenleving (Marokkaanse sleutelfiguur MC), maar volgens AvB zijn jonge Turkse Nederlanders aan de andere kant erg gefrustreerd door de huidige situatie in Nederland en worden ze conservatiever op moreel gebied zoals rond homoseksualiteit. De voortdurende verkettering van de islam en het verwijten aan moslims van alles wat fout is in Nederland creëert onvrede en wrok. MA ziet ook een ontwikkeling in orthodoxe richting en wijst op alle hoofddoekjes die hij niet zag in 1990 maar des te meer in 2009 – op zijn eigen kantoor zitten twee jonge vrouwen van Turkse origine te werken en half mee te luisteren naar het interview; beide dragen een hoofddoek. CA wijst op de passieve rol van de Nederlandse overheid en op de negatieve invloed van de media, die moslims altijd de schuld geven van antihomoseksuele uitingen. De Turkse Nederlanders zouden juist geprezen moeten worden, omdat ze toleranter omgaan met homoseksualiteit en onder hen geen extremisme voorkomt. HKa denkt daarentegen dat de discussies over El Moumni homoseksualiteit in Turkse kring bespreekbaar hebben gemaakt. Dat vindt hij een positieve ontwikkeling, zeker voor homo's en lesbo's. De discussie is meer relaxed en minder krampachtig geworden. Volgens hem is en blijft de orthodoxe groep, die zich afzet tegen homoseksualiteit, juist klein. Volgens JS vallen van binnen de gemeenschap nauwelijks ontwikkelingen te verwachten op homogebied, terwijl druk van buiten vaak averechts werkt. De discussie rond homoseksualiteit zit in een moeilijke spagaat – Turks-Nederlandse homo's en lesbo's organiseren zich nauwelijks vanwege de sociale druk van familie en gemeenschap en bereiken net als Turkse organisaties amper de gezinnen waar de problemen zich afspelen. De overheid gokt op homo- en migrantenorganisaties die een gering bereik hebben terwijl de media doorgaan met het problematiseren van de

houding van allochtonen tegenover (homo)seksualiteit. Van een stevige en brede aanpak zoals seksuele lessen op school schrikt de overheid terug.
Tevens blijkt uit ons kleinschalig onderzoek dat er ondanks een grote inzet van verschillende kanten – zoals vanuit overheden – weinig beweging zit rond homoseksualiteit onder Turkse Nederlanders. De problemen die JS schetste op de studiedag van het JAC in 1988 of die Haagse Yilmaz van *Culture Shock* signaleerde in 1994 bestaan nog steeds. Turken vormen in Nederland een gesloten gemeenschap waar negatieve oordelen over homoseks en gender voortbestaan, waar spreken over zulke thema's een taboe blijft en waar uit de kast komen nog steeds een risico is, meer voor jongens dan voor meisjes, die op hun beurt nauwelijks de kans krijgen zich homo- of heteroseksueel te uiten. Er zijn misschien succesvolle Turkse roze feesten, maar acceptatie van homo's, lesbo's of ook homoseksualiteit onder hetero's is nog ver weg. Er zijn steeds entrepreneurs in homoemancipatie die de lof zingen van de gemaakte vooruitgang, maar de veronderstelde verbeteringen vallen niet vast te stellen, terwijl een tegenbeweging zoals onvrede van Turkse Nederlanders met ontwikkelingen in Nederland, ook rond (homo)seksualiteit, niet valt weg te vlakken.

Noot

1 Het ging om de Federatie van Alevitische Gemeenschap Nederland (HAKDER), de Federatie van Democratische Sociale Verenigingen (DSDF), Turkse Vrouwen Vereniging Nederland (HTKB), de Federatie van Turkse Sport en Cultuur in Nederland (HTSKF), de Unie voor de Turkse Democraten (UETD) en de Samenwerkende Turkse Organisaties Overijssel (STO).

Bijlage bij hoofdstuk 16

Overzicht van de Turkse respondenten met wie interviews zijn gehouden. Hun leeftijd is tussen 30-60 jaar

Naam	m/v	beroep	afkomst
Ali Karacabay (AK)	m	filmer	Turks-Nederlands
Abdulwahid van Bommel (AvB)	m	imam	Nederlands
Cem Ariklar (CA)	m	Homo-activist	Turks
Can Celibi (CC)	m	Homo-activist	Turks
Daan de Leeuw (DL)	m	leraar	Nederlands
Fethi Killi (FK)	m	Voorzitter Federatie van Alevieten in Nederland (*HAK-DER*)	Turks
Haci Karacaer (HKa)	m	Ex-voorzitter Milli Görüs	Turks
Hakan Kuyucu (HKU)	M	Journalist, homo-activist	Turks
Jale Şimşek (JS)	V	Adviseur gemeente Amsterdam	Turks
Mustafa Ayranci (MA)	M	Voorzitter HTIB Amsterdam	Turks
Murat Kurt (MK)	M	Voorzitter HTIB Leiden	Turks
Zeki Arslan (ZA)	M	Medewerker Forum	Turks

17 Binnenlandse zaken; Chinese Nederlanders over homoseksualiteit

Gert Hekma, m.m.v. Jenny Ho (UvA)

17.1 Onzichtbaarheid van homoseksualiteit in de Chinese gemeenschap

Wanneer je oudere Nederlanders van Chinese afkomst naar homo's en lesbo's vraagt, zeggen ze 'die zijn er niet'. Als je verder doorvraagt, dan erkennen ze dat ze er waarschijnlijk wel zijn maar voegen eraan toe dat die er nooit voor zullen uitkomen, omdat het ongepast is. Hun ouders zouden dit moeilijk accepteren. Ook de sleutelfiguren uit de Chinese gemeenschap die we interviewden, vroegen zich vaak af of er eigenlijk wel homo's en lesbo's in Chinees Nederland te vinden zijn. Uiteindelijk hebben we toch Chinese homoseksuele mannen en vrouwen gevonden en ook genoeg informatie over hun huidige situatie, maar niets over de geschiedenis van deze subgroep. Dat zou een apart, intensief onderzoek vergen omdat het thema verzwegen werd en niet is beschreven. Hoewel we zowel homo's en lesbo's als heteroseksuele sleutelfiguren hebben gevonden en die openhartig met ons hebben gesproken, willen we benadrukken dat het gaat om een klein en zeker geen representatief onderzoek, alleen al omdat de Chinese gemeenschap in Nederland zelf zo divers is. Er dient de nodige voorzichtigheid te worden betracht met onze uitkomsten.
Dit hoofdstuk bespreekt hoe Chinese Nederlanders denken over homoseksualiteit en welke ontwikkelingen zich in de Chinese cultuur hebben voorgedaan rond 'kameraden' (het woord dat Chinese homo's en lesbo's tegenwoordig zelf gebruiken) sinds de jaren zeventig. Het onderzoek is gebaseerd op literatuurstudie en op interviews met sleutelfiguren (zie de lijst aan het eind van dit hoofdstuk).

17.2 Chinese gemeenschap in Nederland

De eerste Chinezen arriveerden rond 1900 als zeelieden in Nederland en vestigden zich hier tijdelijk in pensions, op zoek naar een baan op een volgende boot. De eerste groep van Nederlandse Chinezen bestond rond de Eerste Wereldoorlog uit 3000 tot 4000 mensen. Ze waren voornamelijk gevestigd op Katendrecht in Rotterdam en in de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt. Na 1920 ontwikkelde Rotterdam zich tot de belangrijkste Europese 'Chinezenmarkt', meestal voor werk in de zeevaart. De Chinezen woonden in sterk afgesloten gemeenschappen en hadden weinig tot geen contact met autochtone Nederlanders. Door de economische crisis in de jaren dertig zijn veel van hen, soms min of meer gedwongen, teruggekeerd naar China. In 1940 waren er nog een paar honderd overgebleven. Zij probeerden te overleven onder meer met de verkoop van pindakoeken en werden daarom pindamannen of -Chinezen genoemd (Van Heek 1936; Wubben 1986). Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de Chinezen vooral om twee redenen naar Nederland: vanwege politieke veranderingen in het land van herkomst en vanwege

sociaaleconomische motieven. Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 vluchtten veel Chinezen daarvandaan om politieke redenen. In de jaren zestig en zeventig kwamen ze uit Hongkong, de zuidelijke kustprovincies van het vasteland van China en uit Macau, Maleisië, Singapore en Taiwan. Voor hen ging het vooral om verbetering van hun sociaaleconomische positie en zij gingen, anders dan de 'gastarbeiders', werken in een eigen Chinese economie van restaurants en aanleverbedrijven. Voor en na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 volgde een groep zogenaamde Hakka Chinezen uit die nieuwe staat (Hakka is een Chinese subgroep met een eigen dialect).
Een groot gedeelte van de Chinese gemeenschap is voor 1980 naar Nederland gekomen uit Hongkong en China. In de jaren zeventig is een piek te constateren door de toestroom van vrouwen en kinderen op basis van gezinshereniging, vooral uit Hongkong. In de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig is er een toename van Chinezen uit China die gebruikmaken van de versoepeling van de regels ten aanzien van emigratie.[1]
Intussen woont er een zeer diverse groep Chinezen in Nederland die uit verschillende windstreken afkomstig is, die soms wel Chinees maar geen Nederlands spreekt of, zoals zij die afkomstig zijn uit Indonesië, geen Chinees maar wel Nederlands. In het begin domineerde het Kantonees, tegenwoordig het Mandarijn. Een grote groep leeft in een Chinese gemeenschap die weinig geïntegreerd is in de Nederlandse samenleving, maar door de sterke spreiding en door het Nederlandse onderwijs is een deel van de jongere generatie beter geïntegreerd geraakt. Door de diverse en ook lange immigratiegeschiedenis is het onduidelijk hoeveel Chinezen er zijn in Nederland. In de officiële cijfers gaat het om ongeveer 50.000 personen (van wie minstens één ouder niet-Nederlands is), terwijl er een 30.000 Chinezen zijn die uit Indonesië of Suriname afkomstig zijn of hier illegaal verblijven en daarom anders geregistreerd zijn (zie Harmsen 1998 en ook Rijkschroeff 1998: 95). Een sterke concentratie valt in de grote steden te constateren.
Twee derde van de Chinezen had al in 1990 de Nederlandse nationaliteit verworven (Rijkschroeff 1998: 95, tegen 7% van de Turkse Nederlanders). Dat geldt ook voor de eerste generatie, die veelal naar Nederland kwam met het idee om na een paar jaar terug te keren naar het land van herkomst. Dit betekent dat zij zeer sterk gericht bleven op hun moederland en daardoor niet of nauwelijks geïntegreerd zijn. Ook is taal vaak nog een probleem en hebben ze weinig kennis van de Nederlandse samenleving. De tweede generatie kent taal en cultuur wel omdat zij hier geboren en opgegroeid is en Nederlands onderwijs heeft genoten. Zij worstelt meer met het opgroeien tussen twee culturen, zoals veel jongeren uit de tweede generatie van alle etnische minderheden.
De eerste generatie is over het algemeen laaggeschoold en heeft geen of alleen basisonderwijs gevolgd. De grote meerderheid werkt in de Chinese horeca. De tweede generatie is veel beter opgeleid. 29% heeft een hbo- of universitair diploma en werkt minder in de horeca maar veelal in de dienstverlening (Vogels et al. 1999: 225-226). Opvallend genoeg keren zij uiteindelijk vaak terug naar een Chinese werkomgeving, omdat zij niet kunnen aarden in de Nederlandse bedrijfscultuur. Veel kinderen gaan op woensdagmiddag en zaterdag naar Chinese scholen, waar ze lessen in eigen cultuur en taal krijgen.

17.3 Chinese cultuur en partnerkeuze

Het is moeilijk in algemene termen over de Chinese cultuur te spreken vanwege de lange geschiedenis, de diverse regionale culturen en alle migraties. Zo hebben Hongkong en Taiwan een eigen ontwikkeling doorgemaakt en geldt de Zuid-Chinese stad Chengdu al eeuwen als een *city of leisure*, inclusief homogenoegens (Wei 2007). Met dit voorbehoud zijn er wel enkele hoofdlijnen aan te geven. De Chinese cultuur kent een patriarchaal systeem en een sterk hiërarchische structuur waarin het individu ondergeschikt is aan het collectief. Een belangrijke achtergrond van dit systeem ligt in het confucianisme – overigens meer een moraalleer dan een religie en minder dwingend dan de drie grote monotheïstische religies in haar normstellingen. De identiteit van het 'zelf' wordt bepaald door de relaties met de familie en gemeenschap waartoe de persoon behoort. De rol van individuen is daardoor contextueel bepaald. Zo zijn mannen eerst zoon en dan vader. Voor vrouwen geldt dat ze ondergeschikt zijn aan de vader in hun jeugd, aan de echtgenoot na het huwelijk en aan de zonen in hun ouderdom (Chou 2000: 21). De hiërarchische patriarchale structuur werkt door in de gezins- en familieverhoudingen, waar gehoorzaamheid aan de vader een centrale waarde is.

Door het patriarchale systeem is het behoud van de familienaam via de mannelijke lijn essentieel. Zonen zijn belangrijker dan dochters want de dochter verliest de familienaam zodra zij trouwt. Vooral de oudste zoon draagt de zware verantwoordelijkheid het geslacht voort te zetten en de eer en de goede naam van de familie te waarborgen. Het zorgen voor mannelijk nageslacht is daar een essentieel onderdeel van. Ook het verzorgen van ouders is een belangrijke taak voor kinderen. Het niet vervullen van deze familiale plichten werd als een doodzonde beschouwd en de meeste Chinezen zien het nog steeds als een belangrijke taak. In het traditionele China heeft romantiek nooit een rol gespeeld bij het aangaan van een huwelijk. Het was een zakelijke overeenkomst tussen twee families, waarbij het doel was dat ze er beter van werden in financieel of sociaal opzicht. De ouders regelden het huwelijk en overwegingen van liefde speelden geen rol. De Chinezen geloofden dat liefde alleen maar af zou leiden van de sociale verplichtingen die man en vrouw hadden. Het tonen van affectie tussen echtgenoten in het openbaar was zelfs een groot taboe.

In Nederland blijft de partnerkeuze een gevoelig thema en hebben Chinezen een sterke voorkeur voor partners uit de eigen gemeenschap. Bij zowel de eerste als de tweede generatie komen gemengde huwelijken weinig voor. Dat duidt op een gesloten gemeenschap (Rijkschroeff 1998). Twee derde van de Chinezen van de eerste generatie was in 1997 gehuwd met iemand uit de eigen groep en slechts 10% met een in Nederland geboren partner. Een kwart van de eega's stamt uit een ander land dan China en het lijkt waarschijnlijk dat dit vooral Chinezen uit de diaspora zijn (Harmsen 1998). Het hebben van niet-Chinese vrienden is voor ouders meestal geen probleem, maar wel als het gaat om huwelijkskandidaten. Het is echter meestal geen onoverkomelijke belemmering wanneer een kind een autochtone Nederlandse partner van het andere geslacht wil huwen, maar het gebeurt nog weinig.

Vriendschappen worden ook vooral gevonden bij andere Chinezen. Hoewel omgang met autochtonen meer voorkomt bij de tweede dan bij de eerste generatie, blijft de

gerichtheid op de eigen groep toch sterk aanwezig, ook bij jongeren. Tien jaar na het onderzoek van Rijkschroeff zijn er weinig aanwijzingen dat er veel is veranderd in de partner- en vriendenkeuze van Chinezen. Gemengde huwelijken komen misschien iets meer voor en veel ouderen zeggen dat ze moeten accepteren dat hun kinderen hun eigen weg gaan want men woont nu eenmaal in Nederland.

17.4 Homoseksualiteit in de Chinese geschiedenis

Naast confucianisme hebben taoïsme en boeddhisme sinds de Tangdynastie (618-907 A.D.) tot op de dag van vandaag een bepalende rol in het alledaagse leven van de Chinezen. Alle drie de stromingen kenden een relatief neutrale houding tegenover seksualiteit. Van afwijzing of afkeer van homoseksuele contacten zoals in het christendom was geen sprake. Seks speelde binnen taoïsme en confucianisme nooit zo'n centrale rol. Het werd gezien als een onderdeel van het leven dat niet afzonderlijk beschouwd kon worden. Als aan de centrale eis van reproductie werd voldaan, waren andere vormen van homo- en heteroseks geen bijzonder zwaarwegend probleem. In de moraalleer van het confucianisme vormden seksuele relaties van vrouwen onderling een veel geringer kwaad dan buitenechtelijke relaties van vrouwen met mannen. Seks van mannen met jongens was even erg als het niet bevredigen van alle vrouwen in een polygaam huwelijk en twintig maal onschuldiger dan het maken van erotische afbeeldingen (Wawrytko 1993: 205). In het boeddhisme stond seksuele onthouding hoger aangeschreven dan het beleven ervan, maar maakte men vervolgens nauwelijks een onderscheid tussen homo- en heteroseks. Volgens Japanners introduceerde een boeddhistische monnik homoseksualiteit in de achtste eeuw vanuit China in Japan. Historici zien hierin een aanwijzing dat homoseksuele contacten in Chinese kloosters toen algemeen geaccepteerd waren (Cabezón 1993).
Mede vanwege de relatief neutrale houding tegenover homoseksuele contacten kennen we uit de Chinese geschiedenis veel prenten en verhalen van keizers die het deden met eunuchen en met jongens die soms als meisje gekleed waren. *Long Yang* (naam van een geliefde van een keizer), *duan xiu* (afgeknipte mouw) en *fen tao* (gedeelde perziken) zijn de drie bekendste verhalen over homoseksualiteit in de Chinese geschiedenis. Die begrippen staan ook voor homoseksualiteit, of beter knapenliefde. In alle drie verhalen draait het om keizers en hun mannelijke geliefden. Zulke relaties werden geaccepteerd. De tolerantie werd echter wel bepaald door de status van de persoon die de seksuele handelingen initieerde. Deze relaties pasten binnen het zeer hiërarchische systeem van de Chinezen, waarbij hoger geplaatste mannen seksuele privileges hadden ten opzichte van lager geplaatsten zolang zij maar de dominante, actieve rol innamen. Deze betrekkelijke seksuele vrijheid bevestigde hun macht en status zonder dat iemand hen zag als homo- of biseksueel. Aan mannen die seks hadden met jongens werd geen homoseksuele identiteit toegeschreven – het was een voorkeur, een handeling, soms een passie. Seksuele relaties tussen gelijken waren ondenkbaar, want tussen sekspartners moest een verschil naar klasse, leeftijd en/of genderrol bestaan. Voor de hogere klassen bestonden bordelen waar jonge mannen en vrouwen hun diensten aanboden aan welgestelde mannen. Seks van mannen met jongens bleef tot aan de twintigste eeuw een onderdeel van

het seksuele leven van de elite. Machtige ministers en leiders hadden vaak jonge jongens of meisjes als minnaars. Tijdens de Sungdynastie (960-1279) bloeide de homoseksuele cultuur. Uit de periode van de Ming- en Qingdynastie (1368-1644 en 1644-1912) zijn er afbeeldingen van jonge mannen en vrouwen, waarin geen verschil valt te zien tussen de geslachten, die er heel androgyn uitzien. Alleen aan de ingebonden voeten van de vrouwen kun je het geslacht aflezen (Hinsch 1990; Chou 2000).
Mannelijkheid zoals het Westen die kent in termen van fysieke kracht, wordt anders beleefd in China. Het Chinese ideaal van mannelijkheid is meer innerlijk. Als een man zijn verantwoordelijkheden draagt en zijn plichten vervult, dan wordt hij als zeer mannelijk beschouwd. In de Chinese literatuur is de wijze en zachtmoedige man, de intellectueel, het model van mannelijkheid en niet de krijger. Als een Chinese man zachtaardig of goed gemanierd is dan doet dit niets af aan zijn mannelijkheid (Chou 2000: 35).
Met de opkomst van het neoconfucianisme in de dertiende eeuw ontstond er een meer behoudende stroming op seksueel gebied, die de bestaande erotische vrijheden geleidelijk aantastte. Een volgende en meer radicale verandering kwam met de westerse invloed in de negentiende eeuw toen christelijke ideeën over homoseksuele ontucht en psychiatrische ideeën over seksuele abnormaliteit voet aan de grond kregen in China.
Na de communistische revolutie van 1948 verbanden de nieuwe leiders seks uit het dagelijkse leven. Seks werd een taboe en homoseksualiteit werd verboden onder het brede en vage concept *liumang* (in het Engels vertaald als hooliganism, in het Nederlands als aanstootgevend of antisociaal gedrag). De overheid gebruikte dit wetsartikel onregelmatig om homoleven de kop in te drukken. Het betreffende artikel verdween in 1997 uit de strafwet (Chou 2000; Cristini 2007). Ondanks de antihomoseksuele opvattingen leefden zelfs veel gehuwde mannen en vrouwen gescheiden van elkaar, waardoor zij soms tientallen jaren verkeerden onder seksegenoten met wie zij intiem maar geen seksueel gedrag mochten vertonen. Tevens gold *tongxinglian* (de Chinese vertaling van het westerse woord homoseksualiteit) tot 2001 als een psychische afwijking in de Chinese versie van de classificatie van geestesziektes (Chou 1990: 110-112). Nadat Taiwan en Hongkong vanaf de jaren tachtig een levendige homowereld naar westers voorbeeld hadden ontwikkeld, is het sinds kort de beurt aan China waar tientallen websites, kroegen en disco's en soms filmfestivals in een groeiende behoefte van homo's en lesbo's voorzien.
Homoseksueel als een zelfstandig naamwoord heeft nooit bestaan in het Chinees tot 1980 en nog steeds wordt het vooral gebruikt als bijvoeglijk naamwoord. De Chinezen hebben het niet over homoseksualiteit in termen van een persoon of identiteit maar van een handeling of preferentie. Het gaat over seks of liefde tussen mensen van dezelfde sekse, waarvoor in het Chinees en zijn dialecten verschillende vooral metaforische omschrijvingen bestonden zoals konijn (*tuzi*), verslaafd (*pijing*), knoop (*kouzi*), glas (*boli*), pastei (*bingzi*), mannen in de cirkel (*quan liren*) of zwervende mannen (*piaopiao*, zie ook Wei 2007). *Tongzhi* is tegenwoordig de benaming voor lesbiennes, biseksuelen en homomannen – een benaming die ze overigens zelf hebben ontwikkeld. In het Kantonees wordt daarnaast wel naar Engels voorbeeld het nieuwe woord *gay-lo* (homomannen) gebruikt. *Tongzhi* heeft historisch gezien een positieve connotatie. Het is een vertaling van het communistische begrip 'kameraad', dat refereert aan revolutionairen die elkaars kameraden waren. *Tong* betekent letterlijk zelfde/homo en *zhi* betekent doel, oriëntatie.

Tongzhi kan verwijzen naar een homoseksuele voorkeur of naar homoactivisme. Het indelen van mensen naar hun seksuele oriëntatie bestond niet in de Chinese taal en cultuur zoals in het Westen, maar met de zelfbenoemde *tongzhi* wordt een stap in die richting gezet.

17.5 Beeldvorming van Chinezen over homoseksualiteit in Nederland

De historische homoverhalen kennen Chinese Nederlanders tegenwoordig wel, maar ze worden toch vooral gezien als iets uit het verleden en van de elite. Voor de Chinezen van overzee en voor alle migrantengroepen in Nederland geldt zeker voor de eerste generatie de theorie van koloniale vertraging: de culturele verandering en vooruitgang gaat sneller in het land van herkomst dan bij de geëmigreerde Chinezen. Hier blijven ze vasthouden aan de denkbeelden die hen zijn bijgebracht in hun jeugd in het land van herkomst. Deze ideeën proberen ze weer over te dragen op hun kinderen. Op het gebied van seksualiteit zijn dit naar Nederlandse maatstaven conservatieve opvattingen. Zo valt het KC op dat hij hier geen lesbiennes kent of ziet terwijl lesbische koppels op straat in Hongkong heel aanwezig zijn. Een andere respondent vertelt dat een tante uit Hongkong tegen zijn moeder zei dat ze er niet van uit moest gaan dat haar zoon met een Chinees meisje ging trouwen. Een oproep tot tolerantie uit het herkomstland, maar er was wel een verwijzing aan gekoppeld naar een tolerant Nederland.
In 2008 hebben het COC en het Inspraakorgaan Chinezen in het kader van het Dialoogproject samen een aantal bijeenkomsten belegd om het onderwerp homoseksualiteit bespreekbaar te maken. De meeste Chinese deelnemers gaven te kennen dat ze geen onoverkomelijke bezwaren tegen homo's hebben, zolang het niet een van hun eigen kinderen betreft. Mocht dit toch het geval zijn dan staat uiteindelijk het geluk van hun eigen kind voorop en zal de homoseksuele keuze van het kind enigszins geaccepteerd worden. Eenzelfde beeld schetste Lulu Wang tijdens een lezing over sociale acceptatie van homoseksualiteit in China. Als je maar kinderen op de wereld brengt, dan is je taak vervuld. Wat je daarnaast doet, moet je zelf weten (lezing in Den Haag, 26 februari 2009).
Maar dit zijn niet de ervaringen van onze respondenten. Volgens hen is homoseksualiteit nog steeds een onbespreekbaar onderwerp onder Chinese Nederlanders. Volgens HW, voorzitter van de Chinese Radio en Televisie, is het een taboe onder zowel de eerste als de tweede generatie. Vooral voor de ouderen is het onacceptabel, omdat het een schande is voor de familie. Hij merkt dit aan de manier waarop zij erover praten. Het is erg voor de familie dat er geen nakomelingen zullen zijn. Een homoseksuele zoon is een verloren zoon. Maar ook leeft het idee dat homo's niet helemaal psychisch in orde zijn. Op een homoseksuele zoon reageren ze heel anders dan op homo's in Nederlandse tv-programma's. Daarin kan en mag alles want dat is immers van de 'blanken met hun rare eigenaardigheden'. Bekende homo-Nederlanders bepalen onder Chinezen heel sterk het beeld van homoseksualiteit en dat is een beeld dat hen vreemd is: te expliciet, te ongeremd. Volgens HW denken jonge Chinezen er net zo over als oudere, maar uiten zij dit anders. Zij doen er vooral lacherig over en sluiten homoseksuelen uit. Zij maken homoseksualiteit belachelijk vanwege onder meer de vermeende vrouwelijkheid van homomannen.

Overigens denkt HW dat Nederlandse jongeren er net zo over denken en homoseksualiteit ook niet helemaal accepteren.
KC vindt ook dat de meeste Chinese families hier nog steeds ouderwets denken: 'Chinese ouders van mijn ouders' generatie communiceren weinig tot niet met hun kinderen, dat is niet zoals bij Nederlandse gezinnen thuis. Ik denk dat daardoor onbegrip ontstaat, ze begrijpen elkaar niet. En dat veroorzaakt weer dat ze moeilijk over dat soort onderwerpen praten en praten daarom maar helemaal niet.'
Ook PY, systeemtherapeut bij Mentrum, beaamt dit, maar zegt wel dat er veel is veranderd vergeleken met vroeger:

> *Tegenwoordig is er veel meer openheid over het onderwerp homoseksualiteit, het is niet meer zo'n taboe. De oudere generatie krijgt meer informatie, bekende mensen komen er openlijk voor uit en daardoor wordt er meer over gesproken. Er heerst onder de oudere generatie wel een beeld dat alles in Nederland maar kan, en eigenlijk op een negatieve manier. Zo wordt er ook over gesproken. De jongere generatie krijgt wel de normen en waarden mee van huis uit, het is ook nog steeds belangrijk voor de jongere generatie om een goed kind te zijn voor je ouders. Dus te voldoen aan de verwachtingen van je ouders. Over de gehele breedte is de acceptatie nog ver weg onder Chinese Nederlanders. Er worden bepaalde grapjes over gemaakt, en het beeld bestaat dat homoseksualiteit een geestesziekte is. Als je homo bent, dan ben je psychisch toch niet helemaal in orde.*

Ze verwacht dat het drie tot vier generaties zal duren voordat homoseksualiteit gewoon wordt gevonden. Want de verwachting van trouwen en kinderen krijgen blijft nog steeds vanzelfsprekend.
Schaamte en geroddel over homoseksuele en lesbische kinderen spelen een belangrijke rol bij het in leven houden van het negatieve beeld. SuC heeft haar ouders verteld dat ze lesbisch is, maar die ontkennen het voor zichzelf en voor de gemeenschap en hopen dat het overwaait. En LL zegt:

> *Ik denk dat ze zich ervoor schamen als het hun eigen zoon of dochter betreft. Niet omdat ze het erg vinden, maar meer omdat ze dan veel gezeik krijgen van bekenden. Dit is iets wat ik absoluut haat van de Chinese bevolking. Het lijkt wel of ze commentaar van de buitenwereld belangrijker vinden dan het geluk van hun eigen kinderen! Gelukkig speelt dit bij mij thuis niet.*

Ook CC uit Shanghai zal nooit aan zijn ouders vertellen dat hij gay is en hij is al 40 jaar. Hij wil ze geen pijn doen, want het zal hun verdriet bezorgen en gezichtsverlies doen lijden.
Vader en zoon HD en KD van Toko Dun Yong nemen een genuanceerder standpunt in. Zij hebben Nederlandse familieleden die hen naar eigen zeggen een tolerantere houding hebben bijgebracht. Zoon KD: 'Als je kijkt naar mijn generatie dan wordt daar gewoon niet moeilijk over gedaan, het is gewoon zo.' Vader HD merkt wel dat de oudere generatie er nogal giechelig over doet. Zij zijn er pas mee in aanraking gekomen toen zij hier in Nederland kwamen. In China had je het natuurlijk wel, ze hadden erover gelezen alleen was het niet zo openlijk als hier in Nederland. Voor hen is het daardoor iets dat hoort bij de Nederlandse samenleving. Er bestaan wel 'negatieve' uitdrukkingen in het Kantonees, maar niet haatdragend. Vader en zoon denken dat ouders in eerste instantie wel

schrikken als ze horen dat hun kind homo is, maar dat ze zich snel aanpassen aan het gegeven. Want zo zijn Chinezen ook weer.
Volgens HD en KD praten oudere Chinese Nederlanders er niet over. Echte discussies of open dialogen onder die groep over homoseksualiteit zijn er niet, in feite over geen enkel onderwerp, en dat zou typisch Chinees zijn. Je moet je niet bemoeien met 'binnenlandse' zaken, niet openlijk kritiek geven op de eigen groep en niet je mening geven, dat zijn typisch Chinese waarden. HD: 'In de jaren zeventig zag je in China veel mannen hand in hand lopen en daar kwam verder geen seksualiteit aan te pas, het waren gewoon goede vrienden. Dat was normaal dat ze er zo bij liepen.' KD beaamt dit. Toen hij in 1992 in China was en de mannen hand in hand zag lopen, dacht hij dat het homo's waren, maar de Chinezen zeiden dat het daar niets mee te maken had. Op de hier genoemde punten bestaan overeenkomsten met Marokkanen en Turken: een grote nadruk op huwelijk en voortplanting, niet praten over 'binnenlandse' problemen, zeker niet over seks, en een homo-erotische straatcultuur in het land van herkomst.
Chinezen willen vooral niet opvallen en geen extreem gedrag vertonen. Volgens TO zijn het grijze muizen, die vooral met hun carrière bezig zijn en zeker niet de aandacht willen trekken, niet als individu en niet als groep. Ze willen onzichtbaar zijn: 'Chinezen begrijpen niet waarom de Marokkanen zoveel aandacht vragen. Als ze zich rustig houden, dan zouden ze niet zoveel problemen hebben.' Chinese Nederlanders hebben de nodige problemen met expliciete homoseksualiteit, omdat die naar buiten brengt wat verborgen moet blijven. De respondenten zijn het erover eens dat er nog veel moet gebeuren om ervoor te zorgen dat het onderwerp homoseksualiteit bespreekbaar wordt en geaccepteerd zal raken onder Chinezen in Nederland. De algemene verwachting is dat dit nog wel een of twee generaties kan duren.

17.6 Familie en seksuele identiteit

Een groot obstakel voor acceptatie van homoseksualiteit vormt de familie. Ouders zijn bang voor schande en gezichtsverlies door het geroddel binnen de hechte en kleine Chinese gemeenschap. Voor zulk geklets halen ze niet hun schouders op. Als ze al bekend zijn met homoseksualiteit, zien ze het als iets raars, als een voorbijgaande fase of als een psychische afwijking. Vooral de familiale norm van huwelijk en voortplanting vormt een groot probleem. De sociale druk vanuit de gemeenschap op ouders en hun kinderen die een homo- of lesbo-identiteit nastreven, is sterk. Angst voor het anders zijn en voor het geroddel zorgt ervoor dat Chinezen nooit en te nimmer hun 'problemen' zullen bespreken met anderen. Ze houden die voor zich. Ze moeten vooral doen alsof er niets aan de hand is en alles volgens het trouwboekje verloopt.
Zelfs de respondenten die niet of nauwelijks in een hechte Chinese gemeenschap zitten, voelen die sociale druk. Omwille van de ouders moet de schone schijn worden opgehouden. Hierdoor komen homo's en lesbo's in een dubbelleven terecht. Dat kan gevolgen hebben voor hun psychische welbevinden. De meeste homoseksuele respondenten vertelden dat ze enige tijd depressief waren geweest, niet meer wisten wie ze waren en wanhopig op zoek gingen naar een passende seksuele identiteit: al dan niet trouwen; hetero, homo of bi. Sommigen hadden zelfs de wens normaal, dus geen homo of lesbo,

te zijn. Zoals SaC zegt over zijn homoseksuele beginjaren: 'Als er een pil was waardoor ik normaal werd, dan zou ik die gelijk ingenomen hebben.'
Niet alle ouders zijn op het eerste gezicht even afwijzend. Een respondent is van Indonesisch-Chinese afkomst en zijn ouders

> *[...] wilden graag tolerant overkomen. Maar in de loop der jaren heb ik gemerkt dat ze emotioneel gezien toch last hebben van mijn homoseksualiteit. Mijn moeder begint te dementeren en ik merk nu dat ze diep van binnen problemen heeft met mijn homo-zijn. Door de ziekte heeft ze nu geen rem meer op haar uitspraken en gooit ze dus alles eruit.*

Hij vond op zijn 19e een vriend die zijn ouders nooit hebben geaccepteerd. Ondanks een uiterlijk tolerante houding bleef het gevoel negatief.
Soms denken ouders dat homoseksueel gedrag een fase is en dat het wel over gaat zodra hun kinderen getrouwd zijn. Er wordt druk uitgeoefend om een geschikte partner te vinden van de andere sekse. SuC zegt dat ze er gek van wordt dat haar moeder keer op keer polst of ze deze of gene jongen leuk vindt en hem aanprijst als een geschikte man om mee te trouwen. Ze voelt zich niet serieus genomen door haar moeder, doordat haar eigen gevoelens totaal genegeerd worden.
De spanning die het meebrengt om op te boksen tegen de verwachtingen van ouders en omgeving en tegelijk de seksuele identiteit te ontkennen, leidt tot schuldgevoelens – een goed kind zijn zit namelijk als het ware in de genen. Gezien de hiërarchische structuur is het ook een verplichting om gehoorzaam aan de ouders te zijn. Een kind dat niet trouwt, voldoet niet aan verwachtingen van voortplanting en volgzaamheid. Het breken met je ouders vanwege je seksuele identiteit is eigenlijk geen optie en komt ook niet in Chinese homo's op. Dit wordt hen vaak verweten door hun Nederlandse partner. PY ziet dit onbegrip of cultuurverschil vaak in haar praktijk:

> *Wat ik de Chinese homo's wil meegeven, is dat ze niet per se de familiebanden hoeven te verbreken. Dit is de mentaliteit van de Nederlanders, je moet ten allen tijde voor jezelf opkomen en voor jezelf uitkomen ook al betekent dit het verbreken van de familiebanden. Maar voor een Chinees is dit ondenkbaar.*

Ook YC beaamt dit. Hij is afkomstig uit Hongkong en woont nu ruim tien jaar in Nederland met een Nederlandse partner. Hij heeft dit probleem niet met zijn vriend, maar herkent wel het onbegrip van in het bijzonder Nederlanders, die hem en anderen verwijten dat ze niet voor zichzelf opkomen. Nederlanders hebben volgens hem sterker dan andere westerlingen dat je voor jezelf en je eigen identiteit moet opkomen, ook al betekent dit dat je moet breken met je familie. Het niet opkomen voor je eigen identiteit betekent het verloochenen van jezelf en dus je leven leiden als een grote leugen. Hier is hij het niet mee eens, want homoseksualiteit is maar een klein onderdeel van zijn identiteit. Hij hoeft zijn seksuele identiteit niet uit te dragen zoals veel Nederlandse homoseksuelen doen en zou zich daar niet prettig bij voelen. Maar dit betekent niet dat hij zichzelf niet accepteert, hij uit het gewoon anders.
LL is geboren en getogen in Noord-Brabant en vrij westers opgevoed. Hij zegt eveneens dat het homo-zijn maar een klein onderdeel van zijn identiteit is. Hij heeft niet de

behoefte om ermee te koop te lopen, maar dat wil niet zeggen dat hij er niet voor uitkomt: 'Heteroseksuelen zeggen toch ook niet de hele tijd dat ze hetero zijn?'
Hier valt een groot verschil in de benadering en de betekenis van de homoseksuele identiteit bij Nederlanders en Chinezen vast te stellen: 'The motto "We are here, we are queer, get used to it!" is predicated upon individualism and confrontational politics in which the right to one's body is central of importance.' (Chou 2000: 50). Door een meer collectivistische houding treedt het 'ik' op de achtergrond, waardoor homoseksuele voorkeuren onzichtbaar blijven. Het christendom kent een cultuur van tegenstellingen, een ideologie van goed en kwaad, van zwart en wit. In de confucianistische en taoïstische leer staan balanceren en bewegen centraal, het yin-yangprincipe. Het goede heeft het kwade nodig en vice versa, alles draait om evenwicht en redelijkheid. Dit kan het gedrag verklaren van Chinese homo's dat zij nooit voor het één zullen kiezen, hun seksuele identiteit, door iets anders op te offeren, namelijk de band met hun ouders. Zij zullen meestal zoeken naar een gebalanceerde oplossing waarin soms het zwart zal overheersen, soms het wit maar meestal het grijs. Hoewel de respondenten nadruk leggen op evenwicht en ontwikkeling, lijken die niet te bestaan op het gebied van gender en seksualiteit – onderwerpen waarover juist sterk dichotoom wordt gedacht in termen van man en vrouw, wel of geen kinderen krijgen, en waarbij homoseksualiteit een onbesproken, uitgesloten categorie blijft.

17.7 Homoseksualiteit als psychische stoornis

Ook Chinese opvattingen over psychische aandoeningen verklaren veel over het gedrag ten aanzien van homoseksualiteit. Tot 2001 is homoseksualiteit in China officieel beschouwd als een geestesziekte. Veel Chinezen in Nederland zijn evenwel niet goed bekend met 'psychiatrie' en 'psychiatrische zorg' (Yip et al. 2005) en vinden het moeilijk om over dit soort onderwerpen te praten – ook als iemand in hun naaste omgeving een psychiatrische behandeling ondergaat. Toch denken ze ondanks dit gebrek aan kennis dat homo's en lesbo's geestelijk niet helemaal in orde zijn, maar daarbij baseren ze zich niet zozeer op wetenschappelijke als wel op populaire voorstellingen van gekte. Homoseksualiteit zien zij ook niet als een identiteit, maar als een aangeleerde afwijking die door een verkeerde opvoeding kan ontstaan.
Vanwege hun collectivistische gedachtegoed zien Chinezen een psychische aandoening niet als iets individueels, maar collectiefs. Het individu is nauw verbonden met de familie, die het als een falen ervaart als zij het gedrag van het zieke kind niet kan beïnvloeden (Lin 1981). Het sociale stigma rust dus niet alleen op het individu, maar op de hele familie (Yip et al. 2005). Dit verklaart het gedrag van ouders als zij erachter komen dat hun kind homoseksueel is. Zij zien homoseksualiteit immers vaak als een psychische aandoening. Ouders weten niet wat ze ermee aan moeten en proberen op allerlei manieren ervoor te zorgen dat hun kind 'normaal' wordt: door te praten, door druk uit te oefenen, soms door het onderwerp te negeren en te doen alsof het niet kan bestaan. Als anderen erachter komen dat hun kind homo of lesbo is, dan worden zij erop aangekeken dat ze hun kind niet goed hebben opgevoed. De homoseksuele respondenten weten van dit verwijt. Zij lopen met het schuldgevoel dat ze dit hun ouders en familie aandoen en tegelijkertijd

wordt dit schuldgevoel versterkt door de reactie van hun ouders. Het schaamtegevoel van ouders slaat over op het kind, dat immers de veroorzaker is. De kinderen voelen zich schuldig vanwege hun ouders die zich schamen voor de gemeenschap en tegelijk de schuld krijgen dat hun kinderen homo of lesbo zijn geworden.
Het 'ontkennen' van je eigen seksuele identiteit kan leiden tot psychische stoornissen. PY heeft momenteel een Chinese jongeman uit China als cliënt. Hij is hier gekomen om een familielid dat hier studeert te steunen. Maar zijn Chinese partner is hier ook en dat weten zijn ouders niet. Zij weten niet dat hij homo is, zij denken dat hij zich opoffert voor het familielid. Hij heeft een psychose gehad en loopt daarom bij Mentrum. Voor zijn gevoel heeft hij zijn ouders voor de gek gehouden en dat dubbelleven heeft hem volgens zijn therapeute psychisch stuk gemaakt. Hij is blij dat hij in Nederland is zodat hij zijn eigen leven kan leiden, maar voelt zich er tegelijkertijd schuldig over. Hij zal nooit aan zijn ouders kunnen vertellen dat hij homoseksueel is. Hij mijdt hier zo veel mogelijk Chinezen omdat hij bang is dat er over hem wordt geroddeld.
KD had een personeelslid dat uit China kwam om hier te werken. Het was overduidelijk dat hij homo was, maar de jongen ontkende dit. Op een dag draaide hij helemaal door en schreeuwde hij de hele tijd: 'Ik ben een meisje!' KD vindt het begrijpelijk dat dit soort dingen gebeurt als je je hele leven moet ontkennen dat je homo bent; dan komt er een punt dat je het psychisch niet meer aankan.
Het beeld dat homoseksualiteit iets raars is en dat homo's niet helemaal in orde zijn, is ook in China zeer sterk volgens AA en CC. Er is dan wel iets veranderd in China, maar zeker ouderen zien homo's en lesbo's als gekke en vieze mensen van wie je ver weg moet blijven. Voor hen is een homo noch man noch vrouw, dus eigenlijk niets. De onmannelijkheid van homomannen en de onvrouwelijkheid van lesbovrouwen lijken een belangrijke rol te spelen in het idee dat ze gestoord zijn.

17.8 Coming-out

De homoseksuele respondenten hebben geen van allen aansluiting of hulp gezocht bij een (allochtone) homo-organisatie. Wel zijn ze, via internet of hun eigen netwerk, in contact gekomen met andere (Chinese) homoseksuelen. Voor respondent XX zijn internationale contacten via het internet een cruciaal instrument geweest in de zoektocht naar en acceptatie van zijn eigen seksuele identiteit. Hij wilde altijd een 'normale stoere jongen zijn die gewoon van meisjes houdt'. Aan het eind van de middelbare school dacht hij romantisch aangetrokken te zijn tot meisjes en erotisch tot jongens.

> *Toen ik bijna 22 was, dus anderhalf jaar geleden of zo... was ik toch zo depressief aan het worden. Het leven leek uitzichtloos. Opeens ging ik met homo's praten op internet en toen ging het steeds beter. Begon mijn homoseksualiteit steeds meer te accepteren en besprak met andere homo's van alles en nog wat. [Na enige tijd] maakte ik vrienden met Nederlandse homo's en nu ben ik uit de kast bij al mijn vrienden, ook bij heterovrienden. Die vonden het niet erg en hadden blijkbaar ook altijd al een vermoeden gehad. Huisgenoten weten het ook, sommige mensen op het werk.*

Bij zijn familie en bij Chinese vrienden is hij niet uit de kast. Want het kleur bekennen mag steeds soepeler verlopen bij andere Nederlanders, bij de Chinese gaat het nog steeds moeizaam.
Ook MH is door middel van het internet achter haar eigen seksuele identiteit gekomen. Zij vond het altijd raar dat zij jongens niet zo interessant vond zoals al haar vriendinnen. Op het internet is ze informatie gaan zoeken over homoseksualiteit en daardoor begon ze erg aan zichzelf te twijfelen. Toen ze op haar 18e in China op vakantie was en verliefd werd op een meisje, was dat een bevestiging voor haarzelf. Ze is out voor iedereen behalve haar ouders, maar enkele familieleden weten het wel.
AA en CC zijn uit Shanghai gekomen. Andere Chinezen kennen ze hier eigenlijk niet. Verder komen ze in contact met Nederlandse homo's via hun partners. Hun wereld is erg beperkt hier. Ze zijn uit China weggegaan omdat het leven als homo daar niet zo vrij is. CC heeft er veel voor moeten inleveren want het luxe leventje dat hij daar had, heeft hij hier niet. Hij woont samen met een Nederlandse man, maar de communicatie verloopt moeizaam. Zijn Engels is niet zo heel erg goed en zijn vriend spreekt geen Chinees.
CC was verloofd met een meisje in China toen hij op een dag in een straat kwam die een homostraat was, maar dat wist hij niet. Hij werd aangesproken door een goed uitziende Chinese man die hem vroeg of hij wat met hem wilde gaan drinken. CC was erg verlegen en ging niet mee, maar hij had wel zijn nummer aan die man gegeven. Deze man belde hem voortdurend en CC voelde zich gevleid maar ook beschaamd en vies. Na enige tijd is het toch wat geworden tussen hen, ook al was de man getrouwd en had hij kinderen terwijl CC nog steeds was verloofd. Na deze affaire heeft hij een andere man ontmoet, die hij niet aantrekkelijk vond, maar deze man was erg zorgzaam en steunde hem financieel in zijn luxe leventje. Hij is toen met deze man gaan samenwonen en zij zijn acht jaar bij elkaar gebleven. Zijn verloving heeft hij verbroken, want hij en zijn vriendin hadden op het laatst alleen maar ruzie.
KC geeft een voorbeeld van heteroseksuele vanzelfsprekendheid die het bewustzijn van homoseksuele opties vrijwel uitsluit. Toen de zanger en tevens populairste filmacteur uit Hongkong, Leslie Cheung, in 2003 op 46-jarige leeftijd een einde aan zijn leven maakte vanwege depressies en emotionele problemen, werd hem door berichten in de media duidelijk dat Cheung homoseksueel was – iets wat overigens al langer bekend was. Cheung was in het begin van zijn carrière met een vrouw getrouwd geweest maar speelde in de jaren negentig homorollen in films als Farewell My Concubine (1993) en had in 1997 tijdens een concert gesproken over zijn twee grootste liefdes, zijn moeder en zijn minnaar. Toen KC in 2003 hoorde van Cheungs homoseksuele voorkeur, kon hij 'het gewoon niet geloven, want hij was voor mij altijd heteroseksueel. Later toen ik alles ging terughalen, dan valt alles op zijn plek, de dingen kloppen.' Voor alle homoseksuele signalen die hij achteraf opeens herkende, was hij vele jaren blind geweest.

17.9 Samenvatting

Aan de mannenkant had China een rijke homoseksuele geschiedenis maar die ligt ver terug, voor 1900. Onze respondenten weten ervan, maar het speelt geen rol meer in de huidige seksuele opvattingen. Die worden nu vooral bepaald door trouwen en kinderen

krijgen. Dat biedt de voornaamste achtergrond voor het onbegrip rond homoseksuele identificaties. Het maakt dat jonge homo's en lesbo's niet met hun seksuele voorkeuren voor de draad durven komen bij hun ouders en verdere familie. Het drukt zowel op meisjes als op jongens, maar vooral op oudste zonen. Het komt voort uit Chinese cultuur, geschiedenis en filosofie. Als maar aan de verplichting van huwelijk en voortplanting was voldaan, maakte het vroeger niet veel uit hoe men zijn seksuele leven inrichtte. Die openheid is er tegenwoordig niet meer, althans geen van onze respondenten spreekt erover. Voor de huidige generatie van homo's en lesbo's is die dubbele verplichting een vrijwel onoverkomelijk obstakel geworden, hoewel uit de literatuur bekend is dat sommige homo's en lesbo's de weg kiezen van trouwen, kinderen krijgen en ten slotte scheiden, waarmee de weg naar een zelfgekozen seksueel leven open ligt.
Een ander obstakel is een Chinese filosofie van streven naar harmonie. Dat is een nobel ideaal, maar het kan ook betekenen dat het individu niet seksueel uit de pas mag lopen. Zo zeggen onze respondenten dat homo's en lesbo's een balans zoeken tussen hun eigen wensen en die van hun ouders. Dat betekent dat ze niet kiezen voor een confrontatie met hun familie en een onverbloemd kleur bekennen. Het gaat samen met het idee dat Chinezen vooral niet willen opvallen. Nederlanders zouden hen daarom grijze muizen noemen, maar Chinezen zien het zelf eerder als discretie. Chinese homo's en lesbo's legitimeren dit met het idee dat niet hun hele leven bepaald is door hun seksuele voorkeur of dat hetero's ook niet de hele tijd van de daken roepen dat ze hetero zijn. Het verwijt aan de Nederlandse homo's is kennelijk, net als bij andere etnische minderheden, dat ze hun hele leven ophangen aan hun erotische preferenties. Het is de vraag in hoeverre allochtone en autochtone homo's en lesbo's op dit punt van elkaar verschillen en of deze afwijzing van expliciete vormen van homoseksualiteit niet eerder een defensieve reactie is in alle groepen.
Een derde belangrijk obstakel voor homoseksuele keuzes is de sterke sociale controle, die tot uitdrukking komt in geroddel. Misschien zouden ouders hun homokinderen makkelijker accepteren als ze niet bang waren voor de schande die het bij Chinezen is om een homoleven te leiden, niet alleen voor de persoon zelf maar meer nog voor de ouders, die medeverantwoordelijk worden gehouden voor zulk 'vreemd' gedrag. Om geroddel in Chinese gemeenschappen – die meestal hecht en klein zijn, – te voorkomen, kan homoseksualiteit beter stil worden gehouden. Hetzelfde geldt voor psychische ziekten. Homoseksualiteit wordt als een psychiatrische stoornis gezien in de Chinese gemeenschap. Sinds 2001 is in China homoseksualiteit afgevoerd van de lijst van zulke afwijkingen, zoals al veel langer in Nederland, wat een positieve bijdrage kan leveren aan een grotere acceptatie van homo's en lesbo's onder Chinezen in Nederland. Maar deze verandering moet dan wel in ruimere kring bekend worden. Hetzelfde geldt voor de snelle en positieve ontwikkelingen rond homoseksualiteit en -emancipatie in de herkomstlanden.
Chinese homo's en lesbo's maken nauwelijks gebruik van de voorzieningen die er in Nederland voor hen bestaan. Zij vinden geen aansluiting bij (autochtone) homo-organisaties. Hun informatie lijken ze vooral te betrekken van internet waar ze vaak hun homo- en lesbocontacten opdoen, soms vooral met andere Chinezen. De Chinese homo's die Nederlandse partners hebben, ervaren naast taalproblemen ook culturele verschillen die de relatie bemoeilijken. Zo stellen autochtonen de Chinese discretie niet op prijs en zien

die als in de kast zitten – ongewenst voor Nederlanders, door Chinezen eerder als hun leefwijze ervaren.
Op basis van onze interviews valt niet te bepalen welke rol opleiding speelt in acceptatie van homo's en lesbo's. De bezwaren lijken vooral cultureel te zijn en de jongere generatie, die meer is geïntegreerd en hoger is opgeleid, zou volgens onze respondenten iets toleranter zijn. De invloed van religie op de houding tegenover homoseksualiteit lijkt beperkt. Anders dan bij christelijk-orthodoxe of islamitische Nederlanders vormt godsdienst nauwelijks een obstakel onder Chinese Nederlanders. In de regel wordt het confucianisme ook niet als een religie maar als een filosofie gezien. De grote waarde die daarin wordt toegekend aan huwelijk en voortplanting leeft in ieder geval heel sterk in de Chinese gemeenschap. Van de ruimte die in het confucianisme werd geboden aan seksuele escapades buiten het huwelijk wordt geen melding meer gemaakt en ook niet van personen die daarvan gebruikmaken. De meer seksueel repressieve kant van de Chinese filosofie leeft voort, de liberalere kant wordt miskend. Toch vallen er bij heteroseksuele relatievorming veranderingen te constateren zoals een vrijere partnerkeuze en een zwakkere voortplantingsplicht, die hoop geven dat ook homoseksualiteit meer geaccepteerd zal raken.
Onder Chinezen bestaan ideeën van genderinversie – dat homomannen geen echte mannen zijn en lesbische vrouwen geen echte vrouwen. Hierover hebben we slechts weinig informatie gevonden in interviews en literatuur. Het lijkt vooral te maken te hebben met de verplichting voor mannen en vrouwen om te trouwen en kinderen te krijgen. Mensen die daar niet aan voldoen, zijn genderdissidenten, die op afwijzing kunnen rekenen. Gezien de voorbeelden die de respondenten geven, lijken die ideeën onder Chinezen in zowel Nederland als China te leven en zijn dus niet ontstaan na de migratie. Deze voorstelling dat homo's en lesbo's niet voldoen aan gendernormen en dat dit een bezwaar is, delen Chinezen met de meeste andere (nieuwe) Nederlanders.
Hoe kan de situatie voor Chinees-Nederlandse homo's en lesbo's worden verbeterd? Een belangrijke optie ligt in het meer op elkaar afstemmen van de eisen van de familie en de wensen van homo's en lesbo's. Een manier is om duidelijk te maken dat homoseksualiteit en reproductie elkaar niet uitsluiten, zeker niet nu het huwelijk is opengesteld voor paren van hetzelfde geslacht, en te wijzen op mogelijkheden voor lesbo's en homo's van biologische en kunstmatige voortplanting en adoptie. Aansluiting met de allochtone of autochtone homo- en lesbobeweging is gewenst zodat Hollandse *tongzhi* een gezicht krijgen. Homovriendelijke moeders en zusters die zelf hebben geleden onder de patriarchale verhoudingen kunnen voorlichting geven, ouders helpen hun schaamte te overwinnen, sociale druk doorbreken en vertellen dat homoseksualiteit geen gekte is. Gezien het belang van internet voor jonge Chinezen kunnen mogelijkheden daarvan beter worden ingezet, zoals met een website over homoseksualiteit gericht op Nederlandse Chinezen of met filmpjes op YouTube. Ouders kunnen benaderd worden via de Chinese media. Er zit voorlopig nog weinig beweging in de houding van Chinese Nederlanders tegenover homoseksualiteit en hun gemeenschap blijft relatief gesloten, maar kansen op positieve ontwikkelingen rond homo-emancipatie lijken bij hen beter dan bij Marokkaanse of Turkse Nederlanders, bij wie culturele en religieuze afwijzing sterker is.

Noot

1 Het ging om een relatief jonge groep, die hier kwam om te werken. Ze waren gemiddeld 26 jaar bij immigratie, terwijl die leeftijd voor de Chinezen uit Hongkong lager lag: 20 jaar bij de mannen en 22 jaar bij de vrouwen.

Bijlage bij hoofdstuk 17

Interviews

Een respondent heeft uitdrukkelijk verzocht om anoniem te blijven, de rest had geen probleem met naamsvermelding.

Respondenten:

Naam	leeftijd	m/v	beroep	herkomst
Awah (AA)	41	m	kamermeisje	Shanghai
Wim Boef (WB)	51	m	werkloos	Nederland-blank
Sander Chan (SaC)	29	m	Onderzoeker, politicus	Nederland
Susa Chen (SuC)	20	v	scholier	China
Kevin Chow (KC)	36	m	Ondernemer, organiseert Miss China Europe	Hongkong
Coco (CC)	40	m	Geen baan	Shanghai
Kin-Ping Dun (KD)	34	m	ondernemer	Amsterdam
Hengko Dun (HD)	63	m	ondernemer	Amsterdam
Meeling Hu (MH)	21	v	student	Leiden
Long Li (LL)	24	m	Pas afgestudeerd	Noord Brabant
Tikhoko Ong (TO)	41	m	trainer	Leiden, ouders in Indonesië geboren
Hong-Tong Wu (HW)	37	m	Voorzitter Chinese radio	Amsterdam, ouders uit China
XX	23	m	student	Nederland, Chinees
Pui Fan Yip (PY)	43	v	therapeute	Hongkong
Yiufai Chow (YC)	40	m	docent, onderzoeker, songwriter	Hongkong

18 De kast op een kier; ontwikkelingen in de acceptatie van homoseksualiteit onder etnische en religieuze minderheden in Nederland

Jan Willem Duyvendak, David Bos en Gert Hekma (UvA)

18.1 Afkeuring en afkeer

Onder de meeste van de vijf minderheden die we in deel 4 onder de loep namen, blijken zich voorzichtig positieve veranderingen te voltrekken in de omgang met homoseksualiteit, ook al ligt homoseksualiteit in deze gemeenschappen vaak nog zeer problematisch. Alvorens we ons verdiepen in deze tekenen van verandering, staan we daarom eerst stil bij belemmeringen. Wat is er mis met homoseksualiteit in de ogen van velen in de onderzochte minderheden?

1 Homoseksualiteit wordt ervaren als een inbreuk op de koppeling van seksualiteit aan huwelijk en familieverhoudingen. De nadruk op dat laatste gaat gepaard met een sterke sociale controle, waardoor individuen weinig vrijheid hebben om uit de pas te lopen. Dit geldt voor alle vijf onderzochte minderheden, zij het dat behoudende protestanten minder nadruk leggen op de koppeling van seks aan voortplanting.
2 Homoseksualiteit wordt, vooral door Marokkaanse, Turkse en Surinaamse Nederlanders en in mindere mate door Chinese en behoudend protestantse Nederlanders, geassocieerd met onmannelijkheid c.q. onvrouwelijkheid. Daarbij wordt niet alleen gedacht aan seks (in het bijzonder: penetratie door een seksegenoot), maar ook aan manieren van kleden, bewegen, spreken en verkeren in het alledaagse leven. 'Onvrouwelijk' gedrag van lesbische vrouwen wordt overigens ook weleens (bijvoorbeeld onder Turkse Nederlanders) gewaardeerd.
3 Homoseksualiteit (vooral van mannen) wordt geassocieerd met 'deviante' seksuele praktijken zoals orale en anale seks en met de veronderstelde seksualisering van de samenleving. Dit bezwaar leeft in elk van de onderzochte groepen, maar er zijn ook, in het bijzonder Creools-Surinaamse, respondenten die seksualisering en seksuele openheid waarderen.
4 Homoseksuele vrouwen en vooral mannen wordt verweten dat ze zich te veel manifesteren in het openbare leven, hetgeen zou getuigen van gebrek aan discretie oftewel een overschrijding van de grens tussen privé en publiek. Dit bezwaar leeft vooral onder Marokkaanse en Turkse, in iets mindere mate onder Surinaamse en Chinese, en in nog mindere mate onder behoudend protestantse Nederlanders. Laatstgenoemden hebben wel bezwaar tegen publieke uitingen als de Gay Pride en tegen de vermeende seksualisering van de samenleving, maar niet tegen homoseksueel kleur bekennen: in tegenstelling tot de vier etnische minderheden waarderen zij eerlijkheid, bijvoorbeeld over de homoseksuele voorkeur, juist hoger dan discretie.
5 Homoseksualiteit wordt opgevat als schending van religieuze voorschriften, vooral zoals deze te vinden zouden zijn in heilige geschriften (dit geldt voor Marokkaanse

en Turkse Nederlanders en protestanten, en minder voor de Chinese en Surinaamse groep).

6 Homoseksualiteit wordt door Chinese, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse Nederlanders opgevat als iets dat in strijd zou zijn met 'de natuur', die nu eens vanuit theologisch, dan weer vanuit biologisch oogpunt wordt bekeken. Protestanten doen dat, anders dan rooms-katholieken, zelden, daar de schepping volgens hen de gevolgen draagt van de zondeval.

7 Homoseksualiteit wordt, vooral door sommige Chinese en Surinaamse Nederlanders, opgevat als een psychische afwijking.

Uit deze opsomming blijkt dat homoseksualiteit wordt afgewezen op heel uiteenlopende gronden en ook dat er in het ene geval iets anders onder wordt verstaan dan in het andere. Nu eens gaat het over een manier van zijn, dan weer over een manier van doen – hetzij seksueel, hetzij anderszins – of een manier van spreken. Zelfs wat 'de daad' betreft, circuleren er verschillende opvattingen van homoseksualiteit: nu eens gaat het over gepenetreerd worden, dan weer over iedere vorm van homoseksueel verkeer.
In publieke discussies wordt vaak verondersteld dat Turkse en Marokkaanse Nederlanders vooral moeite zouden hebben met homoseksualiteit vanwege hun heteronormativiteit en hun religie (1 en 5). Onze bevindingen suggereren (zie ook Buijs et al. 2009) dat minstens zo veel betekenis moet worden toegekend aan cultureel geijkte normen van mannelijkheid en vrouwelijkheid (2 en 3), eer en schande (4).
Bovenstaande afwijzingsgronden blijken overigens een grabbelton: zodra de ene (bv. biologie of psychiatrie) aan overtuigingskracht verliest, wint een andere aan populariteit. Recentelijk wordt vaak de nadruk gelegd op religieuze bezwaren.
Vooral seks tussen mannen roept veel weerzin op; seks tussen vrouwen wordt vaak nauwelijks opgemerkt, doordat hun seksuele autonomie en subjectiviteit wordt ontkend. Voor lesbo's is dat misschien een geluk bij een ongeluk, maar stellige uitspraken daarover kunnen we niet doen: ook ons onderzoek lijdt onder de onzichtbaarheid en onhoorbaarheid van vrouwen die op vrouwen vallen.

18.2 Aanzetten tot acceptatie

Hoewel homoseksualiteit dus vaak nog erg moeilijk ligt, bespeuren we in vrijwel al deze gemeenschappen dat de manier van omgaan met homoseksualiteit in beweging is. Vooral onder Surinaamse en (behoudend) protestantse Nederlanders zien we tekenen van toenemende acceptatie, zowel bij modale groepsleden als in de elite.
Onder *mainline* protestanten verrichtte een elite in de jaren zestig en zeventig baanbrekend werk: hervormde en gereformeerde predikanten (of 'pastors'), psychiaters en psychologen liepen voorop in de acceptatie van 'de homofiele naaste'. De huidige opinieleiders van behoudende protestanten (orthodox-gereformeerden, bevindelijk-gereformeerden en evangelischen) lijken juist conservatiever dan hun achterban; ze lijken beducht te zijn dat ze zich, door homoseksualiteit te accepteren, begeven op een hellend vlak in de richting van *mainline* protestanten. Ondanks struikelblokken zoals homoseksuele leraren en leerlingen in het christelijk onderwijs of representatie

van praktiserende homo's en lesbo's in de christelijke politiek, is er niettemin ook onder orthodox en, in veel mindere mate, bevindelijk-gereformeerden sprake van een toenemende acceptatie van homoseksualiteit – niet alleen van de 'aard' maar ook van de 'daad'. De eigen homo-organisaties, zaakwaarnemers (zoals predikanten, hulpverleners en ouders) en verzuilde media spelen een belangrijke rol in dit proces doordat ze 'mensen met homogevoelens' hoorbaar maken. Dat zulke mensen er mogen zijn, wordt door vrijwel niemand betwist, maar de meningsvorming over de vraag of ze ook seks met elkaar mogen hebben, wordt gekenmerkt door heftige botsingen – niet tussen homo's en hetero's, maar tussen vooruitstrevende en behoudende heteroseksuelen. Homoseksualiteit is onder orthodox-gereformeerden vandaag de dag een brisant vraagstuk. De onderlinge verdeeldheid over dit vraagstuk wordt, vooral onder bevindelijk-gereformeerden, toegedekt door een gezamenlijk beleden weerstand tegen de inmenging van de overheid en 'de homobeweging' (het COC). Interessant genoeg versterkt die weerstand tegen bemoeienis van buitenaf de legitimiteit van emancipatie-initiatieven van binnenuit. De ontwikkelingen onder evangelische protestanten zijn minder duidelijk. Het bestaan van homoseksuele gevoelens wordt door hen veelal wel erkend, maar niet altijd aanvaard: mensen worden geacht zich ertegen te verzetten en hebben eigenlijk alleen recht van spreken als zij hun homoseksuele gevoelens hebben overwonnen. Daardoor blijft homoseksualiteit veelal onhoorbaar.
Onder Surinaamse Nederlanders lijkt sprake van een groeiende openheid over homoseksualiteit. Dat lijkt vooral te danken aan de voortgaande integratie van Surinaamse Nederlanders: zij komen intensief in aanraking met de Nederlandse samenleving en cultuur, en homo's en lesbo's onder hen vinden zonder veel problemen hun weg in het uitgaansleven. Wat het accepteren van homoseksualiteit betreft, lijkt er geen groot verschil te bestaan tussen elite en achterban; beide lijken relatief welwillend tegenover homoseksualiteit te staan, met uitzondering van de straatcultuur van Surinaamse jongeren, die nog wel een sterk antihomokarakter heeft. Bovendien bespeuren we enig verschil tussen enerzijds Creoolse en anderzijds de meer traditioneel ingestelde hindoeistische of islamitische Surinaamse Nederlanders. Ondanks de toegenomen acceptatie blijken Surinaamse homo's en lesbo's niet zomaar uit te komen voor hun seksuele voorkeur. Velen van hen verzetten zich tegen de, naar hun idee, typisch westerse opvatting van homoseksualiteit als een geaardheid of als grondslag voor een zekere levensstijl. Tegenover openlijke en eenduidige homoseksualiteit stellen zij de traditioneel Surinaamse opvattingen van homoseksualiteit als een discreet te beleven activiteit in de privésfeer en een filosofie van 'leven en laten leven'. Individuele initiatieven tot zelforganisatie van homoseksuelen kregen dan ook weinig steun vanuit eigen kring, en wat in de Nederlandse situatie als een noodzakelijke basis voor dergelijke organisaties geldt – zelfidentificatie als homoseksueel – was jarenlang uitermate wankel.
Ook in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap in Nederland verandert de omgang met homoseksualiteit. De elite loopt daarbij duidelijk voorop. Deze ontwikkeling lijkt op die onder hervormden en, vooral, gereformeerden in de jaren zestig en zeventig. Maar ook zijn er opvallende verschillen. In de Turkse en Marokkaanse gemeenschap zijn het niet zozeer religieuze als wel politieke gezagsdragers die zich uitspreken. Dat is niet verwonderlijk, want vooral zij worden door de buitenwacht aangesproken op de omgang met

homoseksualiteit in hun gemeenschap. Dat duidt op een tweede verschil: het bespreken van homoseksualiteit komt niet zozeer voort uit druk van binnenuit – denk aan Marokkaans- en Turks-Nederlandse homoseksuelen en hun naasten – als wel uit druk van buitenaf.
Turks- en Marokkaans-Nederlandse politici die zich uitspreken voor acceptatie van homoseksualiteit ondervinden bovendien weinig steun van andere spraakmakende leden van hun gemeenschap aangezien veel Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse schrijvers, (klein)kunstenaars en onderzoekers zich niet richten tot de groep van origine maar veeleer tot een algemeen publiek. De belangrijkste handicap is echter dat deze opinieleiders zo weinig bijval krijgen van homoseksuele mannen en vrouwen in eigen kring. Ook deze laatste groep lijkt zich eerder te oriënteren op de doorsnee-Nederlandse samenleving (of, specifieker, de homowereld) dan op de gemeenschap waaruit ze voortkomen. Zelforganisaties van Marokkaans-Nederlandse homo's en lesbo's schitteren door afwezigheid: in de publieke meningsvorming over homoseksualiteit in Marokkaanse of islamitische kring spelen ze geen enkele rol. De gedachte dat homoseksualiteit een schande is, belet niet alleen hen, maar ook hun naasten om zich uit te spreken.
In de Turks-Nederlandse gemeenschap komen zulke zelforganisaties wel voor, zij het op zeer bescheiden schaal. De initiatiefnemers behoren meestal niet tot de tweede of derde generatie maar kwamen naar Nederland voor hun studie of geliefde. Daardoor hoeven ze zich minder gelegen te laten liggen aan hun familie, en kunnen ze moed of inspiratie putten uit initiatieven in het land van herkomst. Hun initiatieven lijken aan te slaan bij Nederlands-Turkse homoseksuelen, maar lijken vooralsnog weinig aansluiting te vinden in de eigen gemeenschap. De Turken in Nederland vormen een tamelijk gesloten groep die zich weinig gelegen laat liggen aan progressief-Nederlandse opvattingen, mede door hun relatief sterke gerichtheid op Turkije. Anders dan bij Marokkaanse Nederlanders is homoseksualiteit wel zichtbaar door de Turkse media, al is de invloed daarvan hier vooralsnog beperkt. Ouders, broers en zussen van homoseksuele Turkse Nederlanders en andere zaakwaarnemers laten het vooralsnog afweten, een enkele uitzondering daargelaten.
De situatie in de Chinees-Nederlandse gemeenschap is somber: we vinden hier noch een vooruitstrevende elite (van religieuze of politieke gezagsdragers), noch enige vorm van homoseksuele zelforganisatie. Er is nauwelijks een achterban die openstaat voor tolerante opvattingen over homoseksualiteit. Een collectieve cultuur kan soms bevorderlijk zijn voor verandering zoals bij gereformeerden, maar de sterke onderlinge verbondenheid van Chinese Nederlanders werkt vooralsnog belemmerend. De schaamte voor individueel afwijkend gedrag is groot en veel ouders durven het niet publiekelijk op te nemen voor hun kinderen. De gemeenschap is bovendien zo hecht en geïsoleerd – onder meer als gevolg van onderlinge economische afhankelijkheid – dat homoseksuele zelforganisatie lastig zal zijn. Intern zijn er weinig openingen en extern bekommert zich vrijwel niemand om het lot van Chinese homo's en lesbo's. Een lichtpunt is dat Chinese Nederlanders geen religieuze verbodsbepalingen op homoseks kennen. Ook hun gerichtheid op de landen van herkomst kan gunstig uitpakken, want homo-emancipatie voltrekt zich in Zuidoost Azië in een verrassend tempo waarbij internet een belangrijke rol speelt.

18.3 De spelers en het spel

In hoofdstuk 12 beschreven we hoe homoseksualiteit vanaf de jaren zestig ingeburgerd is geraakt in de Nederlandse samenleving en cultuur. We wezen daarbij onder meer op de bijdrage van grootschalige sociale veranderingen. Het is de vraag of gesignaleerde ontwikkelingen als individualisering, ontkerkelijking, democratisering en seksuele liberalisering zich ook in de onderzochte groepen voordoen. Individualisering botst binnen de vijf gemeenschappen met sociale controle en familienormen vormen obstakels voor een eigen ontwikkeling van individuen. Onder moslims is van een proces als ontkerkelijking nauwelijks sprake. De meeste Marokkaanse en Turkse Nederlanders blijven zich als moslim zien en de relevantie van het geloof binnen deze groepen is in de afgelopen decennia, door verschillende oorzaken, alleen maar groter geworden. Bij de protestanten is het beeld gemengd. Hoewel ook voor hen religieuze richtlijnen onverminderd van kracht blijven, zijn 'orthodox-gereformeerden' schoorvoetend de weg ingeslagen die de *mainline* protestanten bewandelden in de jaren zestig zeventig: de weg die voert van acceptatie van de 'homofiele geaardheid' naar aanvaarding van homoseksuele relaties. Dat gebeurt op gezag van professionals (theologen en anderen) en is daarom meer een autoritaire dan een democratische gang van zaken.

Van democratisering – dat mensen en in het bijzonder homo's en lesbo's voor hun eigen belangen opkomen – is ook nauwelijks sprake in de vijf groepen. Er is geen seksuele hervormingsbeweging zoals indertijd de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). Feminisme is, behalve bij de Surinaamse Nederlanders, vooralsnog vooral een zaak van vrouwen die buiten de behandelde gemeenschappen zijn getreden. De ontwikkeling van een ideologie van seksuele en seksegelijkheid is het verst gevorderd bij de Surinaamse groep maar is nog vreemd aan de Marokkaanse, Turkse en protestantse groep. Met andere woorden: de factoren die homo-emancipatie veertig jaar geleden bevorderden, zijn in de behandelde groepen veelal afwezig. Nu lijkt de enige weg om een zelfstandig homo- of lesboleven te kunnen leiden individuele desertie uit de eigen groep.

Toch zijn er enkele meer specifieke ontwikkelingen te benoemen die wellicht op termijn bevorderlijk kunnen zijn voor acceptatie van homoseksualiteit in de onderzochte groepen. Uit dit onderzoek blijkt dat kennismaking met homo's en lesbo's van vlees en bloed veel vooroordelen of bezwaren kan wegnemen en begrip of sympathie kan kweken. Bevorderlijk zijn vooral ontmoetingen met mannen en vrouwen in de directe omgeving, die men aanvankelijk niet als homoseksueel, maar als collega, docent, klas-, sport-, buurt- of geloofsgenoot heeft leren kennen. Van iets minder belang is het virtueel kennismaken met Bekende Nederlanders, tenzij het gaat om iemand uit de eigen groep (bijvoorbeeld advocaat Spong voor Surinamers), die wel degelijk lijkt bij te dragen aan grotere acceptatie. Autochtone BN'ers als Jos Brink, Paul de Leeuw en Pim Fortuyn bevestigen soms onbedoeld de gedachte dat homoseksualiteit een eigenaardigheid zou zijn van witte, seculiere druktemakers. Ook in de naaste omgeving maakt bekend echter niet altijd bemind: Chinese, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse Nederlanders die zich kenbaar maken als homoseksueel krijgen al gauw het verwijt dat ze niet alleen hun eigen reputatie, maar ook die van de familie of zelfs de hele gemeenschap op het spel zetten.

Dat stelt hen voor een loyaliteitsconflict dat ze soms 'oplossen' door het uitkomen voor een homoseksuele voorkeur voor te stellen als een vorm van Hollands egoïsme of gedateerd activisme.[1] Zo maken ze van de nood een deugd, en verzetten ze zich tegen de aandrang die er vanuit de buitenwereld op hen wordt uitgeoefend.

In hoofdstuk 12 wezen we erop dat in het emancipatieproces zelforganisaties vaak een belangrijke rol spelen. In dat opzicht is de opkomst van nieuwe protestantse homo-organisaties een lichtpunt – en de zwakte van allochtone homo-organisaties een punt van zorg. In de afgelopen decennia heeft het weliswaar niet ontbroken aan initiatieven, maar meestal steunden deze op één persoon (bijna altijd een man), die het slechts enkele jaren volhield – waarna een ander weer van voren af aan begon. Deze organisaties van etnische minderheden hebben vaak een moeizame verhouding met de 'witte' homobeweging en -wereld (en omgekeerd), terwijl ze weinig aansluiting zoeken en vinden bij andere migrantenorganisaties. Ze bespeuren discriminatie en onbegrip en hebben moeite met de eisen die subsidiegevers en het COC aan hen stellen. Een solidaire achterban hebben ze nauwelijks en de deelname van lesbische vrouwen is gering. Alleen in de Surinaamse gemeenschap bestond enige tijd een lesbobeweging

Door de korte levensduur van deze stichtingen en projecten zijn er weinig of geen blijvende resultaten geboekt. En terwijl er vandaag de dag enkele protestantse homo-organisaties bestaan, zijn er in Nederland geen Surinaamse of Chinese homo-organisaties; verder is er slechts één Turkse, twee Arabische en één interetnische organisatie, waarin Marokkaanse Nederlanders nauwelijks een rol spelen. Voor de overheid zijn zulke organisaties echter essentieel als aangrijpingspunt voor emancipatiebeleid. Ook journalisten zoeken ze graag op, om allochtone (bijvoorbeeld juist de zo onzichtbare Nederlands-Marokkaanse) homo's en lesbo's een gezicht te kunnen geven. Dat laatste maakt de betrokkenen echter eerder kopschuw: de meesten willen onder geen beding herkenbaar in beeld worden gebracht.

In de meningsvorming over homoseksualiteit in de onderzochte etnische minderheden zijn de ouders opmerkelijk afwezig. De 'schande' van de homoseksualiteit van hun kind en de daarmee samenhangende nadruk op 'discretie' in plaats van 'eerlijkheid' belet hen om openlijk steun te verlenen aan hun kinderen – of zelfs maar steun te zoeken bij elkaar. Die conclusie stemt somber, want naasten – vrienden en vriendinnen, broers en zussen, ouders en verdere familie – zijn vaak van eminent belang voor het bevorderen van acceptatie. Zelfaanvaarding en zelfrespect zijn immers moeilijk op te brengen voor wie zich niet gesteund weet door diegenen die hem of haar het meest vertrouwd zijn. Dat veel allochtone homo's en lesbo's ervoor terugdeinzen om kleur te bekennen, is voorstelbaar, en dat ze vraagtekens plaatsen bij de plicht om uit de kast te komen, is terecht. Maar het nastreven van discretie en het instemmen met zwijgen is uiteindelijk een doodlopende weg en bevestigt de gedachte dat homoseksualiteit een schande is waaraan homo's en lesbo's zelf medeschuldig zijn.

Marokkaanse en Surinaamse opinieleiders die zich wél hard maken voor acceptatie vinden weinig gehoor bij hun achterban. Dat kan worden verklaard uit de horizontale verhoudingen in hun gemeenschap. De modale Surinaamse of Marokkaanse Nederlander laat zich niet zo veel (meer) voorschrijven van bovenaf – niet door politieke of religieuze gezagsdragers uit eigen kring en al helemaal niet door witte, seculiere Nederlanders.

Net als onder behoudende protestanten lijkt dit laatste bij sommige Marokkaanse en Turkse Nederlanders kwaad bloed te zetten. De meningsvorming over homoseksualiteit is zo beladen geraakt omdat acceptatie ervan een ijkpunt voor integratie is geworden. Sommige nieuwkomers vinden dat onbegrijpelijk, omdat homoseksualiteit voor hen als aanslag op religieuze, gender- en seksuele normen onacceptabel is. Ook onder behoudende protestanten bestaat verzet tegen deze nieuwe maatstaf van goed burgerschap.

18.4 Waar blijven de vrouwen?

In de meningsvorming over homoseksualiteit in deze vijf gemeenschappen gaat het nauwelijks over vrouwen. De sleutelfiguren in deze gemeenschappen zijn veelal mannen en degenen die we interviewden, hadden vaak weinig te zeggen over het andere geslacht. Vrouwelijke informanten bleken moeilijk te vinden, misschien omdat ze niet geacht worden openlijk te spreken over seks, of omdat ze zich minder identificeren met de homoseksuele zaak. Met een slag om de arm willen we niettemin enkele thema's uitlichten die een startpunt voor verder onderzoek kunnen zijn.
In de eerste plaats zijn de meeste van de genoemde zeven bezwaarpunten tegen homoseksualiteit genderspecifiek: ze liggen anders voor lesbo's dan voor homo's. De nadruk op trouwen en kinderen krijgen, speelt meestal meer voor vrouwen dan voor mannen. Afwijkend gendergedrag levert lesbo's soms een voordeel op, zoals bij de Turken, terwijl dit één van de grootste bezwaren is tegen 'nichten'. De weerzin tegen homoseks betreft vooral de mannelijke en zelden de vrouwelijke vorm. Zichtbaarheid is vooralsnog helemaal een mannenthema, zeker in de zin van opzichtigheid; bij vrouwen is het punt veeleer de onzichtbaarheid. Religieuze bezwaren zijn meer gericht op mannelijke dan op vrouwelijke homoseks. Voor discussies over de natuur van homoseksualiteit maakt gender overigens niet uit en dat geldt eveneens voor de psychische (on)gesteldheid van homo's en lesbo's. Wel lijken homomannen, omdat zij zo veel zichtbaarder zijn op straat en in de media, in de publieke sfeer de meeste last te ondervinden van een negatieve houding tegenover homoseksualiteit.
Maar voor lesbo's uit de minderheden geldt nog iets anders. Voor hen is, naast de verplichting om te trouwen en kinderen te krijgen, het grootste obstakel dat hun seksuele autonomie wordt ontkend en er geen ruimte is om een seksueel leven naar eigen inzicht in te richten. Discriminatie van lesbo's is een uitvergroting van de achterstelling van meisjes en vrouwen in het algemeen: zij moeten zich nog te vaak schikken naar hun vaders, moeders en broers, die hun leven beheersen met kledingvoorschriften, beperking van bewegingsruimte, plicht tot huishouden en wat dies meer zij. Zo mogen islamitische meisjes zich voor het huwelijk vaak niet in seksuele situaties begeven, dit in tegenstelling tot wat jongens mogen. Seksuele autonomie van vrouwen wordt niet op prijs gesteld, terwijl jongens van Marokkaanse, Surinaamse en Turkse afkomst stoer worden gevonden vanwege hun heteroseksuele activiteiten.
Lesbische vrouwen lijken verder te kampen met het probleem dat onzichtbaarheid leidt tot ongeloof in hun seksuele voorkeur, die ontkend dan wel gebagatelliseerd wordt op een manier die bij nichterige jongens zelden voorkomt. Zowel homo's als lesbo's proberen zich in eigen kring gedekt te houden en onzichtbaar te blijven, maar dat lukt

vooral onmannelijke jongens slecht. Lesbo's uit alle onderzochte groepen kiezen vaak voor oplossingen die de lieve vrede met de familie bewaren: ze studeren zo lang dat een huwelijk uit het zicht raakt, ze trouwen met een homoman of zorgen dat ze voor werk of opleiding ver van de familie wegkomen. Of ze scheiden van hun heteroman zodra een eerste kind is geboren: aan de familieverplichting is voldaan en een eigen seksueel leven ligt in het verschiet. Een cultuur van zwijgen en verbergen biedt (smalle) uitwegen om seksuele voorkeuren te verbloemen.
De problemen van lesbo's lijken dus een uitvergroting van de problemen van vrouwen in de onderzochte groepen in het algemeen, en ze lijken vooralsnog meer in de privé- dan in de publieke sfeer te liggen. Deze problemen zijn daarom niet minder ernstig, wel minder zichtbaar. Het is een gevolg van het feit dat lesbo's, vanwege culturele factoren, minder openlijk en duidelijk (kunnen) zijn over hun seksuele voorkeuren. Zij 'kiezen' eerder voor compromissen dan voor confrontatie – beide overigens opties die eerder worden afgedwongen dan werkelijk gekozen.
Aan de lesbische kant springt in positieve zin vooral het *matiwerk* van de Surinaamse vrouwen eruit (zie hoofdstuk 14 over Surinaamse Nederlanders). Zij kenden in Suriname niet alleen een goed ontwikkelde lesbische cultuur die in Nederland voortbestaat, maar ook een eigen Surinaamse lesbobeweging. Deze koos in het verleden voor een duidelijke lesbische identiteit. Kennis van het matiwerk, net als van andere historische voorbeelden van homocultuur in andere etnische groepen, kan in het onderwijs worden ingezet om aan te geven dat homoseksualiteit geen specifiek westers fenomeen is maar altijd en overal, weliswaar in wisselende vormen, voorkwam. Tot nieuwe emancipatiestrategieën onder Surinaamse vrouwen in Nederland heeft deze traditie echter nog niet geleid.

18.5 Historisch perspectief

Dat homoseksualiteit moeilijk ligt in etnische minderheden is niet het gevolg van een onvermijdelijke *clash of civilizations*, maar van historische ontwikkelingen. De Marokkaanse en Turkse 'gastarbeiders' die in de jaren zestig en begin jaren zeventig in Nederland arriveerden, lijken aanvankelijk vaak weinig moeite te hebben gehad met homoseksualiteit. Een onverwachte bevinding van dit onderzoek is dat menigeen al kort na aankomst in Nederland kennismaakte met mannen die homoseksueel bleken te zijn. Zulke ontmoetingen waren gekleurd door nieuwsgierigheid, solidariteit en soms ook erotiek. Linkse, seculiere organisaties als KMAN en HTIB[2] vonden een bondgenoot in het COC, dat zich rond 1980 uitdrukkelijk inzette voor het bestrijden van fascisme, racisme en antisemitisme (het AFRA-project). Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig raakten etnische en seksuele 'buitenbeentjes' echter van elkaar vervreemd. Marokkaanse en Turkse jongemannen werden huisvaders door gezinsvorming of -hereniging en met de komst van gezinnen won ook religie aan belang, helemaal voor hen die hun baan verloren. Velen profileerden zich als moslims en islamitische organisaties overvleugelden linkse, niet-religieuze organisaties. Terwijl de homobeweging in deze jaren politieke successen behaalde, groeiden de berichten over de homovijandigheid van jonge Turkse en vooral Marokkaanse Nederlanders. Voor de buitenwereld was het al snel een uitgemaakte zaak dat dit te maken had met hun godsdienst, want sinds de Iraanse revolutie en

de Rushdie-affaire associeerden steeds meer mensen de islam met intolerantie. De uitspraken van El Moumni bevestigden dat beeld. De islam kwam in het centrum van het publieke en politieke debat te staan – en steeds vaker in contrast tot homoseksualiteit
Er is nog een les uit het (recente) verleden die we niet over het hoofd moeten zien. Zoals we schetsten in hoofdstuk 12, leidt acceptatie van homoseksualiteit paradoxaal genoeg vaak tot afname van homoseksuele activiteit. Homoseksueel verkeer blijkt namelijk op ruimere schaal voor te komen in niet-westerse landen – waar homoseksualiteit publiek en politiek wordt afgekeurd – dan in westerse landen. In de culturen van de landen van herkomst werd vaak niet moeilijk gedaan over homoseks zolang daarbij de grenzen tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, publiek en privé scherp in het oog werden gehouden. Aan hen die deze grenzen niet respecteerden – bijvoorbeeld omdat ze bekend stonden als mannen die zich lieten penetreren – werd echter een afwijkende en schandelijke identiteit toegeschreven. We moeten deze vorm van homoseksualiteit als gedrag of situatie dan ook niet romantiseren, want zij was en is vooral gebaseerd op mannelijke dominantie van vrouwen, kinderen en mannen die niet aan mannelijke normen voldoen. Wanneer we nadenken over een wenselijke toekomst waarin homoseksualiteit overal op de wereld iets vanzelfsprekends zal zijn, dan is een breuk met traditionele gender- en seksuele opvattingen noodzakelijk, of het nu gaat om homoseksualiteit als activiteit of homoseksualiteit als identiteit.

18.6 Mogelijkheden in de toekomst

Voor de verbetering van de huidige situatie is het belangrijk om de verschillende factoren die hebben bijgedragen aan de verwerping van homoseksualiteit nogmaals nader te bezien. Welke factoren zijn dit precies en tekenen zich hierin wellicht veranderingen af? Een eerste factor die belemmerend werkt op homo-emancipatie is de sterke druk van de *familie* en het daarmee samenhangende nastreven van collectieve eer boven individueel levensgeluk. Door de sociale controle is er geen ruimte voor individuen die hun eigen seksuele keuzes willen maken. Daar waar de cultuur een uitgesproken collectief karakter heeft – zoals bij de Chinezen – bestaan er weinig opties voor ouders en homokinderen om zich aan de druk van de gemeenschap te onttrekken, zeker niet voor hen die pas sinds kort in Nederland wonen en voor hun levensonderhoud of verblijfsvergunning sterk afhankelijk zijn van familieleden of kennissen (bijvoorbeeld omdat men voor hen werkt). Toch blijken niet alle ouders, en zeker niet alle moeders, de druk van de gemeenschap zwaarder te laten wegen dan (steun aan) hun homoseksuele zoon of lesbische dochter. Weinig moeders volharden uiteindelijk in een afwijzing van een homoseksuele zoon of dochter (wellicht omdat zij minder geacht worden de eer van de familie hoog te houden dan vaders). De positie van homoseksuele jongeren lijkt op het eerste gezicht sterk op die van heteroseksuele jongeren die kiezen voor een ‘verkeerde’ partner. Ook conflicten daarover kunnen hoog oplopen, maar deze worden uiteindelijk gemakkelijker bijgelegd, met name wanneer er een kleinkind op komst blijkt.
Onder behoudende protestanten doet zich qua uitstoting en uitsluiting een opmerkelijk verschil voor tussen orthodox- of bevindelijk-gereformeerden en evangelischen. Eerstgenoemden doen niet aan zending maar vormen ‘familiekerken’, die het zich niet

kunnen permitteren om homoseksuele leden de deur te wijzen, zoals evangelische kerken dat wel kunnen.
Ook *religie* blijkt in de onderzochte etnische groepen een sterk complicerende factor – zij het dat de kansen op verandering verschillend worden ingeschat. Sommigen zijn ervan overtuigd dat een discussie over islam en homoseksualiteit zinloos is, aangezien de koran homoseksualiteit eenduidig zou veroordelen. Anderen zijn iets optimistischer, mede gezien ontwikkelingen die zich eerder hebben voorgedaan in sommige christelijke kerken. In het derde kwart van de twintigste eeuw hebben enkele katholieke en protestantse pastors immers een belangrijke rol gespeeld in het kweken van begrip voor 'de homofiele naaste'. Hun pleidooi voor begrip en aanvaarding, en voor het relativeren van bijbelse verboden of veroordelingen, riep aanvankelijk weliswaar weerstand op maar was per saldo zeer invloedrijk. Van doorslaggevende betekenis lijkt te zijn geweest dat zij niet alleen als theologen een nieuwe visie op homoseksualiteit ontwikkelden, maar ook en vooral als pastors homo's 'hoorbaar' maakten – in een tijd dat dezen ook in de Nederlandse samenleving nog maar nauwelijks zichtbaar waren. In de herbezinning op homoseksualiteit die vandaag de dag plaatsvindt onder orthodox-gereformeerden en, in mindere mate, bevindelijk-gereformeerden, spelen predikanten (als theologen én als pastors) wederom een prominente rol, samen met eigen media en homo-organisaties. Onder evangelische protestanten hebben homoseksuele (of 'homofiele') mannen en vrouwen weinig stem. Waarschijnlijk komt dat niet omdat het taboe op homoseksualiteit in deze kring groter is dan onder bevindelijk-gereformeerden, maar omdat ze pas recht van spreken hebben als ze zijn 'veranderd' – en dus niet homoseksueel meer zijn – of daar althans hun uiterste best voor hebben gedaan. Opvattingen over de aard, oorzaak en veranderbaarheid van homoseksualiteit hebben zo direct gevolgen voor de hoorbaarheid ervan.
Voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders lijkt deze religieuze weg van begrip voor de 'homofiele naaste' nog moeilijker begaanbaar aangezien 1) imams niet, zoals pastors in het derde kwart van de twintigste eeuw, in nauw contact staan met GGZ-professionals; 2) imams zelfs in hun eigen gemeenschap een betrekkelijk zwakke positie hebben, zodat ze niet snel zullen afwijken van traditionele normen en opvattingen; 3) de stem van de meeste imams niet veel verder reikt dan de eigen moskee (er staan hun weinig eigen media ter beschikking); 4) de vertrouwensband met vooral jongere gelovigen zwak ontwikkeld is, mede vanwege taal- en cultuurverschillen en omdat jongeren hun kennis over de islam steeds vaker van internet halen en niet in de moskee opdoen; 5) de meerderheid van moslims er een, naar christelijke maatstaven gemeten, fundamentalistische opvatting van de koran (en hadith) op nahoudt, en daarom niet wil weten van de tijd- of cultuurgebondenheid van bepaalde teksten. Dat laatste is echter niet het enige, en misschien zelfs niet het voornaamste probleem, zo leert de vergelijking met 'zware' protestanten.
Deze *culturele* en *religieuze* factoren werken sterk remmend op de acceptatie van homoseksualiteit. Ze belemmeren de weg naar grotere acceptatie aangezien (homo)seksualiteit geen publieke categorie mag zijn. Niet toevallig vinden alle onderzochte groepen homo(mannen) te luid, te expliciet, te confronterend en prefereren ze een strategie van 'de kast op een kier'. Leven en laten leven als een integratiemodel lijkt vooral onder

Surinaamse Nederlanders veel aanhang te hebben en, in een nog bedektere vorm, ook onder Turkse en Marokkaanse. Deze opvatting staat toe dat mensen stiekem homoseksueel 'doen' maar niet dat ze (openlijk) homoseksueel zijn.
Emancipatie is echter onmogelijk zonder hardop, openlijk te spreken over de zaak waarom het gaat. Homoseksualiteit enkel fluisterend benoemen mag soms genoeg zijn om ruimte te scheppen voor jezelf en een geliefde, maar het draagt niets bij tot het verruimen van mogelijkheden van hen die naast je staan of na je komen. Dat gaat niet zonder woorden. Het is daarom zorgelijk dat de onderzochte etnische minderheden geen acceptabele woorden hebben voor homoseksualiteit. Daardoor is het letterlijk onbespreekbaar. Tegelijkertijd wordt er eindeloos over gefluisterd en geroddeld – en blijken er dus wel degelijk woorden te bestaan, zij het enkel negatieve. Dat gefluister en geroddel is niet onschuldig, want het bevestigt het denkbeeld dat homoseksualiteit een schande is: niet alleen homo's en lesbo's maar ook hun ouders, broers en zussen zouden zich moeten schamen. Het respect voor hun ouders dat sommige allochtone homo's en lesbo's ervan weerhoudt om kleur te bekennen, hangt samen met ontzag voor sanctiemechanismen in hun gemeenschap.
Naast schaamte voor 'the love that dare not speak its name' is er ook zwijgen uit politieke verlegenheid. Zo lijken Nederlandse imams zich sinds de El Moumni-affaire zelden meer publiekelijk uit te spreken over homoseksualiteit – vooral vanwege angst om zich opnieuw de woede van wit Nederland op de hals te halen. Vele van de besproken protestantse geloofsgemeenschappen doen er ook liever het zwijgen toe. Zij zijn niet alleen bevreesd voor reacties van buitenaf, maar ook van binnenuit: homoseksualiteit is kerkelijke splijtstof.
De angst van moslimorganisaties om zich in het debat te begeven vanwege de vrees voor afkeuring van Nederlandse zijde is enerzijds betreurenswaardig, anderzijds heeft de grote aandacht in het publieke en politieke debat voor de gewenste acceptatie van homoseksualiteit ook in islamitische kring wel degelijk positief effect gesorteerd. Vaak zeggen respondenten dat er tegenwoordig meer over homoseksualiteit wordt gesproken onder invloed van politiek en media. Het is overigens niet altijd duidelijk of dat ook geldt voor de privésfeer. Sommige respondenten zeggen expliciet dat dit niet het geval is, andere zijn optimistischer en wijzen erop dat er door kennis van het publieke debat woorden voorhanden zijn om het gesprek in eigen kring aan te gaan.
Voor een effectieve strategie ter bevordering van acceptatie is het echter niet voldoende om de woorden te spreken; er zijn ook daden nodig. Er zullen – zo leert de Nederlandse emancipatiegeschiedenis – derden moeten zijn die het voor homo's en lesbo's opnemen (politici, geestelijke voorgangers, psychologen en vooral ook ouders), en er zullen mensen moeten zijn die zich als homoseksueel identificeren en organiseren. Het verwijt dat witte homoseksuelen 'hun leven ophangen aan hun seksuele identiteit' is een zwaktebod. Het lijkt een excuus om niet zelf verantwoordelijkheid te nemen voor een emancipatieproces.
Hoezeer het seksuele grensverkeer in de landen van herkomst op het eerste gezicht een aanlokkelijk perspectief is – mensen lijken niet gevangen te zitten in seksuele identiteiten –, blijkt het bij nader inzien vaak te gaan om activiteiten met streng gereguleerde rollen, waarin de 'vrouwelijke' positie systematisch negatiever wordt gewaardeerd.

Nichten, zemels, ibnes, mati's en boelers en al die andere benamingen stonden voor iets abjects waar je ver vanaf moest blijven bij daglicht (maar niet bij nacht!). Omdat het abjecte van de seksueel passieve mannen overgaat op alle homo's in Nederland – zowel actieve als passieve mannen identificeren zich in Nederland immers als homoseksueel – ontstaat een grote afweer van een openlijke homo-identiteit, niet alleen bij heteroseksuelen maar bij welhaast iedereen die wij hebben gesproken.
Een mogelijke uitweg uit deze patstelling lijkt de weg van de 'homofilie' – een deseksualiseringsstrategie die in het geval van de gereformeerden effectief is gebleken. Niet voor niets is bijvoorbeeld *Strange Fruit* de nadruk gaan leggen op relaties in plaats van op seksualiteit: over relaties of 'zorg voor de ander' kan wél publiekelijk worden gesproken. Maar het is tegelijk een ontkenning van een kern van homoleven – het seksuele.
Een andere optie is het veralgemeniseren van de homothematiek in de richting van seksueel burgerschap of seksuele emancipatie. Vooral seculiere Turkse en ook sommige Marokkaanse Nederlanders, zoals Marcouch, dringen aan op een verbetering van het onderwijs over zulke onderwerpen; homoseksualiteit dient volgens hen een vanzelfsprekend en integraal onderdeel van het onderwijs te zijn. Hoe belangrijk meer aandacht voor seksueel burgerschap ook is, het risico bestaat dat moeilijke onderwerpen – zoals homoseksualiteit – bij seksuele voorlichting minder aandacht zullen krijgen dan wenselijk is. Tegelijk beklemtonen sommige respondenten dat de steun van politiek, overheid en media voor homo-emancipatie erg mager is – ook daar zijn er veel woorden en weinig daden. Soms zijn al die woorden volgens hen bovendien contraproductief, omdat politiek en media te veel hameren op het absolute onderscheid tussen seculiere Nederlanders en achterlijke moslims of christenen.
Op individueel niveau worstelen homo's en lesbo's uit de verschillende etnische groepen enorm met de ambivalenties die een homoseksueel leven in Nederland voor hen oplevert. Ze twijfelen tussen familieband en seksuele autonomie, tussen al of niet openlijk homo of lesbo zijn, tussen openlijk blijk geven van een homoseksuele voorkeur en de discretie die in hun eigen groepen zeer op prijs wordt gesteld. Sommigen hebben de neiging de homo- of lesbocultuur in het land van herkomst te romantiseren terwijl dat verleden in Nederland vrijwel geen rol speelt en daaruit geen nieuwe emancipatievormen zijn voortgekomen. De homoseksuele 'glorietijden' van Turken, Marokkanen, Chinezen en Surinamers (die Nederlanders indertijd met afschuw bezagen) liggen intussen ver achter ons. Europa en de Oriënt hebben moreel boompje gewisseld: nu vinden 'zij' het vreemd wat 'wij' doen. Die oude geschiedenis zou overigens wél goed inzetbaar zijn bij het onderwijs om duidelijk te maken dat homoseksualiteit – weliswaar in andere vormen – een onvervreemdbaar onderdeel was van de culturen in de landen van herkomst. Vanwege alle ambivalenties stellen homo's en lesbo's uit etnische minderheden zich vaak defensief op tegenover de Nederlandse homocultuur, terwijl zij tegelijkertijd een problematische verhouding hebben met 'eigen' culturen, die tegenwoordig moeilijk als homovriendelijk gekenschetst kunnen worden.
Vanuit historisch, wijsgerig en cultureelantropologisch oogpunt bezien is er mogelijk alle reden voor kritiek op westerse emancipatie- en identiteitsmodellen. Maar welke andere strategieën zijn hier en nu voorhanden? Vooruitgang lijkt alleen mogelijk als homo's en lesbo's en zij die hun na staan, zich in hun eigen gemeenschap hoorbaar

en kenbaar maken. Doen ze dat niet, dan worden ze niet zozeer doodgezwegen als wel doodgeroddeld en -gefluisterd – en daarmee gedwongen zich dood te schamen. Dat sanctiemechanisme is nog volop van kracht, en daarom is het ook begrijpelijk dat homo's en lesbo's uit de migrantengroepen of hun naasten zich liever stilhouden. Maar zij die zich wel willen laten horen, moeten daarvoor alle gelegenheid krijgen. Daar ligt een taak voor de overheid: zij kan uitdragen en zichtbaar maken dat homoseksualiteit geen eigenaardigheid is van witte, seculiere Nederlanders. 'Binnenruimte' kan mede door druk van buiten, ontwikkeld door de overheid en de homobeweging, worden gecreëerd, zoveel leert ons de emancipatie in orthodox-protestantse kring. Maar die ruimte zal uiteindelijk moeten worden benut door homo's, lesbo's en hun families uit de betrokken groepen zelf.

Noten

1 Alleen in Surinaamse kring is de zichtbaarheid en de acceptatie van homoseksualiteit groter, maar het is moeilijk vast te stellen wat hierbij oorzaak en gevolg is: was er eerst zichtbaarheid en toen acceptatie of andersom?

2 Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) en Hollanda Türkiyeli Isçiler Birligi (HTIB, de Turkse Arbeidersvereniging in Nederland).

DEEL 5

Slot

19 Sociale acceptatie van homoseksualiteit in Nederland; samenvatting en slotbeschouwing

Saskia Keuzenkamp, Jan Willem Duyvendak, Hanneke Felten en Gert Hekma (scp, UvA, Movisie en UvA)

19.1 Het opmaken van de balans

Met de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht in 2001 was in de ogen van velen de emancipatie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen voltooid. Inderdaad blijkt uit algemene opinieonderzoeken dat de Nederlandse bevolking over het algemeen weinig moeite heeft met homoseksualiteit. Dat neemt echter niet weg dat sommige kwesties, zoals met name de openlijk zichtbare homoseksualiteit, nog altijd weerstand oproepen en dat sommige groepen, zoals orthodox-religieuzen, meer moeite hebben met homoseksualiteit. Ook vanuit de katholieke kerk, die in dit rapport buiten beschouwing is gebleven, komen homonegatieve signalen naar buiten, getuige bijvoorbeeld het feit dat onlangs een homoseksuele prins carnaval werd uitgesloten van de heilige communie.
Het vierde kabinet-Balkenende stelde bij zijn aantreden in 2007 als centrale doelstelling van het homo- en lesbisch emancipatiebeleid het verbeteren van de sociale acceptatie van homoseksualiteit. Op verzoek van de toenmalige minister voor homo-emancipatie, Ronald Plasterk, ontwikkelde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een indicator voor het monitoren van de mate waarin dat doel wordt gerealiseerd. Volgens de nulmeting (op basis van gegevens uit 2006) had in 2006 15% van de Nederlandse bevolking een negatieve houding tegenover homoseksualiteit. Maar hoe staat het daar nu mee? Is dit aandeel inderdaad geslonken, zoals het kabinet beoogt? En wat zeggen homoseksuele mannen en vrouwen zelf over de mate waarin hun seksuele voorkeur wordt geaccepteerd?
Een samenvattende indicator verhult uiteraard tal van verschillen en nuances. Allereerst zijn daar verschillen tussen groepen. Het is van belang om na te gaan welke groepen meer en welke minder moeite hebben met homoseksualiteit. Zoals uit eerder onderzoek bleek, staan met name sommige migrantengroepen nogal negatief tegenover homoseksualiteit (Keuzenkamp et al. 2006). Er zijn helaas geen nieuwe cijfers beschikbaar om te kunnen bezien in hoeverre bij die groepen een trend in de gewenste richting valt te constateren. [1] In dit rapport hebben we daarom op een andere manier gekeken naar ontwikkelingen in enkele migrantengroepen. Op basis van interviews en literatuurstudie brengen we in beeld welke ontwikkelingen zich sinds 1970 hebben voorgedaan in groepen met een Surinaamse, Turkse, Marokkaanse en Chinese achtergrond en wat voor factoren daarbij in positieve of negatieve zin een rol hebben gespeeld. Ter vergelijking onderzochten we ook 'behoudende protestanten', een autochtone minderheidsgroep die eveneens homoseksualiteit relatief vaak afwijst.

Veel aandacht gaat in dit rapport uit naar jongeren. Eerder onderzoek wijst immers uit dat juist zij relatief veel moeite hebben met homoseksualiteit (Keuzenkamp et al. 2006). We gingen na waar ze precies moeite mee hebben, en wat daar eventueel aan te doen valt. Bovendien voerden we een grootschalig onderzoek uit onder homoseksuele, lesbische en biseksuele jongeren. Wat zijn hun ervaringen? Voelen zij zich geaccepteerd? In hoeverre zijn zij open over hun seksuele voorkeur? Krijgen zij veel negatieve reacties vanuit hun omgeving?
In de tweede plaats blijkt uit die samenvattende maat niet waar precies de 'pijn' zit. Waar hebben mensen die negatief staan tegenover homoseksualiteit nu precies moeite mee? In eerder onderzoek (Keuzenkamp et al. 2006) onderscheidden we vier dimensies: een tamelijk algemene dimensie, de houding tegenover gelijke rechten voor homo- en heteroparen, reacties op homoseksualiteit in de openbaarheid, en reacties op homoseksualiteit in de naaste omgeving. Deze zullen we ook hier weer de revue laten passeren. Daarnaast komen in deze slotbeschouwing nog twee andere thema's aan bod. Het eerste betreft sekseverschillen, het tweede verschillen tussen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen enerzijds en biseksuele mannen en vrouwen anderzijds.
Uiteraard gaan we ook in op de trends voor zover nieuwe data voorhanden zijn: welke ontwikkelingen kunnen we constateren? En welke factoren zijn van invloed op de toename van sociale acceptatie van homoseksualiteit?
In deze samenvattende slotbeschouwing zullen we niet per deelstudie ingaan op de belangrijkste bevindingen (zie daarvoor de samenvatting voor in dit rapport), maar de verschillende conclusies geïntegreerd weergeven. Op basis van onderzoek onder de Nederlandse bevolking en op basis van informatie die is verzameld bij de doelgroep zelf, zullen we een antwoord geven op de centrale vraag van dit rapport: hoe is het gesteld met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland, waar is nog sprake van knelpunten en wat betekent dit voor het toekomstige homo- en lesbisch emancipatiebeleid?
De bevolkingsenquêtes die we gebruiken, zijn gebaseerd op aselecte steekproeven. De uitkomsten kunnen daarom worden gegeneraliseerd naar de Nederlandse bevolking. Hierbij moet rekening worden gehouden met twee beperkingen. Ten eerste zijn etnische minderheden in de reguliere enquêtes niet goed vertegenwoordigd. Ten tweede geven mensen in een enquête wellicht sociaal wenselijke antwoorden, waarmee niet zeker is of wat men zegt, overeenkomt met hoe men zich daadwerkelijk in de praktijk gedraagt. Daarom is het van belang om ook informatie te verzamelen onder homoseksuele mannen en vrouwen zelf: in welke mate wordt naar hun ervaring homoseksualiteit geaccepteerd? Het trekken van een aselecte steekproef van die populatie is echter niet mogelijk, omdat er geen bestand is waarin de seksuele voorkeur staat vermeld. Dat betekent dat leden van de doelgroep via oproepen in tal van kanalen is gevraagd om deel te nemen. Er is geprobeerd om zo breed mogelijk te werven, maar omdat niet zeker is of de respondenten representatief zijn voor de totale populatie moeten de bevindingen met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

19.2 Algemene aanvaarding

Opvattingen van de bevolking

'Homoseksuele mannen en vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen.' Dit is de meest algemene uitspraak over homoseksualiteit, die al vele jaren en in tal van landen deel uitmaakt van bevolkingsenquêtes. In 2008 was de overgrote meerderheid van de Nederlanders (86%) het met deze uitspraak eens; slechts 4% wees hem af. Nederland voert samen met Zweden en Denemarken wat dit betreft de ranglijst aan van landen met een positieve houding tegenover homoseksualiteit. Onze buurlanden, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en België, wijken daar echter niet veel van af. Binnen Nederland wordt er overigens wel verschillend over deze stelling gedacht. Onderzoek uit 2004/'05 wijst uit dat Antilliaanse, Marokkaanse en vooral Turkse Nederlanders vaker afwijzend reageren op deze uitspraak (respectievelijk 12%, 17% en 23%). De uitkomsten van de onlangs gehouden Utrechtse *Monitor Diversiteit en Integratie* bevestigen dit beeld (Gemeente Utrecht 2010).
De overgrote meerderheid van de bevolking, inclusief de migrantengroepen, blijkt homoseksualiteit als eigenschap echter niet af te keuren. De gedachte aan seks tussen twee mensen van hetzelfde geslacht is daarentegen iets waar meer mensen moeite mee hebben, vooral als het twee mannen betreft (27% vindt dat walgelijk, bij vrouwen 12%). Overigens is het opmerkelijk dat de houding van migrantengroepen zoals blijkt uit de interviews met sleutelpersonen, negatiever is dan de houding die uit het opinieonderzoek naar voren komt. In deel 4 van dit rapport werd immers geconcludeerd dat homoseksualiteit bij Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Chinese Nederlanders 'veelal nog zeer problematisch is'. Het is de vraag hoe we dat verschil moeten duiden. Hebben de respondenten in de enquête wellicht vooral sociaal wenselijke antwoorden gegeven? Komt het doordat er andere kwesties aan de orde zijn gesteld? Bij de gesprekken met sleutelpersonen kwam ter sprake dat homoseksualiteit problematisch is om redenen waarover in de enquête onder migranten geen vragen zijn gesteld. Het gaat daarbij om het belang van de opvatting dat homoseksuelen niet aan gendernormen voldoen en dat seks tussen (vooral) mannen walging oproept. Een ander probleem dat de sleutelpersonen benadrukken, betreft het belang van het huwelijk en de gezinsvorming, wat migranten voor homoseksuelen problematisch vinden – dit is overigens wel in de enquête gevraagd: de helft van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders heeft bezwaar tegen het feit dat paren van gelijk geslacht mogen trouwen (zie verder § 19.3).

Coming-out

De mate waarin homoseksuele mannen en vrouwen open (kunnen) zijn over hun seksuele voorkeur kan eveneens worden opgevat als een algemene indicator van acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving. In 2009 gaf iets minder dan een derde van de leerlingen in het voortgezet onderwijs aan te denken dat een homoseksuele leerling op school niet open kan zijn over zijn of haar seksuele voorkeur (zie hoofdstuk 2).
In hoeverre zijn homoseksuele mannen en vrouwen tegenwoordig open over hun seksuele voorkeur? Uit de Schorer Monitor 2009, een onderzoek onder mannen die seks hebben met mannen (ook wel aangeduid als MSM), blijkt dat negen van de tien

respondenten aan een of meer anderen hebben verteld zich (ook) aangetrokken te voelen tot mannen. In de enquête van Stichting OndersteBoven onder lesbische en biseksuele vrouwen is dit niet op die manier gevraagd, maar moesten de respondenten aangeven hoeveel procent van hun familie en collega's op de hoogte is van hun seksuele voorkeur. Bij gemiddeld 85% van de familieleden en 72% van de collega's is dat volgens de respondenten het geval. Ook verreweg de meeste homojongeren die meededen aan het SameFeelings-onderzoek (zie deel 3 van dit rapport) zeggen dat er anderen op de hoogte zijn (91%). Overigens zit er gemiddeld wel ruim drie jaar tussen het moment van bewustwording en de coming-out, dus het is geen stap die zij gemakkelijk zetten. Bovendien blijken er duidelijke verschillen tussen de 'settings': tegenover familie en vrienden zijn jongeren veel vaker open, dan op het werk en in de sport.
Die vrij algemene openheid van (autochtone) homo's en lesbo's in Nederland zien we terug in het feit dat veel Nederlanders (bijna 70% van de bevolking) zeggen homoseksuele vrienden of kennissen te hebben. In landen waar de bevolking minder positief staat tegenover homoseksualiteit, is dat aandeel veel kleiner. Om enkele voorbeelden te noemen: in Tsjechië zegt 20% homoseksuele vrienden of kennissen te hebben, in Polen 12% en in Turkije 4%. Het persoonlijk kennen van een homoseksuele man of vrouw bevordert de acceptatie van homoseksualiteit (zie verder § 19.6). Overigens zal er natuurlijk sprake zijn van een wisselwerking: een meer accepterende omgeving maakt het voor homo's en lesbo's makkelijker om 'gewoon homo te zijn'.
Overigens blijkt dat sommige groepen minder vaak uit de kast zijn, wat verband kan houden met een (verwacht) gebrek aan acceptatie. Bij de jongeren vallen in die zin de biseksuele jongens en de religieuze jongeren op en onder de volwassenen de biseksuele mannen én vrouwen.

Het onderzoek onder heterojongeren (zie hoofdstuk 3) laat zien dat zij een ambivalente houding hebben als het gaat om de openheid van homoseksuelen. Aan de ene kant geven zij te kennen veel belang te hechten aan authenticiteit. Als iemand echt zichzelf is, dwingt dat respect af. Men zou dus denken dat als iemand openlijk voor zijn seksuele voorkeur uitkomt, dat positief wordt gewaardeerd. Maar zo simpel ligt het niet: homoseksuelen moeten zich wel gedragen conform de normen die gelden voor personen van hun sekse. Homomannen die zich vrouwelijk gedragen, zijn volgens de jongeren 'nep' en niet zichzelf. Uit de kast komen en staan voor wie je bent, is dus op zich positief. Als het gedrag echter afwijkt van wat (hetero)normaal is, roept dat afwijzende reacties op.
Als heterojongeren persoonlijk contact hebben met een homo- of biseksueel concluderen zij vaak dat die persoon 'steeds meer zichzelf is geworden'. Kennelijk maakt de eerdere stereotype perceptie van homoseksualiteit dan plaats voor waardering van – of in elk geval een meer neutrale houding tegenover – gedrag dat niet strikt voldoet aan de traditionele normen voor mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het kan zijn dat de jonge homo of lesbo zich heeft aangepast aan de gendernormen van de andere jongeren, maar uit de interviews met de heterojongeren komt tevens naar voren dat wanneer er persoonlijk contact is geweest, ook 'vrouwelijk' gedrag van een homo als 'eigen' en 'echt' kan worden gezien en daarmee oké is.

In de onderzochte migrantengroeperingen is coming-out eveneens problematisch. Wanneer homoseksuelen openlijk uitkomen voor hun seksuele voorkeur, wordt dat gezien als gebrek aan loyaliteit aan en respect voor de familie. Bovendien wordt het idee dat homoseksualiteit een belangrijk deel van de identiteit van een persoon is, waar in Nederland en andere westerse landen doorgaans van uit wordt gegaan, veelal afgewezen. Hoewel seks tussen personen van hetzelfde geslacht in sommige landen van herkomst bepaald niet ongewoon is, betekent dat geenszins dat mensen zichzelf als homoseksueel (kunnen) identificeren of uiten.

Negatieve reacties

Terwijl de algemene houding tegenover homoseksualiteit in de bevolking behoorlijk positief is, maken homoseksuele mannen en lesbische vrouwen regelmatig homonegatieve uitingen mee. Fysiek geweld of de dreiging daarmee is de ernstigste vorm en komt het minst voor, hoewel de absolute aantallen er toch niet om liegen. Zo werden alleen al in Amsterdam in 2009 82 meldingen bij de politie gedaan van fysiek geweld. Daarbij moet nog worden bedacht dat niet ieder slachtoffer van geweld dat bij de politie meldt, dus het daadwerkelijke aantal ligt ongetwijfeld hoger.
In de surveys onder homo- en biseksuele mannen, lesbische- en biseksuele vrouwen, en homo- en biseksuele jongeren is nagegaan in hoeverre de respondenten homonegatieve uitingen hebben meegemaakt. Vooral verbaal geweld komt veel voor. In 2009 gaf een van de tien homo- en biseksuele mannen aan in de zes maanden voorafgaand aan het onderzoek een of meerdere keren uitgescholden of belachelijk te zijn gemaakt op school of werk vanwege hun seksuele voorkeur en ongeveer drie op de tien had die ervaring met vreemden. In de enquête onder lesbische- en biseksuele vrouwen (uit 2008) is naar deels dezelfde en deels andere mogelijke negatieve uitingen gevraagd (maar niet gekoppeld aan een bepaalde context). Verbaal geweld wordt ook door die groep veel genoemd. Van alle tien geïnterviewde vrouwen zeggen er vier in het afgelopen halfjaar uitgescholden te zijn en drie op de tien werden belachelijk gemaakt. Vooral vervelende, nieuwsgierige vragen en roddelen rapporteren veel vrouwen desgevraagd (respectievelijk 81% en 72% maakte dat een enkele keer of vaker mee). Veel homojongeren zeggen negatieve ervaringen te hebben gehad. De vraagstelling was hier overigens erg ruim, namelijk of ze *ooit* negatieve ervaringen hadden gehad vanwege hun seksuele voorkeur. Twee derde maakt daar melding van, wat meer jongens dan meisjes. In het afgelopen jaar ging het meestal om pesten en nare opmerkingen of roddelen.
Onderzoek onder lesbische moeders en hun kinderen wijst eveneens op onaangename reacties. Ruim twee derde van de moeders zegt nieuwsgierige vragen te krijgen over de gezinssituatie, die kennelijk niet als zuiver neutrale belangstelling worden ervaren. Ook roddelen komt volgens de moeders veel voor (drie op de tien moeders noemen dat). Kinderen die bij twee moeders opgroeien, ervaren vaak het mikpunt van grapjes te zijn vanwege hun gezinssituatie (61%) en ook zij krijgen veel nieuwsgierige vragen (57%). Negatieve opmerkingen over de seksuele voorkeur van de moeders en geroddel wordt eveneens veel gerapporteerd (resp. 45% en 31%). Wat de ervaringen van homovaders en hun kinderen zijn, is niet bekend.

19.3 Gelijke rechten

In opinieonderzoeken waar het thema homoseksualiteit aandacht krijgt, gaat het vaak (ook) over gelijke rechten. De Nederlandse bevolking is in meerderheid voorstander van gelijke rechten voor homo- en heteroparen, hoewel er verschillen zijn in de mate van steun voor specifieke kwesties. Het feit dat het burgerlijk huwelijk volgens de wet openstaat voor paren van dezelfde sekse wordt breed gedragen; 'slechts' 11% vindt dat dit 'homohuwelijk' afgeschaft zou moeten worden. Gelijke rechten voor homoseksuele paren bij adoptie van kinderen wordt echter vaker afgekeurd (21%).
Vergeleken met andere landen is het draagvlak voor deze twee vormen van gelijkberechtiging in Nederland overigens verreweg het grootst. Zweden en Denemarken lijken op dit punt het meest op Nederland – overigens kent de Deense wetgeving geen 'homohuwelijk'. In de Zuid- en Oost-Europese landen is het draagvlak daarvoor vele malen kleiner. Spanje is onder de Zuid-Europese landen een buitenbeentje en een voorloper. Daar is in 2005 het burgerlijk huwelijk opengesteld voor paren van gelijk geslacht (Portugal volgde in 2010) en het draagvlak onder de bevolking is groot. Op het punt van adoptie zijn de Spanjaarden vergeleken met andere Europeanen eveneens relatief liberaal.
De houding tegenover gelijke rechten voor homoparen is niet in alle groepen van de bevolking even positief. De helft van de Turkse- en Marokkaanse Nederlanders gaf in 2004/'05 te kennen het niet goed te keuren dat homoseksuelen met elkaar kunnen trouwen. Homoseksualiteit en huwelijk passen in hun optiek niet bij elkaar.

19.4 Homoseksualiteit in de openbaarheid

Uit eerder onderzoek kwam duidelijk naar voren dat vooral de zichtbaarheid van homoseksualiteit in het openbaar de nodige weerstand oproept. Dat geldt niet alleen voor twee homo's of lesbo's die elkaar in het openbaar zoenen, maar ook voor al te 'demonstratieve' uitingen van homoseksualiteit zoals die bijvoorbeeld te zien zijn tijdens de Amsterdamse *Canal Parade*. Overigens hebben niet alleen veel hetero's daar moeite mee, want ook een deel van de homo's en lesbo's zelf stoort zich daaraan (Keuzenkamp et al. 2006). Homoseksualiteit blijkt weliswaar in veel opzichten geaccepteerd te worden, maar vooral zolang homo's *gewoon doen*. Daarbij is sprake van een dubbele moraal, want zoenende heteroseksuelen of erotiserende vormen van expressie tijdens bijvoorbeeld het carnaval van Rotterdam wekken duidelijk minder aversie op.
De opiniepeiling uit 2008 wijst wederom uit dat vooral het openlijk blijk geven van de homoseksuele voorkeur door velen wordt afgekeurd. 40% van de bevolking vindt het aanstootgevend als twee mannen elkaar in het openbaar zoenen, 27% als het twee vrouwen betreft. Dit zijn duidelijk grotere groepen dan de 13% van de bevolking die er aanstoot aan neemt als het om een heteropaar gaat. Een derde geeft desgevraagd eveneens aan meer moeite te hebben met de aanblik van twee mannen die hand in hand lopen, dan met een hand in hand lopend heteropaar. Onder scholieren is het verschil in houding tegenover zoenende hetero's en homo's nog groter. Een zoenend heterostel vinden jongeren niet vies, maar als het om twee jongens of twee meisjes gaat wel – jongens betonen zich wat dit betreft het meest afwijzend (HBSC 2009[2]). Uit het kwalitatieve

onderzoek onder heterojongeren (hoofdstuk 3) bleek overigens dat meisjes die met elkaar zoenen niet direct worden geassocieerd met lesbische seksualiteit. Jongeren denken eerder dat die meisjes met elkaar zoenen om jongens te verleiden.
In de vijf minderheden die zijn onderzocht, bestaan eveneens grote bezwaren tegen openlijke vormen van homoseksualiteit, ook bij homo's en lesbo's zelf, die liever voor discretie dan voor zichtbaarheid kiezen. Bij veel migrantengroepen is homoseksualiteit een schande die niet openbaar mag worden.

19.5 Homoseksualiteit in de naaste omgeving

De vierde dimensie van de houding tegenover homoseksualiteit is de manier waarop mensen reageren op situaties waarin men met homoseksuelen te maken krijgt. Wat zeggen mensen als ze in een enquête hierover hypothetische situaties krijgen voorgelegd? En hoe ervaren homo's en lesbo's de reacties uit de naaste omgeving op hun seksuele voorkeur?
Het aandeel van de bevolking van 18 jaar en ouder dat zegt er moeite mee te zullen hebben als zijn of haar kind op school les zou krijgen van een homoseksuele leraar of lerares is klein (6%). Wat meer mensen (13%) zouden het onaanvaardbaar vinden een dochter of zoon te hebben die samenwoont met een vaste partner van hetzelfde geslacht. En een op de tien scholieren geeft aan dat homoseksuele jongeren niet tot hun vriendenkring zouden kunnen behoren (hoofdstuk 2).
Uit het onderzoek onder heterojongeren (hoofdstuk 3) komt naar voren dat heteromeisjes makkelijker lijken om te gaan met een lesbisch of biseksueel meisje in hun vriendenkring, dan heterojongens met een homo- of biseksuele jongen. Meisjes zeggen de openheid en het vertrouwen te waarderen, jongens geven aan bevreesd te zijn voor seksuele benadering door een homo. Zij zien homo's als hyperseksuele wezens.
Het onderzoek onder de homojongeren ondersteunt dat verschil echter niet. Jongens en meisjes zeggen even vaak (ongeveer een kwart) dat vriendschappen schade opliepen vanwege hun homo- of biseksuele voorkeur (zie hoofdstuk 9). Wellicht hebben de heteromeisjes meer sociaal wenselijke antwoorden gegeven dan de heterojongens.
Er lijkt overigens bij de vraag wat geaccepteerd wordt, in sommige kringen een groot verschil te zijn tussen 'zichtbaarheid' en 'hoorbaarheid'. Zo komt uit het onderzoek over de protestanten naar voren dat homoseksuelen vaak wel worden gestimuleerd om te vertellen dat ze 'zo' zijn. Maar dat betekent geenszins dat homo's dat ook mogen laten zien. De vrij breed gedeelde norm in de samenleving dat homo's en lesbo's uit de kast zouden moeten komen (zie Keuzenkamp et al. 2006) heeft klaarblijkelijk ook onder protestanten weerklank gevonden, in de zin dat 'het vertellen' gestimuleerd wordt. Maar verderstrekkende openbaarheid, zoals een openlijke homo of lesbo voor de klas of samenwonen met een partner van dezelfde sekse – laat staan trouwen – stuit op serieuze bezwaren.

Homoseksualiteit in de naaste omgeving is voor de meeste mensen niet iets waarvan zij op voorhand zeggen moeite mee te (zullen) hebben. Men kan zich afvragen of dit positieve beeld ook blijkt uit de verhalen van de homo's en lesbo's zelf. Het gevaar van sociaal wenselijke antwoorden ligt immers op de loer. We vroegen daarom aan de mannen die

deelnamen aan de Schorer Monitor in hoeverre anderen hun seksuele voorkeur hebben geaccepteerd. Een grote meerderheid zegt van wel, maar volgens 5% heeft de moeder het niet geaccepteerd (en nog eens 5% zegt ten dele) en volgens 7% de vader niet (en nog eens 6% maar deels). Het beeld bij de homojongeren is vergelijkbaar: de overgrote meerderheid van de ouders heeft de seksuele voorkeur van de zoon of dochter geaccepteerd; 12% van de vaders en moeders heeft dat volgens de jongeren niet of deels gedaan. In de enquête onder vrouwen is helaas niet naar acceptatie door de ouders gevraagd.
Een gebrekkige acceptatie in de nabije omgeving zal doorgaans door de betrokken homoseksueel of lesbo als problematischer worden ervaren, dan als het personen betreft die wat verder van hem of haar af staan. Hoe is het gesteld met acceptatie door andere familieleden, vrienden, medestudenten of collega's en buren? Volgens de respondenten hebben verreweg de meeste anderen in hun omgeving hun seksuele voorkeur geaccepteerd. Het percentage ligt het laagst bij de buren.
Dit zijn op zichzelf redelijk geruststellende bevindingen, hoewel moet worden opgemerkt dat de vraagstelling vrij algemeen is. Zo is het bijvoorbeeld niet duidelijk in hoeverre autochtone ouders willen dat hun kinderen discretie betrachten bij het openlijk uiten van hun seksuele voorkeur of dat ze zich zo (hetero)normaal mogelijk gedragen. Die normen lijken onder autochtonen minder stringent dan in de onderzochte etnische minderheidsgroepen, maar gelden wellicht toch ook. We weten evenmin hoe gemakkelijk of moeizaam het proces van acceptatie door de ouders is verlopen. En ondanks het feit dat meestal wel sprake is van acceptatie, zijn er toch nog behoorlijk wat homoseksuele mannen en vrouwen die het gevoel hebben maar beperkt geaccepteerd te worden.

19.6 Nadelige gevolgen van gebrekkige acceptatie en homonegatieve ervaringen

Het algemene beeld van de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse samenleving is al met al dus tamelijk positief, maar er zijn in sommige groepen en ten aanzien van bepaalde kwesties toch knelpunten. Het motto *gewoon homo zijn* uit de titel van de beleidsnota van het kabinet (TK 2007/2008) is nog geen gemeengoed. Een gebrekkige acceptatie en het ervaren van homonegativiteit kunnen nadelige gevolgen hebben voor het welbevinden van homoseksuele mannen en vrouwen. En zeker voor homojongeren, die veelal nog bezig zijn met de ontwikkeling van hun identiteit, is een gebrek aan acceptatie reden tot zorg. Ons onderzoek wijst uit dat homojongeren die homonegatieve ervaringen hebben meegemaakt, hun eigen seksuele voorkeur inderdaad minder goed accepteren dan degenen die dat niet of nauwelijks hebben meegemaakt.
Ook uit eerder onderzoek (o.a. Sandfort et al. 2001) is bekend dat homoseksuele mannen en vrouwen relatief vaak depressieve klachten hebben en dat zou vooral voor jongeren gelden. De enquête die wij in 2009 hielden onder homojongeren van 16-25 jaar laat zien dat ongeveer een op de zeven meisjes en ongeveer een op de acht jongens (heel) vaak last heeft van depressieve klachten. Of dat percentage afwijkt van dat onder heterojongeren is, wegens het ontbreken van een controlegroep, niet te zeggen. Wel is duidelijk geworden dat er een verband bestaat tussen de mate waarin jongeren homonegatief gedrag meemaken en depressieve symptomen. Van de meisjes die nooit een negatieve reactie krijgen, rapporteert 'slechts' 15% depressieve klachten tegenover 26% van de meisjes die

dat minstens iedere maand of vaker meemaken. En de homojongens die iedere week homonegatieve uitingen meemaken, rapporteren driemaal zo vaak depressieve klachten (33%) als de jongens die dat nooit meemaken. Overigens moet hierbij wel de kanttekening worden gemaakt dat het mogelijk is dat personen die toch al enigszins depressief zijn, een bepaalde reactie eerder als homonegatief ervaren dan anderen. Maar dat neemt niet weg dat zij kennelijk het gevoel hebben dat hun seksuele voorkeur niet wordt geaccepteerd. Wat betreft de relatie tussen homonegatieve ervaringen en het hebben van psychosociale problemen verdienen ook kinderen die opgroeien bij twee ouders van gelijk geslacht nog vermelding. Onderzoek wijst uit dat niet die bijzondere opvoedingssituatie als zodanig nadelige gevolgen heeft voor het welbevinden, maar wel de homonegatieve ervaringen waar die kinderen mee geconfronteerd worden.
Ook blijkt er een duidelijk verband te bestaan tussen het meemaken van homonegatieve ervaringen en het denken aan of het ondernemen van pogingen tot zelfmoord. De bevinding dat de helft van de homojongeren uit ons onderzoek weleens serieuze suïcidegedachten heeft gehad, is ronduit zorgwekkend. Hetzelfde geldt voor de bevinding dat 9% van de homo- of biseksuele jongens en 16% van de lesbische of biseksuele meisjes daadwerkelijk een zelfmoordpoging achter de rug heeft. Heterojongeren hebben wij niet ondervraagd, maar alle andere studies onder (hetero)jongeren in Nederland komen op veel lagere percentages uit. Onderzoek van De Graaf et al. (2006) onder volwassenen toonde eveneens aan dat homomannen en lesbische vrouwen (veel) vaker dan hetero's zelfmoordgedachten rapporteren en ook vaker daadwerkelijk een poging tot zelfmoord hebben ondernomen. Een op de twintig mannen die in 2009 de vragenlijst van de Schorer Monitor invulden, gaf aan in de week daarvoor af en toe aan zelfmoord te hebben gedacht en 3% deed dat vaak. In de enquête onder lesbische vrouwen van Stichting OndersteBoven is dit probleem niet aan de orde geweest.
Een gebrekkige acceptatie van homoseksualiteit kan er bovendien toe leiden dat homo- en biseksuele mannen en vrouwen zich gaan aanpassen, bijvoorbeeld door zich anders te kleden en te gedragen dan zij eigenlijk zouden willen. Of door bepaalde plekken te mijden, in de vrije tijd, en misschien ook in het werk (denk bijvoorbeeld aan het onderwijs). Hoewel enige aanpassing aan de omgeving niet per definitie problematisch hoeft te zijn, is het op z'n minst bedenkelijk als homo's en lesbo's zich steeds conformeren aan de heteronormatieve omgeving. Daarmee stagneert immers het proces van acceptatie van homoseksualiteit.
De nadelige gevolgen van een gebrekkige acceptatie beperken zich overigens niet tot de homo- en biseksuele mannen en vrouwen zelf. Gevoelens van depressiviteit kunnen gepaard gaan met een slechter functioneren op school of werk en zo ook maatschappelijke kosten met zich meebrengen. In hoeverre homojongeren slechter presteren op school is in deze studie niet nagegaan. Hetzelfde geldt voor de vraag in hoeverre de volwassen homo- en biseksuele mannen en vrouwen als gevolg van een gebrekkige acceptatie relatief vaak het werk verzuimen of slechter functioneren dan heteroseksuele werkenden. Uit eerder onderzoek bleek echter dat homoseksualiteit er op het werk toe doet (Bos en Sandfort 1998): de werkbeleving en het ziekteverzuim van homo's en lesbo's steekt ongunstig af vergeleken met die van heteroseksuele werknemers. Recentere onderzoeken laten zien dat ook tegenwoordig homo's en lesbo's op het werk niet zelden

te maken hebben met negatieve ervaringen wat betreft hun acceptatie (Keuzenkamp et al. 2006; Van der Klein et al. 2009), maar in hoeverre dat leidt tot productiviteitsverlies en ziekteverzuim is daar niet nagegaan.

19.7 Ontwikkelingen in de tijd

Op de lange termijn bezien is de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland aanzienlijk toegenomen. In het begin van de vorige eeuw zagen velen homoseksualiteit nog als een ziekte. Strafbaar was homoseksualiteit op zich weliswaar niet, maar pas in 1971 werd het discriminerende artikel 248bis uit het strafrecht geschrapt. Volgens dat artikel was seksueel contact tussen meer- en minderjarigen (tussen de 16 en 21) van hetzelfde geslacht strafbaar, terwijl heteroseksueel contact tussen meer- en minderjarigen wel vanaf 16 jaar was toegestaan. In de jaren zestig en zeventig vond de grootste omslag plaats in de publieke opinie en ook daarna veranderde de attitude ten aanzien van homoseksualiteit langzaam maar zeker in positieve zin.
Na het aantreden van het kabinet-Balkenende IV werd zoals gezegd een samenvattende maat ontwikkeld om de gewenste grotere sociale acceptatie van homoseksualiteit te kunnen volgen. Die maat is gebaseerd op de antwoorden op elf stellingen, die betrekking hebben op de vier door ons onderscheiden dimensies van de houding tegenover homoseksualiteit (algemene opvattingen, mening over gelijke rechten, waardering van homoseksualiteit in het openbaar en van homoseksualiteit in de naaste omgeving). In 2006, dus voor het aantreden van het vierde kabinet-Balkenende, was bij 15% van de Nederlandse bevolking geen sprake van acceptatie van homoseksualiteit. In de jaren daarna is dit aandeel geslonken. De peiling van 2008 wijst uit dat inmiddels nog 'slechts' 9% als homonegatief te typeren valt. Overigens moet bij deze percentages worden opgemerkt dat leden van migrantengroepen in de hiervoor gebruikte enquêtes zijn ondervertegenwoordigd. Uit ander onderzoek (Keuzenkamp et al. 2006) blijkt dat juist in die kringen sprake is van een meer negatieve houding tegenover homoseksualiteit, dus het percentage homonegatieven onder de gehele bevolking ligt in werkelijkheid vermoedelijk wat hoger.

Ook uit ons onderzoek blijkt dat er in sommige etnische minderheidsgroepen weliswaar sprake is van een ontwikkeling in de richting van meer openheid over en acceptatie van homoseksualiteit, maar dat het niet erg hard gaat en dat dit in eigen kring evenmin altijd positief wordt gewaardeerd. Voor migranten lijkt homoseksualiteit een niet bepaald gewaardeerd ijkpunt van integratie te zijn geworden; om als 'goed geïntegreerd' door te kunnen gaan, moet men homoseksualiteit accepteren. Volgens sommigen worden homo's gebruikt om migranten af te wijzen – niet per se een goed startpunt voor homoacceptatie. Anderzijds kunnen we vaststellen dat dit onderwerp tegenwoordig meer op de agenda staat in migrantenkringen doordat gezaghebbende personen uit de eigen groep zich openlijk voor acceptatie van homoseksualiteit inzetten.
Zelforganisaties, zorgzame ouders en progressieve leden van de elite hebben, naast processen van individualisering, ontkerkelijking en democratisering, een belangrijke stimulerende rol gespeeld in de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Sommige

van deze factoren, die van belang waren voor homoacceptatie in de jaren zestig (zie hoofdstuk 12), zijn minder evident aanwezig in migrantengroepen.

De grotere acceptatie van homoseksualiteit in het grootste deel van de samenleving heeft als positief gevolg dat jongeren met homo- of biseksuele gevoelens eerder uit de kast komen (hoewel het proces van kleur bekennen nog verrassend lang duurt in een samenleving die zich prijst om haar tolerantie). Het heeft echter ook een keerzijde want het middelbaar onderwijs – dus de plek waar jongeren door die vroege coming-out veel meer jaren als openlijke homo of lesbo doorbrengen – heeft een slechte reputatie vanwege strikte gender- en seksuele normen die jongeren elkaar opleggen. Vooral antihomoseksuele scheldwoorden zijn daar schering en inslag. Veel jongeren – en niet alleen homoseksuele en lesbische – worden zo in die jaren van seksueel zoeken met hun neus op het feit gedrukt dat homoseksualiteit moeilijk ligt, terwijl ze zich nauwelijks gesteund weten door leraren en besturen. Uit ons onderzoek blijkt dat jonge homo's en lesbo's vooral in de eerste fase van het kleur bekennen met negatieve reacties worden geconfronteerd. Daarom is in het onderwijs meer aandacht voor homoseksualiteit dringend gewenst, evenals een veilig schoolklimaat (zie § 19.10).

Een vraag die wij vaak krijgen, is of de onveiligheid en het geweld tegen homo's en lesbo's in de afgelopen jaren is toegenomen – dit vanwege de regelmatig verschijnende berichten daarover in de media. Betrouwbare cijfers zijn echter niet beschikbaar. De stijging van het aantal meldingen van homonegatief geweld bij de politie zal zeker voor een deel het gevolg zijn van de verbeterde registratie van die meldingen. Maar ook een grotere aangiftebereidheid onder de slachtoffers zal meespelen. De grotere openheid hiervoor bij de politie en het duidelijke signaal dat uitgaat van de publieke verontwaardiging over dergelijk geweld, zullen daartoe hebben bijgedragen.
In de enquête onder homo- en biseksuele mannen vroegen wij of respondenten zich vanwege hun seksuele voorkeur meer of minder veilig zijn gaan voelen dan een jaar geleden. Een meerderheid (twee derde) ervaart geen verschil, maar een kwart zegt zich onveiliger te voelen. Dat laatste is op zich natuurlijk problematisch, maar hier geldt eveneens dat het de vraag is in hoeverre dit het gevolg is van een feitelijke toename van bedreigende situaties. Het is immers ook mogelijk dat homonegatief geweld tegenwoordig meer in de openbaarheid komt dan vroeger en een deel van de homo's daardoor denkt dat het meer voorkomt.

19.8 Sekse en gender

De afwijzing van homoseksualiteit heeft duidelijk te maken met opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Zo blijkt uit het opinieonderzoek dat 9% van de bevolking vindt dat homomannen geen echte mannen zijn. Die cijfers liggen bij jongeren waarschijnlijk hoger, want uit hoofdstuk 3 komt naar voren dat vrijwel alle geïnterviewde jongens vinden dat een man zich niet onmannelijk mag gedragen. Een man die dat wel doet, is een homo. Ook stellen ze eisen aan homo's: ze moeten zich als gewone hetero's gedragen en niet vrouwelijk of al te seksueel doen. Gender- en seksuele variatie blijkt

juist in de jeugdjaren sterk afgewezen te worden omdat het geen 'authentiek' gedrag zou zijn. Alleen die jongeren zijn echt zichzelf die aan de traditionele gendernormen voldoen. Authenticiteit krijgt aldus een onverwachte wending en blijkt in plaats van ruimte geven aan diversiteit, het opleggen van eenduidige normen te betekenen. Dat is op z'n minst verwarrend voor alle jongens en meisjes die niet aan de normen kunnen en/of willen voldoen en daar vallen in ieder geval de openlijk homo- en biseksuelen onder.
Lesbische vrouwen zijn vaak onzichtbaar en onbekend onder heterojongeren. Voor zover er beeldvorming over hen is, ziet men hen als mannelijke potten of als sexy dan wel spannend. Heterojongeren hechten (voor meisjes) aan een verzorgd uiterlijk en het voldoen aan heersende schoonheidsnormen – maar niet té, want dan ben je een slet. Mannelijke uitingen van vrouwen worden niet op prijs gesteld. Tegelijkertijd zien we dat daar waar jongens moeten kiezen tussen de posities van homo en hetero, voor meisjes biseksualiteit juist wel een meer geaccepteerde vorm lijkt. Zijn het bij de jongens de biseksuelen die onzichtbaar zijn voor andere jongeren, bij de meisjes geldt dit juist sterk voor de lesbische onder hen.
Voor hetero- en homojongens is het dominante schrikbeeld om te worden uitgemaakt voor homo of watje. Voor hetero- en lesbomeisjes is het scheldwoord slet of hoer en dus niet zo zeer 'lesbo'. Dat begrip lijkt geen grote rol te spelen in de belevingswereld van jongeren, zelfs niet als scheldwoord. De negatieve houding van jongens heeft vooral betrekking op de veronderstelde vrouwelijkheid van homomannen. Homonegativisme is onlosmakelijk verbonden met seksestereotype beelden en strikte gendernormen. De negatieve houding van jongeren tegenover homo's en lesbo's heeft, met andere woorden, diepere wortels en verdergaande consequenties dan enkel de afkeer van homo's en lesbo's. De strakomlijnde opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid pakken met name ongunstig uit voor openlijk homo- en biseksuele jongeren, maar het is waarschijnlijk dat ook heterojongeren die niet aan de heersende gendernormen voldoen, daar problemen van ondervinden.

Het onderzoek onder de homo- en biseksuele jongeren duidt ook op de relevantie van normen voor mannelijkheid en vrouwelijkheid. Wij stelden de respondenten verschillende vragen over de mate waarin zij zich mannelijk of vrouwelijk voelen en gedragen (zie hoofdstuk 9) en berekenden op basis van de antwoorden op deze vragen een maat voor 'sekseconformiteit'. De groep die zich weinig sekseconform voelt, is klein (6% van zowel jongens als meisjes). Dit is een opmerkelijk gering percentage, gezien de mate waarin heterojongeren juist de 'onmannelijkheid' van homo's benadrukken.
Die sekseconformiteit blijkt samen te hangen met enkele kwesties die wij hebben onderzocht. Zo blijken meisjes die zich niet zo meisjesachtig voelen, meer dan de andere meisjes het gevoel te hebben niet door hun moeder te worden geaccepteerd (wat betreft de acceptatie door de vader is er geen verschil). De acceptatie van een lesbische dochter door de vader en die van een homoseksuele zoon door de moeder hangt niet samen met de mate van sekseconformiteit van hun kinderen.
De jongeren die zichzelf als weinig sekseconform beschouwen, maken over het geheel genomen vaker melding van een gebrekkige acceptatie door hun omgeving dan degenen die voor hun eigen gevoel aan dominante gendernormen voldoen. Zo zijn bij de jongens

de vrienden meer accepterend naarmate de homojongere jongensachtiger is en voelen jongensachtige meisjes zich vergeleken met de andere meisjes minder geaccepteerd in de sportomgeving. Op school en werk rapporteren de weinig sekseconforme jongeren vaker een gebrekkige acceptatie. En *last but not least*: homojongeren die zichzelf als meer sekseconform beschouwen, rapporteren minder depressieve klachten.

Een laatste kwestie die hier aandacht verdient, betreft de vraag of homoseksualiteit bij mannen minder wordt geaccepteerd dan bij vrouwen. We zagen immers dat in het openbaar zoenende mannen meer afkeuring oproepen dan in het openbaar zoenende vrouwen. En ook de gedachte aan seks tussen twee mannen roept meer walging op dan als het om twee vrouwen gaat – hoewel voor dat laatste een mogelijke (dubieuze) verklaring is dat sommige mannen dit juist opwindend vinden. Meldingen van fysiek homonegatief geweld bij de politie zijn vooral afkomstig van mannen. Maar of dat nu betekent dat vrouwen dit minder vaak meemaken, valt op grond van de onderzoeken waarvan in dit boek verslag is gedaan, niet met zekerheid te zeggen. De enquête onder lesbische vrouwen bevatte hierover geen vragen. Een duidelijk sekseverschil wat betreft ervaren geweld zagen we wel bij de jongeren: jongens zeggen vaker dat er met hen is gevochten vanwege hun seksuele voorkeur dan meisjes. Jongens rapporteren sowieso wat meer homonegatieve ervaringen, vooral op school. Meisjes melden vaker dat dergelijke ervaringen afkomstig zijn van hun ouders of familie.
De verschillen in acceptatie van homoseksualiteit tussen vrouwen en mannen lijken al met al niet groot te zijn. Voor zover die verschillen er zijn, zouden ze weleens vooral te maken kunnen hebben met de grotere zichtbaarheid van mannelijke dan van vrouwelijke homoseksualiteit. Een grotere zichtbaarheid vormt al geruime tijd een centraal thema in het homobeleid, maar het onderzoek maakt duidelijk dat een grotere zichtbaarheid gepaard gaat met negatieve gevolgen die aandacht behoeven.

19.9 Biseksuelen

In dit rapport is voor het eerst tamelijk uitvoerig gekeken naar eventuele verschillen in ervaringen tussen homo- en biseksuelen. Het is overduidelijk dat biseksuelen op tal van aspecten afwijken van homomannen en lesbische vrouwen. Biseksuelen zitten vaker in de kast, vooral de mannen. Slechts 46% van de biseksuele mannen tegen 94% van de homomannen is open over zijn seksuele voorkeur. Bij de bi-vrouwen is het aandeel dat kleur heeft bekend wat hoger dan bij de bi-mannen (77% van de familie weet het en 64% van de collega's) maar lager dan bij de lesbische vrouwen (bij wie 91% van de familie en 79% van de collega's op de hoogte is). Bij jongeren zien we eenzelfde patroon: bij 78% van de bi-meisjes is iemand op de hoogte (vergeleken met 99% van de lesbische meisjes). Vooral bij de bi-jongens is het aandeel dat zegt dat er iemand op de hoogte is klein (31%, bij homojongens 98%). Het onderzoek onder de heterojongeren liet zien dat biseksualiteit een zo goed als onbekend verschijnsel is, vooral als het jongens betreft (je bent man of homo).
In het onderzoek onder de 'homojongeren' is veel aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de ervaringen verschillen naar mate van exclusiviteit van hun seksuele voorkeur.

Biseksualiteit blijkt zeker onder meisjes veel voor te komen – of in elk geval bij meisjes vaker een serieuze optie te zijn dan bij jongens. Het is immers denkbaar dat het bij jongens evenveel voorkomt, maar minder bekend en ook minder geaccepteerd is. Opmerkelijk is verder dat in vergelijking met homoseksuele jongeren de biseksuelen hun seksuele voorkeur vaker onbelangrijk zeggen te vinden. Ze zijn er (wellicht daarom) minder vaak open over naar anderen. De biseksuele jongeren rapporteren minder homovriendelijkheid in hun omgeving dan de homojongeren en wederom steken de jongens in ongunstige zin af. Biseksuele jongeren zijn niet vaker depressief dan homojongeren, maar hebben wel vaker een zelfmoordpoging ondernomen. Ten slotte valt nog te vermelden dat bi-jongeren minder vaak behoefte hebben aan steun en ook minder hulp hebben gezocht dan de homojongeren.
De verschillen tussen biseksuelen en homoseksuelen zijn opmerkelijk en zorgwekkend. Hoe zij te verklaren zijn, is echter meestal niet duidelijk.

19.10 Aanbevelingen voor beleid en verder onderzoek

Vergroting van sociale acceptatie

De hoofddoelstelling van het homo-emancipatiebeleid is het bevorderen van de sociale acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Al snel na zijn aantreden in 2007 maakte de minister voor homo-emancipatie in het vierde kabinet-Balkenende, Ronald Plasterk, duidelijk dat hij zich hier sterk voor zou maken; hij verhoogde het budget om dat beleid vanuit de rijksoverheid vorm te geven aanzienlijk. Bij tal van publieke gelegenheden sprak de minister zich uit voor acceptatie van homoseksualiteit. En zijn aanwezigheid bij diverse 'roze' activiteiten was voor menig homo en lesbo een flinke steun in de rug. Hij zocht contact met groeperingen waar homoseksualiteit nog op weerstand stuit en ging naar scholen waar initiatieven werden ontplooid om de school 'homovriendelijker' te maken. Dat het vertrek van Plasterk met de val van het kabinet-Balkenende IV door het COC en andere homobelangenorganisaties werd betreurd, behoeft dan ook geen verbazing te wekken.
Op basis van de maat om de houding van de bevolking tegenover homoseksualiteit te monitoren, was zoals gezegd vóór het aantreden van het kabinet-Balkenende IV 15% van de bevolking als homonegatief te typeren. In de jaren daarna is dat percentage met een derde afgenomen en het lijkt aannemelijk dat de duidelijke stellingname van het kabinet daartoe heeft bijgedragen. Maar duidelijk is ook dat dit beleid nodig blijft, want bij de laatste peiling was nog altijd (ten minste) 9% als homonegatief te beschouwen. Continuering van een expliciet beleid om de sociale acceptatie te bevorderen, is dus nog zeker opportuun. Dat geldt in algemene zin, maar met name beleid gericht op groepen met een relatief geringe acceptatie, zoals niet-westerse migranten en hun nakomelingen en orthodoxe en evangelische protestanten, blijft geboden.

Van onverminderd belang blijft het aanpakken van geweld en intimidatie tegen homoseksuelen. De extra inspanning van de politie in sommige regio's lijkt te hebben bijgedragen aan een grotere bereidheid van slachtoffers om aangifte te doen van homonegatief geweld. Daarmee is het beter mogelijk om de daders op te sporen. Het

verbeterde zicht op de omvang van dit probleem maakt bovendien duidelijk dat homonegatief geweld regelmatig voorkomt en initiatieven om dat tegen te gaan nodig blijven.

In diezelfde sfeer is het van belang om het beleid gericht op de veiligheid van homoseksuele leerlingen en leerkrachten op scholen voort te zetten en wellicht te intensiveren. De homonegatieve ervaringen die de jongeren die aan ons onderzoek deelnamen noemen, vinden vooral veel plaats op school. Dat blijkt ook de plek te zijn waar zij zich het minst geaccepteerd voelen. Dit zijn schrijnende bevindingen, want zeker op school moeten jongeren zich positief gestimuleerd voelen. En juist het onderwijs is een domein waar de overheid zich sterk kan maken voor het bevorderen van een homovriendelijk klimaat – in privésituaties is dat immers veel moeilijker. Belangrijk in dit verband is de modernisering van de kerndoelen voor het onderwijs op het punt van seksuele diversiteit. De Tweede Kamer heeft daarover een motie aangenomen (TK 2009/2010c) en de minister heeft de Kamer al laten weten die samen met de staatssecretarissen van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap te zullen uitvoeren (brief d.d. 5 februari 2010). Vermelding verdienen ook de zogeheten *Gay-Straight Alliances*, waarbinnen homo's en hetero's zich gezamenlijk inzetten voor het zichtbaar en bespreekbaar maken van homoseksualiteit.
Van de aanbevelingen voor homobeleid noemen de homojongeren het vaakst suggesties voor voorlichting op scholen. Meestal vinden zij het wenselijk dat er een afzonderlijk onderdeel van het lesprogramma aan homoseksualiteit wordt gewijd, maar ook integratie van aandacht voor homoseksualiteit in het reguliere aanbod wordt belangrijk gevonden.
Overigens verdienen van de homojongeren de jongsten onder hen extra aandacht. Tieners rapporteren namelijk meer homonegatieve ervaringen dan twintigers. Zij verkeren bovendien in een kwetsbare levensfase, waarin de identiteitsvorming centraal staat. Uit de enquête onder de homojongeren blijkt dat juist de jongste groep veel behoefte heeft aan contact met andere homojongeren. Het faciliteren van mogelijkheden daartoe lijkt dus zinvol.

Hoe het is gesteld met de sociale acceptatie van biseksualiteit is nog tamelijk onbekend. Gegevens uit grootschalige bevolkingsenquêtes hierover zijn er namelijk niet. Uit de kwalitatieve studie onder heterojongeren blijkt dat biseksualiteit vrijwel onbekend is, vooral onder jongens.
Wanneer we de mate waarin men open kan zijn over de seksuele voorkeur als een indicator van die acceptatie opvatten – een visie die vrij breed gedeeld lijkt te worden – moeten we constateren dat de biseksuele mannen en vrouwen zich minder geaccepteerd voelen dan de homo's en lesbo's. De biseksuele meisjes voelen zich vaker niet geaccepteerd in hun omgeving, bij de biseksuele jongens is het aantal respondenten dat uit de kast is te klein om uitspraken te kunnen doen. Wat de homovriendelijkheid betreft geldt voor zowel de biseksuele jongens als de bi-meisjes dat zij die minder positief beoordelen dan hun homoseksuele seksegenoten. Bovendien bleek dat biseksuelen een geringere mate van welbevinden kennen dan homo's en lesbo's.

Het is duidelijk van belang om in het beleid gericht op een grotere acceptatie van homoseksualiteit oog te hebben voor verschillende groepen. De specifieke initiatieven van de afgelopen paar jaar om de zichtbaarheid van lesbische vrouwen te vergroten, zijn daarvan een goed voorbeeld, evenals de naamsverbreding: van homo-emancipatiebeleid naar homo- en lesbisch emancipatiebeleid. Recentelijk wordt meer aandacht besteed aan transgenders, maar voor biseksuelen is nog nauwelijks aandacht.
De huidige naamgeving van het overheidsbeleid verdient bovendien wellicht heroverweging, aangezien de aandacht voor transgenders en biseksuelen daarin blijft onderbelicht. Internationaal is het inmiddels vrij gangbaar om over beleid gericht op LGBT's te spreken (Lesbians, Gays, Bisexuals and Transgenders). Het valt te overwegen om daarbij aan te sluiten, eventueel door te kiezen voor de hier en daar al in Nederland gebezigde variant: LHBT-beleid.

Gelijke rechten

Hoewel het kabinet duidelijk stelling heeft genomen voor acceptatie van homoseksualiteit, zijn er nog enkele politieke kwesties op het terrein van de gelijkberechtiging, die niet geregeld zijn. Een daarvan betreft de zogeheten 'enkelefeitconstructie' in de Algemene Wet Gelijke Behandeling.[3] Over deze constructie was een wijziging van de wetgeving in gang gezet. Door de val van het vierde kabinet-Balkenende heeft het wetgevingsoverleg echter nog niet plaatsgevonden en dit dossier is door de Kamer inmiddels controversieel verklaard.
Een tweede kwestie betreft de zogenoemde weigerambtenaren: een ambtenaar van de burgerlijke stand mag weigeren om een homopaar wettelijk in de echt te verbinden. Hierover was in het coalitieakkoord van het kabinet-Balkenende IV een politieke afspraak gemaakt, die voorzag in voortzetting van de status quo (die overigens al in een eerder kabinet was afgesproken).
En een derde kwestie die we hier willen noemen, betreft het lesbisch ouderschap, dat nog niet goed is geregeld: de vrouwelijke partner van een lesbische vrouw die een kind krijgt, kan niet zomaar juridisch ouder worden, maar moet het kind adopteren. Hiervoor is een wetgevingstraject in gang gezet. Minister Hirsch Ballin van Justitie heeft een voorontwerp van de wet ter consultatie aan het veld voorgelegd.

Acceptatie van homoseksualiteit in de openbaarheid

Hiervoor stipten we al aan dat openlijk zichtbare blijken van homoseksualiteit door velen worden afgekeurd (zie § 19.4). In migrantenkring blijven homo's en lesbo's echter veelal onzichtbaar en als ze wel zichtbaar zijn, is het voor de betreffende individuen doorgaans geen prettige situatie. Hoewel de vraag hoe open mensen willen zijn over hun seksuele voorkeur ten principale een privékwestie is, werkt een situatie waarin iedereen dat doet toch wel ongunstig uit. Uit de studies over de minderheidsgroeperingen is immers gebleken dat het belangrijk is dat er mensen zijn die zich openlijk sterk maken voor acceptatie van homoseksualiteit. Daarbij dienen zowel gezaghebbende heteroseksuelen van zich te laten horen, als homo's en lesbo's zelf. Het verdient aanbeveling dat zowel vanuit het onderwijs, het jeugd- en jongerenwerk en de Centra voor Jeugd en Gezin als vanuit organisaties van nieuwe Nederlanders initiatieven worden genomen om

homoseksualiteit (ook binnen de minderheden) beter zichtbaar te maken. Daarmee kan ook de momenteel gebrekkige veiligheid van (jonge) allochtone homoseksuelen worden vergroot. Bestaande zelforganisaties die zich hiervoor sterk maken verdienen eveneens steun. Het Dialoogproject beoogt het thema meer op de agenda te krijgen in kringen waar nog sprake is van gebrekkige acceptatie. Het lijkt van belang daarbij expliciet aandacht te besteden aan lesbische vrouwen, want die zijn in minderheidsgroepen nog onzichtbaarder dan homoseksuele mannen.

Over homoseksuele ouders lijken nog veel vooroordelen en negatieve beeldvorming te bestaan, zo blijkt uit onderzoek onder lesbische moeders en hun kinderen. Dit maakt dat homoseksuele ouders en hun kinderen geconfronteerd worden met een wat onveilige omgeving, hetgeen onwenselijk is. Verandering van de negatieve beeldvorming over homo- en lesbisch ouderschap verdient de aandacht.
Een groot deel van de homojongeren uit ons onderzoek gaf aan later graag kinderen te willen hebben. De mogelijkheden om die wens te realiseren zijn tegenwoordig groter dan vroeger en het lijkt dan ook aannemelijk dat het aandeel homoparen met kinderen in de komende jaren zal toenemen.

Acceptatie in de naaste omgeving

Vanwege alle bezwaren die tegen jonge homo's en lesbo's bestaan rond hun verondersteld afwijkende gendergedrag, liggen maatregelen op dit punt voor de hand. Daarbij gaat het er vooral om dat jongeren leren dat gender en seksualiteit een grote variatie kennen en dat het afdwingen van uniforme normen op dit terrein zeker tijdens de adolescentie ongewenst is. Vooralsnog lijkt het onderwijs vooral een gender- en heteronormatieve boodschap af te geven. Dat is voor de acceptatie van homoseksualiteit ongunstig.
Het is overigens opmerkelijk dat het aandeel Nederlanders dat zegt er moeite mee te zullen hebben als hun kind les zou krijgen van een homoseksuele leerkracht betrekkelijk klein is (6%). Recent onderzoek onder schoolleiders wijst uit dat ruim 60% van de respondenten niet weet of er draagvlak is voor homo-emancipatie op hun school. Het expliciet benoemen van homoseksualiteit in het schoolbeleid stuit op weerstand en schoolleiders verkiezen de term diversiteit (Dankmeijer et al. 2009). Een eventuele angst dat het ouders afschrikt als homoseksualiteit wel meer zichtbaar wordt gemaakt in het schoolbeleid, lijkt echter onterecht, gezien de uitkomsten uit de opiniepeiling. Homojongeren geven aan dat hun ouders in meerderheid hun homoseksuele (maar in mindere mate hun) biseksuele voorkeur accepteren. Duidelijk is wel dat er specifieke groepen ouders zijn die moeite hebben met het accepteren van een niet-heteroseksuele voorkeur van hun kind. Juist in wijken en regio's waar dat veel voorkomt, verdient het aanbeveling dat ouders via Centra voor Jeugd en Gezin en via scholen informatie krijgen die homonegatieve opvattingen weerlegt.

Meer aandacht voor ongewenste gevolgen van homonegativiteit

Meer aandacht voor ongewenste gevolgen van homonegativiteit lijkt gewenst in praktijken als het al veelvuldig genoemde onderwijs, maar ook in de jeugdzorg, het

maatschappelijk werk en de (geestelijke) gezondheidszorg. Gezien de tamelijk verontrustend hoge percentages jonge en volwassen homo- en biseksuelen met depressieve en angststoornissen en suïcidegedachten is het wenselijk daar in die sector meer aandacht aan te besteden. Het is de vraag in hoeverre hulpverleners en andere professionals die met jeugd werken oog hebben voor deze problematiek. Het vergroten van de gevoeligheid daarvoor en het ontwikkelen van een passend instrumentarium verdienen nadrukkelijk de aandacht.

Onderzoeksaanbevelingen

Uit deze studie blijkt dat de acceptatie van homoseksualiteit geleidelijk aan toeneemt, maar tegelijkertijd ook dat er groepen zijn waar dat beduidend minder het geval is en dat restricties gelden voor wat wel en niet wordt geaccepteerd. Om zicht te houden op de noodzaak van continuïteit of wellicht aanscherping van beleid, is het van belang om de acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving periodiek te blijven monitoren. Het SCP vervult daarin een hoofdrol en zal dat op verzoek van het kabinet in elk geval tot eind 2011 blijven doen.

Bij die monitoring zal gebruik worden gemaakt van diverse bestaande surveys onder de algemene bevolking. Daarbij is met name de enquête *Culturele veranderingen in Nederland* van belang, evenals surveys onder specifieke groepen (zoals jongeren en etnische minderheden). Voor sommige onderwerpen is het bovendien wenselijk dat in reeds bestaande grootschalige representatieve onderzoeken een vraag wordt opgenomen over de seksuele voorkeur, zodat het mogelijk is om vergelijkingen te maken tussen homo's en hetero's. Dat geldt in het bijzonder voor onderzoeken op het terrein van gezondheid en welzijn en op het gebied van arbeidsdeelname, arbeidsomstandigheden en ziekteverzuim. Het SCP zal nagaan welke mogelijkheden er wat dit betreft zijn en in overleg treden met de 'eigenaren' van die onderzoeken om de vraag naar seksuele voorkeur waar mogelijk op te nemen.

Daarnaast is het van belang gebruik te maken van informatie die is verzameld bij de doelgroep zelf. In dit rapport is verslag gedaan van onderzoeken onder homo- en biseksuele mannen, vrouwen en jongeren. Voor geen van die groepen geldt echter dat continuïteit van onderzoek naar hun ervaringen gegarandeerd is. Alleen voor de Schorer Monitor lijkt dat tamelijk zeker te zijn, maar de focus daarin ligt op seks en seksueel risicogedrag van mannen. Een meer structurele voorziening om periodiek onderzoek onder de doelgroep zeker te stellen, is wenselijk. Zo kan immers worden nagegaan hoe volgens hun ervaringen de acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving zich ontwikkelt, welke knelpunten zich (nog) voordoen en welke groepen met name last hebben van relatief veel homonegativiteit. Het SCP heeft inmiddels in het kader van de homo-emancipatiemonitor het initiatief genomen om samen met de Universiteit Maastricht en de Universiteit van Amsterdam een periodiek survey uit te voeren. Thema's die daarin aan bod zouden kunnen komen, zijn behalve de ervaren acceptatie en de negatieve ervaringen, ook de eventuele gevolgen hiervan voor het psychisch welbevinden en het maatschappelijk functioneren (bv. op school en werk).

De ervaringen tot nu toe leren helaas dat het niet lukt om homo- en biseksuele mannen en vrouwen uit etnische minderheden goed in het onderzoek te betrekken. Informatie

over acceptatie in die kringen zal dus via andere wegen moeten worden verkregen. Wel zal worden geprobeerd voldoende oudere homo- en biseksuele mannen en vrouwen te benaderen, zodat in een volgende rapportage kan worden ingegaan op door hen ervaren (knelpunten bij) acceptatie.

Uit dit rapport blijkt bovendien dat een aantal specifieke kwesties nader onderzoek behoeven. Een daarvan betreft acceptatie van homoseksualiteit in het onderwijs. Gezien het belang van dit domein in het leven van jongeren is het wenselijk de effecten van de ingezette maatregelen te monitoren om het beleid zo nodig te kunnen aanscherpen. Een interessante bevinding die in dat kader vermelding verdient, is dat het Emovo-onderzoek (een enquête onder jongeren op middelbare scholen) van de GGD Regio Nijmegen erop wijst dat een actief beleid van scholen om de acceptatie van homoseksualiteit te bevorderen effectief lijkt te zijn. Op scholen waar het traject 'VO en homoseksualiteit' loopt (gericht op het verbeteren van de sociale veiligheid van homoseksuele, lesbische en biseksuele leerlingen en medewerkers), is een vermindering te zien van afwijzende opvattingen over homoseksualiteit, terwijl dat elders in de regio niet het geval is (GGD Nijmegen 2008).

Een tweede specifieke kwestie betreft de verklaring van verschillen in de acceptatie tussen homo- en biseksuelen. Dit zou mogelijk passen in een breder onderzoek naar seksualiteit in Nederland, waarin aandacht wordt besteed aan opvattingen en wensen op het gebied van seksualiteit en relaties en aan de samenhang met opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het SCP verkent daartoe momenteel met de afdeling Sociologie en Antropologie van de Universiteit van Amsterdam en de Rutgers Nisso Groep de mogelijkheden.
Er is bovendien nog betrekkelijk weinig bekend over de ervaringen van met name transgenders in Nederland. Met het oog op de nadere invulling van het transgenderbeleid lijkt het zinvol om de ervaringen en het welbevinden van die groep te onderzoeken. Het SCP zal in overleg met Onderwijs Cultuur en Wetenschap bespreken of het mogelijk is om dit in de nog tot eind 2011 lopende homo-emancipatiemonitor[4] op te pakken.

Er is in Nederland nog maar weinig onderzoek naar de gevolgen van het opgroeien met twee homoseksuele ouders, zeker als dat twee mannen zijn. Het lijkt er niet op dat dit voor kinderen nadelig uitpakt, hoewel zij wel worden geconfronteerd met negatieve reacties uit hun omgeving. Nader onderzoek, vooral ook bij homovaders en hun kinderen, lijkt gewenst.

Ten slotte

Het onderzoek maakt duidelijk dat vergroting van sociale acceptatie een belangrijke doelstelling van het homo- en lesbisch emancipatiebeleid is en blijft. Dat is niet alleen in het belang van homoseksuele en biseksuele mannen en vrouwen, jongens en meisjes. Vanwege de maatschappelijke kosten die een gebrekkige acceptatie met zich meebrengt, ligt hier ook een algemeen belang. Voor het realiseren van die sociale acceptatie is inzet nodig van alle partijen, maar steun vanuit de overheid is vooralsnog onontbeerlijk.

Noten

1 Naar verwachting komen die pas weer eind 2011 beschikbaar.
2 De survey *Health Behaviour in Schoolaged Children* is een vierjaarlijkse enquête over psychisch welbevinden, gezondheid en risicogedragingen in relatie tot de dagelijkse leefomgeving van schoolgaande kinderen in de leeftijd van 11, 13 en 15 jaar
3 Volgens de Algemene Wet Gelijke Behandeling mag een school op bijzondere grondslag eisen stellen aan haar personeel, mits die nodig zijn voor de verwezenlijking van die grondslag. Het is niet toegestaan om een leerkracht te weigeren op grond van 'het enkele feit' dat iemand homoseksueel is, wel als er ook 'bijkomende omstandigheden' zijn. Wat daar precies mee wordt bedoeld is onduidelijk. Zie www.cgb.nl/artikel/enkele-feit-constructie.
4 Onder deze noemer voert het SCP in de periode 2007-2011 onderzoek uit naar de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland.

Summary

Increasingly normal; never the norm

Acceptance of homosexuality in the Netherlands

Gay Emancipation Monitor

The main objective of the Dutch government in its gay and lesbian policy is to improve public attitudes towards homosexuality. At the request of the government, the Netherlands Institute for Social Research/SCP periodically reports on (trends in) the acceptance of homosexuality in the Netherlands.
This report describes what people in general and young people in particular think about homosexuality. Gay and bisexual men and boys and lesbian and bisexual women and girls were also surveyed in the study; how accepted do they feel? How often do they experience negative incidents, and what are they? Separate attention was devoted to lesbian parents and their children, and the study also investigated trends in attitudes to homosexuality in five minority groups: orthodox Protestants, and Dutch citizens with a Turkish, Moroccan, Surinamese and Chinese background.

Attitudes of the Dutch public

The attitudes of the Dutch public to homosexuality are predominantly positive – not in all sections of the population and not on all fronts, but positive nonetheless. The summarising measure of acceptance of homosexuality developed by SCP at the request of the Dutch government shows that the percentage of the population who can be characterised as 'anti-gay' fell from 15% in 2006 to 9% in 2008. It is worth noting that ethnic minorities are not well represented in the survey used to compile this measure; however, given that they relatively often have difficulty with homosexuality, it is likely that the percentage with negative attitudes to homosexuality will in reality be somewhat higher. The studies based on the summarising measure are of fairly recent date, but research over a longer period that offers information on trends in public attitudes also shows that attitudes have become gradually more positive over time.
Compared with other European countries, public attitudes to homosexuality in the Netherlands are still the most liberal. The difference compared with Sweden and Denmark is small, but compared with countries in Southern, Central and above all Eastern Europe, the picture in the Netherlands is a decidedly positive one.
People have most difficulty with visible expressions of homosexuality. For example, 40% of the population find it objectionable if two men kiss in public, and 27% feel the same if two women kiss. People are much less troubled by a straight couple kissing in public, with 13% taking exception to this. What is considered normal and acceptable for straight people does not apply to the same degree for gays and lesbians. As an example, one in

three people in the Netherlands find it less problematic if a man and woman walk hand in hand than if two men do the same thing.
By contrast, the principle of equal rights for gays enjoys fairly broad support. However, if children are involved, support dwindles to a lower level than the support for same-sex marriage: more than 20% reject the idea of equal adoption rights, while just over 11% think that gay marriage should be banned.
Although it might be expected that people would have the most difficulty with homosexuality in their immediate circle, this is found not to be the case; a minority (13%) would for example consider it unacceptable if their son or daughter were to cohabit with someone of the same sex. The percentage of the population who would have a problem with this is thus substantially lower than the proportion who object to seeing gay men kissing, for example. On the other hand, the percentage is not negligible, and gay children can thus not simply assume that their parents will be open to their sexual preferences.

Attitudes of young straight people

In a survey of school pupils (aged 11-16 years), one in ten boys said they would be unable to have someone as a friend who was a gay or lesbian. Like adults, young people have difficulty with gays or lesbians kissing intimately in public. Almost half the young people interviewed find the idea of two boys kissing repugnant; this percentage drops when it comes for two girls kissing, but is still 29%. Three out of ten pupils think that gay and lesbian pupils are not able to be open about their sexual preferences at school.
Detailed interviews with straight young people explored in more depth how they feel about homosexuality and bisexuality and precisely where they have difficulties with it. Young people associate homosexuality mainly with feminine behaviour: gay men are effeminate in their behaviour and effeminate men are all gay. Straight boys in particular think that men should be 'manly', and prefer to distance themselves from gays. Straight boys consider it important to avoid being seen as homosexual themselves, and also fairly readily assume that a homosexual will make sexual advances to them.
Straight girls also regard homosexual men as effeminate, but for them this is not a negative characteristic – sometimes quite the reverse. Half of them have no fear of being seen as lesbians or 'dykes'; they are much more worried about being classed as 'sluts' or 'tarts'. Female homosexuality and bisexuality are in fact rarely a topic of conversation among young heterosexuals. They often do not know any lesbian girls or women, nor any bisexuals – and certainly no bisexual boys or men. The image that young people have of lesbians is that they are 'masculine' or 'sexy'. Boys, in particular, say they enjoy watching women kissing each other and often think that women do this in order to arouse men.
The indigenous young people in the survey, in particular, revealed that being authentic, 'being yourself', is greatly valued. Someone who is able to be themselves deserves respect, but the problem is that they often tend to regard gay boys and bisexual girls, in particular, as 'fake'. Homosexual youngsters are thus in an impossible position: they are expected to be themselves as far as possible, but if they deviate from the gender norms they are rejected. At the same time, however, where heterosexual youngsters have built

up a good personal contact with a young gay person, they often feel that he or she has become more themselves.

Acceptance of homosexuality in the eyes of gays and bisexuals

In order to obtain a complete picture of how accepted homosexuality and bisexuality is in the Netherlands, it is important to look not only at the attitudes and opinions of the public at large, but also at the experiences of homosexuals, bisexuals and lesbians themselves. This was done using several studies. Part 2 of this report focuses in turn on the experiences of adult gay and bisexual men, lesbian and bisexual women and lesbian mothers (and their children). The third part of the report looks in detail at young gays and bisexuals.

Experiences of adult gays, lesbians and bisexuals

The experiences of men who have sex with other men were ascertained in 2009 using an online questionnaire as part of the annual Schorer Monitor survey, in which more than 4,500 men took part. In addition, in 2008 the Stichting OndersteBoven foundation conducted an online survey among more than 1,300 lesbian and bisexual women.

Coming out and acceptance

The majority of gay and bisexual men have come out (91%) and are open about their sexual preferences towards their parents and other relatives. Women are also often open about their sexual preferences with family members and colleagues. Among both men and women, bisexuals and those with a lower education level are more often still in the closet. The same applies for men who live in the countryside or in small towns, and for young women. According to most gay and bisexual men, their parents have accepted their sexual preferences. Yet one in ten of them report that their mothers find this difficult to deal with and almost one in eight say that their father is unable to fully accept their sexual preferences.

A proportion of gay and bisexual men and women themselves have problems in accepting their sexual preferences. Almost one in five men agree with the statement: 'If I could choose, I'd rather be straight', and almost a fifth also feel it is not easy to talk about their sexual preferences. Among women, one in 20 agree with the statement: 'If someone were to offer me the chance to be straight, I would take it'. Young people and bisexuals record a lower score on self-acceptance, as do men who do not live in cities and women who are not open towards their family and colleagues. For men, acceptance by their father also contributes to their self-acceptance.

Anti-gay experiences

A sizeable number of men and women have sometimes been confronted with negative reactions because of their sexual orientation. Young men and women, in particular, encounter anti-gay attitudes. One in ten men had been jeered or ridiculed one or more times at school or work because of their sexual preferences in the six months prior to

the survey, and around three in ten had had a similar experience with strangers. Among women, four in ten had been jeered in the six months prior to the survey and three in ten had been ridiculed. Both men and women report that they received the most negative reactions from strangers.
Things often go no further than negative verbal reactions, such as unpleasant, curious questions and gossip. Nonetheless, 1% of men reported that they had been assaulted by strangers in the six months prior to the survey, and 4% had been threatened on more than one occasion. A quarter of men moreover report that they feel less safe because of their sexual preferences than they did a few years ago. In 2009, 82 reports of physical violence were recorded by the police in Amsterdam alone, and most of these reports were made by men. The number of recorded incidents is likely to be no more that the tip of the iceberg.

Psychosocial problems

It is known from earlier research that gays, lesbians and bisexuals report more psychosocial problems than heterosexuals. One in eight men who participated in the Schorer Monitor survey reported that they had felt down or lonely often or very often one week before the survey, while a similar percentage of gay and bisexual women had felt lonely in the preceding month. It is not possible in these surveys to determine whether this percentage is higher than among heterosexuals, but comparison with other research suggests that these feelings may be more common among homosexual than heterosexual men. It has also been observed among gays, lesbians and bisexuals that it is mainly younger people, bisexuals and those who are not very open towards others about their sexual preferences who score relatively highly in terms of anxiety and depressive disorders. In addition, the study by the Stichting OndersteBoven foundation demonstrates that stigmatising and anti-gay comments by relatives, colleagues and acquaintances, as well as experiencing such incidents in at least three social contexts, have a negative impact on the psychosocial health of lesbian and bisexual women. Interestingly, negative reactions in the street or in nightlife situations were not found to have the same effect on their psychosocial health. It may be that women attach greater importance to relationships with family, friends and colleagues and that anti-gay sentiment in these spheres affects them more than when such sentiments are expressed by strangers.
Contemplating and attempting suicide also appear to be more common among gays and lesbians than among heterosexuals. One in 20 gay and bisexual men had occasionally thought about suicide in the week prior to the survey, and 3% had done so frequently. This problem was not covered in the survey by the Stichting OndersteBoven foundation, but earlier research has shown that lesbians also contemplate suicide more often than straight women and have more often made an attempt at taking their own lives.

Gay and lesbian parenthood

The bringing up of children by female or male couples is becoming more and more accepted in the Netherlands. Of the estimated 56,000 cohabiting female and male

couples, there are children in 20% of the female households and 3% of the male couples. Prejudices abound concerning the well-being of the children in these families, whereas to date little research has been carried out in the Netherlands to determine whether there are actually any differences between children who grow up with a mother and father and children who grow up with two mothers or two fathers.
Research carried out by the University of Amsterdam has shown that Dutch children aged 8-12 years who grow up in a family with two lesbian mothers do not differ in terms of their psychosocial functioning (overall self-esteem, social skills and depressive complaints) from children who grow up in a traditional father/mother family. It was also demonstrated that children aged between 4 and 12 years who grow up with two fathers do not differ from children who grow up with a father and mother in terms of their behaviour and skills in interacting with other children, emotional problems, hyperactivity or behavioural problems. The 'father families' which took part in this survey were in fact multiple-parent families, in which the raising of children was shared with their mothers.
The findings of these surveys suggest that growing up with two fathers or two mothers is in itself not a risk factor for children's psychosocial health. The survey did however find that a high proportion of children who grow up with same-sex parents encounter discriminating and stigmatising reactions from others. These negative experiences do then impact on their psychosocial well-being.

Experiences of young gays

Under the name SameFeelings, the first large-scale survey in the Netherlands was carried out among young gays, lesbians and bisexuals. The study used an online questionnaire to survey young men and women aged between 16 and 25 years who (also) feel attracted to members of their own sex. More than 1,600 young people took part in the survey. In-depth interviews were also conducted with 30 young people who had experienced a great deal of anti-gay sentiment.

Coming out

On average, the young people who took part in the survey became aware that they felt attracted to members of their own sex (sometimes as well as the opposite sex) at around the age of 13. Most boys reported that they feel attracted only to other boys, and three-quarters describe themselves as gay or homosexual. The picture among girls is slightly different: more than half feel attracted to both sexes to a greater or lesser degree. Just over half describe themselves as 'gay', a third as 'bisexual' and only 13% as 'lesbian'.
The fact that a fifth of young men and women do not apply a clear label to their sexual preferences and that a third actually use more than one label shows that a proportion of young people appear to be somewhat reticent or ambiguous in describing their sexual identity. Some young people will still be searching for that identity, but it also became clear from the interviews that they would like to be seen as 'normal' (whereas a sexual label emphasises the fact that they are 'different') and do not want to be put in a pigeonhole.

Many young people who took part in the survey (91%) have come out about their sexuality. The average period between becoming aware of their non-heterosexual preferences and first coming out was just over three years. The majority of parents and friends (around 70%) are aware of their sexual orientation, whereas young people are more selective in how open they are in revealing their sexual preferences at school, work, to other relatives or to people with whom they engage in sport.

Perceived acceptance and negative reactions

A majority of young gays who are open about their sexual preferences encounter negative reactions; a minority feel they are not accepted. Two-thirds of the young gays who took part in this study have experienced negative reactions at some point, boys rather more often than girls. Verbal violence is the most common form of negativity. Most anti-gay reactions take place at school and in the neighbourhood. A quarter of boys who are in education feel that fellow-students do not accept their sexual orientation. Most young people in the survey do feel accepted by their parents and friends, though a quarter of them have at some time had anti-gay reactions from their parents and a third from their friends.

Not all young gays take a positive view of their own sexual preferences and of their lives in general. Almost a fifth of them would prefer to be heterosexual, and the same proportion feel uncomfortable about the idea of being open about the fact that they are gay, lesbian or bisexual. One worrying finding is that almost half have at some point had suicidal thoughts, 12% have actually attempted suicide and 13% often suffer from depression. Around half of young gays report that they have (at some time) needed support or help because of their sexual preferences, and 45% have received it. We found that young people who regularly receive negative reactions more often struggle with lower self-acceptance and depression and have more often made suicide attempts.

Groups in need of extra attention

Five groups of young gays warrant extra attention: young bisexuals, those who do not conform to gender type, young gays, religious and migrant youngsters. Unfortunately, it proved impossible to obtain a picture of the experiences of migrants; however, it seems reasonable to assume that, unlike the other four groups, they are extra vulnerable because homosexuality is often a sensitive topic in migrant communities and acceptance is anything but guaranteed.

Young bisexuals have a more difficult time than homosexuals in some respects.

They feel their relatives, work and school environment are less gay-friendly than do the (predominantly) homosexual youngsters. They have less often faced negative reactions because of their sexual preferences, undoubtedly because they are less often open about their sexual preferences and have fewer experiences of relationships with members of their own sex, which means they are less visible. At the same time, young bisexuals have a poor are self-image and display more suicidal behaviour than young homosexuals.

Young gays who deviate from gender norms are also a vulnerable group. Boys who resemble girls and girls who resemble boys reported less acceptance in several settings

in response to the survey, as well as more anti-gay reactions and more depressive complaints.
Young gays in the survey who were still at secondary school are in a worse position as regards acceptance by fellow pupils, experiences of anti-gay reactions, gay-friendliness of the school environment and psychological well-being (depressive complaints and suicidal tendencies) than those who are in further education; almost a quarter of secondary school pupils regard the school climate as gay-unfriendly, compared with one in ten students in further education. Teenagers reported more anti-gay experiences than those in their twenties. Contact with other young gays can provide a good buffer as well as a source of support and information about dealing with non-acceptance and anti-gay reactions. The youngest group of respondents (16-18 years) have a greater need for contact with other young gays than young people aged 19-25 years. This is not surprising, given that they are more often still in the closet, encounter more anti-gay reactions and also more often describe their school climate as gay-unfriendly.
Young people who are religious are more often still in the closet than their non-religious counterparts and feel that homosexuality is less accepted by their parents. Young people who have been brought up in a religious setting have also more often attempted suicide.

Recommendations by young gays to the Minister for gay and lesbian emancipation

Gay youngsters were asked which activities would help to improve the position of gays, lesbians and bisexuals. Several themes emerged. Providing information at school was mentioned frequently; it would also be a good thing if lots of gays were to talk about their sexual preferences in an open and 'matter-of-fact' way. The desired outcome is that young gays are seen as 'normal', not as 'special' or 'odd'. The media could also play a role here by presenting a more varied picture of gays. In addition, facilities and activities for young gays could be expanded or improved.

Trends among ethnic and religious minorities in the Netherlands

Part 4 of this report looks at the attitudes of orthodox Protestants and of Dutch citizens with a Surinamese, Moroccan, Turkish and Chinese background towards homosexuality, and at changes in those attitudes over the last 40 years. This was done on the basis of a literature review and discussions with key stakeholders. A number of positive trends were identified, especially in the Surinamese and Protestant communities, but all these groups continue to display a more negative basic attitude to homosexuality and equal treatment for gays and lesbians than the rest of the Dutch population.

What is the problem?

There are seven problems that the above groups continue to have with homosexuality: first, homosexuality is out of kilter with ideals about marriage and family formation; the same applies for ideas about masculinity and femininity: gay men are not real men and lesbians are not real women; a third objection is that gay men, in particular, display deviant sexual behaviour and place too much emphasis on it; homosexuality is also felt to be too much on public display, with both Protestants and Muslims moreover having

the feeling that the they are being forced to accept homosexuality; a fifth objection is that homosexuality goes against religious principles; a sixth is that it is against nature, with virtually no distinction being made here between religious and biological nature; the seventh issue is that homosexuality is seen as a psychological disorder.
The objections voiced vary across the different groups, and as one objection disappears, another takes its place. Sometimes the objections are directed against gay men, sometimes against gay men and lesbians, sometimes against particular homosexual practices such as anal sex. Most of the objections are traditional in nature and were commonly held by the Dutch public at large in the past. For this reason, many respondents believe that it is just a matter of time before homosexuality is accepted in these groups, just as it is among 'ordinary' Dutch citizens.

Trends over time

This study suggests that the race towards gay emancipation has not yet been run. Dutch citizens of Moroccan and Turkish background, for example, attach much more importance to family and religion today than they did in the 1960s and 70s, when the first generation of 'guest workers' settled in the Netherlands; this shift in values has a negative effect on acceptance of homosexuality. The most positive group in their attitudes towards gay sex are those of (Creole) Surinamese background, who have a philosophy of 'live and let live', though they too often object to gays or lesbians openly displaying their sexual orientation in public. Orthodox Protestants acknowledge that there are gay men and women within their own circles, too, and urge them to make known their sexual preferences; however, they have difficulty with homosexual relationships.
The objections to homosexuality have cultural and religious roots which have not yet disappeared in the indigenous Dutch population, and even less so among the groups discussed here. It is worrying that 30 years of gay emancipation have not led to clearer results among new Dutch citizens. There appears to be no end in sight, at least in the short term, to the difficult situation faced by gays and lesbians from ethnic minority and orthodox Protestant circles, because they are caught between their own group and other Dutch citizens, between family and 'white' gays. The gay organisations in Orthodox circles are the only group that has achieved (albeit limited) success in making homosexuality something that can be seen and talked about. The resistance in this group, too, is stubborn, however, as evidenced by the rejection of homosexual teachers and pupils at orthodox Protestant schools. One specific problem is the almost total invisibility of lesbians in all groups, except among Dutch citizens of Surinamese origin.

Opportunities for change

In the 1960s there was a favourable climate for gay emancipation in the Netherlands, created among other things by powerful processes of individualisation, secularisation, democratisation and sexual liberalisation. Those processes are almost absent today in the groups discussed here. This only serves to make an effective gay and lesbian policy all the more important. A number of possibilities for doing this are formulated here. For a long time there has been pressure for more education about homosexual citizenship. This is a long way from having been achieved, and generally has too little input from

homosexuals themselves. It is important that gay initiatives in the groups discussed here receive more systematic support. That is desirable above all because gays and lesbians, especially those who are members of ethnic minorities, are confronted with a culture of silence and are willing at best to come only halfway out of the closet. This hampers their visibility in Dutch society and within their own group. Apart from gays and lesbians themselves, mothers, sisters and girlfriends of gays and lesbians also have a role to play, because they face comparable discrimination. Input from religious and political leaders and support workers – especially from the groups concerned – is highly desirable. Virtually all respondents emphasised that acceptance of homosexuality will take a long time and that targeted intervention is needed to give new impetus to gay and lesbian emancipation.

Summing up the situation

Acceptance of homosexuality in the Netherlands is growing gradually. According to a summarising measure of Dutch public attitudes to homosexuality, around one in ten Dutch citizens can be characterised as anti-gay; in 2006 the figure was 15%. People with a lower education level and members of ethnic and religious minorities, in particular, relatively often hold negative views about homosexuality, and visible displays of homosexuality in particular still arouse strong objections. Traditional views about masculinity and femininity often stand in the way of acceptance of homosexuality; for example, straight youngsters accept homosexuality chiefly as long as gay men behave in a masculine way and lesbians in a feminine way (though not too provocatively).

Where next?

The results of this study underline the importance of continuing the gay and lesbian emancipation policy. Several themes which (continue to) demand attention emerged from the study. Tackling violence against and intimidation of homosexuals remains as important as ever. This applies in general, on the streets and in neighbourhoods, but also particularly at schools: this was where young gays in the survey reported that they were confronted with the most anti-gay sentiment. However, schools also have a more general task in increasing the attention for and acceptance of sexual diversity.
When it comes to equal rights, there are still a number of pertinent issues that need to be addressed: the 'mere fact principle (which allows faith schools to refuse to take on homosexual teachers), civil servants who refuse to marry gay couples and lesbian parenthood (the female partner of a lesbian woman with whom she has a child must adopt that child in order to become a legal parent).
It is also apparent that prevention of psychosocial problems in young homosexuals demands attention, both from professionals in preventive youth health care services (Youth and Family Centres) and from mental health care services.
Some groups demand extra attention. There is still little acceptance of homosexuality among orthodox Protestants and non-Western migrants and their descendants. Bisexuals appear to have a more difficult time than gays and lesbians, and teenagers more so than their older counterparts. Lesbians moreover face the problem that they

are largely invisible. This report did not cover older gays and lesbians, nor transgenders, but it is known from other sources that these groups, too, need to be included in the policy. Finally, the point is made in the report that it is important to change the negative perceptions about gay parenthood.
Greater acceptance of homosexuality is of course important in the first place for the target group themselves. However, since low acceptance of homosexuality also has a social cost, there is also a general interest here. Input from all stakeholders is therefore important, but for the time being support from the government remains indispensable.

Literatuur

Aalst, G.J. van (2007-2008). *Standpunten over homofilie schuiven*. In: *De Saambinder*, jg. 86, nrs. 16-20. Geraadpleegd december 2009 via www.regenboogforum.nl

Achenbach, T.M. (1991). *Manual for the child behavior checklist/4-18*. Burlington, V.T.: University of Vermont Department of Psychiatry.

Adolfsen, Anna, en Saskia Keuzenkamp (2006). Opinieonderzoek onder de bevolking. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma, *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 27-56). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (SCP-publicatie 2006/15).

Agtmaal-Wobma, E. en H. Nicolaas (2009) Demografie. In: M. Gijsberts en J. Dagevos, *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 39-67). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/18).

Almeida J, R.M. Johnson, H.L Corliss, B.E. Molnar en D. Azrael (2009). Emotional distress among LGBT youth: the influence of perceived discrimination based on sexual orientation. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 38, nr. 7, p.1001-14.

Antil, J.K., S. Cotton, G. Russell en J.J. Goodnow (1996). Measures of children's sex-typing in middle childhood II. In: *Australian Journal of Psychology*, jg. 48, p 35-44.

Baert, H., F. Cockx en A. Seghers (2001). *Hulpvragen van holebi's. Een biografische verkenning en leefwereldanalyse bij holebi's als bijdrage tot de rolinvulling van het Algemeen Welzijnswerk.* Brussel/KULeuven: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Gelijke Kansen in Vlaanderen/Centrum voor Sociale Pedagogiek.

Bakker F en I. Vanwesenbeeck (2006). *Seksuele gezondheid in Nederland 2006*. Delft: Eburon

Balk-Karssenberg, A., J. Douma, K. van den Geest, B. Luiten en P.M. Wagenaar (1998). *Homofilie en christen-zijn*. Barneveld: De Vuurbaak (GSEV-reeks, no. 39).

Balsam, K.F. en J.J. Mohr (2007). Adaptation to sexual orientation stigma: A comparison of bisexual and lesbian/gay adults. In: *Journal of Counseling Psychology*, jg. 54, nr. 3, p. 305-319.

Beals, K.P. en L.A. Peplau (2006). Disclosure patterns within social networks of gay men and lesbians. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 51, nr. 2, p. 101-120.

Beaussier, Marcelin, en Mohamed Ben Cheneb (1958). *Dictionnaire pratique Arabe-Français*. Alger: Imprimerie La Typo-Litho en J. Carbonel/La Maison des Livres.

Bekkum, Koert van (2003). Iedereen moet het mes in eigen vlees zetten. Een terugblik. In: Koert van Bekkum, Wim Houtman en Reina Wiskerke (red.), Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel (p. 121-124). Barneveld: Nederlands Dagblad.

Berg, Mariecke van den (2008). *Until everybody gets there. Creating space for lesbian sexuality and faith in the Reformed Churches in the Netherland.* (Master's thesis Gender and Ethnicity) Universiteit Utrecht.

Bergen, D.D. van, J.H. Smit, A.J.L.M. van Balkom, E. van Ameijden en S. Saharso (2008). Suicidal ideation in ethnic minority and majority adolescents in Utrecht, the Netherlands. In: *Crisis. The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, jg. 29, nr. 4, p. 202-8.

Bernts, Ton, Gert de Jong en Hasan Yar (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein* (p. 89-134). Den Haag: WRR,

Bernts, T., G. Dekker, en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006.* Kampen: Uitgeverij Ten Have.

Beunders, H. (2000). *Wat je ziet ben je zelf. Big Brother: lust, leven en lijden voor de camera*. Amsterdam: Prometheus.

Biblarz, J.J. en J. Stacey (2010a). How does the gender of the parents matter? In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, p. 3-22.

Biblarz, J.J. en J. Stacey (2010b). Ideal Families and Social Science Ideals. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, p. 41-44.

Birkett, M., Espelage, D. L. en B.W. Koenig (2009). LGB and questioning students in schools: The moderating effects *of* homophobic bullying and school climate on negative outcomes. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 38, nr. 7, p. 989-1000.

Bogt T. ter, S. van Dorsellaer en W. Vollebergh (2003). *Psychische gezondheid, risicogedrag en welbevinden van Nederlandse scholieren*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Bohan, J.S. (1996). *Psychology and Sexual Orientation: Coming to Terms.* New York/London: Routledge.

Bol, Bram (1981). Surinamereis. In: *Sek*, jg. 11, nr. 10, p. 19-20.

Boldizar, J.P. (1991). Assessing sex typing and androgyny in children: The Children's Sex Role Inventory. In: *Developmental Psychology*, jg. 27, p. 505-515.

Bommel, Adulwahid van (2003). *Islam, liefde en seksualiteit*. Amsterdam: Bulaaq.

Boris, Gilbert (1958). *Lexique du parler Arabe des Marazig*. Paris: Imprimerie Nationale/Librairie C. Klincksieck.

Borra, Ria (1997). Het verhaal van Aisja en Akram. Een systeembehandeling van een Marokkaans–Frans gezin aan de hand van de theorie van Pearce en Cronen. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jg. 52, nr. 2, p. 115-127.

Bos, Johan Th. (1969). *Ik ben niet meer 'zo'. Getuigenis van een genezen homosexueel*. Hoornaar: Gideon.

Bos, David (1994). ' "Een typisch menselijk verschijnsel". Homoseksualiteit herzien, 1948-1963'. In: *Psychologie en Maatschappij*, jg. 18, p. 192-209.

Bos, David (1999). *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Bos, David (2005a). 'Woe the Pastor Who Becomes a Psychologist!' The Introduction of Psychology in Hervormde Theology and Ministry'. In: J. van Eijnatten et al. (eds.), *The Dutch and Their Gods: Secularization and Transformation of Religion in the Netherlands Since 1950* (p. 101-124). Hilversum: Verloren.

Bos, David (2005b). Vreemd volk. Migranten, repatrianten, vluchtelingen, allochtonen en andere etnische minderheden in het Maandblad, 1946-1990. In: *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*, jg. 60, nr. 12, p. 1228-1248.

Bos, David (2009). *2000 jaar Nederlanders. Geloof en seksualiteit*. Zwolle: Waanders (serie: Geloof in Nederland, nr. 31).

Bos, David (2010). *De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bos, H.M.W. en F. van Balen (2008). Children in planned lesbian families: stigmatisation, psychological adjustment and protective factors. In: *Culture, Health, en Sexualities*, jg 10, p. 221-236.

Bos, H.M.W. en F. van Balen (2009). *Planned gay fathers in the Netherlands*. Paper gepresenteerd op de conferentie 'International Conference on LGBT Human Rights'; gehouden in juli 2009 in Copenhagen (Denemarken).

Bos, H.M.W. en F. van Balen (in press). Planned gay father families in a kinship arrangement. In: *The Australian and New Zealand Journal of Family Therapy.*

Bos, H.M.W. en E.M. Hakvoort (2007). Child adjustment and parenting in planned lesbian families with known and as-yet unknown donors. In: *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynecology*, jg. 29, p. 121-129.

Bos, Henny en Theo Sandfort (1998). *Seksuele voorkeur en werk. Een vergelijking tussen homo- en heteroseksuele personen*. Utrecht: NISSO en Homostudies Universiteit Utrecht.

Bos, H.M.W. en Th.G.M. Sandfort (2010). Children's gender identity in lesbian and heterosexual two-parent families. In: *Sex Roles*, jg. 62, nr.1-2, p. 114-126.

Bos, H.M.W., I. Dietz, M. Oudheusden en Th.G.M. Sandfort (1999). Psychosocial problemen bij homoseksuele mannen en lesbisch vrouwen: een vergelijking met heteroseksuelen. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, jg. 23, p. 84-90.

Bos, H.M.W., F. van Balen en D.C. van den Boom (2003). Planned lesbian families: Their desire and motivation to have children. In: *Human Reproduction*, jg. 18, p. 2216-2224.

Bos, H.M.W., F. van Balen en D.C. van den Boom, (2004a). Experience of parenthood, couple relationship, social support, and child rearing goals in planned lesbian families. In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, jg. *45*, p. 755-764

Bos, H.M.W., F. van Balen, F., Sandfort, Th.G.M. en D.C. van den Boom (2004b). Minority stress, experience of parenthood, and child adjustment in lesbian families. In: *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, jg. 22, *p. 291-305*.

Bos, H.M.W. (2004c). Parenting in Planned Lesbian Families: Amsterdam: Vossiuspers UvA

Bos, H.M.W., F. van Balen en D.C. van den Boom (2005). Lesbian families and family functioning: An overview. In: *Patient Education and Counseling*, jg. 59, p. 263-275.

Bos, H.M.W., F. van Rooij en F. van Balen (2006). *Planned gay fathers in the Netherlands: Parenthood and family functioning*. Paper gepresenteerd op de conferentie 'Real Families, Real Facts: Research symposium on LGBT-headed Families'; gehouden in mei 2006 in Philadelphia (USA).

Bos, H.M.W., F. van Balen en D.C. van den Boom (2007). Child adjustment and parenting in planned lesbian-parent families. In: *American Journal of Orthopsychiatry*, jg. 77, p. 38-48.

Bos, H.M.W. en E.M. Hakvoort, (2007). Child adjustment and parenting in planned lesbianfamilies with known and as-yet unknown donors. In: *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, jg. 28, p. 121-129.

Bos, H.M.W. en F. van Balen (2008). Children in planned lesbian families: stigmatisation, psychological adjustment and protective factors. In: *Culture, Health, & Sexualities*, jg. 10, p. 221-236.

Bos, H.M.W., N. Gartrell, F. van Balen, H. Peyser en Th.G.M. Sandfort (2008a). Children in planned lesbian families: A cross-cultural comparison between the USA and the Netherlands. In: *American Journal of Orthopsychiatry*, jg. 2, p. 211-219.

Bos, H.M.W., N.K. Gartrell, H. Peyser en F. van Balen (2008b). The USA National Longitudinal Lesbian Family Study: Homophobia, Psychological Adjustment, and Protective Factors. In: *Journal of Lesbian Studies*, jg. 12, p. 455-471.

Bos, H.M.W., Th. G. M. Sandfort, E.H. de Bruyn, en E. Hakvoort (2008c). Same-sex attraction, social relationships, psychological functioning, and school performance in young adolescents. In: *Developmental Psychology*, jg. 44, p. 59-68.

Bos, H.M.W., C. Picavet en Th.G.M. Sandfort. Children's attitudes towards gay men and lesbian women and the role of ethnic background (ter publicatie aangeboden).

Bos, H. en Th.G.M. Sandfort (2010). Children's gender identity in lesbian and heterosexual two-parent families. In: *Sex Roles*, jg. 62, p. 114-126.

Botje, Harm (2001). *Een eiland in het westen*. Amsterdam: Nieuwezijds.

Bouazza, Hafiz (1996). *De voeten van Abdullah*. Amsterdam: Prometheus.

Brathwaite, Cliff (1994). Gaylife in Suriname verdient positiever beeld. In: *Gay Krant* 256, 11 juni, p. 14.

Brenninkmeijer, N., G. Geerse en C. Roggeband (2009). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Onderzoek naar de beleving en aanpak van eergerelateerd geweld*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Breunissen, Klaas (1982). Edgar Caïro: eigenlijk ben ik geen homo; ik ben boeler. In: *Sek*, jg. 12, nr. 5, p. 3-5.

Brugman, E., H.Goedhart, T.Vogels en G. van Zessen (1995). *Jeugd en seks 95. Resultaten van het nationale scholierenonderzoek*. Utrecht: SWP.

Bruijne, O., P. de Pit en K. Timmerman (2009). *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*. Kampen: Kok.

Buijs, L., G. Hekma en J.W. Duyvendak (2009). *Als ze maar van me afblijven: Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bybee, J.A., E.L. Sullivan, E. Zielonka en E. Moes (2009). Are gay men in worse mental health than heterosexual men? The role of age, shame and guilt, and coming-out. In: *Journal of Adult Development*, jg.16, nr. 3, p. 144-154.

Cabezón, José Ignacio (1993). Homosexuality and Buddhism. In: A.Swidler (red), *Homosexuality and World Religions* (p. 81-102). Valley Forge: Trinity Press.

Caplan, Pat (1987). Introduction. In: Pat Caplan (red.), *The Cultural Construction of Sexuality* (p. 1-30). London/ New York: Tavistock,.

Carver, P.R., S.K. Egan en G.P. Perry (2004). Children who question their heterosexuality. In: *Developmental Psychology*, jg. 40, p. 43-53.

Cavier, Johan (1979). *Vrienden van vroeger.* Groningen: De Vuurbaak.

CBS (2008). *Jaarrapport Integratie 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Cherribi, Oussama (1999). *Imams d'Amsterdam. A travers l'exemple des imams de la diaspora marocaine.* Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Cherribi, Sam (2010). *In the House of War: Dutch Islam Observed.* Oxford University Press.

Choenni, Chan en Carel Harmsen (2007). Geboorteplaats en samenstelling van etnische Surinamers in Nederland. In: *Bevolkingstrends* (CBS), eerste kwartaal 2007, p. 74-78.

Chou, Wah-Shan (2000). *Tongzhi. Politics of Same-Sex Eroticism in Chinese Societies*. New York: Haworth.

Clarke, V. (2001). What about the children? Arguments against lesbian and gay parenting. In: *Women's studies International Forum*, jg. 24, p. 555-570.

Clarke, V. (2002). Sameness and difference in research against lesbian and gay parenting. In: *Journal of Community and Applied Social Psychology*, jg. 12, p. 210-222.

COC Amsterdam (2010) *Toename meldingen homo-gerelateerd geweld in Amsterdam. (Persbericht 18 januari 2010)* Amsterdam: COC Amsterdam.

COC Nederland (2008). *Kun jij verliefd worden op wie je wilt? Respect 2 Love.* Amsterdam: COC Nederland (brochure).

Cochran S.D., en V.M. Mays (2000). Relation between psychiatric syndromes and behaviorally defined sexual orientation in a sample of the US population. In: *American Journal of Epidemiology*, jg. 151, nr. 5, p. 516-523.

Cochran, S. D., J.D. Sullivan en V.M. Mays (2003). Prevalence of psychiatric disorders, psychological distress, and treatment utilization among lesbian, gay, and bisexual individuals in a sample of the U.S. population. In: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, jg. 71, p. 53-61.

Commissie Kalsbeek (2008). *Rapport interlandelijke adoptie.* Den Haag: ministerie van Justitie.

Coppieters, Ingrid (1990). De wereld volgens Astrid Roemer. In: *Sek*, jg. 20, nr. 4, p. 13.

Costa, Isaäc da (1823). *Bezwaren tegen den geest der eeuw.* Leyden: Herdingh. Heruitgegeven in idem, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!* Edidit G.J. Johannes (p. 47-121). Amsterdam: Amsterdam University Press 1996.

Cottaar, Annemarie, Nadia Bouras en Fatiha Laouikili (2009). *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen.* Amsterdam: Meulenhoff

Creemers, Raphaël S. (2006). *Rammelend van de huidhonger.* Boekenbent.

Cristini, Remy (2007). Confucius, bedankt! De Chinese homo leidt een dubbelleven. In: NRC 17/18 februari 2007.

Crone, E. (2008) *Het puberende brein: over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie.* Amsterdam: Bert Bakker.

D'Augelli, Anthony R. en Scott L. Hershberger (1993). Lesbian, gay, and bisexual youth in community settings: Personal challenges and mental health problems. In: *American Journal of Community Psychology*, jg. 2, nr. 4, p. 421-448.

Dankmeijer, Peter, Pepijn Olders en Marinus Schouten (2009). *Mooie woorden. De inschatting van schoolleiders in het voortgezet onderwijs over diversiteitsbeleid en de aanpak van homonegativiteit anno 2009.* Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services.

Danz, M., T. Vogels en R. Gründemann (1993). *Jeugd en seks: kennis, houding en gedrag bij Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland.* Leiden: Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg TNO.

Dekker, Gerard (1992). *De stille revolutie.* De *ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken tussen 1950 en 1990.* Kampen: Kok.

Derogatis L.R. (1993). *The Brief Symptom Inventory: Administration, scoring, and procedures manual.* Minneapolis, MN: National Computer Systems.

Deurloo, K.A., en C. Graafland (1976). *Eén bijbel, twee* gedachten. Baarn: Ten Have.

Dewaele, A. (2007). ZIPP. *Het welbevinden van Holebi's* . Antwerpen/Hasselt: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Dewaele, A. (2008). *De schoolloopbaan van holebi- en heterojongeren.* Antwerpen/Hasselt: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Dewaele, A. (2009). *Het discours van jongeren over gender en holebiseksualiteit. Over flexen, players en metroseksualiteit.* Antwerpen/Hasselt: Steunpunt Gelijkekansenbeleid – consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt.

Diamond, L.M. (2003). What does sexual orientation orient? A biobehavioral model distinguishing romantic love and sexual desire. In: *Psychological Review*, jg. 110, nr. 1, p. 173-192.

Dijk, van, E (2006). *Gevormd door de media.* Lezing op 24 november 2006. Geraadpleegd op 1 oktober 2009 via www.sensorinfo.nl/index.php?id=92&ovz=1

Dillman, D.A. (2007). *Mail and Internet Surveys: The Tailored Design Method.* New Jersey: John Wiley & Sons, Inc: Hoboken.

Dinsbach, W., M. Coenders en I. Boog (2009) *Kerncijfers 2008. Landelijk overzicht van discriminatieklachten geregistreerd bij antidiscriminatiebureaus en meldpunten in Nederland.* Rotterdam: Art. 1.

Dooren, Berend van, Frank Duivenvoorde, Wouter van Ginkel, Jan Goossensen, Ynte de Groot, Nanne Hoeksma, Annelies Krul, Peter Stoker, Janherman Veenker en Gea Zijlstra (1980). *'Vrije' keuze. Hoe binnen Youth for Christ homoseksualiteit wordt onderdrukt.* Amsterdam: NVIH COC.

Doppert, Monique, en Mariëtte Hermans (2006). *Haat en liefde. Homoseksualiteit in multicultureel Nederland.* Kampen: Ten Have.

Douma, J. (1973). *Homofilie.* Amsterdam: Ton Bolland.

Dubois, O.W., en K. de Jonge (2005). Aan *de minste van Mijn broeders. Het werk van 'Tot heil des volks', 1855-2005.* Amsterdam: Oogst/Barnabas.

Duimel, M. en J. de Haan (2007). *Nieuwe links in het gezien. De digitale leefwereld van tieners en de rol van hun ouders.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Duyvendak, J.W., D. Bos, G. Hekma, L. Mans en F. Tabarki (2006). Van homo- en lesbozijde bekeken: het algemene beeld. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 80-109). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (SCP-publicatie 2006/15).

Dyer, R. (1997). *White: Essays on Race and Culture*. London: Routledge.

El Kaka, Imad, en Hatice Kursun (2002). *Mijn geloof en mijn geluk. Islamitische meiden en jongens over hun homoseksuele gevoelens*. Amsterdam: Schorer.

El-Rouayheb, Khaled (2005). *Before* Homosexuality *in the Arab-Islamic World, 1500-1800*. Chicago: University of Chicago Press.

Eppink, Andreas (1977). *Familierelaties en persoonlijkheidsontwikkeling in Marokko. Een onderzoek naar referentiekaders en denkpatronen met betrekking tot familie, vriendschap en sexualiteit.* Amsterdam: Academisch proefschrift Universitteit van Amsterdam/Averroès Stichting[1].

Evans E, K. Hawton, K. Rodham en J. Deeks (2005) The prevalence of suicidal phenomena in adolescents: a systematic review of population-based studies. In: Suicide Life Threatening Behavior, jg. 35, nr. 3, p. 239-50.

Everaert, Huub A. en Humphrey E. Lamur (1993). *Alles wat geheim is, is lekker. Seksuele relaties en beschermingsgedrag van Turkse mannen*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Farr, R. H. en C.J. Patterson (2009). Transracial adoption by lesbian, gay, and heterosexual parents: Who completes transracial adoptions and with what results? In: *Adoption Quarterly*, jg. 12, p. 187-204.

Feenstra Kuiper en Esgo Taco (1905). *Jeugdige zondaars te Konstantinopel*, Amsterdam: Koster.

Felten, H. , L. Brants en K. Janssen (2009) *Seksualisering: je denkt het normaal is. Onderzoek naar beleving van jongeren.* Utrecht: Movisie.

Floyd, F., T. Stein, K. Harter, A. Allison en C. Nye (1999). Gay, lesbian, and bisexual youths: Separation-individuation, parental attitudes, identity consolidation, and well-being. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 28, nr. 6, p. 719-739.

Foucault, M. (1990). *The care of the self: the history of sexuality, vol 3*. London: Penguin.

Franssens, Dirk en Harm Hospers (2009). *Deelrapport 3 Homojongenscohort Outcomes*. Maastricht: Universiteit Maastricht.

Fransens, D. H. Hospers en G. Kok (2009) Minority stress in gay and bisexual men. In: D. Franssens, *Sexual Risk Behavior and Mental Health of Young Gay Men (PhD Thesis)*. Maastricht University.

Gartrell, N. en H. Bos (in press). The USA National Longitudinal Lesbian Family Study: Psychological Adjustment of the 17-year-old Adolescents. In: *Pediatrics*.

Gelder, Paul van, en Humphey E. Lamur (1993). *Tussen schaamte en mannelijkheid. Seksuele relaties en beschermingsgedrag onder Marokkaanse mannen*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Gelderen, L. van, N. Gartrell, H. Bos en J. Hermanns (2009). Stigmatization and Resilience in Adolescent Children of Lesbian Mothers In: *Journal of LGBT Family Studies*, jg. 5, p. 268-279.

Gemeente Utrecht (2010) *Monitor Diversiteit en Integratie in Utrecht 2010.* Utrecht: gemeente Utrecht, afdeling Bestuursinformatie.

Gessel, Han van (1997). *Het nieuwe stijlboek.* Den Haag: Sdu/De Volkskrant.

Geurtsen, Wouter, Annet Hofmeijer en Ton Zondervan (1991). *Homo of hetero, gezegend ben je! Remonstranten over huwelijk en andere relatievormen*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies (Publicatiereeks Homostudies, nr. 19).

GG&GD en Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling Utrecht (2006). *Jeugdmonitor Utrecht, Eersteklassers Voortgezet Onderwijs, schooljaar 2004/2005*. Utrecht: Gemeente Utrecht:

GGD Nijmegen (2008) *E-MOVO 2007/2008. Gezondheid, welzijn en leefwijze van jongeren in de regio Nijmegen*. Nijmegen: GGD Regio Nijmegen.

Gilman S.E., S.D. Cochran, V.M. Mays, M. Hughes, D. Ostrow en R.C. Kessler (2001). Risk of psychiatric disorders among individuals reporting same-sex sexual partners in the National Comorbidity Survey. In: *American Journal of Public Health*. jg. 91, nr. 6, p. 933-9.

Glashouwer, W. (1970). *Wat zegt God over homosexuele handelingen?* Tekst van de toespraak van W. Glashouwer in de rubriek Opbouw op maandag 29 Juni 1970. Driebergen: Gemeente-Reveil.

Goldberg D en P. Williams (1991). *A user's guide to the General Health Questionnaire*. NFER-Nelson, Windsor.

Goldberg, A. E. (2009). *Lesbian and gay parents and their children: Research on the family life cycle*. Washington, DC: APA Books.

Golombok, S. (2009). *Research areas; Non-traditional families*. Geraadpleegd december 2009 via http://www.ppsis.cam.ac.uk/CFR/research/ntf.php.

Goodman, R.,T. Ford, H. Simmons, R. Gatwarden en H. Meltzer (2000). Using the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) to screen for child psychiatric disorders in a community sample. In: *British Journal of Psychiatry*, jg. 177, p. 534–539.

Goossensen, Jan (1980). Typoscript van gesprek met leden werkgroep *SuHo*, ca. 1980, Achief IHLIA Amsterdam onder verwijzing gooss/wer.

Graaf, H. de, S. Meijer, J. Poelman en I. Vanwesenbeeck (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Utrecht/Delft: Rutgers Nisso Groep/Eburon.

Graaf, R. de, T.G. Sandfort en M. ten Have (2006). Suicidality and sexual orientation: differences between *men* and women in a general population-based sample from the Netherlands. In: Archives of Sexual Behavior, jg. 35, nr. 3, p. 253-62.

Graaf, H. de, P. Nikken, H. Felten, K. Janssens en W. van Berlo (2008). *Seksualisering:Reden tot zorg? Een verkennend onderzoek onder jongeren*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Nederlands Jeugdinstituut/MOVISIE.

Groenendijk, Daphne (2000). Macho-cultuur in Suriname wijst homo de deur. In: *Gay Krant* 410, 12 mei, p. 18-19.

Harding, Susan (1994). 'Imagining the Last Days: The Politics of Apocalyptic Language'. In: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (eds.), *Accounting for Fundamentalisms. The Dynamic Character of Movements*. Chicago/London: University of Chicago Press.

Harmsen, Carel (1998). Chinezen in Nederland. In: *CBS Webmagazine*, 13 juli.

Harrell, Richard S., Thomas Fox and Mohamed Abu-Talib (1966). *A Dictionary of Moroccan Arabic – Arabic English*. Washington DC: Georgetown University Press.

Harter, S. (1982). The Perceived Competence Scale for Children. In: *Child Development*, jg. 53, p. 87–97.

Have, Margreet ten, Ron de Graaf, Saskia van Dorsselaer, Jacqueline Verdurmen, Hedda van 't Land en Wilma Vollebergh (2006). *Suïcidaliteit in de algemene bevolking: gedachten en pogingen. Resultaten van de 'Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study' (NEMESIS)*. Utrecht: Trimbos-insituut

Heek, F. van (1936). *Chineesche immigranten in Nederland*. Amsterdam: het geografisch en sociografisch seminarium der Universiteit van Amsterdam (nr. 1).

Heeringen C. van, en J. Vincke (2000). Suicidal acts and ideation in homosexual and bisexual young people: a study of prevalence and risk factors .In: *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, jg. 35, nr. 11, p. 494-9.

Hegna K, en L. Wichstrøm (2007). Suicide attempts among Norwegian gay, lesbian and bisexual youths general and specific risk factors. In: *Acta Sociologica*, jg. 50, nr. 1, p. 21-37

Hekma, Gert (2002). Imams and Homosexuality. A Post-gay Debate in The Netherlands. In: *Sexualities*, jg. 5, nr. 2, p. 269-280.

Hekma, Gert (2004). *Homoseksualiteit in* Nederland *van 1730 tot de moderne tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.

Hekma, G. (2007). De Benen Wijd, de Stem naar Beneden: Houdingen tegenover 'nichterigheid' bij homoseksuele mannen. In: *Sociologie*, jg.3, p. 81-94.

Hekma, Gert, Bram van Stolk, Bart van Heerikhuizen en Bernard Kruithof (red.) (1990). *Het* verlies *van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*, Groningen: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift/Wolters Noordhoff.

Hendriks, J. (1971). *De emancipatie van de Gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel.* Alphen aan de Rijn: Samsom.

Herek, G.M. (2000). Sexual prejudice and gender: Do heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men differ? In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr. 2, p. 251-266.

Herek, G.M. (2002). Heterosexuals' Attitudes toward Bisexual Men and Women in the United States. In: *The Journal of Sex Research*, jg. 39, nr. 4, p. 264-274.

Herek, G. (2007). Confronting Sexual Stigma and Prejudice. In: *Journal of Social Issues*, jg. *63*, p. 905-925.

Hermans, Mariette (2002). Zwart, lesbisch en strijdbaar. Herinneringen aan Sister Outsider. In: *Lover*, jg. 29, nr. 2, p. 15-17.

Hinsch, Bret (1990). *Passsions of the Cut Sleeve. The Male Homosexual Tradition in China*. Berkeley: University of California Press.

Hoekstra, E.G., en M.H. Ipenburg (2008). *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*. Kampen: Kok.

Hofstede, Gerard (1995). Een paar neven van mij zijn nichten. In: *Gay Krant*, nr. 283, 23 juni, p. 17.

Hogeweg, J.A. en H.J. Hospers (2000). *Monitoronderzoek 2000*. Maastricht: Universiteit Maastricht.

Hoogland, Jan, Kees Versteegh en Manfred Woidich (red.) (2003a). *Woordenboek Arabisch-Nederlands*. Amsterdam: Bulaaq.

Hoogland, Jan, Kees Versteegh en Manfred Woidich (red.) (2003b). *Woordenboek Nederlands-Arabisch*. Amsterdam: Bulaaq

Horn, Stacey S. (2006). Heterosexual adolescents' and young adults' beliefs and attitudes about homosexuality and gay and lesbian peers. In: *Cognitive Development*, jg. 21, p. 420-440.

Hospers, H.J., T.T. Dörfler, en W. Zuilhof (2003). *Monitoronderzoek 2003*. Amsterdam: Schorerstichting.

Hospers, H.J., T.T. Dörfler en W. Zuilhof (2006). *Schorer Monitor 2006*. Amsterdam: Schorer.

Hospers, H.J., T.T. Dörfler, W. Zuilhof en A. Nijman (2007). *Schorer Monitor 2007*. Amsterdam: Schorer.

Hospers, H.J., T.T. Dörfler en W. Zuilhof (2008). *Schorer Monitor 2008*. Amsterdam: Schorer.

Hospers, H., E. Roos en W. Zuilhof (2009). *Schorer Monitor 2009*. Amsterdam: Schorer.

Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003a). Meer oog voor de gevoelens van homo's. De bijbelteksten. In: Koert van Bekkum, Wim Houtman en Reina Wiskerke (red.), *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 109-112). Barneveld: Nederlands Dagblad.

Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003b). Gebrokenheid, geduld en Gods bedoeling. Wel 'zijn' maar niet 'doen'? In: Koert van Bekkum Wim Houtman en Reina Wiskerke (red.), *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 113-116). Barneveld: Nederlands Dagblad.

Houtman, Wim, en Reina Wiskerke (2003c). Ik zeg te weinig, maar meer zeg ik niet. Ruimte voor homorelaties? In: Koert van Bekkum, Wim Houtman en Reina Wiskerke, *Gods Woord in mensentaal. Denken over het gezag van de bijbel* (p. 117-120). Barneveld: Nederlands Dagblad.

Houweling, H., M. Janssen, S.H. de Jong en H. Jansen (red.) (2004). *Zijn tijd vooruit. In memoriam Wijnand Sengers*. Rotterdam, eigen beheer.

Huttenga, T.S. (2003). Inleiding besloten dag ContrariO, 8 maart 2003. Geraadpleegd op 10 december 2009 via http://www.contrario.nl/docs/verder%20met%20Douma.pdf

Inspectie van het Onderwijs (2009a). *Anders zijn is van iedereen: Gesprekken met schoolgaande jeugd over hetero- en homoseksualiteit*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2009b).*Weerbaar en divers: Onderzoek naar seksuele diversiteit en seksuele waarbaarheid in het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Jamel, Amreen (2001). The story of Lot and the Qur'an's perception of the morality of same-sex sexuality. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 41, nr.1, p. 1-88.

Janssens, P.M.W., G.A.J. Dunselman, A.H.M. Simons en M.D. Kloosterman (2005). Wet Donorgegevens Kunstmatige Bevruchting: inhoud en gevolgen. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 149, p. 1412-1416

Kersten, A. en T. Sandfort (1994). *Lesbische en homoseksuele adolescenten in de schoolsituatie: een inventarisatie van knelpunten, problemen en oplossingen.* Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies.

Keuzenkamp, S. (2007). *Monitoring van sociale acceptatie van homoseksuelen in Nederland.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Keuzenkamp, S., D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (2006). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (SCP-publicatie 2006/15).

Kimmel, M S. (1994). Masculinity and homophobia, fears shame and silence in the construction of gender identity. In: M. Brod en M. Kaufman (red.), *Theorizing Masculinities* (p. 103-109). London: Sage Publications.

King M, J. Semlyen, S.S. Tai, H. Killaspy, D. Osborn, D. Popelyuk en I. Nazareth (2008). A systematic review of mental disorder, suicide, and deliberate self harm in lesbian, gay and bisexual people. In: *BMC Psychiatry*. jg. 18, nr. 8, p. 70-87.

Klein, Marian van der, Suzanne Tan, Ilse de Groot, Jan Willem Duyvendak en Dirk Witteveen (2009). *Discriminatie is het woord niet. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen op de werkvloer: bejegening en beleid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Commissie Gelijke Behandeling.

Klimstra, T., W. Hale, Q. Raaijmakers, S. Branje, en W. Meeus (2009). Maturation of personality in adolescence. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 96, nr. 4, p. 898-912.

Könnig, Maris (red.) (2000). *'De dialoog.' Verslag themavond Homoseksualiteit in de multiculturele samenleving.* Rotterdam: Stichting Rotterdam Verkeert.

Kooistra, Oebele (2006). *Jongens huilen niet. Seksueel geweld tegen allochtone jongens*. Amsterdam: Amsterdams Centrum Buitenlanders.

Koolhaas, Marnix, en Jacqueline Maris (1992). *Van sodomieten, neuroten en andere flikkers. Over de 'genezing' van homofilie.* Den Haag: Bztôh.

Kooy, G.A. (1980). Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer. In: H.B.G. Casimir (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (p. 40-62). Deventer: Van Loghum Slaterus.

Kuban, Güner (1993). *De kleur van de* liefde. Breda: De Geus.

Kuyper, L. (2006). Seksualiteit en seksuele gezondheid bij homo- en biseksuelen. In: Floor Bakker en Ine Vanwesenbeeck (red.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006.* Delft: Eburon.

Kuyper, L. en F. Bakker (2006) *Houding ten opzichte van homoseksualiteit. Een beschrijvende literatuurstudie.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Landman, Nico (1992). *Van mat to minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (academisch proefschrift Vrije Universiteit). Amsterdam: VU Uitgeverij.

Laumann, E.O, J.H, Gagnon, R.T. Michal en S. Michaels (1994). *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

Lieburg, Fred van (1997). *Vier* eeuwen *domineesland.* Utrecht: Museum Het Catharijenconvent.

Lisdonk, J. van (2005) *'Oh, en wie is dan het mannetje?' De betekenis van gender en de conceptualisering van seksuele oriëntatie in de beeldvorming en acceptatie omtrent homoseksualiteit*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Looij-Janssen, P. van de (2002). *De Rotterdamse Jeugdmonitor 2000-2002*. GGD Rotterdam en Omstreken

Loonstra, Bert (2005). *Hij heeft een vriend.* Homorelaties *in de christelijke gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum [uit de handel genomen].

Lucassen, Jan, en Rinus Penninx (1999). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Maaren, Peter van (2004). *Mijn meester is een homo*. Amsterdam: SWP.

Marcouch, A. (2009). *Homobeleid Slotervaart 2009-2011*. Amsterdam: Deelraad Slotervaart

Massad, Joseph A. (2007). *Desiring Arabs*, Chicago: University of Chicago Press.

McBee-Strayer S.M. en J.R. Rogers (2002). Lesbian, gay, and bisexual suicidal behavior: testing a constructivist model. In: *Suicide and Life Threatening Behavior,* jg. 32, nr. 3, p. 272-83.

Meer, Th. van der (1995) (1995). *'Potenrammen' als rite de passage. Daders van antihomoseksueel geweld in beeld.* Amsterdam: SAD-Schorerstichting/NISSO.

Meijering, Eginhard (2007). *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw.* Amsterdam: Balans

Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. In: *Psychological Bulletin*, jg. 129, nr. 5, p. 674-697.

Ministerie van Justitie (1986) Overheidsbeleid en homoseksualiteit. Den Haag: ministerie van Justitie.

Ministerie van Justitie (2009) Sneller ouderschap voor duomoeder. Geraadpleegd december 2009 via: http://www.justitie.nl/actueel/nieuwsberichten/archief-2009/91215sneller-ouderschap-voor-duomoeder.aspx

Mol, Mark van (1983). *Marokkaans voor Nederlandstaligen. Woordenboek en oplossingenboek.* Antwerpen/ Deventer: Bohn, Scheltema en Holkema.

Mol, Mark van, en Koen Bergman (2001). *Leerwoordenboek Arabisch-Nederlands* Amsterdam: Bulaaq.

Morris, J.F. (1997). Lesbian coming out as a multidimensional process. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 33, nr. 2, p. 1-22.

Naezer, M. (2005). *Hij is stoer, zij is een hoer. Gender en bijnamen onder Nederlandse scholieren*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen

Nahas, Omar (1997). *(al-junusiyya: nahw namudhaj li-tafsir al-junusiyya)* Roermond: Bureau Arabica.

Nahas, Omar (2001). *Islam en homoseksualiteit*. Amsterdam: Bulaaq.

Nahas, Omar (2005). *Homo en moslim, hoe gaat dat samen? 1001 vragen over islam en homoseksualiteit*. Utrecht: Forum

Noije, Lonneke van, en Karin Wittebrood (2009). Criminaliteit: daders, slachtoffers en veiligheidsbeleving. In: Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (red), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 201-225). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noordenbos, G. (2006). *Literatuuronderzoek Aandacht voor sekse - en cultuurspecifieke aspecten in de behandeling van depressie. Een aanvulling op de multidisciplinaire richtlijnen*. Utrecht: TransAct.

OCW (2001). *Paars over Roze. Nota homo emancipatie.* Den Haag: ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.

OCW (2007). *Gewoon homo zijn. Lesbisch- en homo-emancipatiebeleid 2008-2011.* Den Haag: Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.

Oomen, Barbara, Joost Guijt, Iris Meijvogel, Matthias Ploeg en Niels Rijke (2009). *Recht op Verschil? Percepties en effecten van de implementatie van gelijkebehandelingswetgeving onder orthodox protestanten in Nederland.* Middelburg: Roosevelt Academy.

Oosten, N. (2004). Relatiegeweld en (verlies van) mannelijkheid. In: *Sociale interventie*, jg. 13, nr. 2, p. 17-26.

Oosten. N., I. van der Vlugt en L. Brants (2009). *Seksespecifieke hulpverlening voor maatschappelijk werkers.* Bussum: Coutinho.

Oosterhuis, Harry (1992). *Homoseksualiteit in katholiek Nederland. Een sociale geschiedenis 1900-1970*, Amsterdam: SUA.

Overbeek, M. (1996). Golf van homofobie bij moslims in Nederland? In: *Gay Krant*, 19 januari 1996.

Palmen, M.H.H., K.J.L.M. van Roij, M.M. Vermande, M. Dekovic en M.A.G. van Aken (2006). Sekse verschillen in vriendschapsbehoeften. In: *Kind en Adolescent*, jg. 27, nr. 1, p. 44-56.

Perrin, E.C. en Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health (2002). In: *Pediatrics*, jg. 109, p. 341-344.

Peters, R., en S.J. Vellenga (2007). Homoseksualiteit in orthodox-religieuze kring. Islam en protestantisme. In: *Justitiële verkenningen*, jg. 33, nr. 1, p.70-82.

Picavet, C. en T. Sandfort (2005). Problemen? Geen probleem! Homo/lesbo worden in een tolerant sociaal klimaat'. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, jg. 29, nr. 1, p. 28-35.

Pinel E.C. (1999). Stigma consciousness: the psychological legacy of social stereotypes. In: Journal of Personality Social Psychology, jg. 6, nr. 1, p. 114-28.

Pinto, D. (1999). *Interculturele communicatie: dubbel perspectief door de drie-stappenmethode voor het doeltreffend overbruggen van cultuurverschillen*. Houten: Stafleu en Van Loghum.

Ravve, Anna (2009). *Van Refo tot Butch, van Butch tot Transgender. Christelijke homo's, lesbiennes en transgenders op zoek naar zichzelf en elkaar.* (Masterscriptie Culturele Antropologie en Sociologie der Niet-Westerse Samenlevingen). Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen/Universiteit van Amsterdam.

Rijkschroeff, Boudewijn R. (1998). *Etnisch ondernemerschap.* De *Chinese horecasector in Nederland en in de Verenigde Staten van Amerika*. Capelle a/d IJssel: Labyrinth Publication.

Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the Self.* New York: Basic Books.

Russell, Stephen T., T.J. Clarke en J. Clary (2009). Are teens `post-gay´? Contemporary adolescents´ sexual identity labels. In: *Journal of Youth Adolescence*, jg. 38, p. 884-890.

Rust, Paula C. (2004). Two Many and not Enough: The Meanings of Bisexual Identity. In: Michael S. Kimmel en Rebecca F. Plante (red.), *Sexualities: Identities, Behaviors, and Society* (p. 216-229). New York/ Oxford: Oxford University Press.

Ruthven, Malise (2007). *Fundamentalism: A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

Sahar, Hans (1995). *Hoezo bloedmooi.* Amsterdam: Arbeiderspers.

Sahli, Mohamed (2009). *Blijf van me af!* Amsterdam: Pimento.

San, M. van en J. de Boom (2006). *Geweld tegen homoseksuelen*. Rotterdam: Risbo Contractresearch.

Sandfort, Th. G.M. (1997). *Samen of apart. Wat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen beweegt*. Utrecht: Universiteit Utrecht/Homostudies.

Sandfort, Th. G. M., R. de Graaf, R. V. Bijl en P. Schnabel (2001). Same-sex sexual behavior and psychiatric disorders: Findings from the Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS). In: *Archives of General Psychiatry*, jg. 58, p. 85-91.

Sandfort, Th.G.M., H.M.W. Bos en R Vet (2005). Lesbians and gay men at work: consequencesof being out. In A..M. Omoto, en H.S. Kurtzman (Ed.), *Sexual orientation, mental health, and substance use: contemporary scientific perspectives* (pp. 225-245). London: Sage Publications

Sandfort, T.G.M., F. Bakker, F.G. Schellevis, en I. Vanwesenbeeck, I. (2006). Sexual orientation and mental and physical health status: findings from a Dutch population survey. In: *American Journal of Public Health*, jg. 96, nr. 6, p. 1119-1125.

Sandfort, Th.G.M., J. McGaskey en H.M.W. Bos (2008). *Cultural and structural determinants of acceptance of homosexuality: a cross-national comparison.*(Paper presented at the International Congress of Psychology, juli 2008, Berlijn).

Sandfort, Th. G. M., F. Bakker, F. Schellevis en I. Vanwesenbeeck (2009). Coping styles as mediator of sexual orientation-related health differences. In: *Archives of Sexual Behavior*, jg. 38, p. 253-263.

Savin-Williams, Ritch C. (2005). *The New Gay Teenager.* London: Harvard University Press.

Savin-Williams, Ritch C. en Kenneth M. Cohen (2007). Development of Same-Sex Attracted Youth In: Ilhan H. Meyer en Mary E. Northridge (red.), *The Health of Sexual Minorities: Public Health Perspectives on Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Populations* (p. 27-47). New York: Springer.

Savin-Williams, Ritch C. en Lisa M. Diamond (2000). Sexual Identity Trajectories Among Sexual-Minority Youths: Gender Comparisons. In: *Archives of Sexual Bahvior*, jg. 29, nr. 6, p. 607-627.

Sax, M. (2008). *Naar de Maan en weer terug Golfbewegingen in de vrouwenhulpverlening* (Riek Stienstra-lezing) Amsterdam: Schorer.

Schnabel, Paul (1973). Seksualiteit in de welvaartsstaat. In: *Sociologische Gids*, jg. 20, nr. 3, p. 189-206.

Schnabel, Paul (1980). Seksualiteit, sociologisch gezien. In: J. Frenken (red.), *Seksuologie* (p. 13-35). *Een interdisciplinaire benadering*, Deventer: Van Loghum/Slaterus.

Schoonacker, M., E. Dumon en F. Loucks (2009). *Welebi: Onderzoek naar het mentaal en sociaal welbevinden van lesbische en biseksuele meisjes.* Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

Schorer Stichting (2003). *Jij en jongens/inta w-eššebāb.* Amsterdam: Schorer Stichting.

Schouten, Barbara en Chana van der Velden (2009). Living in Discrepant Worlds: Exploring the cultural context of sexuality among Turkish and Moroccan male adolescents. In: E. Cuyler and M. Ackhart (eds), *Psychology of Relationships*. Hauppauge NY: Nova Science Publishers.

Schuyf, J. (2009a). *Geweld tegen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen.* Utrecht: MOVISIE.

Schuyf, J. (*2009b*). *Literatuurstudie naar homofoob geweld in Europa* (ter voorbereiding van expertmeeting).

Şimşek, Jale (1988). *Bestaan eigenlijke Turkse homosexuelen?* Een verslag over homosexualiteit in Turkije en binnen de Turkse gemeenschap in Nederland. Amsterdam: JAC.

Şimşek, Jale (1990). Allochtonen en homoseksuelen: strijd voor zichtbare pluriformiteit. In: *Sek*, jg. 20, nr. 3, p. 16-17.

Stacey, J. en T.J. Biblarz (2001). (How) Does the sexual orientation of parents matter? In: *American Sociological Review*, jg. 66, p. 159-183.

Steenhof, L. (2002). Paren van gelijk geslacht. In: *Maandstatistiek van de bevolking*, jg. 50, p.4-6

Steinberger, R. (1999). Homoseksualiteit onder mannen uit islamitische landen. Naar homovriendelijke en transculturele hulpverlening. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jg. 54, nr. 6, p. 641-653.

Sterckx, Leen en Carolien Bouw (2005). *Liefde op maat.* Partnerkeuze *van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Stichting OndersteBoven/Universiteit van Amsterdam (2009). Onderzoek naar lesbische vrouwen en gezondheid. Onderzoeksgegevens gepresenteerd tijdens bijeenkomst op 17 April 2009 te Amsterdam.

Stokvis, Benno J. (1939). *De Homosexueelen. 35 autobiografieën*. Lochem: De Tijdstroom.

Stolk, Bram van (1991). De kracht van de moraal. De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 18, nr. 1, p. 3-33.

Szymanski, D.M. en E.R. Carr (2008). The roles of gender role conflict and internalized heterosexism in gay and bisexual men's psychological distress: Testing two mediation models. In: *Psychology of Men and Masculinity*, nr. 9, p. 40-54.

Tasker. F. (2005). Lesbian mothers, gay fathers, and their children. A review. In: *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, jg. 26, p. 224-240.

Terborg, Julia (2002). *Liefde en seks. Seksualiteit en gender* in *de Afro-Surinaamse familie*, Amsterdam: dissertatie UvA.

TK (1985/1986a). *Overheidsbeleid en homoseksualiteit. Nota*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1985/1986, 19504. nr. 2.

TK (1985/1986b). Overheidsbeleid en homoseksualiteit. Brief van de minister-president, minister van algemene zaken. Tweede Kamer , vergaderjaar 1985/1986, 19504, nr. 3.

TK (2005/2006). *Motie Dittrich voor de registratie van incidenten tegen homoseksuelen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 27017, nr. 20.

TK (2007/2008). *Gewoon homo zijn. Lesbisch- en homo-emancipatiebeleid 2008-2011*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 27017, nr. 33.

TK (2009/2010a). *Homo-emancipatiebeleid. Brief van de ministers van Justitie, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 27017, nr. 58.

TK (2009/2010b). *Homo-emancipatiebeleid. Verslag van een algemeen overleg (vastgesteld op 22 januari 2010).* Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 27017, nr. 65.

TK (2009/2010c). *Motie Pechtold c.s over aandacht in het onderwijs voor seksualiteit en seksuele diversiteit.* Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 27017 nr. 59.

Vanderbilt-Adriance, E., en D.S. Shaw (2008). Conceptualizing and re-evaluating resilience across levels of risk, time, and domains of competence. In: *Clinical Child and Family Psychology Review*, jg. 11, p. 30-58.

Vennix, Paul en Ine Vanwesenbeeck (2005). *Seksualiteit en* relaties *van Turkse en Marokkaanse Nederlanders*. Delft: Eburon.

Verhulst, F., J. van den Ende en H. Koot (1996). *Handleiding voor de CBCL/4-18*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Sophia Kinderziekenhuis, afd. Kinder- en Jeugdpsychiatrie.

Verhulst, F.C., J. van der Ende, R. Ferdinand en M.C. Kasius (1997). De prevalentie van psychiatrische stoornissen bij Nederlandse adolescenten.In: *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, jg. 141, nr.16, p. 777-781.

Vermaat, Emmerson (2007). *De* Evangelische *Omroep. Ontstaansgeschiedenis*. Soesterberg: Aspekt.

Vincke, J., A. Dewaele, W. van den Berghe en N. Cox (2006). *Zzzip – een statistisch onderzoek met het oog op het verzamelen van basismateriaal over de doelgroep holebi's.* Gent: Universiteit Gent - Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Vogels, R., P. Geense en E. Martens (1999). *De maatschappelijke positie van Chinezen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Vollebergh, W, R. de Graaf, M. ten Have, C. Schoemaker, S. van Dorsellaer, J. Spijkeren en A. Beekman (2003). *Psychische stoornissen in Nederland. Overzicht van de resultaten van Nemesis*. Utrecht: Trimbos-Instituut.

Vonk, M. (2004). One, two, or three parents? Lesbian co-mothers and a known donor with "family life" under Dutch law. In: *International Journal of Law Policy Family*, jg. 18, p. 103-117.

Vries, J. de (1998). *Verschillend verkend. Een inventarisatie van de houding van allochtone leerlingen en ouders ten opzichte van homoseksualiteit*. Utrecht: Forum.

Vries, Olof H. de (2009). *Gelovig gedoopt. 400 jaar baptisme, 150 jaar in Nederland.* Kampen: Kok.

Vries, W.C.F. de, G.J.M. van den Aardweg en C.L. Beerman-de Roos (1973). *Homofilie: radio-lezingen gehouden voor de Evangelische Omroep, maart-juni 1973*. Hilversum: EO.

Vuylsteke, Catherine (2008). *Onder mannen. Het verzwegen leven van Marokkaanse homo's*. Antwerpen: Manteau.

Wainright, J.L. en J.P. Patterson (2008). Peer relations among adolescents with female same-sex parents. In: *Developmental Psychology*, jg. 44, p. 117-126.

Wawrytko, Sandra A. (1993). Homosexuality and Chinese and Japanese Religions. In: A.Swidler (red). *Homosexuality and World Religions* (p. 199-230). Valley Forge: Trinity Press.

Wehr, Hans (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic.* Edited by J. Milton Cowan. Beirut: Librairie du Liban (orig. Wiesbaden 1961-1974)

Wei, Wei (2007). Wandering men no longer wander around. The production and transformation of local homosexual identities in contemporary Chengdu, China. In: *Inter-Asia Cultural Studies*, jg. 8, nr. 4, p. 572-588.

Wekker, G. (1994a). Eindelijk kom ik tot Mijzelf; Westerse en Afro-Surinaamse Subjectiviteit. In: J. Hoogsteder (red.), *Hulpverlening aan Surinamers, Antillianen en Molukkers*. Utrecht: Landelijke Federatie van Surinaamse Welzijnsinstellingen.

Wekker, Gloria (1994b). *Ik ben een gouden munt, ik ga door vele handen, maar verlies mijn waarde niet. Subjectiviteit en seksualiteit van Surinaamse volksklasse vrouwen in Paramaribo*. Amsterdam: Vita.

Wekker, Gloria (2006). *The Politics of Passion. Women's Sexual Culture in the Afro-Surinamese Diaspora*, New York: Columbia University Press.

Wekker,G. en H. Lutz (2001). Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland. In: M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker (red.), *Caleidoscopische Visies. Zwarte, Migranten- en Vluchtelingen Vrouwenbeweging in Nederland* (p. 25-50.). Amsterdam: KIT.

Westermarck, Edvard (1926). *Ritual and Belief in Morocco,* 2 vols. London: Macmillan.

Wieten, J., en S. van den Oetelaar (1996). Roepende in de woestijn. In: J.C.H. Blom, J. Wieten en H.B.M. Wijfjes (red.), *Van geloof, hoop en liefde. Vijftig jaar Interkerkelijke omroep in Nederland, 1946-1996* (p. 253-326). Kampen: Kok.

Wilgenburg, Vladimir van (2006). *Koerdische gemeenschap in Nederland*. Geraadpleegd op 14 november via www.azady.nl.

Williams T, J. Connolly, D. Pepler en W. Craig (2003). Questioning and sexual minority adolescents: high school experiences of bullying, sexual harassment and physical abuse. In: Canadian Journal Community Mental Health, jg. 22, nr. 2, p.47-58.

Woertman, L. (2003). *Moeders mooiste: de schone schijn van het uiterlijk*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Wubben, H.J.J. (1986). *Chineezen en ander Aziatische ongedierte. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.

Yilmaz (1994). Achtergronden van een lastige problematiek: Turkse homo's. Een dubbelleven. In: *Gay Krant* 246, 22 januari 1994, p. II-1.

Yip, Pui Fan, Arnoud Simonis en Mirjam Blaak (2005). Landgenoten als lotgenoten. Psycho-educatie en ondersteuning voor familieleden van Chinese psychiatrische patiënten. In: *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* , jg. 60, nr. 7/8, p. 725-734.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6
Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-publicaties 2009

2009/1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers* (2009). Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0402-0
2009/2 *Emancipatiemonitor 2008* (2009). Ans Merens en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978-90-377-0406-8
2009/3 *Goede buren kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (2009). Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0401-3
2009/4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009* (2009). John Stevens, Evert Pommer, Hetty van Kempen, Elke Zeijl, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978-90-377-0355-9
2009/5 *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007* (2009). Alice de Boer, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (red.). ISBN 978-90-377-0408-2
2009/6 *At a glance. Summaries of 16 scp research projects in 2008*. ISBN 978-90-377-0413-6
2009/7 *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (2009). Paul Dekker en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0348-1
2009/8 *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik* (2009). Andries van den Broek, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978-90-377-0400-6
2009/9 *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands* (2009). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0433-4
2009/10 *Gelukkig voor de klas?. Leraren voortgezet onderwijs over hun werk*. Ria Vogels. ISBN 978-90-377-0340-5
2009/11 *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact* (2009). J.C. Vrooman. ISBN 978-90-377-0218-7
2009/12 *Overlast en verloedering ontsleuteld* (2009). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0436-5

2009/13 *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (2009). Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0404-4

2009/14 *De sociale staat van Nederland 2009* (2009). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0434-1

2009/15 *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijdbaan te vergroten* (2009). Saskia Keuzenkamp (red.), Carlien Hillebrink, Wil Portegijs, Babette Pouwels. ISBN 978-90-377-0448-8

2009/16 *De toekomst van de mantelzorg* (2009). Klarita Sadiraj, Joost Timmermans, Michiel Ras, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0435-8

2009/17 *Vergrijzing, verpleging en verzorging. Ramingen, profielen en scenario's 2005-2030* (2009). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0422-8

2009/18 *Jaarrapport integratie 2009* (2009). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos (red.) ISBN 978-90-377-0446-4

2009/19 *Werkloos in crisistijd. Baanverliezers, inkomensveranderingen en sociale gevolgen; een verkenning (2009)*. Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-451-8

2009/20 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2009). B. Kuhry en J.J.J. Jonker. ISBN 978-90-377-0452-5

SCP-publicaties 2010

2010/1 *Liever mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0421-1

2010/2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelmer Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0463-1

2010/4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0468-6

2010/5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978-90-377-0350-4

2010/6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0466-2

2010/7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-0472-3

2010/8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne marike Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-0493-8

2010/9 *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0489-1

2010/10 *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008* (2010). Edith Josten. ISBN 978-90-377-0474-7

2010/11 *At home in the Netherlands* (2010). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0487 7

2010/12 *FAQ's over kunstbeofening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0455 6
2010/13 *Mogelijkheden tot kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0456 3
2010/14 *Toekomstverkenning kunstbeoefening* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0491 4
2010/15 *Steeds gewoner, nooit gewoon* (2010). Saskia Keuzenkamp et al. ISBN 978 90 377 0501 0

SCP-essays

1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 1 (2009). Eefje Steenvoorden, Peggy Schyns en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0417-4
Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 2 (2009). Tom van der Meer, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0418-1
Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 3 (2009). Eefje Steenvoorden, Tom van der Meer en Paul Dekker. ISBN 978-90-377-0447-1
Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007 (2008). Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0390-0
Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking (2009). Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk. ISBN 978-90-377-0399-3
m/v. SCP-nieuwjaarsuitgave 2009 (2009). ISBN 978-90-377-0411-2
Definitief advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2009 (2009). *Evert Pommer, Ab van der Torre, Evelien Eggink*. ISBN *978-90-377-0415-0*
TBO/eu en TBO/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek (2009). Carlijn Kamphuis, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0423-5
Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0416-7
Werken en weldoen. Kiezen voor betaalde en onbetaalde arbeid (2009). Ingrid Ooms, Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre. ISBN 978-90-377-0403-7
Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud (2009). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-407-5
Profielen van vragers naar AWBZ-GGZ (2009). Cretien van Campen. ISBN 978-90-377-0444-0
Sociale uitsluiting: een meetinstrument (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers (SCP), Wendy Smits (CBS), Jeroen Boelhouwer (SCP) en Harry Bierings (CBS). ISBN 978-90-377-0427-3

Sociale samenhang in de wijk. nsv actualiteitencollege 2008 (2009). Maurice Gesthuizen en Vic Veldheer (red.). ISBN 978-90-377-0445-7

Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2009). Paul Dekker (red.). ISBN 978-90-377-0419-8

VeVeRa-III. Ramingen verpleging en verzorging 2005-2030 modelbeschrijving (2009). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0356-6

Sporten gemeten. Methodologische aspecten van het onderzoek naar sportdeelname (2009). Koen Breedveld, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0358-0

Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0465-5

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 4 (2010). Paul Dekker, Tom van der Meer en Irene de Goede. ISBN 978-90-377-0464-8

Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978-90-377-0470-9

Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais (2010). ISBN 978-90-377-0469-3

NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren (2010). Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0430-3

Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening (2010). Maaike den Draak. ISBN 978-90-377-0471-6

De publieke opinie over kernenergie (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978-90-377-0488-4

Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst (2010). J. Kappelhof. ISBN 978-90-377-0495-2

Oudere tehuisbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008/2009 (2010). Maaike den Draak. ISBN 978-90-377-0499-0

Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0498-3

Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7

De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009 (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5